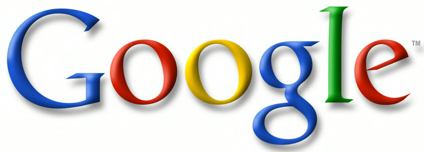
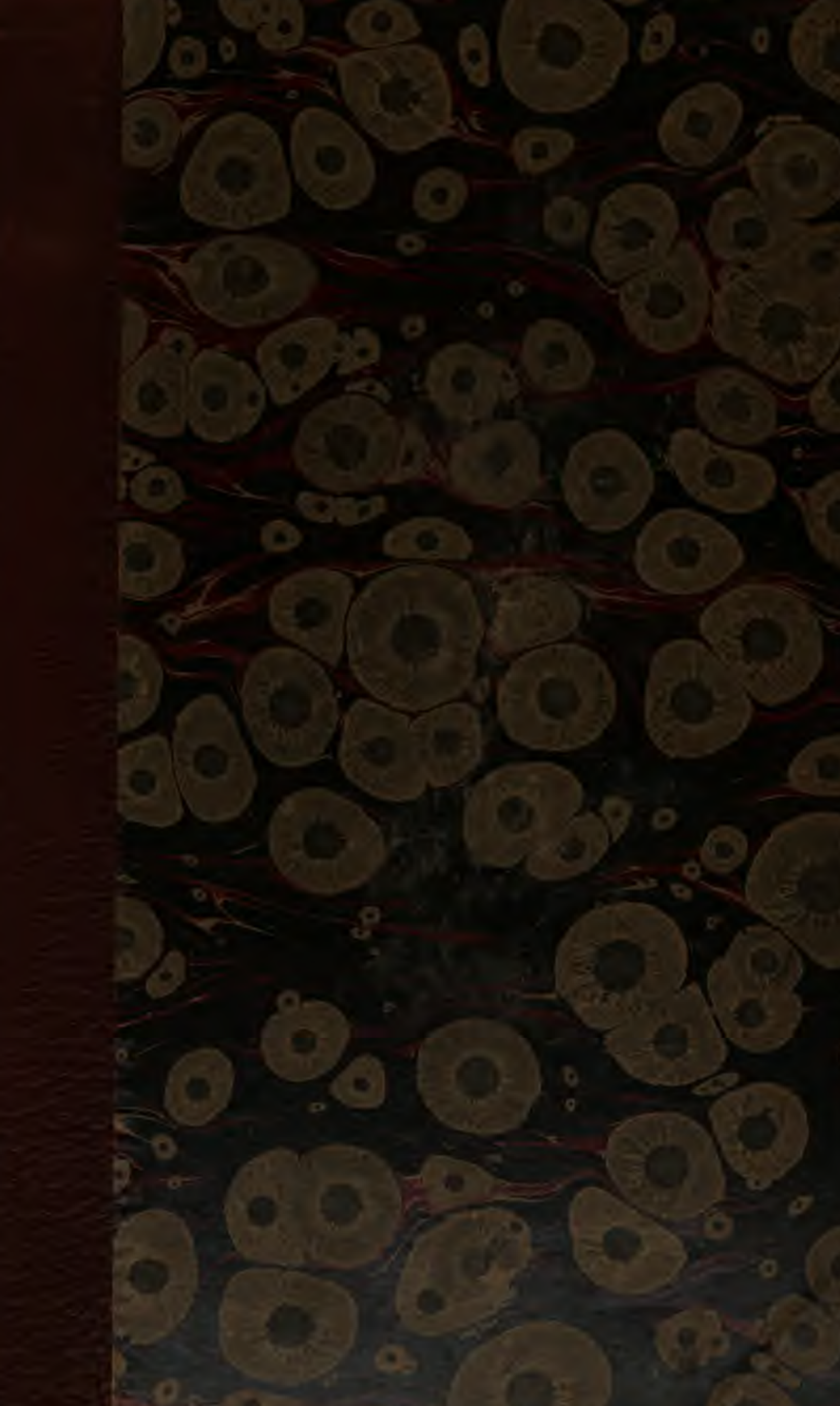
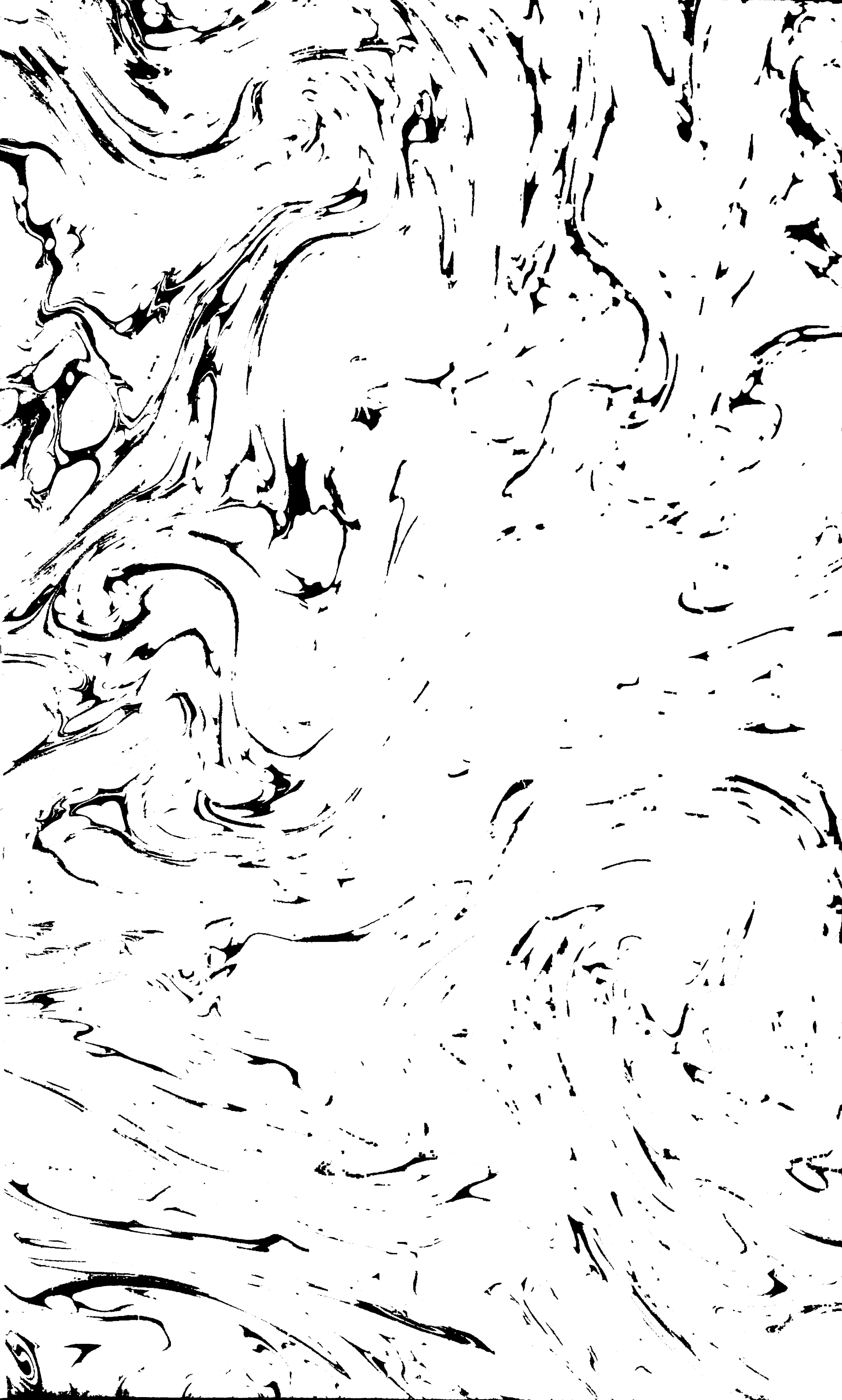

6

BIJDRAGEN

TOT DE

GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE,

INZONDERHEID VAN DE

PROVINCIE GRONINGEN,

ONDER REDACTIE VAN

Dr. G. ACKER STRATINGH, Mr. H. O. FEITH EN
Mr. W. B. S. BOELES.

VIJFDE DEEL.

GRONINGEN,
J. B. WOLTERS.
1868.

INHOUD VAN HET VIJFDE DEEL.

GRONINGEN

EENE

OUD-DRENTSCHE PLAATS.

Men heeft er veel over getwist, of de stad Groningen oorspronkelijk op Frieschen dan op Drentschen bodem is gelegen. De vraag was steeds van belang voor de geschiedenis en den ouden staatsregterlijken toestand vooral van deze stad, zoo op zich zelve als in verband met oud-Friesland en wel de Ommelanden alsmede Drenthe beschouwd, maar zij is nog niet zoo opzettelijk en in bijzonderheden behandeld, dat men deze zaak als uitgemaakt kan beschouwen. De heeren Ypeij en Feith hebben o. a. in hunne bekende *Oudheden van het Gooregt en Groningen* wel het een en ander daarover aangevoerd en ik zelf ook hier en daar, vooral in mijn *Aloude Staat en Geschiedenis des Vaderlands* (D. II, St. 2, bl. 234), mijn gevoelen daaromtrent geuit, maar het kwam mij nog wel der moeite waard en hier eene geschikte plaats voor, om nader uiteen te zetten, wat ik daar niet kon doen, en te betoogen, dat Groningen ongetwijfeld voor eene oude Drentsche plaats is te houden en geene Friesche.

Ik zal daarbij het eerst letten op de *ligging* zelve, dan op de *staatkundige verhouding*, vervolgens op de *bewoners* en *taal* en eindelijk op de *regten* en *gewoonten* der stad, als meer betrekkelijk tot Drenthe dan tot Friesland in vroegere tijden. Van te meer gewigt is dit onderzoek, om dat dit tevens doet zien het verschil dat er bestond tusschen Friezen en Drenthenaren en dus kan leiden tot beantwoording der vraag, in hoeverre deze onderscheidene bewoners ook van ouds behoorden tot een verschillenden stam.

I. Groningen komt het eerst, zoo als men weet, met zekerheid voor, in den giftbrief van keizer Hendrik III des

jaars 1040, waarin deze vorst schenkt aan de St. Maartenskerk te Utrecht zeker *praedium* of landgoed, dat hij bezat in *uilla Cruoninga* en dat gelegen was in het of een graafschap van Drenthe. Was en is men het althans nu vrij wel eens, dat hier onder dat *praedium* of landgoed te verstaan is het later zoogenoemde *Goregt* of *Selwerd*, ook vroeger *Go en wold* of *Drentherwolde* geheeten en de tegenwoordige gemeenten Noorddijk, Haren, Hoogezand en Sappemeer bevattende, en dat daarmede, behalve eenige eigendommelijke bezittingen, niet die geheele landstreek als zoodanig is weggeschonken, wel het grafelijk bewind daarover met andere koninklijke of heerlijke regten, als munt, tol enz. daaraan verknocht en daarbij vermeld; zoo zeker scheen en blijkt het ook niet, dat Groningen zelve onder dat *praedium* en alzoo onder die gift begrepen is. Het kwam hierbij vooral op aan om te weten, of Groningen werkelijk in dat *praedium* of het Goregt en alzoo hiermede in Drenthe heeft gelegen. Want dit volgt wel niet onduidelijk uit het voorkomen van Groningen in den giftbrief, als hoofdplaats van het *praedium*, maar wordt er toch niet uitdrukkelijk in vermeld. De aanwijzing nu van de nog schier onveranderde oude grenzen van de stad en het Goregt maakt dit vrij zeker. Het Goregt omgeeft of liever omgaf de stad van drie zijden, ten zuiden, ten oosten en ten noorden. Zij was daarvan gescheiden ten zuiden zonder bepaalde grens, ten oosten, door de Hunse tot aan den weg naar Adorp, en verder ten noorden door eene grenssloot, de zoogenaamde *pendingsloot*. Ik heb er wel eens aan getwijfeld of dat gedeelte, tusschen Noorder-Hoogebrug en den Adorper weg begrepen en waarop in eene bogt der oude Hunse vroeger het Kortinghuis was gelegen, ter plaatse van het hiervan nog zoo genoemde Borgham, nog tot Goregt heeft behoord en niet tot Hunsingo. Het hangt eenerzijds bij Noorder-Hoogebrug naauwelijks met het overige Goregt te zamen en wordt anderzijds van dat deel hetwelk van ouds den bijzonderen naam van Selwerd draagt en waarin het kasteel en klooster van dien naam waren gelegen, door de Hunse gescheiden; van nature dus, zou men zeggen, behoorde het tot Hunsingo. Doch de Kortings waren eene Groninger familie; zij komen in oude Groninger stukken, ook onder den Groninger magistraat voor [1]); en het is niet te denken,

[1]) Zie Driessen, *Mon. Gron.* I, 138, III, 558; *Reg. van het Arch. v. Gron.* I, 45, 47, 50, 54.

dat zij zich een stins zouden gebouwd hebben op Frieschen bodem, of dit had kunnen doen; de Friezen zouden dit niet toegelaten hebben. In hun tijd kon het dus niet tot Friesland behoord hebben. Later schijnt het wel daartoe gerekend te zijn geweest, en wel onder Zuidwolde. Maar dit is ook met het volgende, in 't bijzonder zoo genoemde Selwerd het geval en nogtans dit ongetwijfeld oorspronkelijk daarvan gescheiden geweest. Ja, dit Selwerd kan niet wel anders dan tot het Goregt of het Groninger *praedium* behoord hebben. De ligging, zoowel als de geschiedenis, beide bewijzen dit. Het hangt toch ten zuiden als onmiddellijk met het stadsgebied te zamen, terwijl het van de overige zijden geheel begrensd en van nature afgescheiden was van Hunsingo door de beide rivieren de Hunse en A, als welke aan zijn noordelijk eind bij Harsens, onder de gemeente Adorp, te zamen liepen, gelijk uit hare overgeblevene oude beddingen en bescheiden nog genoegzaam kenbaar en op te maken is. Wereldlijk en kerkelijk stond dit Selwerd even als het overige Goregt of *praedium* eertijds onder den bisschop van Utrecht. Doch later — wanneer en hoe is niet bekend — is in beide die verandering gekomen dat het tot Friesland is gerekend geworden, namelijk wereldlijk onder Hunsingo en kerkelijk onder het bisdom van Munster, en eerst bij de nieuwere indeeling in gemeenten is het, met Borgham, onder de naburige gemeente Noorddijk en in zoo verre weder onder het oude Goregt opgenomen geworden. De nadere bewijzen voor het een en ander zijn door mij elders reeds bijgebragt, waar ik getracht heb de ligging en geschiedenis van dit in vele opzigten merkwaardig landje Selwerd en van zijn vermaard kasteel en klooster wat naauwkeuriger aan te wijzen en toe te lichten, dan tot dus ver geschied is [1]. Ten blijke hoe verlegen en onzeker onze schrijvers tot nog toe waren omtrent de bepaling van de ligging van dit land van Selwerd, leze men o. a. *Teg. Staat van Stad en Lande*, II, 176: „Hoe ver" wordt hier gezegd „oudtijds dat eigenlijke Selwert zich heeft uitgestrekt, valt thans moeijelijk te bepaalen; waarschijnlijk is het egter, dat het zig over de tegenwoordige trekvaart [het Boterdiep] een groot einde in het ooster Stadshamrik heeft uitgebreid." Dit laatste is stellig mis! — Ypeij en Feith, *Oudh. v. h. Gooregt*, bl. 111, melden er dit van: „Deze

[1] Men zie vooral *Gron. Volks-Almanak* van 1840: *het kasteel Selwerd*; van 1844 *over den ouden loop der A en Hunse bij Selwerd; Gron. Jaarboekje* van 1863: *het klooster Selwerd.*

heerlijkheid [Selwerd] was gelegen ten noorden van de stad en het Gooregt. Zij strekte zich noordwaarts uit tot aan Wierum, en liep oostelijk om het Ooster-Stads-hamrik heen. Zeker is het, dat onder die heerlijkheid behoord hebben de *hooge* en *lage Paddepoel* . . . Voor het overige zijn de grenzen van de heerlijkheid Selwerd niet meer naauwkeurig te bepalen." — Zij zal niet om het Ooster-stads-hamrik heen geloopen noch de Paddepoel er eigenlijk toe behoord hebben; alleen in het stuk van den waterstaat was tot heden toe een gedeelte van Selwerd ten westen van den Wierummerweg met de Paddepoel vereenigd.

Verder eindelijk aan de westzijde grenst de stad en zal zij ook van ouds wel gezwet hebben onmiddellijk aan Friesland, te weten aan Hunsingo. Doch deels werd zij daarvan ook voldoende begrensd door de A, nu nog het Reitdiep, van Dorkwerd tot den hoek van Donghorn, en er blijft dus zonder bepaalde grens hier alleen die hoek over, welke paalt aan Hoogkerk, tot daar, waar zij ook nog voor een deel aan Drenthe zwet; zoo dat, als de stad tot Friesland behoord had, zij alleen met dezen hoek daaraan verbonden zou zijn geweest, wat zeer onwaarschijnlijk is. Het is zelfs niet onvermoedelijk, dat genoemde rivier de A, welke eertijds om de stad heen heeft geloopen in het Horensche diep, als vervolg daarvan, hier verder met dit diep tot aan het Goregt de wester stadsgrens heeft uitgemaakt, even als de Hunse de oostergrens. Het hier gelegen deel van het stadsgebied komt van ouds voor als een afzonderlijke streek lands onder den naam van *Liuwerderwolde* en in het stuk van den waterstaat van ouds vereenigd met het overige hier gelegene deel van het Goregt onder het Aduarder zijlvest, gelijk het nog op zich zelf uitmaakt de hiertoe behoorende beide schepperijen van het Westerstads-hamrik. Doch ik laat dit daar als te onzeker — en misschien koom ik nog wel eens op dat raadselachtige Liuwerderwolde nader terug. Het blijkt buitendien genoegzaam uit het aangevoerde, vooral omtrent de bijzondere landstreek Selwerd, dat Groningen niet op Frieschen, maar op Drentschen bodem heeft gelegen. Behoorde immers dat Selwerd tot het *praedium*, dan moet noodwendig het tusschen Selwerd en het overige Goregt gelegene Groningen ook daartoe en gevolgelijk tot Drenthe behoord hebben. Rengers van ten Post (*Kronijk*, I, 71) beschrijft dan ook te regt de ligging van Groningen aldus: „De voorsc. stadt licht an den drentschen harde vp de hoechte vnde wo vp een stert van drent-

land vnd is continens met vrieslant." En hiermede het onderzoek naar de ligging van Groningen eindigende, ga ik over tot dat van hare staatkundige betrekking tot de naburige landen.

II. Ik voer hier in de eerste plaats aan het getuigenis van Driessen (*Mon. Gron.* I, 176), die verklaart, dat volgens de oude gedenkstukken Groningen tot in de 14de, ja 15de eeuw niet gerekend werd tot Friesland, of als tot den Frieschen bodem behoorende, maar daarvan altijd nadrukkelijk onderscheiden wordt. Bij dit ontkennend bewijs kunnen ook gevoegd worden de meer stellige bewijzen of blijken, dat deze stad integendeel tot Drenthe is gerekend te behooren. Groningen met Goregt is wel, als een afzonderlijk koninklijk landgoed of domein, reeds vóór en nog meer na de gift van Hendrik III van Drenthe gescheiden geworden en op zich zelf komen te staan, en zij alleen ook weder, als Stad, van het Goregt, maar in het algemeen, in zaken, welke Drenthe in zijn geheel raakten, komt zij daarmede nog wel naauw verbonden voor, even als de heerlijkheid Koevorden en die van Runen daar waren. Zoo komt Groningen met het Goregt als een deel van Drenthe voor in de bescheiden, welke betreffen de wederzijdsche regten en verpligtingen, zoo wereldlijke als kerkelijke, tusschen de bisschoppen van Utrecht en dit landschap, zoo als die in eene uitspraak van het jaar 1328 nader zijn vastgesteld, maar reeds van oudsher bestonden. In het bijzonder hebben wij dit gezien van de *precarie*, als eene algemeene wereldlijke belasting van Drenthe aan die bisschoppen elk schrikkeljaar op te brengen, volgens die uitspraak (*Bijdrag.* IV, 309).— Luidens de uitspraak van 1338 (Driessen, a. w. I, 139), waarbij de vrede tusschen de Friezen en Groningers hersteld werd, was het eene aloude gewoonte, om de breuken, wegens publieke misdrijven of de verbreking van den openbaren vrede, in een van beide oorden, in Groningen of in Drenthe, verbeurd, onderling te verdeelen, terwijl die in Friesland aan de bijzondere regters, onder wier gebied dat voorviel, toekwamen, zoo als Rengers van ten Post dit ook heeft opgemerkt (*Kronijk*, I, 89).—Zoo doet zich in sommige andere oorkonden Drenthe nog wel in dien algemeenen zin voor, dat Groningen er mede onder begrepen werd; gelijk in een Drentsch charter van 1263 over het kasteel van Koevorden, onder de borgen, welke deswege uit Drenthe genoemd worden,

mede des bisschops stedehouder of prefekt, Egbert van Groningen, wordt geteld [1]). Aldus worden in een staat van leengoederen en leenmannen van dien bisschop in Drenthe des jaars 1387 ook die te Groningen opgenoemd (Magnin, a. w. St. II, 1ste Ged. bl. 118); in een lijst van personen des jaars 1395, die den bisschop Frederik van Blankenheim vriend en vijand waren, ook dezulke van Groningen (Magnin, a. w. bl. 180); ja in de rekeningen van de domeingoederen in Drenthe onder Karel V, ook nog die van de stad Groningen [2]).

Door verbinding nu nader met Friesland dan met Drenthe is de stad vervolgens tot het naaste Friesland gerekend geworden en zoo benevens het onderhoorige Goregt daarmede onder ééne provincie gekomen, gelijk bekend is, maar dit bewijst dan ook wel niets tegen hare voormalige naauwe betrekking met Drenthe. En deze bleef ook niettemin daarin lang voortduren, dat de Drenthenaren in Groningen niet alleen gelijke voorregten genoten met de Ommelander Friezen, maar sommige ook nog boven hen. Zoo werden zij zoo min als deze, volgens het Stadboek van 1425, voor *overmarkschen* d. i. uitheemschen of buitenlanders gerekend; zoo waren zij gelijkelijk vrij van de wet, dat niemand burger mogt worden, dan die een jaar binnen de stad gewoond had (B. VI, 9). Het zoogenoemde *Exu* of uittogtsgeld werd door hen niet betaald en zij ook als inheemschen in dit opzigt beschouwd. Ook was het een wederzijdsch voorregt, dat de ingezetenen over en weer niet gearresteerd mogten worden. De Drenthenaren waren volgens de stadskeurwetten ook verkiesbaar in den raad en de gezworen gemeente, twee jaar na de betaling van het groote en kleine burgerregt, daar anders twaalf jaren toe vereischt werden, tenzij bij een huwelijk met eens burgers dochter of weduwe, in welk geval de helft van dat jaartal genoeg was; en de geschiedenis bevestigt ook hoe vroeg al Drenthenaren in de stadsregering voorkomen en dit voorregt alzoo van ouds reeds zal bestaan hebben. Zij werden voorts ook ten opzigte der geregtskosten, voor de stad vallende, zelfs met

---

[1]) Magnin, *Bestur. van Drenthe*, St. II, 1ste Ged. bl. 28. Westendorp, *Jaarb.* II, 144.

[2]) Zie o. a. den staat van 1845 enz. bij Magnin, a. w. III, 1ste Ged. bl. 275. Zoo wordt bij oude schrijvers Groningen ook tot Drenthe gerekend. Zie o. a. Matth. *Anal.* III, 93, ook aangeh. bij Magnin, a. w. II, 1ste Ged. bl. 4.

de burgers in Groningen gelijk gesteld. Dit een en ander werd jegens anderen en zelfs de Ommelanders niet in acht genomen.

Onder de bijzonderheden, welke nog pleiten voor de naauwe politieke betrekking van Groningen met Drenthe en waarom zij niet alleen als hoofdplaats van het Goregt of het *praedium*, maar ook eertijds van geheel Drenthe mag beschouwd worden, is ook nog te noemen het gemeenschappelijk gebruik van dezelfde munt en maat en wel de *Groningsche*. — Dat te Groningen eene munt gevestigd was al vóór de gift van het *praedium* aan de bisschoppen van Utrecht, volgt vrij zeker uit de oorkonde daarvan, en dat die bisschoppen al dadelijk na die gift aldaar geld hebben geslagen, bewijzen zonder twijfel de overgeblevene muntstukken daarvan, zoo wel als de geschiedenis ook van lateren tijd; en dat deze munt diende voor het geheele oude Graafschap of Land van Drenthe is daaruit op te maken, dat hier toen geene andere munt noch muntplaats bestond, gelijk toch gemeenlijk althans ieder landschap of graafschap zoodanige bezat. De geschiedenis staaft dat ook daardoor, dat de Groningsche munt algemeen gangbaar was in Drenthe, en meer dan die van andere naburige plaatsen, gelijk de Deventersche munt, in zwang was. Vele Drentsche bescheiden dragen hiervan blijk, inzonderheid ook de Landregten. De Groningsche munt is ook wel en al vroeg veel gebruikt in de Friesche Ommelanden, ook blijkens hunne bescheiden; maar dit zal toeteschrijven zijn aan gebrek aan genoegzaam eigen munt; want schoon zij die ook bezeten hebben, mede blijkens de overgeblevene muntstukken en de vermelding daarvan in echte bescheiden, zoo zal die munt niet duurzaam bestaan hebben, om te voorzien in de behoefte. — Zoo is ook de Groningsche koornmaat al zeer oud en was evenzeer in geheel Drenthe in gebruik. In een Drentsch charter van 1036 door Magnin medegedeeld en, zoo dit jaartal echt is, dan nog ouder dan de giftbrief van 1040, wordt reeds bepaald, dat de rogge en haver, die de heeren van Runen van hun huis in Dwingelo aan de abdij van Runen hadden op te brengen, moest geleverd worden in mudden van *Groningsche maat* [1]). En zoo komt deze maat vervolgens meer voor in de Drentsche oorkonden; doch ook de *Deven-*

---

[1]) Magnin, a. w. I, 144. In een afschrift van dit charter op het Groningsch Archief wordt het tot het jaar 1236 gebragt.

tersche maat, vooral in die welke de heerlijkheid Koevorden betreffen; iets wat niet te verwonderen valt, als men in aanmerking neemt, dat in die heerlijkheid het Landregt van Overijssel en niet dat van Drenthe is gevolgd. In de *Charta Werdensis* of zeker register van de goederen en opkomsten van de abdij Werden aan de Rhoer in Groningen, Ommelanden en Drenthe, dat gebragt wordt tot het jaar 1166, doch waarschijnlijk ouder is, wordt ook gewaagd van haver in Groningsche maat op te brengen door den priester van Winsum (Westendorp, *Jaarb.* I, 192).

Zoo was de Groningsche landmaat ook gelijk met de Drentsche. Volgens het Stadboek bedroeg de roede 14 voet. Die lengte had zij ook overal in Drenthe, behalve in het Dieverder-dingspel, waar zij van 16 v. was (Magnin, a. w. II, 2de Ged. bl. 162). In Friesland, en wel de Ommelanden, was de roede daarentegen zeer verschillende van maat, van 14 tot 17 en meer voeten lengte, gelijk ook daar de maat der landen, grazen, jukken enz. vrij wat verschilde in de onderscheidene kwartieren, ja zelfs dorpen.

Ook was, blijkens Groningsche en Drentsche oorkonden, in beide oorden eene landmaat gebruikelijk, welke daarin onder den naam van *Amer-* of *Emmersaat* en elders zoo niet voorkomt. Even als door een *mudde* lands verstaan werd en in Drenthe nog verstaan wordt eene uitgestrektheid gronds, waarop een mudde zaads tot zaaizaad benoodigd was en gebruikt werd, en de begrooting der akkerlanden in het Goregt en de moestuinen buiten de Heerepoort op stadsgrond in de wandeling nog daarnaar bij *spinden* pleegt te geschieden, zoo zal men door *Emmer-* of *Amersaat* hebben te verstaan eene uitgestrektheid gronds, waarop een *emmer* zaaizaad aangewend werd [1]).

Ik zou hier ook misschien nog kunnen bijvoegen, dat in Groningen zoo wel als in het Goregt het Drentsche spoor gevolgd is geworden, en eerst opgeheven is in het Goregt

---

[1]) Zoo meenen wij dat te moeten opvatten, niet gelijk Driessen, die onder deze en gene maat verstaat eene uitgestrektheid gronds, waarop een mudde of een emmer zaad kon groeijen. Dit strookt immers ook niet met zijne nadere berekening van de grootte van een amersate lands op ongeveer 40 Groninger roeden, daar zulk een amersate ergens gerekend wordt op een zesde gedeelte van een gras en een gras land in de Stadstafel en het Goregt bedroeg 240 roeden, de roede van 14 Groninger voeten. Zie Driessen, a. w. IV, 679 899.

en vervangen door het Hollandsche spoor bij stads Besl. van den 12 van Grasm. 1672 (zie mede het B. van 12 van Slagtm. 1692). In hoeverre dit Drentsche spoor echter mag verschild hebben van het Friesche, is mij niet bekend.

Maar wat vooral nog de staatkundige eenheid van Groningen met Drenthe bevestigt is dit, dat beide te zamen één *Dekenschap* en wel van het Utrechtsche bisdom uitmaakten, terwijl de naaste Friesche Ommelanden onder het bisdom van Munster van oudsher stonden. De geestelijke of kerkelijke betrekking van landen of plaatsen onderling geeft meestal eene vrij zekere aanwijzing en maatstaf ook omtrent derzelver voormalige wereldlijke zamenstelling, als zijnde de kerkelijke hiernaar veelal ingerigt geworden. De nog aanwezige Zeendbrieven van het *Dekenschap van Drenthe*, zoo als het in het algemeen genoemd werd en bleef heeten en bestaan, ook ondanks de splitsing van Groningen met het Goregt van Drenthe, geven dit verband dan ook in het wereldlijke genoeg te kennen. — Hoe Selwerd benoorden de stad later wel onder het stift van Munster is gekomen, maar ook oorspronkelijk wel degelijk mede onder het Utrechtste heeft behoord, is hiervoor (bl. 3) reeds aangewezen.

III. Wat ik tot dusver aanvoerde, strekte vooral ten bewijze van de aardrijks- en staatkundige betrekking tusschen de stad met het Goregt tot Drenthe. Maar dat niet alleen in dit opzigt, maar ook in den landaard zelven overeenkomst met Drenthe en verschil met Friesland heeft bestaan, bewijst bovendien de bevolking en hare taal. Het is vooral op grond dier eenerlei bevolking en taal van Groningen en het Goregt met Drenthe, dat Ypeij en Feith het voor niet onwaarschijnlijk achten, dat Groningen, zoo wel als het Goregt, tot Drenthe heeft behoord [1]); gelijk dit Rengers van ten Post (*Kronijk*, I, 75) ook reeds heeft opgemerkt en aangewezen. En inderdaad dragen de meeste aanzienlijke familiën in Groningen geene Friesche maar Drentsche namen en blijkt ook hare bevolking meer uit Drenthe en Westfalen dan uit Friesland herkomstig te zijn; eerst bij de naauwere aansluiting van Groningen aan Friesland treft

---

[1]) A. w. bl. 186. Omtrent het Goregt toont Feith dit nog nader uit het karakter en de taal zijner bewoners aan in zijn *beknopt geschiedkund. overzigt van Selwerd en diens regten* achter het *Selwerder Landregt* in de werk. van het Gen. *P. E. J. P.* D. VI, 58.

men hier ook personen en geslachten daarvan afkomstig aan. Hiermede stemt geheel overeen, dat in Groningen de Friesche spraak nooit gangbaar is geweest, maar zoodanige, welke het naast overeen kwam en nog veel overeenkomt met het Drentsche taaleigen. Men vergelijke slechts de oude Groningsche charters, het Stadboek en andere in de landtaal gestelde bescheiden, dan valt dit dadelijk in het oog. „Geen één oud Groningsch gedenkstuk" zeggen Ypeij en Feith (a. w. bl. 192) „is er voorhanden, waarin men sporen van de oude Friesche taal, of overblijfselen van den vorm of den bouw dier taal aantreft. Al deze gedenkstukken kenmerken het Nederrijnsche taaleigen, waarin ook de oudste Landregten van Drenthe en Overijssel geschreven zijn." De Friezen zagen uit dien hoofde met minachting op Groningen neder, als bevolkt door allerlei aankomelingen uit Drenthe, Twenthe en Westfalen, die voor hen vreemdelingen waren en daarenboven veelal eene of andere nering of handteering bedreven, waarvan de landbouwende of van de opbrengsten hunner goederen levende Friezen een afkeer hadden, die bedrijven hunner onwaardig rekenende. Zij hebben, volgens Rengers van ten Post (*Kronijk*, I, 71), de stad deswege *Sacca Grintz* geheeten. Hij leidt dien bijnaam af van eenen SAKO, even als ook Saaxumhuizen en Saaxum in de Ommelanden van twee andere vreemde adellijke krijgspersonen van gelijken naam, die zich aldaar zouden nedergezet en gewoond hebben. Doch het zal met deze afleiding wel hetzelfde geval zijn als met die van Groningen van eenen stamvader Gruno, en dergelijke meer, namelijk, dat zij uit of naar den naam is opgemaakt. Denkelijk zal die van *Sacca Grintz* willen zeggen *Saksisch Groningen* en zien op hare bevolking uit Westfalen en andere Saksische oorden, welke de Friezen niet alleen als hun vreemd, maar ook als vijandig beschouwden, om dat zij hunne vrijheid hebben moeten verdedigen tegen de Saksische vorsten welke hen wilden overheerschen. De stadt is „zegt ook nog Rengers (*Kron.* I, 75)" bij oldentijden so jck verstaen hebbe by den adel jnden frieschen vmlanden genoemt is, Een Tuin offt kamp vul kereelen dat is vnbekanden offte bueren; vnde wo gesecht is, dese Fresen plegen den vromdelingen ouel lijden te mogen vnd strieden tegens den suiderschen [d. i. Saksische] hern." Aldus noemt de Friesche kronijkschrijver Petrus Thaborita, die in 1460—1530 leefde, Groningen en de Groningers *Saske Groningen* en die *Sasker*. Een ander Friesch schrijver

van denzelfden tijd, Meinert met name, heet de Groningers ook *westfaalsche gekken* [1]).

Men ziet dat die bijnaam van Westfalingers of Saksers aan de Groningers gegeven geen regt geeft om ze oorspronkelijk daar voor ook te houden. Neen, integendeel ze waren dit evenmin als Friezen, maar zij zullen, even als de Drenthenaren en verdere oostelijke bewoners van ons land, ethnografisch te reekenen zijn tot de oud-Duitsche bevolking of stammen van den Neder-Rijn en ook staatkundig en later meer tot de Franken dan tot de Saksers. Doch dit verder en nader te betoogen dan ik reeds gedaan heb (*Aloude Staat* enz. D. II, St. 2), is hier de plaats niet.

IV. Daar het vooral de regten of wetten en gewoonten zijn, welke het eene land en volk van het andere onderscheiden en de stamverwantschap daarvan al of niet aanduiden, zoo is zeker het onderzoek hiernaar vooral van gewigt te achten, ter beantwoording van de vraag, of Groningen tot Drenthe dan tot Friesland behoord heeft. Maar zoo zeer als beide landen in dit opzigt kunnen gezegd worden van elkander te hebben verschild, zoo valt dit verschil, al heeft dit ook tusschen Groningen en Friesland bestaan, voor een groot deel weg, doordien deze stad al vroeg haar eigen bijzonder stedelijk regt heeft bezeten, dat niet alleen als zoodanig verschilde van de Landregten der genoemde gewesten, maar ook zeker daardoor, dat zij daarin veel heeft veranderd, wat zij anders met die Landregten eerst gemeen mag gehad hebben. Want bleven de Landregten lang dezelfde en om zoo te spreken meer stationnair, de Stadsregten gingen meer met den tijd vooruit. Dit laat zich niet alleen veronderstellen, maar blijkt ook voldoende uit onze Stadsregten, zoo als die in het Stadboek van 1425 zijn opgesteld en hernieuwd geworden. Er zijn daarin wel oude bepalingen opgenomen, maar ook veel nieuwe vastgesteld. Het regtswezen dus der stad was, blijkens dit haar Stadboek, toen reeds geheel op zich zelf staande en geschoeid op de leest van het regtswezen van andere steden. Men schijnt, te oordeelen naar vele regtsbepalingen en uitdrukkingen, daarin vooral de noordelijke Saksische steden, zoo als Bremen, Lubeck, nagevolgd te hebben, meer dan de zuidelijke, gelijk Utrecht en andere in

---

[1]) Zie beide schrijvers uitgegeven in het *Arch. v. Vad. en inzond. Friesche Geschied.* enz. door Visser en Amersfoordt, bl. 21 en 112.

ons land; schoon men ook wel eene soms opmerkelijke overeenkomst aantreft, zoo als wij in een enkel punt van wetgeving zullen opmerken, met sommige zelfs vrij ver afgelegene buitenlandsche zuidelijke steden, met name Luik en Frankfort. Aan invloed van oude Saksische stamverwantschap is hier wel evenmin te denken. Misschien was het meerdere handelsverkeer met de eerste dan met de laatste plaatsen daarvan de reden, en anderzijds ook de tegenzin, dien men koesterde jegens Utrecht, als den zetel der bisschoppen, waarvan men zich zoo onafhankelijk mogelijk zocht te maken, even als ook jegens de Hollandsche steden en Graven, omdat deze het mede op hare vrijheid hadden gemunt. Utrecht was anders als het ware de tusschenplaats, van waar de beschaving en ook de ontwikkeling van het regtswezen uitging en door Nederland werd verspreid, gelijk zij zelve die verder vooral van Keulen ontleende. Immers men kan elders vele regtsbepalingen en wel regtsverbeteringen en hiermede den voortgang der beschaving in het algemeen in ons land als daarvan oorspronkelijk nagaan. Want welk een invloed en deel de ontwikkeling van het regtswezen gehad heeft op en in de beschaving, is bekend en te begrijpen.

Wat de landregten van Drenthe en het Goregt betreft, ook deze leert men eerst uit latere verzamelingen en zamenstellingen kennen. Het oudste Landregt van Drenthe van 1412 bevat wel de criminele regtspleging, maar nog weinig of niets van het burgerlijke regt, dat toen en lang daarna nog als onbeschreven gewoonteregt zal bestaan hebben en ons eerst nader kenbaar wordt uit een verslag van den regtstoestand van Drenthe in den jare 1557 en 1558 opgemaakt en door Magnin medegedeeld [1]). Zoo is het oudste Selwerder Landregt zelfs eerst van het jaar 1529 en het later herziene en gedrukte van 1673 [2]). De Friesche Landregten zijn zeker in dit opzigt veel ouder en vollediger. Doch als men de weinige veranderlijkheid in aanmerking neemt, die,

---

[1]) A. w. St. III, 1ste Ged., bl. 184—146. Zoo vindt men achter St. III, 2de Ged., in de *Bijlagen*, het Landregt van Drenthe van 1412 en andere volgende bisschoppelijke Landregten of Landbrieven. Het latere eigenlijke Landregt van Drenthe is eerst in 1608 opgemaakt, maar nader herzien in 1614 en 1712, toen vastgesteld en in 1713 gedrukt en uitgegeven. Van het eerste oorspronkelijke heeft echter Jhr. Mr. J. Lintelo de Geer een afdruk gegeven met vele belangrijke aanteekeningen in de *Nieuwe Bijdragen voor regtsgeleerdheid en wetgeving*, D. II, III en IV.

[2]) Het eerste is ook uitgegeven met latere Selwerder costumen in de werken van *P. E. J. P.* D. VI, met aanteek. door Mr. H. O. Feith.

zoo als gezegd is, bij de oude Landregten of wetten en gewoonten zal bestaan hebben, dan kan men nog vrij stellig uit die schoon latere Landregten van Drenthe en Selwerd tot hunnen vroegeren en oorspronkelijken toestand besluiten.

Van het Goregt is het blijkbaar en alzoo bewijsbaar genoeg, dat zijne oude regten en wijze van regtspleging veel overeenkomst aanbieden met de Drentsche. Emmius getuigt dit ook en zegt dat deze landstreek, schoon mogelijk uit brokstukken van Friesland (?) zoo wel als van Drenthe te zamen gesteld, in hare wetten en inrigtingen, zoo wel als taal, meer van dit landschap dan van gene had (*Hist. Fris. f* 18). Behalve de namen en vormen der regtbanken, als de *hoofddingen*, *springdingen* enz., zoo was o. a. het *dwarsnachten*, het *voeten* tegen iemand in den gerigte, en wel, zooals reeds gezegd is, de eigenaardige zinnebeeldige wijze van overdragt van goederen door *stoklegging* aan Goregt zoo wel als aan Drenthe gemeen, en men mag vermoeden, dat deze ook voorheen in Groningen, voor dat zij tot eene stad is verheven of geworden, in zwang is geweest. — Het was ook eertijds eigen aan het Goregt zoo wel als aan Drenthe, dat er geene boete of schadevergoeding aan de beledigde partij voor verwonding, maar alleen breuk aan den regter betaald werd [1]. Eene merkwaardige uitzondering maak-

[1]) Zoo wordt dit uitdrukkelijk vermeld wegens Drenthe in een vonnis van 1460 bij en volgens Magnin (a. w. St. II, 2de Ged., bl. 234), en wegens Selwerd in zijn Landregt van 1529 (t. a. pl. bl. 43), gelijk ook in dit en het Drentsche landregt van 1412 alleen van breuken sprake is. De Geer is echter van gedachte dat hieronder zoowel boete als breuke vereenigd was, als wordende naar een vasten maatstaf verdeeld, namelijk tusschen den bisschop van Utrecht of zijn ambtman of buren, den klager en de gemeente, elk een derde deel. Zie het Drentsche Landregt van 1412 bij Magnin, a. w. en pl. bl. 250. Bij het Landregt van 1614 (Art. 44—47) is evenwel bepaald, dat bij zware wonden een derde deel der breuk zou komen ten voordeele van den heer, de twee andere derde deelen ten voordeele van den beledigde; bij ligtere de breuk half en half tusschen dezen en den landschrijver te verdeelen. Zie a. *Nieuwe Bijdragen*, IV, 174. Bij het Landregt van 1713 is het weder zoo bepaald, dat de groote breuken van zware verwondingen gelijkelijk verdeeld zouden worden tusschen het Landschap, de armen en de beledigden; doch van de kleine breuken van ligtere verwondingen door deze beide laatsten niet zou worden genoten. In het Selwerder Landregt van 1673 zijn daarentegen boeten en breuken evenzeer op kleine zoowel als grootere delicten bepaald. — Hoe dit later ook zij veranderd, oorspronkelijk schijnt het mij wel toe, dat, misschien om den armoedigen staat der bewoners, alléén van verwondingen breuk aan den regter zal betaald zijn.

ten deze beide landschappen hierin op hetgeen in Friesland en in deze stad en elders in en buiten ons land regt, ja algemeen regel was; zij stonden daarin geheel op zich zelve; en geen wonder, dat èn in het stadsregt hiervan afgeweken èn ook in hunne latere Landregten daarin het gemeene regt gevolgd is.

Bij al het verschil nu dat in dit stadsregt bestaat, kan men toch ook nog sporen en overblijfselen van gelijkheid in de regtsbedeeling met de Landregten van het Goregt en Drenthe opmerken. De verdeeling der stad in *kluften* of *buurten*, het deel dat deze namen in de regtspleging, door te moeten opgeven al wat er misdreven werd, het afleggen van getuigenis door haar enz. — dit en meer had en behield de stad nog lang gemeen met dat Landschap en het Goregt. Voor 't overige was de wijs van regtspleging even als van bestuur in de stad geheel anders ingerigt; doch zulk verschil greep overal, zelfs ook tusschen de steden en het platte land van hetzelfde gewest plaats.

Tot aanwijzing in hoeverre er met opzigt tot sommige regten nog overeenstemming of verschil bestond tusschen Groningen en Drenthe of Friesland en wat hieruit tot bewijs voor Groningen's verwantschap met deze of gene landstreek is te besluiten, wil ik mij bij een paar nog al belangrijke punten bepalen.

Ik noem hier in de eerste plaats de al of niet bestaande wettige gemeenschap van goederen tusschen echtgenooten. Volgens het *Stadboek*, II, 8, het oudst hier voorkomende artikel van 1374, was zoodanige volle en volstrekte gemeenschap regt in Groningen. Volgens den oudst bekenden burgerlijken regtstoestand van Drenthe, zoo als die uit het gezegde verslag daarvan des jaars 1557 en 1558 kenbaar is, bestond aldaar ook volkomen gemeenschap van goed, mits er een kind was, ook al stierf dit vóór de ouders (Magnin, a. w. III, 209). Dit is eerst later veranderd en de gemeenschap beperkt tot de roerende en staande het huwelijk aangewonnen goederen [1]).

Zoo was ook en bleef gemeenschap van goed in een met kinderen gezegenden echt wet in het Selwerder Landregt en komt dit dus mede geheel met het oude Drentsche Landregt overeen [2]).

---

[1]) Zie *Landr.* van 1614, III, 22, in de *Nieuwe Bijdragen*, III, 199; van 1713, III, 45.

[2]) Zie het Selwerder Landregt van 1529 in de Werk. van *P. E. J. P.* D. VI, bl. 10; van 1673, III, 39.

In de Friesche Ommelanden was daarentegen met meer of minder wijziging ongemeenschap van goed wet [1]). Dit was echter geene algemeene Friesche wet of regel. Want gemeenschap had omgekeerd plaats bij die Oostfriezen, die in het kerkelijke onder het bisdom van Munster behoorden; daarentegen weder ongemeenschap bij die Oostfriezen, welke onder het bisdom van Bremen stonden. Dergelijk verschil had er ook bij de Saksers plaats. In Westfalen was gemeenschap van goed regt; ongemeenschap in Oostfalen en Engeren. Misschien is dit verschil reeds gegrond op het verschil van stam der volken, welke oudtijds deze oorden hebben bewoond. Want gelijk de Eems de grens daarstelde tusschen de eigenlijke Friezen en de Kauchen en deze weder verdeeld werden in *groote*, tot aan de Wezer, en *kleine* tot aan de Elve woonachtig, zoo doen zich die rivieren ook zoo als scheidgrenzen ten aanzien van het regt van gemeenschap voor. Doch dit verschil is ook te verklaren uit den invloed der aangrenzende Saksische landstreken, onder wier bisschoppen niet alleen, maar ook vorsten of heeren de oostelijke Frieslanden hebben gestaan. Mogelijk heeft alzoo het Bremensche Friesland zich daarin naar het naburige Oostfalen en Engeren gerigt; het aangrenzende Munstersche Oostfriesland naar Westfalen; maar is het meer onafhankelijk geblevene Munstersche Friesland in ons gewest daarin ook op zich zelf en hier ongemeenschap van goed landswet gebleven, zoo als dit wel voor het oudste meest oorspronkelijke Germaansche of oud-Duitsche regt is te houden, althans wat vast goed en wel erf- of stamgoed betreft, om reden, dat de vrouw zulks niet mogt of kon bezitten en dat ook niet van den stam of de familie mogt vervreemd worden [2]).

Met dit echtelijk regt van gemeenschap hangt naauw te zamen het erfregt tusschen man en vrouw. Hieromtrent gold een bijzonder regt gelijkelijk in de stad Groningen, het Goregt en Drenthe, hier volgens deszelfs oudste bij Magnin medege-

---

[1]) Zoo was in de Ommelanden het vaste goed ongemeen, maar de tilbare gemeen, ook zelfs aangewonnen vast goed. *Oml. Landr.* III, 17. In het Oldambt en Sappemeer waren alle goederen ongemeen, maar winst en verlies gemeen. *Old. Landr.* IV, 28. In Bellingwolde en Westerwolde behield de vrouw haar aangebragt goed zonder winst of verlies. *Landr. v. Bellingewolde*, I, 3; *Landr. v. Wedde*, Art. 13. Zie verder *Aanleid. tot de eerste begins. der Groningsche Regtskennis*, 3de dr. bl. 77.

[2]) Verg. *Aloude Staat en Gesch. des Vaderl.* D. II, St. 2, bl. 280 en 341.

deelde regtsgewoonten. Te weten, als er een kind uit den echt was geboren, ook als dit vóór de ouders kwam te overlijden, erfden deze op elkander [1]). In het latere Drentsche Landregt is dit met het regt van gemeenschap veranderd en bepaald, dat ouders zonder kroost, ook als dit vóór hen overleden is, niet op elkander erven, maar hun goed nalaten op het naaste bloed, van waar het gekomen is, en alleen deelen de tilbare en aangewonnen goederen [2]). Het bovenstaande regt van successie was zoo uitsluitend eigen aan deze streken, volgens den schrijver van de *Aanleid. tot de eerste begins. der Groninger Regtskennis*, bl. 238, dat het nergens anders werd aangetroffen, dan nog in de steden Luik en Frankfort. Het bestond dan ook niet in Friesland, waar de regel gold: de naaste in het bloed erft het goed.

Een punt van gewigt bij het regt van koop en verkoop was oudtijds dat van *nakoop* of *naderkoop*, *naarregt* of *regt van naasting* geheeten. In dit thans geheel vervallen regt, waarin zoo duidelijk sprak de zucht voor het behoud der goederen bij de familie of andere naastbestaanden, komen de Groningsche, Selwerder en Drentsche regten in het algemeen daarin overeen, dat *sibbe* of maagschap ging voor *zwette* of aangrenzing, *zwette* voor *buur*, *binnenbuur* voor *buitenbuur*, zooals het luidt in het oude Drentsche en Selwerder Landregt[3]). In het Drentsche Landregt van 1713 (III, 70, 71) en het Selwerder van 1673 (IV, 29) wordt *mandeeligheid* bijgevoegd, volgende op *sibbe*. Zoo wordt het regt van naarkoop ook met eenige wijziging omschreven in het Groninger Stadboek (II, 29, 26), alsmede het Friesche, Ommelander (V, 12), en Oldambster regt (IV, 95). Doch omtrent het regt van zwette of aangrenzing bestond dit opmerkelijk verschil, dat in Drenthe de oosterzwette den voorrang had, dat is, men begon te reekenen van het oosten en zoo vervolgens met zonne-omgang (*Drents. Landr.* van 1713, III, 70), terwijl in Groningen en het Goregt de noorderzwette dit voorregt bezat (*Selw. Landr.* van 1673, IV, 29; *Stadb.* II, 29 en *Aant.* daarop

---

[1]) *Stadb.* II, 4. *Selw. Landr.* van 1529 t. a. pl. en van 1673, III, 39. *Drentsch Landr.* bij Magnin, III, bl. 209.

[2]) Zie *Landr. v. Drenthe* van 1614, III, 22, in de *Nieuwe Bijdr.* III, 199; van 1713, III, 45.

[3]) Zie het Drentsche Landr. bij Magnin, a. w. III, 210, en dat van 1614 in de *N. Bijdr.* III, 203; het Selwerd. Landr. in de Werk. van *P. E. J. P.* D. VI, bl. 52.

bl. 55). Dit nu was ook het geval in Friesland, de Ommelanden en het Oldambt, volgens de aangehaalde Landregten, houdende de Friezen, mede in andere opzigten, zooals de noorderzijde der kerken, het noorden voor het hoogste, gelijk Rengers zegt (*Kron.* I, 76). Men heeft vele en zeer geleerde gissingen over dien voorrang van het noorden of het oosten gemaakt; men heeft dien uit den ouden godsdienst, van de Noormannen, uit de ligging of andere plaatselijke omstandigheden getracht te verklaren, maar zonder voldoende zekerheid. De waarschijnlijke reden daarvan ook niet kunnende opgeven, zal ik mij met het onderzoek daarnaar niet ophouden, maar hier alleen doen opmerken, dat, ging men hiernaar af, Groningen en het Goregt zouden gerekend kunnen worden tot Friesland te behooren. Doch het is zeer waarschijnlijk, dat dit voorregt van de noorderzwette later uit deze landstreek in Groningen en het Goregt is overgenomen; althans het is niet zeker, dat het hier van ouds gegolden heeft en niet, even als in Drenthe, de oosterzwette, daar men in het Stadboek en in de oude Selwerder of Drentsche regten dit nog niet bepaaldelijk vindt opgegeven. Hoe dit zij, een enkel punt van overeenkomst of verschil mag hier niet op zich zelf in aanmerking komen, maar men moet meer en allen zoo veel mogelijk te zamen nemen, om daaruit een besluit op te maken. Het ware dus van belang de oude Stadsregten in dat opzigt nog nader te vergelijken met de naburige; maar — ik wil dit wel bekennen — mijne krachten zouden daartoe te kort schieten. Hiertoe wordt te veel grondige regtskennis gevorderd, die ik niet bezit. Ik moet het dus bij de aangevoerde punten laten, om, als een vrij veel afdoend en opmerkelijk bewijs voor de stamverwantschap of éénheid van landaard der oude Groningers met de bewoners van het Goregt en Drenthe ten slotte nog aan te voeren de *markeninrigting.*

V. Het is bekend, hoe Drenthe zich van ouds hierdoor kenmerkt en onderscheidt van Friesland. Wel is waar — ik heb dit elders getracht te betoogen [1]) — is gemeenschappelijk bezit en gebruik, waarop de Markeninrigtingen steunen, algemeen oud-Duitsch of Germaansch regt, en heeft dit dus ook in Friesland even als in andere oud-Duitsche oorden

---

[1]) *Marken in Friesland* in de *Verslag. en Mededeel. der Koninklijke Akad. v. Wetensch.* Afd. *Letterkunde*, D. IX, 1865.

bestaan, gelijk de overblijfselen of sporen daarvan uit vroegeren en lateren tijd nog kunnen bevestigen. Maar er was in dat gemeenschappelijk bezit en gebruik nog al verschil naar landaard, en zoo treft men de regten daarvan en gevolgelijk de markeninrigting zelve veel oorspronkelijker en later bestaande aan in Drenthe dan in Friesland, waar zoo geene woeste gronden, noch bosschen als daar, en de gemeene of markgronden meerendeels in gemeene weiden bestonden; waar men zoo geene dergelijke eschen of afgezonderde korenvelden had, welke de gezamenlijke, schoon verdeelde en dus eigene bouwgronden der markgenooten bevatteden en nog bevatten; waar in een woord, de aard van den grond meer aanleiding en gelegenheid gaf tot bijzonder bezit en gebruik. Gelijk dan ook in Drenthe en verdere zulke streken *mark* (niet *markt* zooals men ook veel schrijft) de gewone algemeene benaming is voor den gemeenen dorpsgrond, zoo heeft men daarvoor van ouds in Friesland die van *hammerik*, *hamrik*; een woord zamengesteld uit *ham*, een stuk gronds beteekenende, en gezegde *mark*, terwijl bijzonderlijk de daarin gemeenschappelijk bezetene en gebruikte landerijen, vooral weidelanden, er den naam van *meenscharen* droegen en nog wel dragen. Men ontmoet echter den naam van hamrik ook in het Goregt en de Stadstafel, en wel daar waar de bodem uit kleigrond bestaat, even als in de Friesche hamrikken; en het is zeer waarschijnlijk dat deze naam uit het naburig Friesland is overgenomen en toegepast geworden op dergelijke gronden van het Goregt en de stad, zoo als men hier heeft de *Stadshammerikken*, *Noorddijkster*, *Selwerder hamrik* enz. Dat echter dit *hamrik* of het woord *mark* daarin hetzelfde is als *mark* in het overige Goregt, bijv. te Helpen, Haren enz. en die in Drenthe voorkomen, laat zich opmaken uit de oude benaming van *mark* voor het stadsgebied in 't algemeen of in zijn geheel en van de Stadshammerikken in 't bijzonder. Zoo wordt in een brief van 1348 (Driessen, *Mon. Gron.* IV, 659) het Oosterstadshamrik in het latijn *marka origentalis* genoemd, dus eigenlijk de Oostermark. Zoo duiden de uitdrukkingen in het Stadboek van 1425 *„stadt tafele offte stadtmarcke* (L. IX, 48), *„stadplicht of marke”* (L. V. 22) aan, dat mark het geheele stadsgrondgebied of dit in 't algemeen beteekent. De stad zelve en haar overig gebied worden nogtans onderscheiden in de woorden *„in onser stad of in onser marke”* (L. II, 29), en zoo ook de stad, het hamrik en de mark in de uitdruk-

kingen „*an onze hemmerke noch an onser marke noch an onsen rechte buten groninghe*" (L. VII, 2). En werkelijk bestond er toen reeds, gelijk later, onderscheid met opzigt tot den waterstaat en het gebruik van den grond, naar zijne verschillende gesteldheid. Oorspronkelijk, namelijk, waterde het geheele stadsgebied uit in de beide rivieren de Hunze en A, die aan de oost- en westzijde daar langs stroomden. Maar door verlegging van deze stroomen, en ter bekoming van eene betere afwatering, zijn de lagere landen aan weêrzijden van den Hondsrug van dezen of den hoogen grond, tusschen de A of het Hoornsche diep en het Schuitendiep, dat de Hunze bij de stad verving, ten zuiden daarvan gelegen, gescheiden geworden, zoodat alleen die rug even als de stad zelve, in deze diepen is blijven uitwateren, terwijl de andere landen, die den naam van Stadshamrikken behielden, elders een uittogt hebben gezocht en verkregen. Maar het is buitendien zeer waarschijnlijk dat al lang vóór dien tijd de hooge zandgrond op den Hondsrug, welke van ouds de bouwlanden, de *eschen* der stad, ten zuiden en noorden uitmaakte, zooals wij dadelijk zullen zien, in dit opzigt reeds aan weêrzijden van de lagere uit klei of veen bestaande groenlanden afgezonderd, als uit de marke gescheiden, alsmede verdeeld is geworden, terwijl gene nog in gemeenschap bleven. Want dat deze landen, deze hamrikken, oorspronkelijk gemeenschappelijke weilanden zijn geweest, is meer dan waarschijnlijk, ofschoon zij, zoo vroeg ze voorkomen, ook alreeds verdeeld zich voordoen. Er wordt alleen in eene overeenkomst tusschen de stad en de abdij van Aduard over het huis en de bezittingen van dit klooster in de stad van het jaar 1346 nog van eene *gemeene marke (communis marka)* dier stad gewaagd, zoodat er toen althans nog een gedeelte als zoodanig schijnt te hebben bestaan (Driessen, a. w. I, 171). De *buurmande*, in oude stadsstukken tot in de 16de eeuw voorkomende, duiden hier ook nog op. Zoo was er een buurmande buiten Boteringe en Ebbingepoort [1]), en wordt er zelfs nog van een buurmande tusschen de beide Heerepoorten in 1592 gewaagd, schoon dit al lang binnen de stad getrokken was [2]). Zoo komen in de oude Stadsrekeningen en het Register der stadsgoederen van 1584 (naar een vroeger van 1548 opgemaakt [3]) deze en andere

[1]) Gron. Arch. 1478, No. 23, 1502, No. 34, 1513, No. 23, 1530, No. 10.

[2]) Gron. Arch. 1592, No. 43. [3]) Gron. Arch. 1548, No. 21.

buurmanden voor, zooals nog buiten Ebbingepoort en buiten Ooster- en Heerepoort. Men verstond wel is waar toen ook al lang niet anders meer onder buurmande dan wat men nu stads- of gemeentegrond noemt, doch het waren blijkbaar, voor een groot deel althans, overblijfselen van de gemeene markegronden, die na de verdeeling daarvan nu meer stadsgrond zijn geworden, waarover het stadsbestuur alleen het beheer behield, terwijl op andere plaatsen in Drenthe en Overijssel enz. in de dorpen de gemeene gronden aan de oude markgenooten, de eigenerfden, en in de steden, zooals o. a. Deventer, aan de burgers zijn verbleven. Thans is van deze buurmanden nog alleen de herinnering daaraan over in den *Boermandeweg* buiten Kleinpoortje; en het is welligt het hier gelegen Oosterhamrik of een deel daarvan, dat het langst tot algemeene stadsweiden heeft gediend. Ik moet er tot toelichting van de oude verdeeling der stadsmark in twee hoofddeelen, het *Wester-* en *Oosterhamrik*, nog dit bijvoegen dat het Westerhamrik bevatte, behalve het voornoemde Liuwerderwolde of het nu nog zoo genoemde Westerhamrik bezuiden het Reitdiep, ook een deel van de stadsmark, welke ten noorden en oosten van dat diep gelegen was en zich uitstrekte tot den Kurreweg. Althans zoo verregaande komt het in de oude Stadrekeningen en het vermelde Register der Stadsgoederen van 1584 voor. Daarop volgde dan het Oosterhamrik tot aan den Groenendijk of de zuidelijke grens hier van de Stadstafel. Doch thans zijn bovengenoemd Wester- en Oosterhamrik tot ééne schepperij onder het zijlvest der drie Delfzijlen vereenigd. Behalve deze hoofdverdeeling ontmoet men ook nog de onderverdeeling in vier deelen, te weten: *Wester Hemrik*, *Frieme Hemrick* of *Wriedema land*, *Heinghe Hemrick*, en *Harbarge Maden* of *Buerschap*, groot, het eerste 719½ grazen, het tweede 512½ gr., het derde 440½ gr. en het vierde 391½ gr., te zamen 2134¼ gr., waarvan ik echter de grenzen niet nader kan opgeven [1]). In de voormalige verpondingslijsten van deze Provincie staat de *Stadstafel en Hamrik* of het geheele stadsgrondgebied aldus verdeeld en begroot: *Oosterpoort* 25¼, *de Campen* 110²⁄₄, *Heerenpoort* 72³⁄₄, *de Campen* 31, *Horensche dijk* 175²⁄₄, *Ooster S. Hamrik* 1055³⁄₄, *Wester S. Hamrik* 895³⁄₄, te zamen 2365⁵⁄₈ grazen. [2]).

[1]) Zie Driessen, a. w. II, 274, 393.

[2]) Zie de *Verpondingslijst* achter het werkje van Mr. H. O. Feith, *over de Karspellasten van Grijpskerk*, bl. 134.

Wat de *eschen*, *essen* of bouwlanden aangaat, daarvan wordt ook in vele stedelijke oorkonden, zelfs nog tot laat in de 16de eeuw gewaagd. Er was een *Zuid-* en *Noordesch* alsmede een *Westesch*. Zoo als de namen ook reeds aanduiden, lag de eerste ten z. en de tweede ten n. van de stad [1]). Uit het verband waarin de Zuidesch hier en daar voorkomt met den Heere- en Oosterweg en het kruis of de kruizen van hout, welke buiten twijfel gestaan hebben op de grens van de Stadstafel en het Goregt of Helpen (Driessen, a. w. IV, 680), laat zich nader opmaken, dat die esch zich uitstrekte langs die wegen tot die grens. Zoo zal (ofschoon men dit niet nader aangewezen vindt) de Noordesch ten noorden van de (oude) stad, maar wel niet verder dan de Hondsrug hier verloopt, gelegen hebben. De Westesch is mij alleen voorgekomen in een brief op het Gron. Archief van 1512 No. 10, en hier als gelegen buiten de (oude) Boteringepoort. Men had dus ten noorden der stad een West- zoowel als Noordesch, en ten zuiden alleen den Zuidesch. Men moet zich hierbij voorstellen dat vóór de aanzienlijke noordelijke uitlegging der stad in het begin de 17de eeuw aan deze zijde veel meer open grond bestond. Hoe dit zij, men had dus drie esschen of groote stukken bouwland, even als elders bij de oude gewoonste inrigting van het landbedrijf naar het zoogenoemde Drieslagstelsel het geval was. Daarbij was het

---

1) De Noordesch wordt vermeld onder den naam van *Nordhescke* op het j. 1322 (No. 2 op het Gron. Archief Vervolg-Reg.; Driessen a. w. IV, 899); als *Noordesch*, Arch. 1468, No. 3; *Noorderesch*, buiten Boteringepoort, Arch. 1502, No. 134; *Esch* buiten Boteringepoort, Arch. 1547, No. 33 ; met de Zuidesch onder dien van *Norteesche* en *Suyteesche*, *Norteske* en *Suteske* in twee bescheiden van 1407 (Driessen, a. w. IV, 759, 760); *Noerteesch* en *Suyteesch*, *Noertesch* en *Zuitesch*, in die van 1459 en 1462 (Driessen, a. w. II, 304). De „*Zuutesche* op de westerziit van den cruce" komt nog afzonderlijk voor in bescheiden op het Archief van 1373 (No. 3, bij Driessen, IV, 694; de *Zuider esch*, 1423, No. 1; *Zuijt esche* tusschen Ooster- en Heereweg, 1428, No. 13; *Zuidesche*, 1434, No. 10; *Zuit essche* buiten Heerepoort, ten westen van den weg, 1450, No. 14, 1459, No. 12, 1465, No. 19, 1477, No. 8, 1478, No. 20, 1479, No. 31; de *Eesch* buiten Oosterpoort, 1502, No. 19; *Groninger esch* buiten den Ooster weg, 1579, No. 55. In Groninger verzegelingen van 1409, No. 3, 1473, No. 2, en 1547, No. 19, komt ook nog *Schraec esch* of *Scragen esch* buiten Heerepoort voor, en *Schaetes* bij Groningen, 1466, No. 17. — In het Chartular. van Selwerd, (*Bijdr.* I, 205) komen de eschen in vele stukken, onder eene afzonderlijke rubriek voor.

geheele bouwveld van een mark, dorp of buurt, in drie deelen verdeeld en werd op die wijze bebouwd, dat men beurtelings telken jare in het eene deel wintergraan, in het andere deel zomerzaad teelde, terwijl het derde deel braak bleef liggen, gelijkerwijs nog later tot in onzen tijd de bouw op de eschen in Drenthe en elders werd en wordt gedreven, thans met eenige meerdere afwisseling van vruchten en andere wijziging. Er was bij afwisseling alzoo een winter- zomer- en braakveld. Maar deze bouwvelden waren weder onderverdeeld in kleinere stukken of afdeelingen, welke hier en in Nederduitschland *wand* of *wanne* en in Middel- en Zuidduitschland *gewan*, *gewand* of *gewende* werden geheeten [1]). Opmerkelijk nu is het dat wij ook de blijken van dergelijke onderverdeeling bij de Groninger eschen aantreffen. In den boven aangehaalden brief van 1423 wordt genoemd de *Westerwand* van of op den *Zuider esch;* in die van 1459 en 1479 de *Mijddelwand* aldaar; dezelfde nog in een van 1482 (Arch. No. 2) en 1474 (No. 20), de *Wester- Middel-* en *Oosterwand* buiten Heerepoort. En zoo vervielen deze gewanden of wanden nog weder, als grondverdeeling, in mudden en emmersaten, of gelijk later, in spinden en akkers lands enz., gelijk wij zagen, naar de hoeveelheid van zaaizaad, die men noodig had; eene akkerverdeeling, die ook elders in ons land en in Duitschland wel in gebruik was, doch meer die in morgens, jukken enz. — De grond van deze onze eschen levert nog de ondubbelzinnigste blijken op in de dikke zwarte bovenlaag en daarin voorkomende potscherven van zeer ruw maaksel, overeenkomstig met die welke onder in de Wierden of Terpen op onze kleigronden gevonden worden, dat de bodem hier eene meer dan duizendjarige bebouwing en bewoning heeft ondergaan. Die eschen zullen, overeenkomstig het voormelde, langzamerhand met de uitbreiding der stad en de verandering van den eigenlijken bouwgrond in tuin- en moesgrond hun namen verloren hebben; terwijl de hammerikken hun naam en gebruik als groenlanden tot heden voortdurend behouden hebben.

Bezat Groningen alzoo in zijne *hamrikken* en *eschen* van ouds eene gelijke inrigting als de marken in Drenthe

---

[1]) Zie over deze verdeeling nader *Die Territorien*, von Dr. G. Landau, 1854; *Geschichte der Markenverfass. in Deutschland*, von G. L. von Maurer, Erlangen, 1856, S. 170, en *die Gau- und Markverfassung in Deutschl.* von Fr. Thudichum, Giessen, 1860, S. 158.

en verder in en buiten ons land in Westfalen of het oude Saksen opleverden of nog opleveren, dit geeft daarom nog geen regt om Groningen met Drenthe enz. tot dat Saksenland te betrekken, aangezien, zooals ook reeds gezegd is, het markenwezen eene algemeene oud-Duitsche inrigting was, wel gewijzigd naar den landaard, maar berustende op hetzelfde hoofdbeginsel van gemeen bezit of gebruik van land. Dit is door de laatste grondige onderzoekingen omtrent de marken buiten twijfel gesteld geworden. De Saksen zullen dus alleen niet in hunne oude woonsteden in noord-oostelijk Duitschland deze inrigting reeds gehad en bij hunne verbreiding west- en zuidwaarts over het verdere Duitschland hier ingevoerd hebben; — neen, bij de bewoners zelve dezer streken zal evenzeer die instelling reeds bestaan hebben. Hoe dit zij, dat zij buitendien werkelijk geen bewijs oplevert voor de geliefkoosde stelling, dat waar men in ons land marken aantreft, het land en volk tot Saksen zal hebben behoord, getuigt ook het aanwezen daarvan in vroegeren of nog dezen tijd ook daar, zooals op de Veluwe enz., waar de bodem nimmer Saksisch, maar Frankisch is geweest. Als een bewijs ook daartegen en voor onze stelling, dat Drenthe zoowel als de andere oostelijke deelen van ons land, althans meerendeels, eerder tot Frankenland dan tot Saksen is te brengen, zou misschien kunnen dienen de vermoedelijke overeenkomst van de wijze van overdragt bij *stoklegging* in dat landschap van ouds her gebruikelijk, met die door middel van een halm of twijg, gelijk in de Frankische landen eveneens gewoonte was en onder den naam van *stipulatio* of *effusticatio* tot in oudste bescheiden daarvan voorkomt. Zoo zou de regtspleging onder den naam van *heimaal* aan het Goregt, Drenthe, Overijssel enz. met meer of minder verschil gemeen, hier ook misschien in aanmerking kunnen komen. Maar ik kan dit niet meer dan aanwijzen en moet aan anderen, die zoowel regts- als oudheidkundigen zijn, overlaten dit nader te onderzoeken, even als meer andere punten, welke de regtsgeschiedenis aan de hand kan geven. Want deze is het die vooral hier licht moet aanbrengen. Men heeft het belang daarvan ook al lang genoeg erkend en reeds pogingen daartoe in het werk gesteld, maar die nog weinig vrucht hebben gedragen. Dr. M. J. Noordewier heeft zelfs reeds onze Nederlandsche regtsoudheden verzameld in navolging van J. Grimm's *Deutsche Reichs-Alterthümer*, maar al te slaafs, zooals voor mij ook reeds is opge-

merkt (*Bijdr.* IV, 343, n. 3). Dit was ook wel wat voorbarig; er moet nog eerst vrij wat voorgewerkt, vooral vergelijkende onderzoekingen gedaan worden van enkele punten, hoedanige b. v. ik boven aanvoerde. Dit vereischt voorzeker veel kennis, en ook inzonderheid eene scherpe kritiek. Maar met behulp hiervan zal de moeite daaraan te besteden zekerlijk ook beloond worden.

Watergeuzen.

Eedele vrome zeer voirsichtige goede gunstige heeren ende vrunden. Wij hebben op huijden bij brenger van desen ontfangen uwer E. missiue van dato den xxiii der voirleden maent decembris, houdende aduertissement van 't concept van den rebellen watergeusen van een aenslach te doen op den haege ofte den Brielle, dairjnne Zijl. nochtans nyet en souden hebben connen accorderen, zoe tot kennisse van uwe E. gecomen is deur die confessie van eenen hans schotman, capiteyn vanden zeluen rebellen, wairvan wij uwer E. zeer hartelicken bedancken, biddende dat diezelve gelieue gelycke aduertissement te continueren, jndien tot kennisse van uwer E. quame eenich concept tot achterdeele van dese ofte andere prouincien van zijn maj. Ende opdat tegens tvoirss. ende gelijcke concepten wel ende behoorl. verzien mach zijn, zoe hebben wij op alle plaetzen doen stellen goede ordre, zulcx dat een yegelick wel op zijn hoede ende volcommelick dairtegens verzien is.

Eedele vrome zeer voirzichtige goede gunstige heeren ende vrunden onse heere God zij met U. Gescreuen jnden haege den eersten Januarij anno 1570 stilo curie hollandie.

Uwer E goedt willende, die President ende Raeden des Conincx ouer Hollant, Zeelant ende Vrieslant.

A. Vewoerden?? 1570 [1]).

Eedelen vromen zeer voirsichtigen heeren ende vrunden den Borgerm. ende Raeden der stadt van Groeningen.

---

[1]) Archief van Groningen, *Register* dl. 2, bl. 316, nr. 55.

CONTRACTEN VAN CORRESPONDENTIE.

Uit de bijdrage door Mr. Boeles op bl. 65 van deel 4 dezer *Bijdragen* geleverd, blijkt, dat ook in onze provincie niet onbekend waren de *contracten van correspondentie*, of die vroegere verbindtenissen, waarbij men zich op eenige wijze benam de vrije keuze ten dage van stemming over een lid der regering of ook over de eene of andere aan de stemming der vergadering onderworpene zaak. Eene getrouwe nakoming van het regeringsreglement had de stemgeregtigden kunnen en zeer zeker ook moeten terughouden zich aan zulke verkeerde handelingen over te geven. In art. 20 toch van het „reglement, voet ende wett, waerop voortaen onverbreeckelijck de regeeringe van de Ommelanden sal werden bestelt," van den 8 Julij 1655, was uitdrukkelijk voorgeschreven, dat alle jonkeren, hovelingen, eigenerfden en volmagten, voor dat zij tot de keuze overgingen, door den sijndicus moesten worden vermaand op den eed aan het land gedaan, „niemandt tot de voorz. ampten, commissien, officien ofte bedieningen te zullen nomineren ofte eligeren, dan die sij luiden in *haere conscientie* weeten ofte gevoelen, de beste gequalificeerste ende bequaemste te zijn." Die vermaning evenwel blijkt maar al te dikwijls weinig te hebben uitgewerkt, zoo dat het integendeel eene *usantie* schijnt te zijn geworden, dat de kiesgeregtigden zich onderling verbonden op denzelfden persoon hunne stemmen uit te brengen. Opmerkelijk is dan ook ten dien opzigte de resolutie der staten generaal van 25 Julij 1735, waarbij eenige geschillen tusschen de stemhebbende leden van het onderkwartier in der Ommelanden Oostlangewoldsterdeel werden beslist en waarin men ook het volgende over de bedoelde contracten en verbindtenissen aantreft en uitdrukkelijk melding vindt gemaakt van dat veelvuldige gebruik of *usantie*.

„Ten anderen, dat alle contracten of verbintenissen, waardoor jemant sig op eenigerhande wijze benomen heeft, of in het toekomende sal benemen de vrijheid, om ten dage van de stemming, vrij en onverhinderd gebruik te maken, van sijn recht van stemming, van nu voortaan sullen wesen nul en kragteloos, niettegenstaande eenige *vorige usantie*, sodanige contracten soude mogen inhouden eenig voordeel of beding van voordeel, van wat natuur 't soude mogen wesen, dat daarop applicabel sullen wesen, de poenaliteiten bij het 14 art. van het Ommelander reglement [1]) tot wering der corruptie gestelt.

Ten derden, dat niemant sal mogen sijn stem geven tot eenig ampt of commissie, an of ten behoeve van eenig huis of familie, maar alleen an sodanige persoon, als hij volgens het voors. 14 art. in sijn conscientie sal weeten of gevoelen, tot het bekleeden of bedienen van hetselve, te qualificeeren en bequaam te sijn."

De straf, op de overtreding van dit verbod bedoeld, wordt aldus in art. 14 aangegeven. „Ende in cas t'eeniger tijdt ijemandt, staende na eenigh ampt, commissie, officie ofte bedieninge, hetzij militair, hetzij politieque, bevonden mogte worden getracht te hebben in eenigerleij manieren de stemmen daer toe te koopen, dat deselve niet alleenlijck daer toe niet eligibel sal wesen, nemaer oock namaels tot geenderhande bedieninge van officien, ofte op landtsdaegen geadmitteert sal mogen werden, gelijck oock inhabil, omme op deselve landtsdagen te compareren, ofte om eenigh ampt ofte officie te bekleeden, verklaert sullen werden de geene, die men bevinden sal voor het geven van hare stemmen tot de voorschreven ampten, commissien, officien ende bedieningen eenige giften ofte gaven directelijck ofte indirectelijk te hebben ontfangen." Maar ook door het verbod van 25 Julij 1735 werd nog niet weggenomen het misbruik van het geven van stemmen ter beschikking van iemand, zooals de volgende aanteekening uit de resolutie van de heeren der Ommelanden tusschen de Eems ende Laauwers van 14 December 1736 aantoont: „dat 7 comparanten hadden gestemt ter dispositie van de heer baron Haro Casper van in en Kniphuizen en 4 comparanten ter dispositie van den heer L. J. Clant van Sjallema, hebben

[1]) Hier wordt bedoeld art. 14 van het Reglement van 19 April 1659, met de correctie en ampliatie van 22 Februarij 1663, welk art. overeenkomt met het boven medegedeeld art. 20 van het Reglement van 1655.

de h. heeren van de Ommelanden de stemminge en begevinge ter dispositie van den heer baron H. C. van in en Kniphuizen gedaen haer laten welgevallen."

In het archief worden nog drie tot dit onderwerp belangrijke contracten aangetroffen, welke hier tot aanvulling van de reeds boven op bl. 65 geleverde bijdragen worden medegedeeld. Zij zijn de volgende:

15 Januarij 1706.

Conditien en articulen, waerop die HoogEdele en Welgebohren heer Rudolph Polman heer op Snelgersma etc. en die Hoog Edel en Welgebohren heer Willem Alberda heer van 't Zandt etc. sijn geaccordeert, nademael die heer van Stedum en die heer van Boltzijrtsema met uitsluitinge van die heer Polman sijn gecontracteert.

1. Beloven beide voorbenoemde heren melkander in alle saeken, soo het onderquartier van 't Hogelandt angaet, holde en getrouw te sijn en te verblijven en in die vergevinge van ambten, commissien, het sij ook wat namen het mogte gegeven werden, ten allen tijden communicatijf en daervan komende profijten, soo van aequivalenten ofte anders van wat name het sij, ten allen tijden half an die heer Polman en half an die heer Alberda.

2. Die bedieninge van Omlander proventiale ofte generaliteits ambten sullen tussen beide heren ambuleren, en bijaldien den ene heer beter ambt bequaeme als den ander, sal dien heer, die het minste heeft gehadt, die vrije keur hebben, van die ambten soo in die anstaende twe jaeren in het Hogelanstradehl mugten komen te vallen, te verkiesen.

3. Indient gebeurde, dat ene van beide heren buiten bedieninge gehouden wierde, sal dien heer, die in bedieninge blijft, verpligt sijn, om den ander soo niet obtineert, die helfscheet van sijn tractement toe te komen lahten, exemt in generaliteits bedieninge, alwaer den eede van suiveringe moet werden gedaen, bij soo een gevalle sal die heer, die dee helfscheet vant tractement niet ontfangt, het gehehle profijt, soo van vergevinge van andere ambten int onderquartier vohrvallende, genieten, en bij 't genieten vant halfe tractement oock maer die halfe profiten mogen genieten.

4. Alle nodige kosten soo angewent worden tot uitvoeringe en ten besten om bovenstaende conditien te manutineren, soo bij eigenerfden als volmagten in het onderquar-

tier, alsmede die verteringe van landtsdagen ofte andere comparitien, alwaer die eigenerfden en volmagten werden verschreven, sal half van die heer Polman ende half van die heer Alberda moeten werden gedragen.

5. Dese conditien sullen sijn en blijven niet allehne vohr beide vohrbenoemde heren, maer selfs vohr haer Edelh. huisen, als 't huis van Snelgersma en 't huis van 't Zandt, soo lange sie daer eigenaers van sijn, en sal niemant van beide contractanten sich mogen verbinden met een ander in het onderquartier, sonder consent van dien ander heer.

6. Beloven beide vohrgenoembde heren ten allen tijden in het Hooglanstradehl te verblijven en aldaer van op die landtsdagen te compareren, ofte bij aldien een van beide heren quam te vertrecken buiten het onderquartier in ofte buiten die provintie en soo sijn goederen leggende int Hogelanstradehl, insonderheit die goederen daer enige heerlijkheden, hetsij van wat name die mogen sijn, quame te verkoopen, ofte verhandelen, op wat maniere het mugt wesen, an een ander, soo sal den kooper, pagtenaer ofte erfgenaem sig binnen ses weecken moeten verklaeren het contract, tussen beide heren gemaekt, te willen houden ofte niet en bij maniere van niet sal die gehne, die het sine beholt, ten allen tijden over het gekogte, pagte ofte geerfde met gelijcke penningen het regt van redemtie daer over hebben om also an sig te trecken konnen.

7. Emant hijr buiten gaende en dese conditien niet onderholt, verklaert sig door desen schuldig te sijn an het burgerlijcke weeshuis in Groningen een summe van tweduisent guldens, die gulden a twintig stuiver brabants en an dien heer, waervan sig separeert ofte desselfs erfgenamen, die summa van dreeduisent guldens, noch daer en boven an jeder diaconij daer jeder heer woont vijfhondert guldens, hijrmede voorbenoembde heer Polman en die heer Alberda haer conditien sluitende, met submissie van alle hoge en lage heren regten en gerigten, in spetie die hoge justiecamer van stadt en lande, en hebben wij desen met onsen adelijcken signet nevens ons namens onderschrijvinge bevestiget en daervan twe gelijckluidende gemaeckt. Appingadam den 15 Januarij 1706, segge seventijnhondert en ses den vijftijnden Januarij.

(get.) R. Polman, W. Alberda [1]).

---

[1]) Naar het oorspronkelijk contract in het Archief van Groningen, *Register* 1ste vervolg, bl. 304 no. 22.

23 Junij 1724.

Unico Michiel de Hertoghe heer van Feringa en Rikkerda op Grotegast en Lutkegast en Rudolph de Mepsche heer van Bijma en Bloemersma tot Faen en Nijkerk, jonkeren en hovelingen in Oostlangewolsteradeel, verklaren en betuigen door desen onsen versegelden contractbrieve, hoe dat wij tot hernieuwing van oude vrientschap en wegneminge der verschillen tusschen voorsch. huisen, rust, vrede en enigheid van ons, onser nakomelingen en goede ingesetenen van voors. onderquartier Oostlangewolsteradeel, tot voorkominge der Cuperijen in toekomstige, so tusschen ons als onse nakomelingen, in alle vrintschap tot wedersijtsgenoegen sijn overeengekomen en geaccordeert in navolgende pointen. Eerstelijck dat bijaldien tusschen ons en de heeren Maurits of Edsard Jacob Clant van Hankema, te weten een derselver, sal worden gesloten een contract, rakende het Onderquartier Oostlangewolsteradeel, wij door desen an maelkander beloven van noijet onse stemmen te voegen buiten maelkander bij die van Hankema of iemant anders direct of indirect, hetzij tot directie van 't Onderquartier of tot begeving van eenige politique, militaire of ministeriale cherges so buiten de Ommelander almanak sijn en tijdlijks door lotinge of tour in voors. ons Onderquartier komen te vallen, als mede tot monstercommissaris der Ommelanden, arbiter extraordinarius, gecommitteerde Raet en alles waer van de directie aan ons drien, te weten Hankema en ons beiden, in voors. te maken contract mogte toekomen, maar beloven wij altoos onse stemmen bij maelkander te voegen en ingevalle wij onse stemmen tot begeving van het een of ander ampt of commissie, so mogte voor of openvallen, of tot directie van 't Onderquartier als boven gesegd niet konnen verenigen, so sullen wij als dan daar over loten onder ons beijden. Sullende die gene, so't komt te verliesen, de dispositie an de winnaer moeten overlaten en de andere moeten volgen tot overstemminge van die gene so 't mede mogt insteren en ingevalle onse stemmen en gedagten tot het inbrengen van advijsen wegens 't Onderquartier niet mogten overeenkomen, so sullen wij beide daer op eens sijnde met maelkander, gelijk van de begeving van ampten en commissien gesegt is, daerom mogen loten, doch ingevalle een van beiden voor 't overnemen is en het loten declineert, so sal de ander het mede moeten overnemen ter tijd ons beider sentimenten zijn geconvenieert of tot het

loten genegen. Onder expressen beding, dat niemant van ons beiden direct of indirect sijn stemmen buiten de ander sal mogen voegen bij die van den huise Hankema of iemant anders of met deselve omtrent gemelde begevingen, directien of advijsen corresponderen, bevorens wij beiden omtrent deselve sijn overeengekomen. Ten tweeden tot vereeuwinge der vruintschap tusschen ons en onse nakomelingen, rust, vrede en enigheid in het toekomende, en om verdere reden in het begin van dese onsen contractbrieve vermelt, so sijn wij opgemelte heeren met een volkomen wederzijds toestemminge en genoegen geaccordeert en overeengekomen, dat wanneer het contract so door ons met die van Hankema staat gesloten te worden (en maar personeel sal sijn) komt door versterf of anders te cesseren, dat dan egter wij, onse nakomelingen besitteren van onse huisen en geregtigheden sullen sijn en blijven an maelkander verbonden, invoegen dat, solang de heer de Hertoghe van Feringa leeft, deselvige neffens de heer de Mepsche van Bijma of desselfs successeurs zullen profiteren ijder de halfscheid van alle de ampten en commissien volgens Ommelander Almanak als anders, so van politique, militaire of ministeriale ampten, waer van de dispositie aan ons voors. Onderquartier Oostlangewolsteradeel komt te vallen, alsmede ijder genieten de halve profijten en emolumenten, de halve directie van 't Onderquartier, de halve dispositie van de Ommelander monstercommissaris, arbiter en extraordinair gecommitteerde alsmede te dragen de halve onkosten van defroijementen als anders. En sulks dat de eene twee jaer an de heer van Feringa sal sijn het eerste of beste ampt met alle desselvs tractementen, emolumenten en profijten beneffens de arbiter en alsdan an de heer Mepsche van Bijma desselvs successeur of successeurs het beste twede ampt beneffens de commissaris over de Ommelander monstering en extraordinarius gecommitteerde raedt met alle desselvs tractementen, emolumenten en profijten, sullende het derde ampt het lot of hetgeen verder aan 't Onderquartiers dispositie mogte komen an ons beijde heren of de heer van Feringa en de heer van Bijma of sijn Edelh. successeur of successeurs, ijder voor de geregte helfte, de andere twee jaer sal komen het eerste of beste ampt, met hetgeen hijr boven is bijgevoegt, tot dispositie van de heer Mepsche van Bijma of desselvs successeur of successeurs en het twede beste ampt, met hetgeen hijrboven is bijgevoegt, komen tot dispositie van de heer van Feringa en sulks ambulatoir van twee jaer tot twee jaer, sullende de

overige ampten of lot, gelijk gesegt, tusschen beijden egael worden geprofijteert of bij non conventie daerover gelotet, sullende ten einde alles buiten verschil worde gedaen, wanneer ons bovengemelde conventie tot effect komt door 't cesseren van 't contract met Hankema, tusschen de heer van Feringa en de heer van Bijma of sijn Ed. successeur of successeurs worden gelotet wie van beijde de eerste twee jaer het beste ampt met connexen sal profijteren in gevolge boven gemaekte verdelinge. Verders sijn wij overeengekomen, dat na de doot van de heer U. M. de Hertoghe heer van Feringa en Rikkerda an de heer R. d' Mepsche heer van Bijma en Bloemersma ofte desselvs successeur of successeurs ten allen tijden sal sijn de dispositie van eerste en beste ampt met alle desselvs tractementen, emolumenten en annexen en an de successeur of successeurs van de heer U. M. de Hertoghe heer van Feringa en Rikkerda ten allen tijden de dispositie van het tweede ampt met alle desselvs tractementen, emolumenten en annexen, sullende het derde ampt, lot en commissarius over de Ommelander monstering, arbiter, extraordinaris committeerde raed der Ommelanden en wat verders tot begevinge, dispositie en directie vant Onderquartier so van ampten, commissien, profijten en emolumenten mogte staen of komen voor te vallen, tusschen beijde ieder voor de helfte worden geprofijteert, en daer over in gevalle van non conventie over de dispositie worden gelotet, alsmede bij ijeder worden gedragen de halve onkosten van defroijementen als anders, sullende mede worden gelotet an wien de eerste twee jaren de commissarius over de Ommelander monstering en arbiter sal sijn en an wien de tweede, en dat also ambulatoir na de eerste lotinge te rekenen. En opdat alles in goede harmonie tusschen ons, onse successeur of successeurs geschiede, so verbinden ons in desen mede dan wanneer onse stemmen in 't adviseren van 't Onderquartier mogten verschillen, wij noijt maelkander gelijk mede de successeurs in dit contract sullen mogen soeken te overstemmen, maar altoos het different overnemen ter tijt het selvige of door conventie is bijgelegd of geconvenieerd sijn tot lotinge, en sal ten dien einde mede, de representant van 't huis van Feringa en Rikkerda absent sijnde, de monstercommissarius plaets der Ommelanden en arbiter door die van 't huis van Bijma en Bloemersma worden waergenomen en bij gelijk geval, die van 't huis van Bijma en Bloemersma absent sijnde, sal voors. monstercommissarius plaets en arbiter door die van 't huis van Feringa

en Rikkerda worden waergenomen. Voorts bij aldien het mogte gebeuren, dat iemant van ons beiden, onse erfgenamen ofte andere successeuren een van de vier boven genoemde huisen Feringa, Rikkerda, Bijma of Bloemersma mogte verkopen, verwisselen of onder wat titul het ook mogte sijn quaeme te alieneren of ook te slijten, dat in alle sulke en diergelijke voorvallen dit contract in alle sijne poijnten en articulen op het overblijvende huis sullen verblijven en overgaan, en ten dien eijnde alle de geregtigheden van het vervreemde of gesleten huijs overgaen en moeten verblijven bij het ander huijs sonder dat die oijet daervan sullen mogen worden vervreemt, ook in cas van alienatie expres moeten worden bedongen, dat de eijgenaer noïjet daervan ten Lantsdage sal mogen compareren, dat ook voorts niemant van beijde heeren contrahenten ook hare erfgenamen of andere successeuren of repraesentanten sich van enig ander huijs of plaetse in dit Onderquartier mogen laten intekenen om daervan ten Lantsdage te compareren. Belovende wij heeren opgemelt dit ons contract als mannen van eer, sonder enige infractie so directe als indirecte na te komen en hetselve so voor ons als onse successeurs, vrouwen, kinderen, descendenten of erfgenamen, so lange onse voors. huijsen door erfenisse ab intestato vel testamento, door donatie of oevelgang komen te vererven of over te gaen, na te komen en te doen nakomen, en maelkander tegen alle cuijperijen, so tegen ons, onse nakomelingen in desen contracte vervat mogten gemoveert worden, gesamentlijk met aegale figeur te maijnteneren en adsisteren, sullende die gene, so kan getoont worden, so wij als onse boven genoemde successeurs an desen onsen contracte enigsins inbreuk te hebben gedaen en an de naekominge en maintien de hant niet gehouden, vervallen in een poenaliteijt van dertig duisent caroli guldens, de halfscheijt ten profijte van die gene so 't contract heeft gecontinueerd en de ander halftscheijt ten profijte van het Blaauwe kinderhuis in Groningen, en egter sal die gene, so de inbreuk in voors. contract mogte hebben gedaen, gehouden wesen het contract, niettegenstaende de betalinge van de poenaliteijt te moeten continueren. En ingevalle onse huisen bovengemelt mogten worden verkogt of op enige andere manier als boven gesegt worden gealieneert, (te weten, wanneer niet door erfenisse ab intestato vel testamento, door donatie of oevelgang komen te vererven of overgaan), so sal het vrijstaan an de besitter van de andere huijsen of met de aankoper, pagtenaer of wisselaer, of die door enige andere

titul de eijgendom heeft bekomen, dit contract wil continueren, waartoe de anhandelaer onder gelijk verband als boven gesegd sal verpligt sijn, dog ingevalle degene, so de huijsen behoudt, sulks niet begeert, al dan sal dit contract sijn gedissolveert. Ten laesten is, om alle veijligheid en nakominge van desen contractbrieve te soeken, besloten tusschen ons en om mede na te komen door onse erfgenamen of andere successeurs, dat ingevalle een van ons beijden of desselvs erfgenamen of andere successeurs mogten willen verkopen, verpagten of verwisselen desselvs huijsen of geregtigheden, die de heeren contrahenten besitten, het alsdan de andere besitter sal vrijstaen deselvige te trekken voor die prijs, waervoor se an een ander sijn gepresenteert of verhandelt en in cas van wisseling het ingewisselde goet worden geprijseert door twee personen, van wedersijden een te nomineren, om daer na betaelt te worden. Alles onder submissie an alle hoge en lage regten en gerigten beneffens derselver parate executie. Sonder arg of list hebben wij opgemelte heren contrahenten desen met onsen adelijken erfzegul en naemsonderschrijvinge bekragtigt in Gronirgen den drientwintigsten Junij een duisent sevenhondert vierentwintig en sijn hiervan door ons twee gelijk luidende opgerigt.

(get.) U. M. de Hertoghe. R. d. Mepsche [1]).

13 Julij 1724.

Egbert Rengers Heer van Farmsum, Siddeburen en onderhorige dorpen etc. meede ordinaris raad ter admiraliteijt tot Harlingen, betuige, dat in eijgener persoon voor mij sijn gecompareert de HwGeb. heer M. Clant, heer van Hankema ter eenre en de HwGeb. heer U. M. de Hertoge heer van Feringa en Rikkerda ter andre zijde, bijde in 't onderquartier Oostlangewolsteradeel, hoe dat deselve geconsidereert en overwogen hebbende, de tot dusverre swevende verschillen en cuiperijen in gedagte onderquartier, als grotelijx strekkende sijnde tot nadeel van de provintie en van 't lid der Ommelanden in 't besonder, sijn te raade geworden, het voorz. interesse van het gemeen in deesen principalijk voor oogen te hebben met melkanderen vast te stellen een vertrouwelijke altoosduire vriendschap en harmonie so tusschen hooggedagte personen als wel in 't besonder tusschen deselve

[1]) Naar de oorspronkelijke verzegeling in het Archief van Groningen waaraan de zegels van de Hertoghe en de Mepsche. *Register* 1ste vervolg bl. 323 no. 15.

aangaande de politique regeringe over het voorz. onderquartier van Oostlangewolsteradeel, hebbende diensvolgens vast en onverbrekelijk gecontracteert, als volgt:

1°. Beloven en nemen gedagte contrahenten an nu en ten allen tijden met alle ernst, ijver, credit en vermogen haar uijterste best en devoir te sullen doen en anwenden bij de heren comparanten van het Oostlangewolsteradeel ten eijnde dat alle politique ampten en commissien, volgens het Ommelander reglement jaarlijx op St. Petri open vallende, werden gegeven en gestelt egalijk ter dispositie van de heren contrahenten bovengenoemt, als meede alle andere politique en militaire ampten en cherges dus gestelt sijnde loten en commissien geene exemt, en dat alles invoegen verder is ter neder gestelt, gelijk meede in het neemen van alle provintiale en Ommelander resolutien te samen met malkanderen sullen moeten gaan communiecatijf en consert, ende den een den anderen niet vermogen te overstemmen, maar in cas van discrepantie door middel van alle amicable compositie, inductie en persuasie de discreperende advisen en sentimenten soeken over een te brengen en bij manquement mede als boven te looten en in alles in desen onderlinge te werk te gaan sodanig dat het gesag en directie sie en blieve altoos egalijk tusschen de heren contrahenten opgemelt.

2°. De heeren contrahenten beloven en nemen aan met malkanderen in vrindschap te sullen convenieeren wien het eerste en beste politique ampt op St. Petri 1725 en 1726 sal bekleden en bedienen en sal gevolgelijk den ander, dewelke het tweede of scheltste ampt voor deese jaaren krijgt en bedient de andere twee jaaren 1727 en 1728 het eerste en principaalste ampt hebben en gauderen, of de eerste keur van dien genieten en sal soo vervolgens de keur van het eerste beste of principaalste ampt van twee jaren tot twee jaren rouleeren van den eenen tot den anderen van de heeren contrahenten, wel verstaande die het beste ampt heeft voor die twee jaren sal hebben de commissie van de arbiters en diegene welke het tweede ampt heeft, die van de monstering en mede aldus rouleren. Meede is bij dezen expres besproken en geconditioneert, dat so menigmaal volgens de almanach van het Ommelander reglement een derde ampt valt op het voorzeide onderquartier of het lot van een derde ampt, dat het selve derde ampt sal sijn en blijven ter dispositie en profijte van de heeren Hendrik Bennema en Jacobus Bennema of eene van deselve in cas een van tweën mogt komen te overlijden.

3°. Alle aequivalenten en andere profijten wegens vergevinge van cherges, als andersints bij het lid van de Ommelanden als quartierswijse procedeeren, sullen egalijk ofte in even gelijke portien tusschen de heren Clant en de Hertoge werden gedeelt, van gelijken sullen alle onkosten, dewelke in cas en uijt hoofde van cuiperijen voortkomen en gedaan moeten worden als meede tot defrojeren van de heeren comparanten zo op quartiers als landsdagen sullen sijn egalijk en tot laste van beijde heeren, sullende diegeene, dewelke voor de aanstaande twee jaaren, beginnende met St. Petri 1725, het eerste beste of principaalste politique ampt te deele valt, ook voor die twee jaaren de voorz. tractementen hoeden en dragen, en soo voorts van twee jaaren tot twee jaaren op diegene so het beste ampt gaudeert, moeten rouleeren.

4to. De heeren contrahenten verbinden sig, op het kragtigste tot het verkrijgen en het behouden van het gesag en directie als voren gesegt over het Oostlangewolsteradeel alle mogelijke kragten te sullen inspannen tegens elk en een jegelijk soo deesen mogten tegen gaan en nu voortaan ofte ter eeniger tijd eenige cuperijen heimelijk of publijk tegens de heeren comparanten ofte jeder in het besonder mogte aandoen ofte hijr namaals ondernemen, maar deselve persoon ofte persoonen met egale en gemeene kosten tegen te gaan en af te keeren.

5to. Ieder der contrahenten sal de maght en vrijheid hebben om met het politique ampt soo hem op sijn toer te deele valt alleen te disponeeren en changeeren ofte an de een of andere over te dragen.

6to. Is wederzijts wel expres geconditioneert en besproken, dat dit contract weder sal plaats hebben en sig extendeeren op de HWGeb. heer Edsart Jacob Clant mits dat deselve bij het overlijden van sijn HWGeb. heer vader, besitter sal moeten worden van het huis Hankema met de geregtigheden in het onderquartier wordende gepossideert als ook dat dit contract meede sal plaats hebben en sig extendeeren op de HWGeb. heer Berent Jan de Hertoge mits dat deselve bij het overlijden van sijn HWGeb. heer vader besitter sal moeten worden van het huis Rikkerda met de geregtigheden in 't onderquartier als dan werdende gepossideert, welke bijde heeren meede voor mij sijn erscheenen en dit contract invoegen gemelt hebben geaccepteert en belooft te agtervolgen.

7°. De heeren contrahenten soo voor haar selfs en kinderen invoegen en soodanig als in 't zesde artikel staat

uytgedrukt, verbinden sig op het aller serieuste en kragtigste als mannen van eere en fatsoen dit contract in allen deelen te agtervolgen en na te komen of te doen aghtervolgen en na te koomen, stellende daar en boven op de verbrekinge of niet nakominge van dit contract een poenaal van ses duisent Car. gl. ten profijte van het blaauwe kinderhuis binnen Groningen te betalen door die geene van de contrahenten of derselver kinderen als art. zes is geexprimeert en daar en booven ses duisent Car. gl. ten behoeve en profijte van de beledigde partije te betalen door diegeene, dewelke dit contract het sij heijmelijck of publyk mogte tegen gaan ofte op eenigerleij manier verbreken ofte enerveeren en word ten respecte van het voorz. poenaal en geensints omtrent eenige politique regieringe der Ommelanden desen specialijk en ter eerster instantie gesubmitteert aan de hooge justitie camer onder de parate executie en sal daar en booven de beledigde partije den ander, die het voorz. poenaal heeft of moet betalen daar en boven evenswel nog de magt hebben bij alle bequame middelen en weegen denselven aan te houden en te doen constringeeren dit contract na te komen en te agtervolgen. Meede sijn voor mij gecompareert de heeren Hendrik Bennema en Jacobus Bennema tot Noordhorn, dewelke beloofden dit contract tusschen voorz. contrahenten in alle sijne deelen te approbeeren, verders annemende na derselver vermogen de gem. heeren te helpen en tot alles soo in deesen is gestipuleert te secondeeren, meede onder speciale submissie van de gerigten en poenalen in desen boven verhaald, mits dat het contract tusschen de heer van Feringa en E. Hindrik Bennema en Jacobus Bennema in dato den tienden Februarij 1712 opgeregt in sijn volkomen kragt en weesen blijven, soo sig sal extendeeren op Jr. Berent Jan de Hertoge als vooren gesegt sonder dat desen aan het selve contract sal koomen te geeven de minste praejuditie. Sonder argelist in waren oircunde heb ik heer opgemelt desen met mijn aangeboren adelijken zegul en naams onderschrijvinge bevestiget in den jare 1724, den 13 Julij 1724.

(was getekent) E. Rengers.

De origineele deses was op francijn geschreven en met een rood uijthangent wassen segel bevestiget.

Coll. Concord. Dr. T. J. Guichart
Regter, 3 Januarij 1735 [1]).

[1]) In het Archief van Groningen, *Register* dl. 4, bl. 343 no. 5.

UVO HELT EN SEVERINUS FEYTA;

EEN

GRONINGER EN EEN FRIES,

BIJ DE BERENNING VAN LEUVEN DOOR MAARTEN VAN ROSSEM,
IN 1542.

Haec nos occasione Uvonis breviter hic attigimus, ut ambos Duces grata memoria celebremus, quibus Lovanienses tunc salutem suam non gravatim acceptam ferebant.

SUFFR. PETRUS.

Na den dood van Karel van Gelder moesten zijne gewesten Gelder en Zutphen, Drenthe, Groningen en de Ommelanden, volgens het tractaat van 1528, aan Karel V vervallen. Nog tijdens het leven van hunnen Hertog hadden de Gelderschen echter Willem, Hertog van Kleef, tot hunnen toekomstigen heer gekozen. Een oorlog tusschen deze beide pretendenten werd, sedert Karel van Gelder's dood in 1538, een gevolg van deze omstandigheden. Terwijl de Keizer in 1541 den bekenden togt naar Algiers ondernomen en de zuidelijke Nederlanden hierdoor van garnizoen ontbloot had, beraamde Willem van Kleef, met zijn bondgenoot, den Koning van Frankrijk, een onverhoedschen aanval op 's Keizers grondgebied.

Roovende en brandschattende marcheerde de woeste krijgsoverste Maarten van Rossem met een aanzienlijk leger door Braband op Antwerpen aan. Ofschoon hij het geluk had des Keizers troepen, door René, Prins van Oranje, aangevoerd, bij Breeschat te verslaan, zag hij zich niettemin door de

moedige houding van Antwerpen in het voornemen te leur gesteld om deze stad te nemen. Alom schrik en ontzetting verspreidende rukte hij voort naar Leuven, welke plaats den 2en Augustus 1542 door zijne benden werd bereikt.

Eene op het vernemen van het naderend gevaar door de Landvoogdes in aller ijl daar gelegde bezetting van slechts 300 ruiters en 200 man voetvolk was geheel onvoldoende tot eene ernstige verdediging. Des vijands vreesselijke bedreigingen benamen den Leuvenaars schier allen moed, zoodat het zich liet aanzien, dat de oude Academiestad zonder slag of stoot in zijne handen zou vallen.

Maar neen! Een Groninger wist in welsprekende en bezielende taal moed te geven aan de bloode harten van Leuven's verschrikte burgerij; hij wist tevens de studentenschaar boeken en studeervertrekken te doen verlaten, om de wapenen op te vatten.

Na zich ter verdediging der stad te hebben aangeboden, stonden de studenten, elke natie onder hare eigene banier, weldra te wapen onder aanvoering van een Fries, die door de Academische overheid tot hunnen aanvoerder was aangesteld, onder het opperbevel van Damianus à Goes, een geletterd Portugeesch Edelman.

Ik heb het voornemen niet de zeer merkwaardige, elders reeds uitvoerig geboekte, omstandigheden hier te herhalen, onder welke Leuven's burgerij en studenten, met aan roekeloosheid grenzenden moed, op den 2 Augustus 1542, den aanval afsloegen. Genoeg zij het te vermelden, dat Maarten van Rossem, deerlijk teleurgesteld, zich genoodzaakt zag, om den volgenden dag naar Fransch Braband voort te rukken.

Jammer alleen, dat Damianus à Goes in zijne handen was gevallen en lang daarna voor een hoogen losprijs eerst zijne vrijheid terug erlangde, en dat o. a. twee Friesche studenten, door één kanonkogel getroffen, hunne vaderlandsliefde met den dood bezegelden.

Wie was die Groninger, wie die Fries?, zal reeds menig lezer vragen.

De naam van den Groninger was Uvo Helt. Hij behoorde tot een vermogend geslacht, dat in de 16e eeuw te Groningen zeer in aanzien schijnt te zijn gestegen, sedert en ten gevolge van de verkiezing van een zijner leden tot Abt van de vermaarde Aduarder abdij.

Lambertus Helt, de bedoelde abt, was immers — zoo

meldt de geschiedenis — geboren te Groningen, uit ouders, die vroeger niet tot de aanzienlijken behoorden (ignobiles), maar door die vereerende betrekking van hunnen zoon, het afdoend bewijs voor deugd en waren adel, wel in groot aanzien moesten komen. Tot zijn lof wordt er bijgevoegd, dat hij den overvloed en de weelde, waarin hij onder de zijnen kon verkeeren, verzaakte, liever dan zijn gemoed aan vergankelijke schatten te hechten. Deze verdienstelijke prelaat overleed den 26 April 1528 [1]. In stukken op het Gron. archief komt in 1549 en 1550 Nicolaas of Claas Helt voor, die, naar het schijnt, tot den aanzienlijken handelsstand behoorde. Van af 1559 tot 1567, het jaar zijns overlijdens, was Mr. Hendrik Helt pastoor aan der A-kerk.

Opmerkelijk is het, dat Mr. J. Dirks en wijlen Prof. Kist, die uit hoogst zeldzame bronnen de toedracht van zaken bij den mislukten aanslag op Leuven en het moedig gedrag der studenten en van hun aanvoerder Severinus Feyta hebben toegelicht, zoo in het onzeker zijn gebleven, wat den persoon van Uvo Helt en zijn aandeel betreft aan de gebeurtenissen op dien gedenkwaardigen dag [2].

Een onbestemd en onnaauwkeurig berigt van Pontanus, dat de studenten Hugo Hiltilius (!), van Groningen, Severinus Feyta, van Harlingen, Christoph. Phlegel, een Duitscher, en Petrus Lupus, een Spanjaard, de voornaamste bewerkers zouden zijn geweest van het afslaan des vijands, is het eenige, waarop zij met betrekking tot den Groninger wijzen.

Pontanus gaf echter (*Hist. Gelrica*, *Hard.* 1639 p. 826), wat den door hem genoemden Hiltilius betreft, onjuist terug, hetgeen Valerius Andreas eenige jaren vroeger schreef (*Bibliotheca Belgica*, Lovan. 1623, p. 414); terwijl deze laatste meer naauwkeurig Suffridus Petrus (*de script. Frisiae*, Col. 1593; Fran. 1699, D. XI, 10) is gevolgd.

Suffridus Petrus was van 1547 tot 1553 student te Leuven. Op deze jaren zal hij ongetwijfeld doelen, als die, waarin hij zegt langen tijd een vertrouwelijken omgang te hebben gehad met Severinus Feyta, die hem de geheele geschiedenis van van Rossem's beleg had verhaald.

Uit den mond nu van dezen onwraakbaren getuige heeft

---

[1] *Vitae ac gesta Abbatum Adwerd.* c. Koppius, p. 34; *Oudh. en gest. van Groningen*, blz. 277.

[2] Mr. J. Dirks, *Sever. Feyta*, of *Leuven in* 1542 *door Maarten van Rossem berend;* in De Vrije Fries, VII, 297; Kist, in het *Kerkhist. archief*, I (Amst. 1857), 172.

hij van Uvo Helt, dien hij echter niet persoonlijk gekend heeft (Uvonem quidem nos non vidimus) het volgende opgeteekend:

„Voorheen heeft hij aan de Leuvensche Academie eene der stad hoogst aangelegene weldaad bewezen tegen den aanrukkenden vijand Maarten van Rossem, door met al de kracht van welsprekendheid de studenten en burgers, die door eenige anderen reeds tot de overgave waren gestemd, optewekken om den vijand dapperlijk af te weren.

Spoedig kreeg hij hulp (cui mox subsidio fuit) in Magister Severinus Feyta, van Harlingen, die, de wapenen opgevat, de studenten ten strijde gevoerd en niet alleen de muren krachtig bewaakt, maar tevens den vijand verdreven heeft; redenen waarom hij ook tot belooning van Karel V den adeldom verwierf."

Tot bevestiging van hetgeen Sev. Feyta hem medegedeeld had, laat Suffr. Petrus nog een ooggetuige spreken, namelijk den geleerden Fries Cyprianus Vomelius à Stapert, die, zooals uit zijne woorden blijkt, ten tijde van het voorval te Leuven was en daar, gelijk van elders blijkt, studeerde. De indruk welke de houding van Helt op hem maakte, was oorzaak, dat hij aan dezen een zijner zangen wijdde [1]). Na geschetst te hebben, hoe bij zijne komst te Leuven de roem van Uvo's geleerdheid hem dadelijk werd verkondigd, laat de dichter er op volgen, dat het hem vergund werd in persoon, of uit eigene aanschouwing, meer tot diens roem op te schrijven (*Ac licuit coram plura (praeconia* namelijk) *notare quidem)*, en zulks bij gelegenheid van de berenning der stad door Maarten van Rossem.

---

[1]) Omstreeks 1515 te Wommels geboren, had Cyprianus, terwijl hij te Wittenberg studeerde, het ongeluk zijn vader te verliezen. De moeder kon hem de middelen tot voortzetting der Academische opleiding niet verschaffen. Daarom begon hij op 20jarigen leeftijd (dus omstreeks 1535) te Maagdenburg, Brunswijk en elders, onderwijs te geven, ten einde zelf het noodige geld tot voltooijing zijner studien te verdienen. Bij tusschenpoozen bezocht hij achtereenvolgens de hoogescholen te Erfurt, Leuven en Keulen, om ten laatste te Maintz de doctorale waardigheid in de regten te verwerven. Te Erfurt gaf hij, ten jare 1540, *Sylvarum Libri III* uit, en in 1547, bij Ivo Schoeffer — zooals Suffr. Petrus opgeeft — dus te Maintz, *Sylvarum Liber IV.* Zijn verblijf te Leuven valt alzoo, gelijk hieruit blijkt, tusschen 1540 en 1547. Ik vermoed dat aan het laatste werkje, dat ik vruchteloos heb getracht onder mijne oogen te krijgen, het bij Suffr. Petrus vermelde vers is ontleend.

„Iemand gaf namelijk den raad" — zegt hij — „om den vijand met geld af te koopen." Maar toen sprak dezelfde Uvo, onverschrokken met een geheel tegenovergestelden raad optredende, de kernachtige taal: *Siddert niet mannen, hoewel de vijand nabij is! den dappere schaadt in oorlog geen gevaar; de gedachte aan de schande, dat de vijand, ten koste van uw behoud, uwe bezittingen medevoerde, zij verre van u, o burgers! En u, o schare van jongelingen, aan Minerva gewijd! Uwe Godin gebiedt u om nu moed te vatten; maakt u niet tot de vlucht gereed, als een lafhartige, met achterlating van rappier, schild en zwaard, terwijl Gij den oorlogsgod naauwelijks goed in het gezigt hebt*, enz.

Nadat hij uitgesproken had, snelt hij met geestdrift ten strijde, besloten om te sterven, wanneer hij de muren maar mag zien behouden. De bloem der burgerij en studenten volgt hem en in geestdrift gelijk weren zij te zamen den vijand af."

Ook Severinus Feyta, den bevelhebber der studenten, vergat de Friesche dichter niet, gelijk beneden zal blijken.

Feyta en Cyprianus Vomelius stellen beide de zaak dus zóó voor, dat Uvo Helt het initiatief nam.

Valerius Andreas, die den naam van Helt in „Hugo (sive Hvo) Hiltilius" (waarom niet Heltius?) latiniseerde, had, zooals uit de vergelijking van zijn Latijn met dat van Suffr. Petrus blijkt, den laatste mede voor zich liggen, toen hij schreef: „Deze is de voornaamste bewerker geweest, dat de burgers en studenten, toen Maarten van Rossem, het hoofd van het Geldersch-Fransch leger, een aanval op Leuven beproefde, den vijand afweerden en onder de muren wegdreven. Spoedig vond hij bijstand in Severinus à Feyta, van Harlingen, insgelijks een Fries (cui mox accessit Severinus, enz.), die met Damianus à Goes, een Portugees, de studenten ten strijde voerde, waarvoor hij tot belooning van Keizer Karel V den adeldom verwierf [1]).

Pontanus, die ook andere bronnen dan Val. Andreas, kennelijk zeer slordig, raadpleegde, voegde er meer bij, dan bewijsbaar is. „Van de studenten — zegt hij — moeten inzonderheid Hugo Hiltilius, van Groningen, en Severinus Feyta, van Harlingen, beide Friezen, vermeld worden. Insgelijks Christophorus Phlegel, een Duitsch edelman (of aan-

---

[1]) Het berigt van Val. Andreas is wederom woordelijk overgenomen in de *Oudh. en gest. van Groningen*, blz. 131.

zienlijke, nobilis Germanus), nevens Petrus Lupus, een Spanjaard. Dezen zijn de voornaamste bewerkers geweest, dat de burgerij en studenten den vijand, die de muren was genaderd, afweerden. — Ik vind vermeld, dat dezelfden en in de eerste plaats Hugo Hiltilius, te gelijk met Damianus à Goes, die de studerende jongelingschap mede vermaand had om naar het strijdperk te trekken — tot prijs en belooning voor hunnen arbeid en ijver door Keizer Karel V tot den adelstand zijn verheven."

Hij maakt Hiltilius, Feyta, Phlegel en Lupus tot studenten, eene hoedanigheid, welke S. Petrus en Cyprianus Vomelius aan de beide eersten niet uitdrukkelijk toekennen, en welke zij, evenmin als Lupus, destijds hebben bezeten.

Ook is tot heden van elders niet bevestigd, dat zij allen een diploma van adeldom zouden hebben verworven. Suffridus Petrus laat niet in t' onzekere, dat Helt van die eer bleef verstoken. Damianus à Goes was reeds een edelman (Eques Lusitanus), en hij zelf noemt Phlegel of Pheegel een jongeling van Duitschen adel (*Urbis Lovaniensis obsidio*, aangeh. door Mr. Dirks, t. a. p. blz. 309), gelijk Pontanus zelf eenige regelen vroeger ook doet.

In Pontanus treffen wij dus in dit opzigt een onnaauwkeurig berigtgever aan.

Vermits Suffridus Petrus hem te Leuven niet gekend heeft, is het aanvankelijk reeds waarschijnlijk, dat Helt in 1547 van daar reeds vertrokken was. Volkomen wordt dit bevestigd in een brief, den 29 Junij 1567 door Joachim Hopperus uit Madrid aan Viglius geschreven [1]), en in welken de schrijver meldt: „Hier bevindt zich ook Hugo Heltius, van Groningen, een geleerd man, van rijken en aanzienlijken huize, die na eene ongeveer twee en twintigjarige vrijwillige ballingschap hier bij de Spanjaarden, bepaald, op het vernemen, dat Gij te Leuven een huis hebt gekocht (ik ga namelijk zeer vertrouwelijk met hem om), besloten heeft om terug te keeren en te Leuven, waar hij omstreeks twintig jaren gewoond heeft, zich, onder Uwe begunstiging, te vestigen en van zijn vermogen (hij heeft namelijk een jaarlijksch inkomen van meer dan achthonderd (florijnen?)) onbekrompen te leven."

Helt is dus in 1545 reeds van Leuven vertrokken,

---

[1]) Joach Hopperi *Epistolae ad Viglium ab Aytta Zuichemum* (cur. de Nelis), Traj. ad Rh. 1802, p. 132, 133.

waar hij omstreeks 20 jaren, alzoo sedert 1525 of daaromtrent, was gevestigd geweest. Het blijkt dus onaannemelijk te zijn, dat hij ten jare 1542 een student was. Over zijne geleerdheid kon Hopperus uit hunnen dagelijkschen omgang een grondig oordeel vellen. Bovendien had onze Groninger zich reeds lang te voren door verschillende geschriften een naam verworven. Valerius Andreas vermeldt, als te Salamanca [1]) in 1553 door hem uitgegeven: *Gregorii Nysseni homiliam in Christi natalem*, et alteram *in B. Stephanum;* verder een *Planispherium* in het Spaansch, terwijl daar tevens vertaald door zijne hand zou zijn verschenen *Catena Graecorum Patrum in Esaiam prophetam*, e Cod. Manuscr. Collegii S. Barthol. Salmanticae. In de *Bibliotheca Universalis* van Conr. Gesner en Jos. Simler, wordt aan hem, onder den — volgens Suffridus Petrus — verkeerden naam van Vivio Helt, eene *Dialectica* toegeschreven. Geen dezer werken heb ik tot mijn leedwezen hier te lande opgespoord.

Zijne blijdschap betuigende, dat Helt nog onder de levenden was, verzocht Viglius, in het antwoord van den 24 Julij deszelfden jaars, aan Hopperus om hem te zeggen, dat hij juist het huis met de aangrenzende erven gekocht had, waarin Helt, naar hij hoorde, te voren had gewoond, en 'twelk, gelegen in de St. Quintinusstraat, oudtijds *Carsau* genaamd werd [2]).

Den 14 October dv. schreef Hopperus nader, dat hij Helt wel van daar zou wenschen te verdrijven (in een goeden zin gezegd), maar dat de man zoo zeer een Spanjaard was geworden, dat hij dáár liever een ellendig dan in zijn vaderland een gelukkig leven wilde leiden, hierin hemelsbreed verschillende van den Homerischen Ulysses, die haakte om maar den rook van Ithaka te mogen aanschouwen. Twaalf volle jaren was hij reeds bezig met het maken van eene lamp, die telkens zich zelve van olie voorzien en te gelijk door de uitwerking der vlam den tijd moest aanwijzen. Ik vrees echter — voegt Hopperus er bij — *ut oleum et operam perdat.*

---

[1]) Hopperus gewaagt in zijne brieven dikwerf van Matthias Gast of Gastius, boekhandelaar te Salamanca, een Antwerpenaar van geboorte. Hij schetst hem als een goed, vermogend en ondernemend man, met wien hij in dagelijksche briefwisseling stond. Welligt is hij de uitgever der werken van onzen Helt. Vgl. Hopperus, a. w., p. 178, 185, 187, 193.

[2]) Viglii *Epistolae ad Joach. Hopperum*, ed. Gabbema, Leov. 1661, p. 105; ed. Hoynck van Papendrecht, *Anal. Belgica*, I, p. 437.

Helt liet zeggen, dat hij zich bij Viglius aanbeval en er aan dacht, om in het volgende voorjaar de reis te ondernemen ten einde zich in Leuven te vestigen; aan de uitvoering waarvan Hopperus echter vooralsnog geen geloof sloeg [1]).

Hij had goed gezien, want vier jaren later, den 18 Februarij 1571, was onze man nog altoos in Spanje, blijkens een schrijven van Hopperus, ter begeleiding van een pakketje brieven van Helt, aan den bekenden Luitenant der Hoofdmannenkamer Johan de Mepsche gerigt, welke aan Viglius ter bezorging gezonden werden. Toen ter tijde hield bij zich namelijk op bij de 32 mijlen van Madrid gelegen groeven of bergwerken der Fugger's [2]), waarover iemand, met wien hij bevriend was, het opzigt had. Ik kan mij niet genoeg verwonderen — herhaalt Hopperus — over den aard van een mensch, die aan een erbarmelijk leven hier de voorkeur geeft boven het heerlijk leven in zijn vaderland. Toegegeven zou het kunnen worden, wanneer hij een verkeer met geleerden zocht, maar integendeel, hij ontvlugt hen en houdt zich schuil in den opgegeven hoek, zonder iets noemenswaard op wetenschappelijk gebied uit te voeren. Des ongeacht is hij een allerbest en in de wiskunde en letteren zeer ervaren man [3]).

De uitgegeven brieven van Hopperus, eindigende met Julij 1574, gewagen verder niet van den zonderlingen man, die nog eene lange reeks van jaren in zijn tweede vaderland heeft geleefd. Dit laatste meen ik althans met zekerheid te mogen afleiden uit de daadzaak, dat, bij eene op het Gron. archief bewaarde akte van 1586 (1586, no. 50), aan de bestuurders zijner bezittingen te Groningen — de „Procuratoren des Erbaren vnde hochgeleerden Vivo Heltz," of „des hochgelertt doctor Vivo Helt," zooals zij daar genoemd worden, $1\frac{1}{2}$ gras land te Adorp wordt verkocht. Was hij toen niet meer in leven geweest, zeer zeker zouden dan zijne erfgenamen bij deze overdragt verschenen zijn. Suffridus

---

[1]) Interim gravatim abiturus est de liticula quam instituit, quae metuo ut illum perpetuo hic detineat. Hopperus, l. l. p. 140.

[2]) Fodinae Fuckarorum, l. l. p. 304; op blz. 217 sprak hij van de *Fukeri*. Vgl. Hoynck v. P., I, p. 70.

[3]) T. a. p. p. 304. Suffridus Petrus getuigt ook: cum eruditione, prudentia et comitate parem sibi nullum habere dicatur. — Floruit autem maxime — circa annum 1560.

Petrus, die in 1593 schreef de stellige verzekering te hebben (quod equidem compererim), dat Helt tot dusver, na eene zoo lange afwezigheid, niet overeenkomstig het verlangen zijner familie in het vaderland teruggekeerd was, verkeerde dus kennelijk in de overtuiging, dat de man nog leefde. En, naar het schijnt, zeer te regt, want zijn overlijden bleek mij eerst met zekerheid uit eene akte van den 15 Augustus 1595, insgelijks op het Gron. archief aanwezig (1595, no. 75), waarbij zijne erfgenamen als partij bij eene dading voorkomen. Immers verschenen „die duechtsame Cornelia Entens mit hoeren vruntlichen leuen swager Hindrick Claessen ende desselffs huisfrouwe Hille Entens, ende bekanden sampt ende elck besunder voer haer ende hoeren arffg., dat sie ersocht ende bewilliget hadden, den Erntfesten Claes Heldt ende sijn suster Hebbele van Metelen, sampt den Ernntf. Hoochgn. H. Doctor Wilhelm Hammonium, Syndicum deser stadt Groeningen, in name zijnder huisfr. ende derselver twee susteren ende meede als vulmacht der Er. Wolgeleerden Volckeer Westerwolt, als samptlycke arffg. *wijlandt* des hochgelerd. Vhonis Helt," enz. Hij zal dus in 1594 of 1595 zijn overleden.

Wanneer men aanneemt — en dat schijnt mij niet gewaagd — dat Helt in of omstreeks 1525 te Leuven is gekomen als student op vijftien- of zestienjarigen leeftijd, dan heeft hij den hoogen ouderdom van ruim 80 jaren bereikt. In overeenstemming hiermede zegt Valerius Andreas dan ook, dat hij te Salamanca overleden en zeer oud is geworden (consenuit).

In Claas Heldt en diens zuster Hebbele (Heldt, weduwe van Jan?) van Metelen [1]) zal men wel de erfgenamen van vaders zijde, in de laatsten die van moeders zijde ontmoeten. Zoo ja, dan kan de moeder van Uvo tot het destijds niet onaanzienlijk geslacht Westerwold hebben behoord. De syndicus W. Hammonius is namelijk gehuwd geweest met Elletgen Praedinius, eene kleindochter van den Rector Regn. Praedinius en dochter van Albert Praedinius, welke laatste was „gehilcket an Gert Westerwolts dochter, Arent en Volckers Westerwolts suster [2])." De vrouw van Hammonius en hare

---

[1]) In stukken op het Gron. archief uit de 16e eeuw treft men dikwijls leden dezer familie aan.

[2]) Dr. J. J. Diest Lorgion, *Verhand. over Regn. Praedinius*, blz. 106, 107. Hij zoowel als Prof. de Wal (*Nederlanders, studenten te*

beide zusters zullen mitsdien bij plaatsvervulling voor hare moeder met haren oom Volkert Westerwold als erfgenamen zijn opgetreden.

Dat wij, bij al de verwarring in de naamsopgave, in Uvo, Uho, Vivo, Vivio, Hvo en Hugo Helt, Heltius of Hiltilius, steeds denzelfden persoon hebben ontmoet, kan niet in twijfel worden getrokken. Ik ben in de spelling van zijn naam Suffr. Petrus en Cyprianus Vomelius, de veiligste berigtgevers in dezen, gevolgd.

Ten slotte meen ik het boven reeds vermelde vers van den laatstgenoemde, overgenomen van Suffr. Petrus, in zijn geheel te mogen mededeelen, wegens den gunstigen indruk, dien de Groninger op den dichter heeft gemaakt.

Protinus ut subii sublimia tecta Lovani,
Quaero, quis hic Cirrae fertur in urbe caput?
Tunc mihi congrediens aliquis respondit: hic Uvo
Germanae Sophiae praemia prima refert:
Fontibus hic liquidis sua largius ora rigavit,
E quibus eloquii vena beata scatet:
Hic Grajas, Latiasque simul percepit Athenas,
Quolibet ore sonat, qualibet arte valet:
Permeat hic idem Regiones aetheris omnes,
Et quid Mars foveat praemonet atque Venus:
Hoc sermone mihi fuit admirabilis uno,
Protinus ille mihi vir venerandus erat:
Illius audieram multis praeconia verbis:
Ac licuit coram plura notare quidem.

Heidelberg en te Genève, Leid. 1865, blz. 125) houden dit geslacht ten onregte voor hetzelfde als dat der Addinga's van Westerwolde. Blijkens een stuk op het Gron. archief van 1555 (no. 113) studeerde Folkerus Westerwold, daar de zoon van Geerdt W. genoemd, destijds te Leuven; Arnolt (Arent) W. en Volkerus W. zijn 8 Julij 1570 als studenten te Heidelberg ingeschreven (de Wal, blz. 15), terwijl een andere Arnold W. reeds in 1559 te Genève student werd (ald. blz. 33). Vermoedelijk treffen wij dus oudere en jongere personen van denzelfden naam uit hetzelfde geslacht aan, ten zij Arnold en Volkerus, die vroeger te Leuven en Genève studeerden, zich, als vluchtelingen voor de inquisitie buitenlands vertoevende, nog eens te Heidelberg op een meer gevorderden leeftijd hebben laten inschrijven. Zie ook de scheidakte der nalatenschap van Volcerus W. en zijne vrouw, van 31 Mei 1633, op het Gron. archief (1633, no. 88).

Non tamen hunc Martis rebamur ad arma paratum,
Sed placidae tantum pacis habere decus:
Ecce ferebatur Titan per terga Leonis,
Et sua quassabat spicea serta Ceres:
Cum per Menapios collecto milite campos
Tungrorum Gallis dilaceraret opes:
Jamque Lovanenses muros hostilibus armis
Cinxerat, ignivomis attigeratque globis:
Nec mora ni caetus se dedat civibus ultro,
Ferratas jactat vi reserare fores:
Pacis amans aliquis perque otia longa solutus,
Placari Gallum consulit aere dato:
Ipse sed intrepidus diversum consulit Uvo,
In medium prodit verbaque prompta facit:
Ne trepidate viri, quamvis sit proximus hostis,
Fortibus in bello nulla pericla nocent:
Dedecus ô! Cives absit memorabile, vestras
Sospitibus vobis tollat ut hostis opes!
Et vos ô! juvenes obnoxia turba Minervae
Sumere vos animum nunc Dea vestra jubet:
Neu rudis ut Tiro parmâ, gladioque relictis,
Vix bene conspecto Marte parate fugam;
Quin pro communi modo vulnera ferte salute,
Si muros hostis scandere forte velit:
Galle ferox Belgas devincere saepe minaris,
Sed te Ticinus pernegat esse parem:
Hunc quid declivi Cristas aetate resumis
Cum tua sub pedibus lilia strata jacent.
Hoc omen regni vertendi funditus esto,
Sint ea vincendi praescia signa tui:
Dixerat, atque animo deposcit proelia, certus,
Dummodo conspiciat moenia salva mori:
Civica quem sequitur, juvenumque deinde corona,
Atque arcent animo Celtica signa pari:
Non ego Gruningam mirer sua jura tueri,
Cum tales nobis educet illa viros:
Educat illa viros bellique togaeque peritos
Hoc virtute suâ nobilis Uvo probat.

Aangaande Sev. Feyta zegt Prof. Kist uitdrukkelijk, dat die destijds, of even te voren, student was aan de Leuvensche hoogeschool. Mr. Dirks helt blijkbaar tot dezelfde meening over. In hetgeen zij uit hunne verschillende bronnen hebben aangehaald, heb ik dat niet kunnen lezen. Suffridus Petrus zegt het evenmin. De daadzaak, dat Severinus als onderbevelhebber van Damianus à Goes de studenten aanvoerde, zal tot de onjuiste gevolgtrekking hebben geleid, dat de moedige man zelf een der studerende jongelingen was.

In het Album der Leuvensche hoogeschool, over de jaren 1453—1485 nog voorhanden, is den 25 Julij 1482, te gelijk met een *Severinus Laiwardii* (van Leeuwarden), *Severinus de Herlingh* (van Harlingen) als student ingeschreven. Onwaarschijnlijk is het niet, dat de laatste onze Severinus Feyta van Harlingen was. Ik laat dit echter voor een oogenblik in het midden, om hem met zekerheid reeds ten jare 1525 in Leuven te ontmoeten. Viglius verhaalt namelijk in zijne autobiographie van zich zelven, dat hij, van het voornemen teruggekomen om eene der hoogescholen in Frankrijk te bezoeken, ten jare 1525 naar Leuven terugkeerde, maar hier bij zijn vorigen praeceptor Jacobus Volcardus geen onderkomen kon vinden, omdat deze intusschen bij M (agister) Severinus Foytta was gaan inwonen, of omdat, zooals in den Codex van Adr. Gaudanus staat, Volcardus inmiddels, met eenige aanzienlijke, aan zijne leiding toevertrouwde, jongelingen, de behuizing van M. Seuerinus Frisius betrokken, of wel bij dezen zijn intrek genomen had [1]).

Suffridus Petrus, die den laatsten Codex van het *vita Viglii* gebruikt heeft, neemt die plaats over (Dec. XII, 10), en noemt Severinus Frisius meer bepaald *M. Severinus à Feyta, Frisius.* Dat hij hier denzelfden persoon op het oog heeft, over wien hij eenige bladzijden vroeger in betrekking tot Uvo Helt heeft gesproken, den man, die hem de geschiedenis van Leuven's berenning persoonlijk verhaalde, valt niet te betwijfelen. Severinus Feyta, in 1525 reeds *Magister* genoemd, had dus toen zijne Academische loopbaan waarschijnlijk voleindigd. Mogelijk is hij tot voortzetting van wetenschappelijke studien te Leuven blijven wonen, tevens aan studenten de gelegenheid tot inwoning en onderwijs ten zijnen huize verschaffende, even als Petrejus Tiara, later hoogleeraar te Franeker, deed, toen Suffr. Petrus aldaar student was.

---

[1]) Hoynck van Papendrecht, a. w. I, 8, 68.

(Suffr. Petr. Dec. XIII, 7). In dien zin bleef hij in betrekking tot de hoogeschool.

Neemt men nu aan, dat Severinus van Harlingen bij zijne inschrijving als student, in 1482, vijftien jaren oud was — een leeftijd, op welken men destijds gewoonlijk ter hoogeschool ging —, dan was hij ten tijde van Viglius' terugkomst te Leuven in 1525 ongeveer 58, en tijdens het beleg van Maarten van Rossem in 1542 75 jaren oud. Wie aan Rabenhaupt en Chassé denkt, zal moeten toestemmen, dat een hooge leeftijd geen noodwendig beletsel behoefde op te leveren om voor éénen dag de commandant der studenten te zijn op de wallen van Leuven.

De inhoud van zijn diploma van adeldom, door Prof. Kist medegedeeld, gedagteekend te Brussel den 15 Februarij 1545, komt mij tevens voor, meer voor zijne hooge, dan voor zijne jeugdige jaren te pleiten.

Proinde quum te Severinum Feyta, honestis natum parentibus, in Universitate nostra Louaniensi *meliorem aetatis tuae partem* summa cum omnium ordinum gratia et laude traduxisti.... zoo spreekt de Keizer hem aan. Wanneer men nu tot iemand zegt, dat hij het betere, beste of grootste gedeelte zijns levens te Leuven heeft gesleten — verraadt dit dan niet de toespraak tot iemand, die reeds over dien beteren levenstijd heen is? Nu zegt Suffr. Petrus, die tot 1553 te Leuven studeerde, wel, dat hij hem daar lang gekend heeft (Severino Lovanii diu familiares fuimus), maar hieruit volgt niet, dat deze hem daar nog in leven achterliet. Aan 's mans dood omstreeks dien tijd zal het welligt zijn toe te schrijven, dat men later niets meer van hem verneemt.

Gaarne geef ik mijne gissingen voor beter. Dit is althans zeker, dat Severinus Feyta van Harlingen in 1542 geen student, maar een Leuvensch burger was, zooals ook Suffridus Petrus met ronde woorden zegt bij de mededeeling van het volgend vers van Cyprianus Vomelius, waarmede ook ik dit onderzoek besluit:

De M. Severino Harlingensi, Cive Lovaniensi, ad Bottonem Hoytes ita scribit.

Saepe Ducem Caesar Frisiae submittit in arces,
Qui saevo tutus praestet ab hoste vias,
Quique Magistratus dictet, sanctumque Senatum,

Et populis tribuat jura bilance pari:
Obligat hoc merito Frisiae sibi Caesar habenas,
Cogitat & grates illa referre memor;
Ecce Severinus Frisiis oriundus in oris,
Caesaris in patria vivit agitque Ducem.
Illius auspicio sua Pieris induit arma,
Pieridumque Comes quisquis in urbe fuit,
Bella Lovanensi gereret cum Gallis in agro,
Terrorique ipsis moenibus esset ovans,
Non gravitas, virtus, constantia deuit illi,
Non usus belli, non animosa fides:
Ne cessa fidos Frisiae submittere Caesar,
Cum ditio fido reddat & illa Duces.

B. J. Ubbena's terugkomst van Spanje.

B. Joachim Ubbena van Riemedis Ridder ende D. Johan de Gouda van Swindrecht Sijnd., weder van Con. Maj. uit Spangien angekomen, zijn met 11 vaendels borger van achter hogerbrugge alsmede een goet deel borger te peerde blijdelijck ende triumphantelijck ingehaelt omtrent acht uiren des avonts ende heft totus senatus strax sijn Gestrengh[t] tot sijnen huijse statelijck saluteert ende welkoom geheten, den 18 Junij 1583.

Den 10 Junij hebben B. Ubbena en Sijnd. Gouda rapport gedaen van hoer reijse in Spangien ende laten lesen de erworvene privilegien van den stapel ende stapelrechten, als oock van den wijn ende bier accijsen in den Ommelanden vertappet wordende, welke privilegien van 't oude Rechthuijs toto senatu praesente zijn gepubliceert onder 't losbranden van 't canon ende musquetten bij de borgerwacht den 25 Junij 1583.

B. Ubbena en de Sijndicus hebben op de reijse nae Spangien uitgelecht gehat 3014 daeld. 20 Julij 1583.

Den Gestr. H. B. Joachim Ubbena Ridder voor sijn grote moeijte, reijse in Spangien an den Coninck ende anders, tot eene vereeringe verordineert duisent daelder met een silveren vergulden credentz van tweehondert daeld. ende dat boven alle vertoech ende onkosten, den 20 Feb. 1584 [1]).

[1]) Archief, h. s. in 4to nr. 77, bl. 160, 161[1].

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HET GRONINGER TAALEIGEN.

IV [1]).

Wat wij nog uit het overig Hunzingo-kwartier hieromtrent vonden aangeteekend, bedraagt niet heel veel; doch het vinde hier ook zijne plaats.

Weinig leverde ons het *Halveambt* op; zoo het dorp den Andel, gem. Baflo, slechts eenige opmerkingen over het gebruik van sommige woorden (waaronder boven reeds vermelde), met name *bot*, *dol*, *razen* en *omhuur* (of *onhuur*).

„Deze woorden zijn er bij velen in menigvuldig gebruik.

Bot wordt in onderscheidene beteekenissen gebezigd, òf als bijvoeglijk naamwoord, bij voorbeeld: *Onze Klaas is altied net zoo bot!* — òf als een bijvoegl. nw. vergrootende, bij voorb: *Onze botter is net zoo bot wijk!* — *Wat bin dei appels bot zuur!* enz. — òf als bijwoord, bij voorb. eene vrouw die meende, dat een meisje onwaarheid sprak, zeide tegen hetzelve: *doe logste! ik zel't maar net zoo zeggen als'k ken.*

Dol zegt men hier waar anderen *raar*, *zeldzaam*, *stuursch*, *leelijk*, *onsmakelijk* enz. zouden gebruiken. Bijvoorb: *Zig rais was dat ijn dol dijr!* — *Wat lijp daar effies ijn dolle hond bi de muilen!* — *Fij jonge, wat bis toe dol!* — *Wat het dei kerel altied dolle peerden!* — *Jaap het maar dolle kedonsels* (aardappels).

Razen gebruikt men hier voor *kijven*, bijv: *Wat ken dat wief altied bot mit heur lutje jongs razen!* [2])

Omhuur beteekent hier zoo veel als: *onrein*, *vuil*, *slordig*.

[1]) Vervolg van III, D. IV, 56.

[2]) *Lutje jongs* wordt hier gebezigd voor kinderen van beiderlei kunne; de vraag: hoe veel *lutje jongs* hebben zij? — moet men dus verstaan: hoe veel *kinderen* hebben zij?

Bijvoorb: *Wat is G. altied bot omhuur, ik lustle gijn koffi bi heur, al hat 'k ook in gijn hijl dag wat hat!* — Aldus hoort men de oude vrouwtjes wel eens spreken.

Nu en dan hoort men ook wel eens tegenstrijdige gezegden bezigen, zoo als *iesselk mooi*, — *naar geern*, — *naar mooi*. In het volgende gesprek komen deze uitdrukkingen, zoo als zij hier vaak gebezigd worden, voor.

A. Hou wigter! heb i guster nijt naar bouldag west?

B. Nee, wie konnen 't nijt wagten, want wie wassen aan 't mennen. Wie hebben der anders nog bot tegen schript, maar wie kregen tog nog laat daan.

A. O! wie wassen ook aan 't mennen, maar daar gingen wie der gelieke wel om hen.

B. Ja, wie wollen der anders ook net zoo *naar geern* hen west hebben; maar ons boer zee: 't wark gait veur!

A. M.......'s dochters wassen der ook, o! wat wassen dei *ieseliek mooi!* — is't ans nijt waar wigter?

Zij. Ja, en zij wassen baide ook geliek anboid, dat leek dan ook zoo *naar mooi!*

A. Maar wat har dei ijn en *naar lelke vent!* enz.

De woorden *gat* en *bek* komen ook nog wel eens in de gesprekken voor.

Een man, wiens vrouw door kiespijn gekweld was geweest, vertelde hiervan op de volgende wijze: Mien wief had verleden week zoon zeerte in bek, dat zij hoelde 't oet. Maar dou ze maar op 't gat veur 't vuur zitten ging, dou wort vot wat beter. Mien mem had ook nog al vaak zoon zeerte, dei ging den ook veur 't vuur leggen, en dat hulp heur ook haast altied."

Van Warfum valt dit gesprek aan te teekenen en wat er meer gezegd wordt over het gebruik van sommige woorden.

A. Wat schudt mi de hoed!

B. Wat scheelt ti den; heste koors?

A. Ne; maar wijste wel dat de messels en roodhond ien Baffelt bin? as'k dat maar nijt krieg.

B. Heden minsken, daar heb'k niks van heurt; doe zelte koors wel kriegen.

A. Waar wilte hen?

B. Om bosschop, zelk die'n deuske mit pillen mit brengen?

A. Jong né dat deurk nijt wagen, ast 't nijt gau wat betert dan ga'k na docter.

B. Hou gait 't wief en kiender? (of hou gait thoes?)

A. Onze lutje jongs zin nog al te maal goud zond; maar 't wief het koeskilling.

Ofschoon men hier een levendiger accent in de uitspraak heeft, dan wel op andere plaatsen, laat men echter den klemtoon van zamengestelde woorden op het zaaklijk deel der woorden vallen en zegt kerk*voogd*, kerk*hof*, bier*val*.

De geslachten der Z. N. worden veeltijds verkeerd gebezigd en het lidwoord weggelaten b. v: Hij wast *hom*, voor hij of zij wascht zich; zoo ook: hij het *hom* sneden enz. — Ik ga mit wagen na stad.

Het voegwoord *en* schrijft men gewoonlijk *in*, zoo ook minschen, pinnen enz. voor menschen, pennen enz.

Als minbekende woorden en uitdrukkingen komen onder anderen voor:

Kemna... voornaamste gedeelte van een boerenwoning.

Lount ... ongebleekt linnen.

Drissen... dreigen

Aan 't front zitten... boven aan zitten.

Grofmelen schobbert... iemand zonder gevoel.

Wie hebben *ornyrt* 't zol van daag wel regen... wij zijn van gevoelen, dat wij van daag regen krijgen.

't Lutje is ja zoo vlug... De kleine is vrolijk.

Ie bin ja zoo mooi!... Gij zijt zoo mooi! enz. enz.

Men gebruikt hier de platte woorden *telder* (bord), *stevel* (laars), *hozen* (kouzen) enz., even als elders, in de omliggende plaatsen, maar vele woorden spreekt men er ook beter uit en zelfs geheel zuiver, zooals *hooi*, *hooijen*, *zuur*, *loonen* enz.

Van het *Oosterambt* komt vooreerst de gem. Kantens in aanmerking en hier een voorbeeld van zeer onbeschaafde taal te Stitswerd in een gesprek tusschen een arbeider en zijne vrouw bij zijne te huis komst.

Arb. Goud n'ôavond!

Vr. Goud n'ôavond!

Arb. Hest ook hen kerdonselreuden west?

Vr. Ja, maar wat is't allernôarst luttiek goudt, men krigt hôast gijn dikke te zijn, en wat'n rutterg'n.

Arb. Den zewwe ook nijt te veul kriegen tou onz' gerief.

Vr. Gerief! dat liekter nijt nôa, lutjen mouten mit te bôat; en wat blieven der n' bult ien zitten, deur de natte, men ken z'almôal onmeugelk kriegen, want men mout z'oet de klai kniepen.

Arb. Ja! nou krieuwe eerst te zijn, wat schôa de natte

ons dôan het! Zel van winter gebrek genög komen an roegvour. (Hierdoor wordt het dagelijks voedsel, als aardappels, wortels, knollen, kool enz. bedoeld).

Tou boui luttje jonges oet, dat z'an kant komen, en leg heur tuug op n'stoul. (Hierdoor moet men verstaan, de kinderen, zoo wel meisjes als jongens, te ontkleden, te bed brengen en de uitgetrokken kleederen op eene stoel te leggen).

Hou gait Hinderktje nou?

Vr. 'k Loof dat hij van dôag weer wat koorsig west het; 'k heb hom dôalk n'beetje mit nôa 't land hadt, maar hij was hijltied zoo mal, dat k'er binôa niks van oetrichten kon. Zewwe ook nog koffi drinken?

Arb. 'k Hebber gijn zin an, 'k heb mi van ôavond dik zoepenbrij eten; 'k gôa maar hen slôapen, mêurgen vroo mout 'k vroö op; boer het mi n'n piep bak 'b looft ansk' mêurgenvroo wôak hollen wol; dôar zel k' hom ofhelpen, hij is toch zoo bang veur n' piep bak.

Vr. Ja, 'k wijt nijt wel krankielst is van heur baiden; boer en vrouw zin albai gelieke benoud: vrouw durst mi veur n' dag of wat dou k' kompot was, hôast gijn ijnmôal n' beetje zoepen geven.

Arb. Ja ans zij nijt bestôan kennen, komt bie heur gierighaid nijt tou.

Vr. Nee zeker nijt. 'k Hoop nijt dat 't luttje jong (Hendriktje) van nacht weer zoo mal is, 'k heb verleden nacht hôast gijn oog tou hadt; ans m' 's nachts gijn slôap krigt den is m' dôags niks weert.

Arb. Nee, den is m' hijle dag gelieke goor en ongedôan; mosse nou maar nijt langer prôaten, 'k wil slôapen. Nagt Grijt.

Vr. Nagt Jôap.

Minder plat is de woordenwisseling tusschen twee boeren te Rottum, die elkander nabij het dorp ontmoeten.

A. Gon morgen B! hou gait?

B. Mie goud. Hou gait joe en de hoesholling?

A. Ik ben zond en de vrouw en kiender ook.

B. Wat dunkt joe van 't weêr?

A. Mie dunkt, dat zel wel gaan, — want de lucht is helder en de zun is guster àvond helder na de grond gaan, en van morgen bleeft 't eerst donker; maar dou de dook optrok, docht ik vort: van daag komt er gijn regen.

B. Nou 't ken ook wel wezen, dat w'an dreugte tou zin; 't het ook al zoo lang an 't natten west — en 't holt

altied ijnmaal weêr op. Jong 'k was lest zoo verdrijtig, om dat het regenen nijt op hil! 't Volk kon niks oetrigten, en 't hooi, dat w'ien 't zwat hadden, kwam hijlendal kepòt, maar nou hebben wie 't toch 't hoes.

A. Wie hebben 't hooi krekt veur de regen t' hoes haald, maar ie wijten der nijt van hou't bruide, dou 't dag of mennig ien d' schuur zeten had! Alle gedurig stakken wie de rou der ien, maar als we hom der oet hillen, konnen we der hin of biena gijn hand an harren!

B. Dat wil'k wel loven. 'k Heb tegen ons volk zegt, dou ie an 't mennen wassen: als dat goud gait, den gait er meer goud.

A. Als 't nou zoo an't dreugen blift, den wil 't er dròk worden mit mennen en raap dorschen.

B. Ja. Ien d'ander week mou w'ook an gang, maar 't zel slim worden om volk te kriegen, daarom wil'k nou vort na 't loug en bespreken d'amslu, dat z'ons helpen mouten.

A. Daar heb ie geliek an, want als der ijn veur joe komt, den ist te laat. 'k Heb heurd, dat 't zaad nog al en schikkelieke pries het, 't ken wel wezen dat ie dat raken. Koman, 'k mout vort, ik wol ducht mie na ons jongens tou, dei daar gunter ien de zummervalg an 't plougen zin. Ons ducht daar wol we ròpen zaijen.

B. En ik zel zijn, dat 'k ien loug koom, 'k mout ook nog na de smid en koeper tou, en den wordt mien tied ook.

A. Nou ik grout joe, en de groutenis an de vrouw en kiender.

B. 'k Dank joe en ook de groutenis 't hoes. Maar wanneer wil ie nou rijs mit joen baiden komen?

A. Dat mou we maar stellen als 't weêr lichtmaan wordt.

B. Daar zel we den maar op rekenen, de maan dij bijjert nou dog al wat, enz.

Men ziet o. a. hieruit, hoe men hier ook de klanken der woorden dikwijls verkeerd uitspreekt en zegt:

á	voor	ò,	aa	voor	ai,	au	voor	aau,
e	„	i,	ee	„	ij,	ei	„	ai,
i	„	e,	ij	„	ee,	oe	„	uo,
o	„	u,	oo	„	eu,	oe	„	ol,
u	„	joe,	ee	„	eu,	ou	„	ol,
ij	„	ie,	ui	„	oe,	ou	„	u,
i	„	u,	ie	„	ij,	ieu	„	ij,
i	„	ij,	ie	„	i en oei		„	ui.

Zoo luidt ook een gesprek tusschen twee boeren van Eppingehuizen, waarvan A aan B een bezoek geeft, als volgt:

A. Goun aavond joe allen! hou gait? nog zond?

B. Goun aavond A. 't gait mi goud, hou gait joe?

A. Mi goud!

B. (tegen A) Tou trek'n stoul an! (tegen zijne vrouw) Dug A de tabak rais.

(tegen A) Hou gait 't hoes?

A. De kiender bin goud zond, maar 't wief is kepot. z' Is hijl nijt goud ien de hoed.

B. Het 't al lank duurt?

A. Ne eerguster het ze nog te pestoors west, en is mit zeert ien de kop 't hoes komen.

B. Zoo? dat 's jåe döl jong. Heb ie ook mit naa pestoors west?

A. Jaa.

B. Hou gonkt hom?

A. Goud. Hij wol mûrgen bie joe komen, en joe wat zelschap doun.

B. Das goud, daar bin ik bliede om jong, ik meug dij keerel sturmachtig geern lieden.

A. Ik ook.

De vrouw van B. Tou lutje jong's! boitje oet, ie zeult naa berde.

A. Is't pötje ook kepot?

De vrouw van B. Ne, Hou zoo?

A. Kwijt nijt mi docht zoo, omdat 't er wat blijk en snips oetzigt.

De vrouw van B. Jaa hij het verleden de koorts had. —

B. Heb ie 't witte al ien hoes A?

A. Jaa, ie ook al?

B. Jaa en de boonen binnen de jongs mit aan 't mennen.

A. Zoo! wie hebben 't ien hokken.

B. Jaa, wie wassen ook zoo vûrliek nijt west, maar wie mosten wel, want onze koijen begunnen te schoemen, in nou was ik bang, dat ze mie ook bie de boonen kwammen.

A. Hou veul koeijen heb ie?

B. Züstien.

A. En waar loopen ze?

B. Hier'n venweegs vandaan.

A. Zoo. —

De knecht van B. Boer! de ainden leggen alle aijer weg. Pijt het dolkies zus aijer op de härn van 't land vonnen.

B. Dan mouten wie z'opsloeten, Jan!

De knecht van B. Jaa, maar dan mouten wi oppassen, dat ze nijt van honger starven, maar daar kan joen lutje maagdje ook wel oppassen, dij kan ze wel vouren.

B. Heb ie ook ainden A?

A. Nee, ik heb ze had, maar 'k wol ze nijt meer hebben, want ze legden alle aijer weg.

B. Waar heb ie ze laaten?

B. 'k Heb ze mit de schippers naa stad stuurt.

B. Wat heb ie er veur kreegen?

A. Züs stuver veur 't stok.

B. Dat was nijt veul.

A. Nee, maar nou was de vracht 't er ook al of.

B. Wat vracht most ie dan geeven?

A. Züs cint, veur ieder aind.

B. Wel de dori! dat was 'n boel geld, dan hebben ze joe ook mit noomen, ze konnen doch makkelieker vief ainden vervaren, als twij mudden kooren.

A. Jaa, dat is zoo, maar de ainden konden zoo nijt op mekaar leggen, als de zakken.

B. Nee, dat is zoo!

A. Jae, kom 'k zal ais zijn, dat'k 't hoes vien, kom meester! gaa ie mit?

M. Ja. A! mij dunkt ook het zal wel tijd worden?

B. Dat kan ie nog wel doun.

A. Jaa, maar ans krieg ik raaze van 't wief.

B. Nou mit joe is't wat anders, maar ie konnen ons nog wel wat zelschap doun, meester!

M. Ja, B! maar als ik met A ga, dan heb ik gezelschap.

B. Nou, dat is ook zoo.

A. Nou, goun aavond joe allen!

M. Goeden avond zaam, wel te rusten!

B. Goun aavond joe baiden, goije raize!

A. Dank joe.

M. Het is vrij wat donker A! men kan naauwelijks zien te loopen.

A. Jae, meester! de maan is al aan 't baijeren.

M. Ja A! wij hebben gaauw laatste kwartier.

A. Gaa je nog wat mit naa ons hoes?

M. Voor ditmaal doe ik bedanken. Ik heb nog eenige bezigheden te huis te verrigten.

A. Nou dan mout je mûrgen ais te onzent koomen en doun ons wat zelschap.

M. Nu dat zal ik doen.

A. Meester! gezondhaid en goije raize!

M. 'k Dank u, A, insgelijks.

A. Dank joe.

Van de platte taal te Middelstum wordt gezegd, dat ze hierin wel veel afwijkt van de taal, die men schrijft, maar overigens niet zoo onbeschaafd is, als wel anders in den omtrek; tot voorbeeld wordt het volgende korte gesprek tusschen een paar boeren bijgebragt.

A. Goeden avond zaam, hou gait, benje nog zond?

B. schikt wel; hou gait thuus?

A. Vrij wel. — Wijtje ook wat bezunders?

B. Nee, 't geft tegenwoordig nijt veul. — Het wait stevig, de meulens kennen best malen. 't Is buijig en warm, wie zellen van nacht wel zwaar weêr kriegen.

A. Gaaije ook na stads mart?

B. Kwijt haast nijt, wie kent nijt best wagten, vrouw het er anders wel zin in.

A. Ja! dat verwondert mi nijt; vrouwen willen nog wel eens oet gaan; daar hebben ze ook nijt veul schult ien; manlu gaan er nog wel vaak op oet, maar vrouwlu hebben 't hoes veulal heur bezigheden.

Van Uithuizermeeden wordt alleen aangestipt, dat men hier zegt: *doen* voor dronken, *vust* voor veel (ook te Uskwerd), *brijtied* voor ontbijt, *venweegs* voor de lengte van een stuk land, *lai* voor looike, *gammel* voor slap, *aanbaaijen* voor aankleeden, *oetbaaijen* voor uitkleeden enz. — zooals echter op meer plaatsen gewoonlijk is. — Ik voeg er ten slotte nog bij, dat de taal in het besproken deel van Hunzingo in het algemeen genoemd wordt de *Hooglandster* taal, naar den naam, welke dit deel, het *Hooge land*, bijzonderlijk draagt, in tegenstelling van het zuidelijk gelegen *Lage land*, in de gem. Bedum, zooals vroeger gezegd is (IV, 42).

STAAT VAN DE PERSONEN

EN HUNNE

JAARLIJKSCHE OPBRENGST VAN GOEDEREN,

DIE ZIJ VAN HET DOMKAPITTEL TE UTRECHT IN HET GRAAFSCHAP DRENTHE HIELDEN, UIT HET BEGIN DER 13DE EEUW.

Haec sunt nomina illorum, qui consuerunt soluere pactum capitulo Ecclesiae Traiectensi de decimis et curtibus alijsque bonis dicti capituli in comitatu Threntia sitis.

In primis Egbertus de Groningen 47 vncias facientes tres Libras 18 sl. 4 denarios groningenses, qualibet vncia pro 20 Denarijs computata.

Item Rodolphus filius Alberti tantundem, scilicet 47 vncias facientes vt supra.

Item Liephardus filius Mensonis etiam tantum vt supra.
Item Thezo filius Johannis 10 lib. 9 soli Groningenses.
Item Johannes de Haerlo 10 vncias.
Item Stephanus de Tuten 26 vncias et 26 denarios.
Item Hermannus de Lare 6 Lib. 12 Soli et 1 denarium.
Item Johannes de Runen 5 lib. 5 sol.
Item Lubbertus de Dalen 4 lb. et 4 vncias.
Item Philippus 8 vncias de bonis in Idom.
Item Otto de segese 1 lb. 12 denarios.
Item Menso de Rode 14 vncias et 14 dena.
Item Rodolphus de Langele miles 8 vncias.
Item Albertus de Huffelt 8 lb.
Item Rodolphus de Nurch 7 lb. 7 sol.
Item Hermannus de Voerst 15 lb. 15 sol. et 10 denarios.

Item Theodoricus de bochorst tantundem.
Item Rodolphus de peedse 11 vncias et 1 dena.
Item Menso frater suus tantum.
Item Rodolphus Roggo 22 vncias 15 denarios.
Item Rodolphus de Couordia 9 Libras.
Item Bartholdus Schultetus 21 solidos.
Item Bernardus ten Roden 10 vncias.
Item Resindis filia Henrici Papinck 5 lib. 5 sol.
Item Ludolphus de Crunen de bonis domini Lubberti de banen 24 vncias et 24 denarios et 6 equorum sufferraturas.

Summa 105 Lib. 2 sl. 8 dena. groningensis monetae. Et sciendum est quod Groningenses denarij tales erunt, vt de 33 vncijs, hoc est de 55 sol. possit emi marca Traiectensis argenti, vel de tribus libris marca puri argenti fieri.

Item sciendum quod marca Traiectensis argenti constat ex sedecim partibus sicut et ceterae marcae id est ex sedecim Lodis ex quibus quindecim partes erunt de puro argento et vna pars de puro cupro et hae 16 partes de manu artificis confectae faciunt marcam Traiectensis argenti, quae et alio nomine Marca mercatorum appellatur.

Praeterea sciendum est, quod si quis praedictorum pactum praenominatum vel denarios praenominatos in translatiue beati Martini singulis annis non soluerit, tunc in festo beati Othgeri, quod est quarto idus Septembris, pro 19 vncijs valentibus 31 sol. 8 den. soluet in paenam marcam Traiectensis argenti. et qui ipso die Otgeri praedicto argentum non soluerit vt praemittitur, monitione praemissa, excommunicari poterit et extunc bona eorum quae a capitulo tenuerunt ad ipsum capitulum Libere reuertentur.

Item sciendum quod capitulo nostro praedicto debentur 20 de Jurisdictione in Groningen annuatim.

Item de moneta in Groningen 20 Lib. annuatim.

Item isti tenentur Camerarijs vel nuntijs capituli ad hospitium.

Inprimis Egbertus de Haerlo de bonis suis in Haerlo vnum seruitium.

Item Lubbertus de Dalen tenetur ad duo seruitia, vnum de bonis in Dalen, aliud de bonis in Iden.

Item Gerardus et Gossuinus tenentur vnum diem seruire de bonis iuxta Groningen.

Item Lubbertus de Ring 4or sol. et 40 anguillas et seruitium vnius diei.

Item notandum, quod, qui seruiturus est, dabit de nocte arietem pinguem, modium siliginis ad panem, vnum malt ad cereuisiam, dimidiam Libram piperis, Libram cerae, nouem eques pascet in gramine vbi voluerint camerarij, siue in hospitio, siue in pascuis, ferraturas sex equorum et mane seruiet in lacticinijs.

Woordelijk afgeschreven naar eene copie uit de 16e eeuw, liggende in een band in folio, met verschillende stukken, afkomstig van Suffridus Petrus en behoorende in het Archief van S. A. Gabbema, getiteld *Diversi tractatus* (De Vrije Fries, XI, 289), door mij

W. B. S. Boeles, 19 Dec. 1867.

VERTALING.

Dit zijn de namen der personen, die plegen pacht op te brengen aan het kapittel der Utrechtsche kerk van de tienden, hoeven en andere goederen van gezegd kapittel in het graafschap Drenthe gelegen.

1. Egbert van Groningen betaalt 47 onsen, uitmakende drie ponden, 18 schellingen en 4 Groningsche denarien, elk ons gerekend op 20 denarien.
2. Rudolf de zoon van Albert even zoo veel, namelijk 47 onsen, uitmakende dezelfde som als boven.
3. Lefferd de zoon van Menzo ook zooveel als boven.
4. Thezo de zoon van Johannes 10 ponden en 9 schellingen Groninger munt.
5. Johannes van Haarlo 10 onsen.
6. Stephaan van Tuten (?) 26 onsen en 26 denarien.
7. Herman van Lare 6 ponden, 12 schellingen en 1 denaar.
8. Johannes van Runen 5 ponden, 5 sch.
9. Lubbert van Dalen 4 pond. en 4 onsen.
10. Philip 8 onsen van goederen in Idom (?).
11. Otto van Seegse 1 pond, 12 denarien.
12. Menso van Roden 14 onsen en 14 denarien.
13. Rudolf van Langelo ridder 8 onsen.
14. Albert van Uffelte 8 ponden.
15. Rudolf van Norg 7 ponden, 7 sch.

16. Herman van Voerst 15 ponden, 15 sch. en 10 denarien.
17. Derk van Bochorst even zoo veel.
18. Rudolf van Peize 11 onsen en 1 denaar.
19. Menzo zijn broeder zooveel.
20. Rudolf Roggo 22 onsen, 15 denarien.
21. Rudolf van Koevorden 9 ponden.
22. Barthold de Schout 21 schellingen.
23. Bernard te Roden 10 onsen.
25. Resindis, dochter van Henrik Papinck, 5 pond., 5 sch.
25. Ludolf van Crunen (?) van de goederen van Lubbert van Banen (?) 24 onsen en 24 denarien en 6 hoefijzers voor paarden.

De geheele som bedraagt 105 ponden, 2 sch. 8 denarien Groninger munt. Wel te weten, de Groninger denarien moeten van dat gehalte zijn, dat voor 33 onsen, dat is voor 55 schellingen, verkregen kan worden een mark Utrechtsch zilver, of van drie ponden een mark zuiver zilver kan komen.

Nog is te verstaan dat een mark Utrechtsch zilver bestaat uit zestien deelen, even als de andere marken, te weten, uit zestien looden, waarvan vijftien deelen moeten zijn van zuiver zilver en één deel van zuiver koper, en deze 16 deelen naar de kunst bereid maken uit een mark Utrechtsch zilver, dat anders ook genoemd wordt een handelsmark.

Voorts dient men te weten, dat wie der voornoemde personen de voormelde pacht of voormelde denarien op St. Maartensdag in den zomer (den 4 Julij) van elk jaar niet mogt hebben betaald, alsdan op St. Odgerusdag, d. i. den 10 September, van 19 onsen, waard 31 sch. 8 den., zal geven tot boete een mark Utrechtsch zilver; en wie op gezegden dag van St. Odgerus het geld niet voldaan mogt hebben, als gezegd is, zal, na voorafgaande waarschuwing, in den kerkelijken ban kunnen gedaan worden; en daarop zullen hunne goederen, die zij van het kapittel hielden, vrij weder aan het kapittel vervallen.

Nog is te weten dat aan ons voorzegd kapittel jaarlijks toekomen 20 (?) van het Regterampt te Groningen.

Zoo ook van de munt te Groningen 20 ponden jaarlijks.

De volgende personen zijn gehouden de kameraars of boden van het kapittel te herbergen.

1. Egbert van Haarlo is verpligt wegens zijne goederen te Haarlo eenmaal te dienen.

2. Lubbert van Dalen is gehouden tweemaal te dienen, eenmaal van wege goederen te Dalen, een ander maal van goederen te Ide.

3. Gerard en Goswijn zijn verpligt een dag te dienen wegens goederen nabij Groningen.

4. Lubbert van Ring moet geven 4 schell. en 40 stuks paling alsmede één dag dienen.

Hierbij valt nog op te merken, dat hij, die moet dienen, zal geven des avonds een vet schaap, een mud tarwe tot brood, een mud mout tot bier, een half pond peper, een pond was; hij moet voor negen paarden gras tot voeder bezorgen, waar de kameraars het mogten verkiezen, hetzij in de herberg, hetzij in de weiden; de hoefijzers leveren voor zes paarden en des ochtends zuivel voordienen.

Het vorenstaande handschriftelijk stuk is, zooals uit het onderschrift blijkt, door onzen medewerker Mr. Boeles uit oude papieren, waarin het was verscholen, opgedolven en ons ten gebruike voor de *Bijdragen* afgestaan. Wij hebben het van belang genoeg geacht voor de geschiedenis van Drenthe en ook van de stad Groningen, om het stuk niet alleen op te nemen maar ook eene vertaling en verklaring daarvan bij te voegen [1]. Men kende tot nog toe, zoo ver wij weten, geenerlei zoodanige opgaaf van goederen der Utrechtsche domkerk in Drenthe en te Groningen. En hoe schraal deze opgaaf dan ook is, daar zij niet veel in bijzonderheden gaat, wat die goederen betreft, zoo is zij toch voor ons in meer dan een opzigt van waarde en merkwaardig ook om hare oudheid.

Ik heb het stuk, dat zonder jaartal is, gebragt tot het begin der 13de eeuw en meende dit met genoegzamen grond te mogen opmaken uit de vele daarop voorkomende personen, die alstoen moeten geleefd hebben. Van die personen komen toch de eerstgenoemde, Egbert van Groningen, en volgende, Johan van Runen, Rudolf van Peize, Bartold de Schout (van Drenthe), ook voor in brieven van 1206, 1212, 1217

[1]) De afdruk is letterlijk, alleen het verkortingsteeken — boven deze en gene geldswaarde weggelaten. Voor de naauwkeurigheid daarvan is gezorgd door vergelijking met de oorspronkelijke copie, waarmede zich de hr. Mr. J. Dirks te Leeuwarden op ons verzoek wel heeft willen belasten.

en 1218 bij Driessen, *Mon. Gron.* I, 16, 17, 18; Rudolf en Menzo van Peize, beide in brieven van 1206 en 1223, ald. I, 12 en 20; een Rudolf van Koevorden (met zijn broeder Frederik) mede in den brief van 1223; een Herman van Voerst desgelijks in een van 1263, ald. I, 41, misschien een kleinzoon van Herman van Voerst op de lijst. Rodulphus Roggo zal waarschijnlijk zijn Rodolfus Rocke in dezelfde brieven van 1217 en 1218 vermeld.

De eerstgenoemde, Egbert van Groningen, staat bekend als prefekt van Groningen in gemelde brieven en elders en zal daarvan zoo genoemd zijn. Doch het komt ons niet onwaarschijnlijk voor, dat de daaropvolgende personen, Rudolf zoon van Albert, Lefferd zoon van Menzo en Thezo zoon van Johannes, althans de twee eersten, ook leden van de prefekten-familie zullen geweest zijn en mede deel in de prefektuur gehad hebben, namelijk in de bijzondere goederen daarvan. Want behalve dezulken wordt ook nog genoemd de jurisdictie of het regterambt te Groningen, en de voordeelen hiervan zal alleen dan Egbert, die dat ambt waarnam, getrokken hebben en daarvan dan ook de 20 (ponden?), gelijk daarvan vermeld staat, aan het domkapittel opgebragt hebben. Dat de prefektuur van Groningen, al spoedig nadat zij in leen werd uitgedaan, tusschen meer personen verdeeld is geworden, is bekend. Doch dit nader te ontvouwen, zou ons te ver voeren in de nog zeer verwarde en onvolledige genealogie der prefekten, die hierom ook zoo noodig eene herziening vereischt. En zoo zou men van de personen die hier voorkomen en niet allen in, maar enkelen buiten Drenthe zullen te huis behooren, bij een naauwkeurig onderzoek nog meer kunnen te regt brengen; doch de aangewezene zullen voldoende zijn, om den tijd min of meer te bepalen, waartoe het stuk te brengen is, namelijk het begin der 13de eeuw. Sommige namen — om dit er nog bij te voegen — en wel van plaatsen zijn onduidelijk en zeker verschreven, zooals Tuten (Stephanus de Tuten), Idom (goederen aldaar gelegen), Crunen (Ludolphus de Crunen), Banen (Lubbertus de Banen). Mogelijk zal *Tuten* zijn *Gieten*, *Idom* = *Ide* of *Yde* en vervolgens ook *Iden* geschreven, *Crunen* = *Cuinre*, *Banen* = *Bunne* of *Bunnen*, *Bonnen* onder Vries of *Bonnen* onder Gieten. *Haarlo* is misschien *de Haar* met *de Loo*, beide gehuchten onder Dalen bij Koevorden. — Er zijn blijkbaar meer schrijffouten in het stuk, dat niet oorspronkelijk maar een afschrift is. Zoo zal in

het opschrift het woord *Trajectensi* moeten zijn *Trajectensis;* verder *translatiue* bl. 60, r. 23, *translatione; eques*, bl. 61, r. 4, *equos*. Bij de opgaaf van de opbrengst van de jurisdictie te Groningen, bl. 60, r. 32, staat achter 20 niet de geldswaarde.

Wat den inhoud nader betreft, het stuk behelst in de eerste en voornaamste plaats eene lijst van personen, die eene zekere vaste jaarlijksche som hadden te betalen van wege tienden, hoeven en andere goederen, die zij in pacht hadden van het kapittel te Utrecht, en wel het domkappittel, daar geen ander hier gemeend kan zijn. Uit de voorwaarden, waarop deze goederen uitgedaan waren, blijkt dat dit niet was bij wijze van leen noch erfpacht; maar meer van gewone pacht. Zooals hier, komen ook in zekeren brief van het domkapittel, misschien uit het midden der 14de eeuw, aan den toenmaligen bisschop van Utrecht, de bijzondere goederen, tienden of anderen van het kapittel in het Groninger praedium gelegen afgescheiden voor van de regtspleging of de prefektuur daarover, die toen in leen was uitgegeven, en van de munt, beide te Groningen Wat die eersten betreft, verzoekt het kapittel, blijkbaar om het beheer er van aan zich te houden, den bisschop geen daarvan te verpachten noch te beleenen, en in zoo ver hij dit gedaan mogt hebben, dit te vernietigen; en wat de laatstgenoemden aangaat, vraagt het kapittel om de voldoening van de opbrengsten daarvan, waarover de bisschop het beheer voerde, zooals straks daarbij nader zal blijken [1]). Welke en waar nu die bijzondere goederen waren, blijkt niet nader; alleen van eenige volgende die wij nog te bespreken hebben, wordt nog de plaats genoemd, waar zij gelegen waren, nam. te Haarlo, Dalen en bij Groningen.

De nu volgende opgaven zijn van onderscheiden en anderen aard, dan de voorgaande. Het naaste en het gewigtigste is hier te vernemen, dat het domkapittel jaarlijks ontving van de jurisdictie of het regterambt te Groningen 20 (ponden of marken? De geldswaarde is hier onvermeld gebleven) en van de munt te Groningen 20 ponden. Hierdoor worden wij toch bevestigd in het gevoelen dat Groningen of de stad zelve zoowel als het Goregt mede behoorde tot het

---

[1]) Zie dien brief bij A. Matth. *Anon. de rebus Ultraject.*, *in dedicatione*, p. 16, en vertaald in de *Oudhed. en Gestichten van Groningen*, bl. 45.

Groninger praedium en aan de domkerk van Utrecht en van harentwege aldaar de regtspleging en het muntregt uitgeoefend werd in de 13de eeuw, door den bisschop van Utrecht, als haar hoofd en uitvoerder der heerlijke regten, zooals de geschiedenis en bijzonderlijk de voormelde brief van het domkapittel ook getuigt. Deze zegt uitdrukkelijk dat de bisschop gewoon was namens het domkapittel prefekten en muntmeesters te Groningen aan te stellen, de eersten, om er het regtsgebied te voeren, de laatsten, om er munt te slaan. Men weet ook dat het domkapittel later zelf over een en ander heeft beschikt, totdat bisschop Frederik van Blankenstein door ruiling daarvan geheel meester is geworden.

Wijders behelst het slot van den Staat de vermelding van de verpligting van eenige personen (waarvan een enkel, Lubbert van Dalen, ook onder de vorigen voorkomt), ook wegens goederen die zij van het kapittel hielden, om de kameraars of boden van het kapittel, zeker als zij zijne opkomsten kwamen ophalen, voor zekeren tijd, voor een dag gewoonlijk, te herbergen of huisvesten en van het noodige onderhoud te voorzien. Op de voorlaatste post worden Gerard en Goswijn gezegd gehouden te zijn een dag alzoo te dienen wegens goederen bij Groningen gelegen. Men zou wenschen te weten welke deze personen waren en vooral die goederen. Het zal toch niet slaan op het regt van herberg hetwelk van ouds lag op deze en gene plaats te Noorlaren en ook tot de oude regten van het Groninger praedium gebragt wordt? [1]) Maar wat daarbij vermeld wordt, als zijnde herbergen, waar men met paarden niet alleen, maar ook met honden en winden mogt inrijden, doet eerder denken aan het regt van hooge jagt dat den prelaten van Utrecht ook toebehoorde, krachtens de schenkingen van de rijksvorsten aan hen gedaan.

Dit is hetgene wij hoofdzakelijk hebben aan te teekenen op of naar aanleiding van dit stuk. Opmerking verdient nog de naam van *Comitatus Threntia* in het opschrift blijkbaar voor geheel oud-Drenthe, het Goregt en Groningen dan ook mede ingesloten en zooals die naam ook in de giftbrieven des rijks daarvan voorkomt. Dit is dus een bewijs te meer voor hetgeen hieromtrent reeds door mij in deze Bijdragen (V, 1) is betoogd geworden. Zeldzaam vindt men anders, nadat de bisschoppen van Utrecht graven van Drenthe zijn

---

[1]) Ypeij en Feith, *Oudh. van het Gooregt* enz. bl. 252.

geworden, die titel daarvoor nog gebezigd; en geen wonder, door de splitsing van het graafschap in verschillende deelen en de scheiding met name van de heerlijkheden Groningen en Koevorden van het overige of de Landschap Drenthe, verviel die titel. Alleen nog treft men dien aan, zoo ver ik weet, in twee brieven, een van bisschop Rudolf van Diepholt des jaars 1451, den ander van den eersten bisschop te Groningen Joh. Knijff des jaars 1571, beide op het Drentsche archief en aangewezen in *Spec. Historico- Jurid. inaug. auct.* P. Oosting, Groningen 1835, p. 36. Er wordt in den meergenoemden brief van het domkapittel aan den bisschop van Utrecht ook wel gewaagd van *Comitatus terrae Drenthiae*, maar dit ziet klaarblijkelijk niet op Drenthe als zoodanig, als territoir, maar op het grafelijk bewind daarvan en wel bepaaldelijk op dat van het Groninger praedium, zoodat er dan ook hieromtrent geene verwarring heerscht, gelijk men vermeent. [1])

Wij leeren eindelijk nog uit dezen Staat kennen de munt- of geldsoort van dien tijd, hoe men rekende bij ponden, onsen, schellingen en denarien, zooals trouwens van elders ook bekend is. Het pond werd gerekend op 12 onsen, het ons op 20 denarien, de schelling op 12 denarien. De Groninger denarien waren van dit gehalte, dat 33 onsen of 55 schellingen = 660 denarien konden gelden een Utrechtsche mark zilver, of 3 ponden = 36 onsen een mark zuiver zilver. Ik voeg er alleen nog bij dat in den aangehaalden brief van het domkapittel aan den bisschop van Utrecht een ons zilver geschat wordt op 21 Groninger denarien, even hoog in waarde als de Utrechtsche denarien. Maar de zin in den brief is hier duister en misschien wat de opgaaf van 21 denarien voor een ons betreft, niet juist. Overigens stemt de inhoud van beide stukken geheel met elkander overeen en wordt daardoor beider echtheid en geloofwaardigheid zeer bevestigd.

---

[1]) Zie Ypeij en Feith, *Oudh. v. h. Gooregt* enz. bl. 276, en N. Oudeman, *iets over het muntregt der stad Groningen*, achter dat werk, bl. 335.

PLEGTIGHEDEN

IN ACHT GENOMEN BIJ DE ONTVANGST VAN DEN GEZANT VAN

H. HOOGM.

AAN HET HOF VAN FRANKRIJK IN 1751.

Niet onbelangrijk is het na te gaan de plegtigheden, die vroeger in acht werden genomen tusschen de gezanten van de verschillende rijken en die, welke het hofgebruik vorderde tusschen de vorsten en souvereinen dier staten. Bekend is het, dat men dikwijls zeer schroomvallig was iets meer te doen, dan wel het gebruik medebragt, opdat daaruit niet zou kunnen worden afgeleid, een meerder belang om op eenen goeden en vredelievenden voet te zijn, terwijl er steeds een even groote vrees bestond voor het opwekken van een vermoeden van minder groote genegenheid om den vrede en de gunstige gezindheid onderling te behouden door een of ander hofgebruik niet in acht te nemen. Een brief van den ambassadeur door Heeren Hoogmogenden, de Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, in Junij 1751 naar het hof van Frankrijk gezonden, bevat eene beschrijving van zijne plegtige audientie en ontvangst bij het hof, waarin ook duidelijk voorkomt, dat het hofgebruik strikt is in acht genomen. Eene mededeeling van dien brief met de daarbij behoorende aanspraken in deze *Bijdragen* schijnt mij toe niet onaangenaam te zijn, terwijl daardoor tevens voor de toekomst wordt bewaard een bron, waaruit vroegere gewoonten en gebruiken kunnen worden gekend.

Hoog mogende Heeren!

Ik hebbe bij mijne seer eerbiedige van den 3 deeser d'eere gehad aan U Ho. Mo. te melden, dat den Heer de la Tournelle, secretaris van d'introductie, daags te vooren mij hadde bekend gemaakt, dat den dag mijner jntreede binnen Parijs door sijne Maj. op den 13 deeser was vastgesteld, alsmede dat den Koning den dag mijner jntreede en publique audientie te Versailles op den 17 dito bepaalt hadde, en dat de ordres gegeeven waren om het huijs à la Roquette in het fauxbourg St. Antoine, 't geen door den heer de Reaumur word bewoond, voor mij te prepareeren. Sedert hebbe ik van den heer de la Tournelle geeischt een memorie van de princen en princessen van den bloede, om aan deselve de gewoonelijke complimenten te doen afleggen: dienvolgens is mij opgegeven:

Mr. le duc D'Orleans.
Mr. le duc de Chartres.
Madame la duchesse de Chartres.
Mr. le prince de Condé.
Mr. le comte de Charolois.
Mr. le comte de Clermondt.
Madame la princesse de Contij.
Mr. le prince de Contij.
Mr. le comte de la Marche.
Madame la duchesse du Maine.
Mr. le prince de Dombes.
Mr. le comte d'Eu.
Madame la comtesse de Toulouse.
Mr. le duc de Penthièvre.
Mad. la duchesse de Penthièvre.

Aan wien ik door een edelman kennisse heb doen geeven, dat den 13 deeser mijne publicque jntreede in dese stad soude doen, met versoek mij d'eere te willen doen hunne koetsen tot la Roquette te zenden. Ik hebbe insgelijx het selve compliment aan den heer marquis de Puissieulx doen maken, en van mijne aankomst kennis doen geeven aan de heeren ambassadeurs en envoijès, namentlijk, aan den heer Durini, nuntius van den Paus, den heere grave van Kaunits-Ritberg, ambassadeur van hare keijzerl. majesteiten, den heer de Pignatelli, ambassadeur van Spagne, den heer grave van Albermarle, ambassadeur van groot-Brittannien, den heer prince d'Ardore, ambassadeur van Napels, den heer marquis van

St. Germain, ambassadeur van Sardinien, den heer ridder Morozini, ambassadeur van Venetien, den heer de Froullaij, ambassadeur van Maltha, den heer de la Chorda, envoijé van Portugal, den heer van Reventlau, envoijé van Denemarken, den heer van Eijck, envoijé van Luijk.

Den 9 deeser hebbe ik de visite ontfangen van den heer marschalk de Maillebois en van den heer prince de Pons uit het huijs van Lotharingen, ter oorsaake dat van wegens den Coning genoemt waren, den eerste om mij te Parijs en den andere te Versailles en ter audientie van hare majesteiten te geleiden: welke politesse ik des anderen daags door een contra visite hebbe beantwoord.

Des sondages den 13 daaraanvolgende hebbe ik mijne equipages en domestiquen vroegtijds na la Roquette gezonden, en ben zelve omtrent 10 uuren in cognito gearriveert; ik vond aldaar een groot getal trommels en trompetten; mijne twee Switsers occupeerden de poort van het huijs, de laquijen in twee rijen geschaard de plaats, de lopers het voorhuijs en mijne officieren en pages de voorkamer. Ik selve nevens de heeren van mijn gevolg hebbe mij opgehouden in de tweede kamer, alwaar twee armstoelen hebbe doen stellen, d'eene aan de hoger hand voor den marechal regt tegen over den anderen, en een derde armstoel voor den jntroducteur naast die van den mareschal. Kort naa mijn aankomst heb ik ontfangen de complimenten, die de heeren ambassadeurs en envoijés mij door hunne ecuiers in een koets met 6 paarden bespannen hebben laten maken, welke ecuiers mij door mijn stalmeester wierden gepresenteerd. Ten elf uuren arriveerde den secretaris van de jntroductie in de koets van de Coninginne, die mij presenteerde de ecuiers van de princen en princessen van den bloede, naar mate dat deselve aanquamen om mij te complimenteeren.

Ten een uur arriveerde de heer marschal de Maillebois, nevens den heer marquis de Verneuil introducteur van de ambassadeurs. De secretaris van de introductie, aan het hoofd van de heeren van mijn gevolg, ontfing den marschal aan het portier van de koets en presenteerde deselve aan hem, en als de marschal tot in het midden van het voorhuijs geavanceert was, ben ik ook aldaar gekomen om denselven te ontfangen. Ik gaf hem de regterhand, gaande den introducteur twee á drie passen vooruit, gelijk hij selve in't vervolg, geduurende de gansche ceremonie, heeft geobserveert. In de kamer gekomen zijnde gaf ik hem de hoogste plaats,

sittende ik regt tegen over hem en den introducteur nevens den marschal een weijnig ter sijden. Mijne koetsen, bestaande in mijn lijfkoets bespannen met agt paarden, de groote cales, een koets van vier en een andere van twee plaatsen, ieder met ses paarden bespannen, stonden in de binnenste plaatse nevens de koets van den Coning en die van de Conginginne, ieder met agt paarden, en naa dat alles in gereedheid was gebragt is den marschal opgestaan, hebbende ik denselven met deselve ceremonie uitgeleid tot aan de koets van den Coning, den mareschal presenteerde mij d'eerste plaats, settende sijn Ed. zig aan mijn linkerhand, den introducteur tegens mij over, en een van de heeren van mijn gevolg naast hem. De koets van de Conginne wierd geoccupeert door den secretaris van d' introductie en d'overige heeren van mijn gevolg.

De ordre van den marsch was aldus gereguleerd.

Un detachement du guet à cheval avec trompettes et haubois.

Le carosse de monsieur le marquis de Verneuil introducteur.

Le carosse de mons. le marschal de Millebois.

Les deux Suisses de l'ambassadeur à cheval à la tete de la livrée.

Quatre coureurs de l'ambassadeur marchant deux à deux.

Vingt huit vallet de pied de l'ambassadeur sur deux files.

Le maitre d'hotel de l'ambassadeur à cheval à la tète des officiers.

Huit officiers à cheval, deux à deux.

L'ecuier de l'ambassadeur à cheval.

Six pages de l'ambassadeur à cheval.

Le carosse du Roij, la livrée du marschal de France à la portière gauche, celle de l'introducteur à la droite.

Le carosse de la Reine, les gens de secretaire ordinaire aux portières.

Le carosse de madame de la Dauphine.

Les carosses

de Mons. le duc d'Orleans.
de Mons. le duc de Chartres.
de Mad. la duchesse de Chartres.
de Mons. le prince de Condé.
de Mons. le comte de Charolois.
de Mons. le comte de Clermont.

de Madame la princesse de Contij.
de Mons. le prince de Contij.
de Mons. le comte de la Marche.
de Mad. la duchesse du Maine.
de Mons. le prince de Dombes.
de Mons. le comte D'Eu.
de Mad. la comtesse de Toulouse.
de Mons. le duc de Penthièvre.

Le carosse de mons. le marquis de Puissieulx ministre et secretaire d'etat aijant le departement des affaires etrangères, à une distance de 30 à 40 pas.

Le sous ecuier de l'ambassadeur à cheval.

Les quatre carosses de l'ambassadeur.

Van la Roquette passeerden wij door la rue de la Roquette, rue Basfroij, rue St. Marguerite, rue de Fauxbourg, St. Antoine, porte St. Antoine, rue St. Antoine, Place roijale, de laquelle on fait le tour par la droite en entrant rue roijale, rue St. Antoine, cimetière St. Jean, rue de la Verrie, rue de Lombarts, rue St. Denis, rue de la Ferronnerie, rue St. Honnoré, rue de Roulle, rue de la Monnoije, le Pont neuf, le quaij de Contij, le quaij des Theatins, le Pont roijal, le quaij du Louvre, le quaij de l'ecole, rue de l'arbre sec, la rue St. Honoré, la place Vendome, la rue des petits champs, la rue de la Feuillade, la place des victoires, la rue des Faussés Mont martre, la rue Mont martre, la rue de Clerij, la rue du gros chemet, ou est l'hotel de l'ambassadeur.

De intreede is met seer veel ordre geschied, sijnde door de police op alle hoeken der straaten en gins en weer in de straaten selfs de guet te paard en voet geposteert geweest, om tegens alle disordre te vigileeren.

Omtrent te 6 uuren aan mijn hotel gearriveert sijnde, posteerden zig de Switsers aan de deur, mijne laquijen aan de linkerhand van de poort af aan de plaats tot in de eerste voorkamer, mijne officieren en pages in de tweede antichambre, vervolgens reeden wij in het hotel, geevende ik de hand aan den marechal en de hoogste plaats in de sale du Dais, alwaar drie voiteuils geplaatst waren even als à la Roquette.

Den marechal kort daar nae sijn afscheid neemende, heb ik denselven begeleid tot buijten de deur, staande met eene voet op de laatste trap, ik hebbe denselve sien vertrekken.

Aanstonds daer nae is gekomen den hertog van Gesvres, een van de vier eerste edelluijden van de camer des Conings,

om mij van wegens sijne Maj. te complimenteeren, hij is door mijn gevolg ontfangen geworden aan het portier van de koets en door mij op de helft van de trap, geevende ik sijn Ed. de hand en hoogste plaats in de kamer. Sijn Ed. heeft in seer beleefde termen mij van wegens den Coning over mijn aankomste gecomplimenteert, hij is door mij gereconduiseert, gelijk den marechal.

Immediaat daarnaa is den Hertog van Bethune, fungeerende als eerste Ecuier bij den Coninginne, gekomen om mij uit naam van hare majesteit te complimenteeren, deselve heb ik ontfangen en uitgeleid op gelijke manier als de hertog van Gesvres.

Den grave de Maillij eerste ecuier van mevrouwe de Dauphine, die mij wegens die princesse een compliment is komen maken, heb ik aan de deur van mijn eerste voorkamer ontfangen, de hand en plaats gegeeven en geaccompagneerd tot aan de laatste trap, dog denselven niet zien vertrekken. De marquis de l'hopital eersten ecuier van mesdames Henriette en Adelaide, heeft mij wegens die princessen mede gecomplimenteert. Ik hebbe denzelven ontfangen en gereconduiseert gelijk den grave de Maillij.

Woensdag den 16 deeser heb ik mijne equipages en domestiquen nae Versailles gezonden, ten einde deselve aldaar bij mijne aankomst in ordre te vinden.

Donderdag den 17 des morgens om 9 uuren is den prince van Pons, verseld door den introducteur en secretaris van introductie, in de koets van den Koning met 8 paarden mij komen afhalen. De heeren van mijn gevolg hebben den prins bij het uittreeden uit de koets gerecipieerd en sijn aan denselven gepresenteerd geworden door den secretaris van de introductie. Ik selve hebbe hem ontfangen op het midden van de trap, geevende hem de hand en plaats, naar een weinig geseeten te hebben, sijn wij nae de koets van den Koning gegaan, waar in de eerste plaats geoccupeerd hebbe, den prince de Pons aan mijn linkerhand en den heer de Verneuil tegens mij over, sijnde de overige plaatsen soo wel in de koets van den Coning als in die van de Coninginne genomen door de heeren van mijn gevolg.

Voorts sijn wij naa Versailles gereeden, alwaar voor het buijtenhof gevonden hebben de koetsen van den heer prince de Pons en van den heer marquis de Verneuil en mijne vier koetsen. Kort daarnae hebben wij ons op weg begeeven, rijdende de koetsen van den heer jntroducteur en van den

prins de Pons aan het hoofd, die gevolgd wierden door de twee Switsers te paard, de loopers, de laquijen, officieren, stalmeester en pages, de koets van den Koning, die van de Koninginne, mijn onderstalmeester met de vier leedige koetsen op gelijke manier als bij mijne intreede te Parijs.

Op de buijte plaats van het sloth Versailles stonden de Fransche en Switserse garden onder de wapenen, hunne officieren aan het hoofd, salueerende met den hoed, voor ijder van de gardes twee vliegende vendels, de trom wierd continueel geroerd, en wij passeerden tot in de binnenste plaats. De gardes de la porte en de gardes de la prevoté waren op hunne posten onder de wapenen.

Nadien wij rondom de binnenplaatsen gereeden hadden, steegen wij aan de sale des ambassadeurs, alwaar ik eenige gedistingueerde persoonen van onse natie vond, die mij de eere hebben aangedaan mij bij de audientien te accompagneeren.

Ondertusschen ging den secretaris van d'introductie na boven, om te verneemen, wanneer de Coning soude goedvinden de audientie aan mij te verleenen. Kort daar naa quam deselve mij annonceeren, dat sijne Maj. gereed was mij gehoor te geeven, vervolgens passeerde ik tusschen twee rijen van de gardes de la prevoté tot aan het voorhuijs, geprecedeert sijnde van mijn livrij bedienden, officieren, pages en de heeren van mijn gevolg, hebbende den heere prince de Pons aan mijn regter en den heer introducteur aan mijn linkerhand.

Van het voorhuijs over de trap tot aan de sale des gardes du corps waren geposteert de Cent Suisses in kleederen van ceremonie, hunne hellebaarden in de hand, en hunne officieren aan hun hoofd, aan de deur van de sale des gardes du corps, die aan weerskanten gerengeert en onder de wapenen waren, heeft mij den hertog van Bethune, capiteijn van deselve ontfangen en gecomplimenteert, Sijn Edele stelde zig aan mijn regterhand, partageerende deselve met den prince de Pons.

Soo draa ik aan 's Conings slaapkamer gekomen was, wierden de deuren geopent, bij het intreeden maakte ik de eerste reverentie, als wanneer sijne Majesteit, die in de balustrade naast sijn bed in een armstoel sat, opstond en zig ontdekte; de tweede reverentie maakte ik in het midden van de kamer, en de derde omtrent twee passen van den Koning, als wanneer ik alleen in de balustrade trad. Ter regterhand van den Coning in de balustrade stond den prince van Condé,

agter sijn Maj. den prince van Turenne, buiten de balustrade, den heer marquis de Puissieulx, den heer cardinaal Tensin en een groot getal hoevelingen, ik deede vervolgens mijn aanspraak, dewelke d'eer hebbe U Ho. Mo. hier nevens toe te zenden. Mij ontdekkende telkens als zijn Maj. of haar Ho. Mo. noemde, soo als de Coning insgelijx deed. Nadat geeindigd had te spreeken, antwoorde mij de Coning en seide, dat ik U Ho. Mo. soude verseekeren van desselfs agting en vriendschap en dat mijn persoon aan sijne Maj. aangenaam was. Vervolgens gaf ik sijne Maj. U Ho. Mo. brief van credentie, die deselve ongeopent aan den heer marquis de Puissieulx overgaf. Ik presenteerde de heeren van mijn gevolg, als mede eenige heeren van distinctie aan sijne Maj. en nadat de drie gewoone reverentien wederom gemaakt hadde, wierd ik door den hertog van Bethune tot aan de sale des gardes du corps uitgeleid en vandaar door den heer prince de Pons en den heer de Verneuil met deselve ceremonien naa de sale des ambassadeurs.

Vandaar hebben gem. heeren mij geaccompagneert bij de Coninginne, die ik vond in haar cabinet, hebbende aan haar regterhand hare dame d'honeur, en aan de linkerhand de dame d'atours, een groot getal dames sittende op tabourets.

Bij de eerste reverentie stond de Coninginne op en buijgde met het hoofd.

Ik hebbe mij niet gedekt uit respect voor de Coninginne, maar nogtans een teeken gemaakt als wilde ik den hoedt opsetten. Het compliment aan haare Maj. hebbe d'eer hier nevens insgelijks te voegen. De Coninginne heeft mij seer gracieus geantwoord en gelast U Ho. Mo. van desselfs vriendschap te verseekeren.

De audientien bij mijnheer den Dauphin en bij mevrouw de Dauphine sijn met deselve ceremonien geschied als die van de Coning en Coninginne. Ik heb aan haar koningl. hoogheeden uit naam van U Hoog Mog. een compliment gemaakt ter materie dienende. Den heer marquis de Puissieulx had mij eenige dagen geleeden geinsinueert, dat ik aan den Coning plaisier soude doen, indien ik mijnheer de Dauphin in plaats van Monseigneur, *Monsieur* wilde noemen, en in plaats van altesse roiale, het woord *vous* gebruijken, hetgeene ook hebbe gedaan, alhoewel in de brief van credentie van U Ho. Mo. de woorden van Monseigneur en altesse roiale sijn geplaatst, hoope ik nogtans dat U Ho. Mo.

uit reeden hier te vooren geallegeerd mij hier in goedgunstig sullen gelieven te approbeeren.

Bij madame dogter van den heer Dauphin en bij mesdames de France ben ik niet geintroduceerd geweest door den prince de Pons, maar alleen door den heer de Verneuil.

Ik heb de brief van credentie aan madame niet gepresenteert, hebbende sulx met den heer de Puissieulx geconcerteert.

De hertoginne de Tallard had deselve op den arm en heeft mij op mijn compliment geantwoord. Ik heb madame Henriette en madame Adelaide te gelijk gecomplimenteert en mesdames Victoire, Sophie en Louise ook te samen.

De audientien van de coninglijke familien geëindigd zijnde, heb ik een visite van ceremonie aan den heer marquis de Puissieulx gegeeven, die mij in het midden van sijn voorkamer heeft ontfangen, en aan wien ik de heeren van mijn gevolg gepresenteert hebbe, mevrouw de Puissieulx hebbe niet gesien, deselve was nae Parijs vertrokken, alsoo haar Ed. dogter de gravinne D'étrées seer gevaarlijk siek is.

Des middags hebbe in de sale du conseil gegeeten aan 's conings tafel, hebbende ik het geheele corps der vreemde ministers en de Hollandsche heeren aldaar onthaalt. Ik sat in het midden aan de tafel tusschen den prince de Pons en den heer introducteur. De maaltijd was sumptueus. Naadat men caffé gedronken hadde nam den prince de Pons afscheid, den heer de Verneuil accompagneerde mij in 's Conings koets en sette zig aan mijn linkerhand, de domestiquen en verder gevolg waaren gereed en marcheerden in deselve ordre als se s'ochtens gedaan hadden, men deede op deselve manier de tour rondom het binnenhof, de gardes de la porte et de la prevoté waren aldaar onder de wapenen, de Fransche en Switserse gardes in het buijtenhof waren insgelijx gerengeert, hunne officieren aan het hoofd, geevende mij deselve honeurs als se s'morgens gedaan hadden. In dese ordre avanceerden wij tot buijten het sloth, waarnaar ik mijne koetsen en overige train te Versailles liet en maar alleen met de koetsen van den Coning en Coninginne en eenige domestiquen nae Parijs vertrok, alwaar de heeren de Verneuil en de la Tournelle van mij afscheid namen. Dienselven avond quam mevrouwe de marquise de Verneuil, vrouwe van den heer introducteur mijn vrouw afhalen en voerde deselve na Versailles, om daags daaraan aan hare majesteiten en de coninglijke familie gepresenteerd te werden.

Den hertog van Gesores had de politesse om sijn hotel te Versailles aan mij te offereeren, hetwelk geaccepteerd hebbe. Daags daaraan omtrent de middag quam mevrouwe de Verneuil in de koets van de Coninginne mijn vrouw afhalen. Die dames wierden geprécedeert van twee lopers, twaalf laquijen en 4 camerdienaars van mijn volk en gevolgt door de heeren van mijne suite en de stalmeesters, sittende in twee koetsen. In de sale des ambassadeurs gekomen sijnde, wierden aan deselve rafraichissementen gepresenteert. Sij gingen van daar met haar gevolg bij de Coninginne, aan wien mijn vrouw gepresenteerd wierd door de hertoginne de Luijnes, nae de derde reverentie nam mijn vrouw de soom van de rok van de koninginne en kust deselve, men gaf haar een pliant, waerop deselve regt tegenover de koninginne ging sitten, die haar op de gracieuste wijze (gelijk sulx die vorstinne natuurlijk is) aansprak; kort daar nae quam den Coning, die mijn vrouw omhelsde en nadat eenige minuten met haar gesprooken hadde, retireerde sig sijne Maj., de coninginne en de dames van de cercle namen hierop wederom plaats en nadien nog eenige woorden gesprooken hadde, wierd mijn vrouw wederom met deselve ceremonien uitgeleid en bij mevrouwe de Dauphine gebragt, alwaar den heer Dauphin insgelijx kwam.

Deselve ceremonien wierden daar wederom geobserveerd, uitgenomen dat mijn vrouw de rok van de Dauphine niet kuste, maar wierd integendeel van die princesse geembrasseerd. Het selve etiquette word bij madame en bij mesdames de France in agt genomen.

Ik hebbe bij alle de presentatien van mijn vrouw geassisteerd en de vergenoeging gehad te sien, dat soo wel van hare majesteiten als van de coninglijke familie met seer veel goedheid is ontfangen geworden. s'Avonds assisteerden wij bij het spel van de Coninginne en daarna au grand couvert ('twelk dien avond buijten gewoonlijk geordonneerd is geweest, hebbende de coning des avonds te vooren au grand couvert gegeeten en zijnde geen gebruijk dat deselve twee avonden naa elkanderen volgen). Ik heb aldaar d'eer gehad met sijne Maj. een groot quartier uurs te spreeken. Dien middag is mijn vrouw ter maaltijd onthaalt door den marquis de Chalmarel als opperhofmeester van de Koninginne, alwaar de hertoginne de Luijnes d'eer van de tafel deed, des avonds hebben wij bij gem. hertoginne gesoupeert. S'anderendaags ochtens heb ik mij vervoegd bij het Levé van den Coning,

dewelke mij wederom seer gracieus heeft ontfangen en van daar met mijn vrouw aan de toilette van de Coninginne, bij het diner van mevrouw de Dauphine alsmede het hof gemaakt bij mesdames. Des s'middags hebben wij gegeeten bij den hertog van Gesores en des avonds wederom naa Parijs gekeerd.

Morgen maandag heb ik d'eerste occasie van mijne intreede ter maaltijd te onthalen de heeren ministers en secretarissen van staat, de principaalste hovelingen en het corps der vreemde ministers, waar nae dese plegtige ceremonie ten einde sal loopen.

Na de reijs van Compiegne sal ik occasie hebben de ceremonieele visites bij de princen en princessen van den bloede af te leggen.

Het is mij een seer groote satisfactie geweest te zien, dat in alle pointen het ceremonieel, hetgeen aan het caracter van U Ho. Mo. toekomt, is geobserveerd geworden en dat hetselve bovendien op een seer gracieuse wijze gedistingueerd is.

Verhoope hoog mogende heeren U Ho. Mog. mijn gedrag in deesen goedgunstig gelieven te approbeeren, hebbende ik mijn uitterste devoiren aangewend, om soo veel in mij is, de eer van den staat op te houden.

Waarmede etc.

Parijs den 19 Junij 1751.

(get.) M. Lestevenon van Berkenrode.

(BIJLAGEN).

Sire!

Les Etats Generaux des provinces unies des Paijsbas, mes Seigneurs et Maitres, ne pouvoient me donner une marque plus eclatante d'une faveur distinguée qu'en m'honorant du caractere de leur Ambassadeur auprès de votre Majesté, qui faites a si juste titre l'admiration de toute l'Europe. La paix dernierement conclue aiant ramené ce calme heureux, Souverain bien des peuples, Leurs Hautes Puissances m'ont chargé, Sire! de temoigner à votre Majesté la joije parfaite

qu'elles ressentent de cet heureux evenement; Elles esperent que votre Majesté voudra bien continuer à leur Republique l'amitié dont elle, aussi bien que ses glorieux ancêtres, l'ont si souvent honorée; quels efforts ne feront pas mes maitres pour cultiver cette amitié qui leur est si precieuse! avec quel zèle Leurs Hautes Puissances n'iront elles pas audevant de tout ce qui pourra leur procurer l'honneur de la bienveuillance de Votre Majesté, et la conservation d'une alliance qui leur est tant à coeur, tout Sire! en donne les plus fortes assurances: que ne puis je faire eclater icij les voeux ardents que forment Leurs Hautes Puissances pour la personne sacrée de Votre Majesté et pour toute sa famille Roiale!

Que ne puis je exprimer les souhaits sinceres de mes maitres pour le regne le plus long, le plus heureux, d'une aussi grand monarque. C'est à quoi Sire! je ne puis parvenir, mes foibles talens ne savent qu' ébaucher; trop heureux, si pendant le cours de mon ministere ma personne peut etre agreable à Votre Majesté, et ma conduite agreable à votre Majesté et ma conduite egalement respectueuse que remplie de la plus profonde veneration me meriter sa protection Roiale.

Madame!

Il m'est très glorieux que les Etats generaux des Provinces Unies des Paijs bas mes Seigneurs et Maitres, aient fait choix de ma personne pour etre l'interprete des sentimens respectueux, dont Leur Hautes Puissances sont remplies pour Votre Majesté.

Le desir ardent de mes maitres pour meriter l'amitié et la bienveuillance d'une aussi grande Reine; les efforts que feront Leurs Hautes Puissances pour se conserver des avantages aussi precieux, ne peuvent etre egaler Madame par aucun sentiment, si ce n'est, par les voeux sinceres que forment Leurs Hautes Puissances pour la conservation de la personne sacrée de Votre Majesté, pour celle du Roij votre auguste Epoux, et pour toute votre famille Roiale.

Qu'il me soit permi Madame d'implorer la bonté de votre Majesté pour qu'elle veuille bien m'honorer de quelqu' attention pendant le cours de mon ministere, la plus profonde veneration pour sa personne sacrée sera toujours la regle de ma conduite.

NOG IETS OVER PETER PAPPUS.

Toen ik in den vorigen jaargang van dit tijdschrift, blz. 57 en volg., een levensberigt van Pappus schreef, was het mij nog onbekend, dat hij de werken van Wessel Gansfort het licht deed zien. Op hun titel is dit ook niet vermeld. De opdragt van *M. Wesseli Gansfortii Opera, Gron. Jo. Sassius*, 1614, aan de stadsregering, door hem onderteekend, bevat de volgende mededeeling: cuius ego scripta iam per annos aliquot, dum in vestra Republica vivo, quam diligentissime conquisivi; & nisi me animus fallit, quotquot nobis supersunt, inveni omnia. Ea nunc publici iuris facio, tum illius, tum vestra causa. Illius, quod ea sciam a plurimis, iisque doctissimis viris, avide expectari; vestra, ut lumen illud, quod in tenebris quondam Rempublicam vestram illuxit, nunc etiam splendorem, & maiorem quidem quam pridem, eidem adferat.

Aan het hoofd van een vers van prof. Nic. Mulerius, na de voorrede geplaatst, staat: *In novam operum Wesseli Groningensis editionem, curâ, impensis, studioq; V. V. A. A. doctiss.q; Joachimi Altingii consulis et Petri Pappi, Praetoris militaris adornatam.*

Welk aandeel Joachim Alting nu aan dezen arbeid heeft gehad, zegt Pappus in zijn voorberigt. Deze verdienstelijke burgemeester had hem namelijk het Hs. van Gansfort's *Scala meditationis* verschaft, hetzelve reddende van de vernietiging, waartoe het reeds was bestemd.

DE INKOMSTEN

DER

STAD GRONINGEN VAN HET GOREGT,

IN 1563—1564;

MET AANTEEKENINGEN.

Dit sint die Vpcomsten, Pachten, Tafelguederen vnde Rentenn, tho den gerichte van Selwart behoerende, die welke van meij anno lxiii henn tho meij aº lxiiii bij mij [1]) Henricum Galinge schrijuer vant Gorecht tot profijt der stadt Groningenn vpgeboeret vnnde ontfangenn sijnt.

Die Buerenn van Wolde geuenn vp sunte Peters daege ad Cathedram voer datmenn die hoge misse vphaelt -36-krumstert die manenn sick seluest, wordt genoempt den Peters penninck vnde tho Wolde wthgeuordert, wth etzlicke landenn tho Wolde gelegen, welck die vulmachtigenn vann die Buerenn aldaer wthvorderenn vnde binnen Groningen moetenn brengenn.

Item vp Miduastenn vnde vp Sunte Lambers dach indenn vrijmarcket, vnnde vp Sunte Thomas dach voer midtwinter geuenn elcke Buirhuesz ofte vuerstedenn indenn gerichte van Sellwart enen Groninger penninck, wordt genoempt den Roeckpenninck, wthgesecht die vann Wolde geuen desen Roeckpenninck niet. Daer voer geuenn sie denn voergeschr. Peters penninck. Daer sinnen oeck etzlicke vrije steden thoe Harenn vnde tho Vnna die geenn Roeckpenninck geuen.

---

[1]) Het woord *mij* schijnt doorgestreken te zijn.

Ende alst annus *bisextilis* is dat jaerlanck betaeltmenn denn Roeckpenninck dubbelt, vp die tijdenn voerschr. Dese Roeckpenninck maent sick oeck seluest. Dese nabeschreuenn betaelenn jaerlix denn Roeckpenninck.

Die van Nordijke $1/2$ stuver.
Die vann Middelbart $1/2$ str.
Die van Engelbart $1/2$ str.
Die van Broecke -ii- placken.
Die van Nortlaren -$1/2$ str.
Die van Glimmen -i- magerman.
Die van Vnna -i- magerman.
Die van Haren -$1/2$ suver.
Die van Helpman -$1/2$- braspenninck.
Johan Knottenn huis tho Dillicht -i- penninck.

Camptuens volck tho Wolde mit dat Cloester thoe Essenn geuen vp Midtvastenn eenn oldt vleemsch tho betalenn mit -ij Gron. stuuer, maent sick suluest.

Die wechschouwers to Wolde geuenn vp Midtvasten eenn oldt vleemsch tho betalenn mit anderhalff Groninger stuuers, maennt sick selues.

Etzlicke Buerenn thoe Wolde als Ebele Haijckens mit dre anderen sijnn nabuers geuenn oeck vp Miduastenn eenn Gron. stuuer, maent sick selues.

Luijkenn Arijnghe thoe Nortlarenn mit sijnn neue Frerick Arijnghe geuen wth Jummeringe guedt tho Nortlarenn gelegenn vp Midtvastenn eenn olt vleemsche tho betalenn mit anderhalff gro^{r}. stuuers.

Vp sunte Margretenn dach anno -lvi- hebbenn die Erb: Johann Wijfringhe, Johann Horenkenn raedtsherenn mit den Er. doctor Hieronimus stadtrentemeister weder vpt nije verhuert Johann Galtkens die stadt hoeijlandenn tho broecke gelegenn onuerscheijdenn ann sijnn Landt. Is rume groet negen mannemath streckende sick vann dat oestenn vp dat Schutendiep mit twalff swatt vp dat westenn des deeps inn Abbringe landt, van welcke negenn mannemath die stadt holdet omtrent vijff mannemath aldernäst vpt deep tot die Stadt perden. Datwelcke die stadt bouwmeister nuw inn dit jaer heft affgepaelt met den Schrijuer. Twelcke Johan Galtkens sall meijen, hoeijen ende indie schute leuerenn vp sijnn eegenn onncost, alle jarenn soueer alst nuw affgepaelt is vann dat deep voert nae dat oestenn mit die twalff swath ouer dat Diep, vnde sall daer noch thoe geuenn jaerlix vp Martini vrij schadeloes gelt Vijer Emder guldenn. Die jaermalenn

sullenn angaenn int sulue jaer voerschr. durende ses jaerenn lanck.

Vp denn seluenn sunte Margretenn dach voergeschr. anno lvi· hebbenn die selue raetsherenn mit den Stadt Rentemeister verhuert Egbart Galtekens die Stadt landen oeck tho Broecke gelegenn tusschen Esser Landt vnde Egbarts soens Landt, streckennde sich vann die borch vann bouenn tot beneden vpt Schutendiep, sall groot ofte breet sijnn soeuenn roeden Landes. Daermede sinnenn ingelegenn vier mannemath Hoeijlandes die sich streckenn vpt Schutendiep. Dat ander Landt is gagell vnnde struuellenn Landt, vann bouenn an die Borch sinnenn vier ofte vijff kleijne stuckenn Landes die liggen nuw woeste, is ackerlandt. Vann die selue vier mannemath Hoeijlandes heft oeck die stadt geholden omtrent dardehalff mannemath aldernaest vpt Schutendiep tot die Stadt perden, die welcke oeck die stadt Bouwmeister mit den Schrijuer nuw inn dit jaer hebbenn affgepaelt. Dat selue sall oeck Egbart voerschr. meijenn, hoeijenn vnde inde Schute leueren vp sijnn eegen oncost, alle jaren soueer alst nuw affgepaelt is, vann dat Schutendiep na dat oestenn, vnde sall daer noch tho geuenn jaerlix vp Martini vrij schadeloes gelt dre Emder gulden, durende dre jarenn lanck, angaennde inn dit selue jaer voerschr.

Sicko Knotte tho Harenn nagelaten weduwe heft dat halue mudde Landt gelegen vp lutke Hemmer kamp inn die huire, sall geuen vp Martini indenn winter ·xii stuuer alst niet geploeget wort, ende alst geploeget wort soelen sie die darde garue daervann geuenn. Johann Abbringe tho Broecke heft dit nu betaelt.

Item die Erb. Raedt heft verpachtet vnde verhuirt denn Erbaren Sijwart bolte ende sijnenn arffgen. der stadt Hoffstede gelegenn tho Nortlarenn aldernaest vp die oester zijtt vann Boltenn venne streckende sick mit die eene zijdt vpt noerdenn ann die buirbrinck ende die oester zijtt vnde zueder zijtt ann Willem Huisinghe ackers alldaer schickwijs int vierkantt gelegenn soe als dat Willem Huisinghe seluest affgewesen heft int jaer vann xlvii· inn tegenwoerdicheit des Erbarenn mester Buwo Geert Hoernekens raetsherenn ende der stadt Rentemeister doctor Hieronimus, daer noch thoe dat Stadt Landt oeck tho Nortlaren gelegenn, verpachtet dese voerschr. Hoffstede naemptlicken eenn achtstenn part van eenn wardeell mit sijnn thobehoer, als eenn stucke hoeijlandes gelegenn vp Nortlarer madenn genoempt een zueder broeckdeell

vann achte boem groet ofte vier roedenn. Noch hijrtoe vier stucke ackerlandes gelegenn vp Nortlarer Esch. Die eene acker daervann gelegenn tuschenn Hoeijtinge landt ende Peter Kuekes Landt is twe spint landes, die ander acker vann een schat Landes gelegenn tuschen des pastoers Landt. Die darde acker wordt genoempt denn Beenacker, is eenn groet mudde Landt gelegen tuschenn Cornelis Jaelinck vnde Hoijtinge Landt. Die vierde acker is oeck eenn schat Landes gelegen tuschenn Hinrick Altinge vnde Johann Marissenn Landt. Welcke voerschr. hoffstede vnnde Landenn sinnenn Sijwart Bolte voerschr. verpachtet Dartich jaeren Lanck tho Meij angaende int jaer vann -xv^c^.xlviii elckes jaers vp Martini indenn winter tho betalen vrij gelt x½ arens gulden. Daer noch tho die twe spint garstenn Schultmolts die vp dit landt staenn. Die tho betaelenn vp Sunte Andreas auont als die ander Bueren dat schultmolt betaelenn. Ende dese voerschr. Hoffstede sall Sijwart voerschr. betimmeren laetenn vnnde bewonen nae gelegentheit der guederenn voergeschr., ennde sall oeck die Hoffstede bevredenn ende vpwallenn laetenn.

Luekenn Abbringe soens tho Vnna hebben nijes ingehuert die twe stadt ackers gelegenn vp Vnner esch des jaers voer xxiiii- stuuers, eerst angaennde int jaer vann -lv-, sullen betaelenn vp sunte Andreas. Die eene acker is gelegenn tuschen Pollinge vnnde Pouwels landt, inn die breke, is groot dre verndell vann een mudde Landt. Die ander acker is gelegen tuschenn desse abbringe landt vp denn Noertesch vp kloets woert, is groot een verndell mudde Landt.

Desse verhuiringe hebben gedaenn die Erb: Albert Roltmann, Johann Horenkenn raetsherenn ende der stadt Rentemeister doctor Hieronimus vp sunte Margareten dach anno lv, durende ses jaerenn lanck.

Egbart Luekens heft die Stadt Hoffstede tho Helpmann gelegenn gehuirt vann den Erbaren Raedt int jaer van xlvi-daernae duerende twintich jarenn lanck, sall geuenn elckes jaers vp vrijmarct twintich Groninger stuuer. Die selue Hoffstede is gelegenn alder naest ann Egbarts huis ende hoff aldaer tho Helpen vp die westerzijtt des huises ende is tijndehalff roedenn lanck, streckende vann dat zuedenn nae dat noerden. Dat zuider ende sall breet wesenn vierdehalff roedenn vnde dat noerder ende dree roedenn, soe daer Egbart Luijkens etzlicke certificatie vp heft getoent vp maendach in die bedeldagenn vp desse Hoffstede. Daer sinnen die

gedeputeerdenn vann denn Erb: Raedt tegenwoerdich gewest, als die Erb. borgermeister Reijner Garmens, Bartolt Coenrades ende barneher Jarges.

Die Stadt part van die Kortlinge thoe Harenn gehuirt ses jaeren lanck, heft Hinrick Brunsinck to Harenn gehuert, eerst angaende vp Meij int jaer lv, sall geuen vp vrijmarcket xviii- stuuers.

Desse verhuiringe hebben gedaenn die Erbaren Allbart Roltemann ende Johan Horenkenn raetsherenn ende der Stadt Rentemeister doctor Hieronimus vp sunte Margareten dach a°. vijff vnnde vijftich.

Item die Stadt heft ende ontfanget den Tinstpenninck vp sunte Mertens dach translationis inn des pastoers der persona hoff vp denn steen, vnnde sie betalenn voer magnificat indenn Vesper, ofte daernae manet sick selues, elck tinstpenninck wordt genoempt eenn olt vleemsch, eenn olt vleemsch wort betaelt mit anderhalff gro^{r}. stuuer. Desse nabeschr. sinnenn schuldich toe betalen.

Die vann Essenn -vii- vleemschenn.

Sicko Tamminck, Pope Wiltens ennde Wilte Roeleffs arffgen. elck alle twe jaeren twee olde vleemschenn, tho weten die eene die eerste twe jaren, die anderde die ander twe jaerenn, die darde die leste twe jaerenn, belopen sick ses yarenn tho boeren wth hoer Landt thoe broecke gelegenn, ende dat soeuende yaer komptet vp Huinghe ende Ripperda holtlandt oeck tho broecke gelegenn. Dit is Claes Battincks anderde jaer.

Die Boltenn kinderen twe vleemschenn daer geuenn die Borgermeister Dmepschenn arffgen. een haluen vleemsche thoe.

Waelkens volck to Wolde -iii- vleemschenn.

Mr. Hinrick Vreesenn landt thoe broecke gelegen tot sijnn vicarie -ij vleemschen.

Wth zal. Popco Ebelens Landt toe Broecke gelegen v vleemschen. Hijr gift Harmenn Schroer een vleemsche thoe.

Knassenn volck tho Vrees eenn vleemsche.

Holdinge volck tho Broeke -xx- vleemschenn.

Die wechschouwers thoe Wolde ende broecke een vleemsche voer die meente wech tho broecke.

Buninge tho Harenn iij vleemschenn.

Die vann Foxwolde -xiiii- vleemschenn.

Die vann Peijse -iii½- vleemschenn.

Die vann Geestlicke magedenn xii vleemschen.

Vp desse tijtt gijftmen des pastoers magedenn -iii- stuuer, omme die doere openn thoe holden, ende dre kussenn vp die grasbanck thoe leggenn ende eene lege tinnenn kanne vp den steenn mit eenn glas vmme bier daer inn tho haelenn laetenn desse vorschr. tho schenckenn.

Item die Hensegreuen vann die peerde Coopluiden geuenn die stadt vp sunte Jacob twalff postulaets guldenn elck guldenn tho betaeleun mit twintich Groninger stuuer, tho weten daer sinnen dre Hensegreuenn. Die Geldersche hebbenn eene, Deuenter, Campenn, Swolle mit die Stichtichschenn hebben oeck eene vnnde die van Vtrecht oeck eene, vnde dann vtrecht hebben lange jarenn geledenn die Hense nicht geholdenn ofte nicht betaelt. Elck hensegreue gift vp Jacobi vier portulaets guldens. Hijr voer is den Amptmann des gerichtes vann Selwart die Hensegreue vorderlick tho sijnn thoe arresteren the laetenn alle die gene die welcke inn die Hense niet moegen zijnn, als die Brabanders vp toeholdenn indenn Gerichte, vnde voert die welcke die Hense niet willenn winnen, nae hoer Henseboeck. Gerrijt greue, die Geldersche Hensegreue heft betaelt vp Jacobi acht arens gulden, Roeleff Harmens die stichtische Hensegreue heft betaelt vp Jacobi acht arents gulden. Rest noch die Vtersche Hense gelijck voerhenn tenn achteren is jaerlix.

Die Stadt heft mede den grouenn thijnde tho Haren, vnde den smalenn thijnde, thoe wetenn den grouenn tijnde is vann rogge, garste, hauer wes thoe Haren vp Harer Esch wordt gebouwet, oeck mede in itzlicke kampenn thoe Haren, daer dann die ploech doer geijtt. Daer hoert die Stadt denn Dardenn part vann vnde die twee deelenn die Onstemans mit Buninge volck thoe Haren ende die Borgermeister De mepschenn arffgen. Desse voerschr. stadt part der grouen thijnde heft die Stadt dorch den Stadt Rentemeister verhuirt Hinrick Brunsick vnde Johann Knotte dit jaerlanck voer -xxvi- Dalers vp Martini thoe betaelenn.

Item thoe weten vanden smalenn thijnde thoe Harenn, dat is dat thijnde swijnn dat daer binnenn jaers wort vpgevoedet vann denn eenen Sunte Lambert tot den anderen, daer heft oeck de stadt dat derde swijnn vann vnde die Onstemans die twe zwijnenn, menn lat dese thijnde vp Lamberti wederkopenn bij die Buirhuisz vmme genedichlick vnde niet henn tho drijuen, ende soe mannich jonck kalff soe mannich magermann, soe mannich jonck peerdes vull soe mannich twe gro^r. penningenn, so mannich yonck im soe mannich vijff

grotijens. Ende oeck die thijnde jonge gans. Daer sinnen nochtans etzlicke buerstedenn tho Haren die alhijr vann vrij sint, worden genoempt vrije stedenn, thoe wetenn des pastoers hofte, Roeleff Woldringhe hofte, Lubbart Buninghe hoefte, Thijes hofte, Johan Woldringhe hofte, daer hoer huisenn vp staenn. Dese voerschr. smale thijnde onntfanget menn vp sunte Lamberts dach indenn vrijmarket tho Harenn bij die huesenn omme mit die Onstemans.

Item die Stadt heft een arue tho Harenn omtrent xviii ofte xix mudde landt groot wesende mit een Hofte wordt genoempt bungers Hoffstede daer zal. Hans Bungers arffgen. nuw vp woenenn. Hijr hoert oeck thoe dre verndell vann een waer oest vnde west in die marcke tho Harenn. Desse nabeschr. ackeren hoerenn tot dese Hoffstede.

Inn denn eersten eenn mudde landt gelegenn tuschenn Oeykens Landt ende Buninghe Landt vpt nije Landt gelegenn.

Noch rueme een halff mudde Landt tuschenn Woldringe beijde ackers bij dat nije Landt.

Noch twee stucke ackerlandes ruime vann vijff schatt landes gelegen tuschen Buninge vnde Hindrick Rothgers landt bij nae achter vp denn Esch, wort genoempt die Gosecamp.

Noch een halff mudde landt tuschen Sunte Nicolaus vnnde des monnickes landt allent voerschr. is gelegenn vp die oester zijtt vann Harer Esch.

Noch rueme eenn mudde Landt inn twee stuckenn tuschen Hinrick Knotte ende des monijckes Landt.

Noch dre schat Landes tuschen Hille Fredericks ende abbringe Landt.

Noch dre spint Lanndes tuschenn oeijkens vnde Beerte Harmannus landt gelegen int Wasinge landt.

Noch inn denn soeten marsch eenn schat Landes daer die Woldringe een schat Landes entegenn hebbenn, welck acker gekloeuet is gewest, die selue acker is int yaer vann liii gemeten worden, nae der maete was hie thijnn spint Landes. Denn seluenn heft die Stadt alheell ann sick gekregenn ouermits buetinghe mit Roeleff Woldringhe.

Noch eene Anwendinge vann ses spint Landes, där knottenn volck, die pastoer, buninge vnde woldringe volck ankomen mit hoer ackers.

Noch dre schat Landes tuschenn Hinrick Rothgers vnde Roeleff Woldringe Lanndt.

Noch eenn anwendinghe vann eenn halff mudde landt vp die eene zijtt van Hindrick Rotgers Lant.

Noch eenn schat Landes tuschenn Johann Dercks vnde Hinrick Knottenn Landt.

Item denn -xxi- Augusti anno vijftijnhondert dre ennde vijftich hebben die gedeputeerdenn des Rades van wegenn de Stadt vp Harer Esch eenenn ewigenn arffwissell angegaenn vnde gemaecket mit Willem Krabbe, Johan abbringe, Roeleff Woldringhe, Hindrick Knotte vnde oeck mit Luekenn Knotte, dat jaer thoe voerenn mit Luekenn voerschr., als ackerlant voer ackerlandt gelijker maete nuw voert die eene denn anderen ouergeleuert ende een yder tot eewigenn daegenn sijnen vrijenn willenn darmede tho doene. Also dat die Stadt heft gekregenn int vijerkant bij den anderen vp den seluen Esch vp den oester zijdt bij den heerwech negenn mudde Lanndes, vijfftehalff spint ende een verendell spindt mit dat gene dat die Stadt daer selues inn hadde liggenn alder naest vpt zuedenn vann Johann abbringe ackers ende Landt, dat hie oeck bij den anderenn heft ingewisselt vnde nu allrede becampet heft. Inn welcke negenn mudde Landes een acker vrij is vann die thijnde die daer ingewisselt is vann Johan Abbringhe. Des heft die Stadt wederomme gegeuen Willem Krabbe die Dre lange ackers bij den anderen liggende, sijnnen van vier mudde Landt min anderhalff spint, ende Johann Abbringe twe ackers van twe mudde Landt daer den acker vann Luijken Knotte mede ingerekent is, daer Luekenn eenn acker tegens hadde gekregenn inn sijnn nije kamp vann xiiii- spint Landes van die Stadt, vnde Roeleff Woldringe oeck een acker Landes wederomme gekregenn vann -xiiii spint landes, daer die stadt een stucke Lijnackers heft weder gekregenn in die voerschr. negenn mudde landes, ende oeck kenn voerschr. gekloeuedenn haluen acker vann vijff spint Landes, ende Hinrick Knotte heft oeck eenn kleijnn strepelkenn Landes voer sijnn strepelkenn wederomme gecregen gelegenn vpt zueden van die dree grote ackers voerschr.

Noch ses spint Landes achter Arendes hoff tuschen sunte Nicolaus Landt dat nuw woeste licht. Die kerckvoegedenn tho Harenn ofte hoer meijer sall jaerlix vp Michaëlis daer voer geuenn -x- Gro^r^. stuuer, ende alst ploeget wort die Darde garue welck nuw mede becampet is vnde Hinrick brunsinck vp woent.

Noch een halff mudde Landt vp die Lutke Hemmer Camp tuschen heer Johans Lanndt die daer woeste licht.

Dat heft Johann abbringe thoe broecke indie huere voer -xii- stuuers als voer henn [1]) geschreuen steijt. Hoert oeck thoe Bungers Hoffstede, vnde alst geplöget wordt die Darde garue.

Hijr nae volgenn die woeste Landenn inn Haerer marcke gelegenn die inn verledenn jaerenn gescheijdenn sinnen. Daer die Stadt desse nageschreuen Landen van thogescheijdenn sijnnenn.

Indenn eerstenn sinnenn die Stadt mede geuallen ende geslaegenn inn dat stucke Heijtveldes welck sich strecket vann Esser campenn vnde van dat hecke nae Harenn tho an Bungers camp dat genoempt wordt dat Mickenvelt, daer sinnen die Stadt mede geslagenn inn Wolldringhe, inn Hemmers ende inn des pastoers stucke, die waer vp Vijff roedenn ofte omtrent een mudde Landt.

Noch daer voert bij nae dat oesten oeck ghescheidenn eenn groot stucke heijtveldes dat genoempt wordt dat Noertvelt, dat sich strecket vann Esser camp van dat noordenn tot dat zuedenn ann Johann Luekens camp, eerst bouenn annt noerdenn ann Esser wal is eerst Hinrick Knotte geuallenn ende is affgecampet, daer nae die pastoer mit sunte Nicolaus is oeck gecampet, daernae die Stadt mit die Hemmers is oeck gecampet, elck waer aldaer omtrent elue mudde Landt.

Noch daer voert nae dat oestenn oeck gescheiden een stucke Landes, wort genoempt inden Harsecamp, tendes Harer Brinck, där heft die stadt gekregenn anderhalff mudde landt ende ij spint landes. Dit selue heft die Stadt verwisselt mit Lubbart Buninghe dorch twe Raetstherenn, als die Erb: Johan Hoerenken ende Frederick Coijter, dat die Stadt sall weder hebben vann Lubbart inn die naescheijdinghe alder naest nae dat noorden inn dat grote stucke Landes genoempt Duuels kamp anderhalff mudde Landt, dat men alstan slaenn sall aldaer bij die Stadt part waer dat dann die scheijdinge valt, nochtans is die Stadt meijer inden Duuels camp vann Lubbarts wegenn vann die anderhalff mudde Landt nuw indie bruekinge, hoewall dattet noch niet endtlicken gescheidenn is.

Noch gescheiden van denn nijenn zijll aff nae dat Schutendiep voert nach Brunnen made. Dat die Stadt is daer mede gheslagenn tegens die Roe hane ouer bij Woldringhe, bij die

[1]) Hier staat nog: *int vierde blatt*, maar doorgestreken.

Hemmers, bij Hinrick Rotgers ende bij den pastoer, daer heft die stadt scharsch gekregenn dre verndell vann een mudde Landt, het is Hoeijlant.

Noch gescheidenn där voert nae dat zuedenn na Johan tenn waters huis dat Bronnen volck plechtenn inn die huire the hebben, is Hoeijlandt ende Reijtlandt. Daer is die Stadt geslagenn vp dat zuiden vann des monnickes slach, is meestlick geroedet, daer heft die stadt gekregenn dre mudde Landt ses spint.

Noch daer voert nae dat westenn tendes die mickelhorst bij die Pompe achter dit voerschr. stucke Landes sinnenn die stadt mit die Hemmers thoe samenn geslagenn dat nuw begraeuenn is. Dat is weidelandt mit buschenn vnnde dobbenn. Die stadt aldaer ses mudde landt minn twee spint.

Noch vann dat stucke inn die mickelharst dat sick strecket vann dat Landt genoempt Hemelrijck vp den middelwech daer die valckenaer placht tho liggenn, is groot tnegentich mudde Landt off wat meer, is heijtveltt, die sinnenn gesath tot sestehalff waer, daer een ijder nae aduenant, nae grootheijt sijnn waer, sall daer vann hebbenn, tho wetenn die Hemmers, die Woldringe, die stadt, Johan Luijkens, die pastoer, elck nae aduenant dat sijnes heftet begrauenn. Het is all tho samenn heijtvelt.

Noch is gescheijdenn eenn stucke Landes, wort genoempt dat Witte veen, gelegenn nae dat suiden an desse Mickelhorst dat sick strecket an Vnne marke. Dit selue is gescheiden vp Sunte Lucijenn dach anno lvii, dat die stadt mit die Hemmers, mit den pastoer, mit sunte Nicolaus, die vicarie vnnde' Dercks volck sinnenn geuallenn int middelste stucke van dit voerschr. Witte veenn. Die Stadt part omtrent vier mudde Landt. Dit selue is Heijdtvelt ende bultenn mit Onlandt.

Desse voerschr. Landenn sinnen gelegenn vp die Oester zijdt van Haren.

Desse nageschr. Landenn sinnenn gelegenn vnde oeck gescheijdenn vp die westerzijdt vann Harer Esch, daer die Stadt haer anndeell mede inn heft gekregenn.

Tho wetenn dat die stadt mit die Hemmers hebbenn aldaer inn Glimmer broeck eenn stucke Landes gelegenn vp die noerder zijtt vann Esser Lanndt, dat wordt gheweijdet, daer heft die Stadt meijer somtijdes in twe off dre goste beesten, darna dat daer weijde is.

Daer voert nae·heft die stadt mede inn Suider wolde, is hoeijlandt, mit die Hemmers, mit Wolldringe, mit Willem Krabbe, mit Hinrick Rothgers, dat sick strecket zuidtwart ende noertwardt. Die stadt meijer heft daer vann omtrent eenn Harer voeder hoijs.

Noch die Stadt gekregen tendes dit voergeschr. gelegenn inn noerder wolde vp die wester zijdt mit die monickenn, is oeck hoeijlandt. Die stadt meijer een harer voer hoijs soe min soe meer.

Noch hebbenn die gearffdenn vann Harenn gescheiden vp die wester sijtt van Harener marcke ann beijden zijdenn vpt suidenn denn grotenn steenn, een ijder sijnn heemdeell thogeslagenn, elck heemdeell vp dre mudde Landt min eenn verendell scharsch vp denn eerstenn anslach dat die Landenn oeck aldaer sinnenn beter gewest als voert nae dat suiden, soe is die Stadt mede geslagenn alldaer bij die Hemmers Landt, welck die stadt meijer mede affgegrauenn heft sijnn andeel ende int gebruick heft soe mit hoeijenn, ofte weijden, thoe hoeije eenn goet voeder hoijs.

Noch hebbenn die stadt mit die Hemmers innt vierkant tho saemenn gekregenn ennde geslagenn vp die westersijdt vann Harenn vpt suiden vann die Russelenbarch, dat elck waer heft aldar gekregenn dre mudde Lanndt min twe spindt het is heijtlandt.

Noch heft die Stadt vp Harer brinck gekregenn ingegeslagenn mit die Hemmers, mit den pastoer, sunte Nicolaus, die Vicarie, Hinrick Rotghers ende die beijde Woldringenn tho samenn inn eenn loth, dat die waer aldaer sall hebben eenn mudde lanndt vnde vijff spint, tho wetenn die stadt part een mudde Lanndt min een verndell spint. Hijrna hebbe desse voerschr. dit selffde loth inn twe deelen gescheijdenn, tho wetenn dat die Woldringe hebben dre warenn min een verndell vnde die Hemmers vijff verndell vnde een gras ennde die stadt mit dre verendell vann een waer. Desse sinnen mit malcanderenn geuallenn inn dat eene deell anden Brinck streckende an die Woldringe huis.

Anno xv^{c}. ende vijftich heft die Stadt Rentemeister, mit consent des Raedes verpachtet vnnde verhuirt Luijkenn Abbringe vnde sijnenn arffgen. vp vrijdach nae Meij die dre deelenn vann een waer soe die Stadt dat mede is ter scheijdinge gevallenn, gelegenn inn Harer holt inn dat selue part daer Luekenn mede inn heft, daer Woldringe camp vpt noordenn vnde Sicke ende Luekenn Knottenn camp vpt

zuidenn ter swette liggen. Noch verpachtet sodane dre graesenn die welcke oeck gelegenn sinnenn inn dit selue deell, soe die rentemeister die ingecoft heft vann Beerte Harmannus daer sie denn stock van gelecht heft die stadt voer desse nageschr. soeuen buerenn vann Harenn, als voer Roeleff Woldringe, Albart Knotte, Albart Abbringe, Frederick Laxema, Rothger Rothgers, Johann Woldringe vnde Frederick Bult, welcke stocklegginge is geschienn int jaer vann -xvc- acht vnde veertich vp Saterdach nae vnses Herenn Hemelvaerts dach. Ende soe dann die voerschr. Landen woeste liggenn ende ongeroodet sinnen, soe is den voerschr. Luekenn dat Landt verpachtet xxv jaren lanck angaende int selue jaer voerschr. jaerlix vp vrijmarket tho betalenn -xv- gro^{r}. stuuer, mit vorwarden dat Luekenn ofte sijnenn arffgen. sullenn binnenn dese voerschr. jaermaelenn eerstes dages desse voerschr. Landenn klaer wthroden vnde tho ackerlant maeken sonder enich behulp der Stadt, vnnde nae desse voerschr. jaermalenn sullenn noch Lueken ofte sijnenn arffgen. die naeste sijn tot dit Landt, indem sie die geweerde willen geuen als nabuer gelijck, als dann oeck die Raedt willenn verhuirenn.

Noch tho verstaene dat die voerschr. dre verndell vann eenn waer sullen wthmaekenn inn dit Landt twalff graesenn dat nuw die Stadt aldaer heft, daer noch tho Berte Harmannus dre grasen voerschr., also dat een waer is -xvi- graesen, dat die stat heft daer eenn waer min eenn gras.

Noch tho wetenn dat eenn waer kann aldar wthmaekenn vier mudde Landt. Oeck tho wetenn dat elck gras is hijr gerekent voer eenn spint Landes, vnde anderhalff mudde Landes een vreesch gras.

Item die Stadt heft oeck etzlicke thijnde vp vijer stedenn tho wolde ende sinnenn desse nabeschreuenn.

Die eerste stede is inn zalige Harmen Atens Landt, daer is een groot lanck acker die welcke genoempt wordt die norder Bree, daer heft die stadt wth die thijnde hocke.

Die anderde stede is Roeleff Jongens Landt, dar sinnenn twee grote lange ackers daermenn vijff mudde korens mach vp seijenn mit rogge vnde hauer. Hijr heft die stat wth die xv^{de} hocke, dar is van gecomen -i- Coninx daler.

Die derde stede is in salige Hillebrant Hersijens Landt alder naest vpt zuiden vann Roeleff Jongens Landt, welcke beijder Lanndt sall vormaels broeders scheijdinge gewest sijnn. Daer sinnenn oeck twe lange ackers vann vijff mudde Landt,

hijr heft oeck die Stadt wth die xv hocke. Daer is vann gecomenn eenn Rijder guldenn.

Die vierde stede is inn Oldeclooster guederenn tho wolde gelegenn in hoer arue, als vann alle hoer ackerlannt daer heft die stadt wth die thijnde hocke, där is voer betaelt twe Emder gl. vnde v. stuuer.

Item indenn Vrijmarket gijft die Adwerder meijer vann wegen die vann Adwert. Is gelegenn tho Nordijke van -xxvii- graesenn landes heercomende vann Garbrech vander Beetsen -xiiii- arens gulden min twee krumstert. Die manenn sick seluest.

Die Geestlicke mageden geuenn vp sunte Odgerus dach inden vrijmarcket negenn Arens gulden ende -xi- krumstert, herkomennde vann dat mannichvoldige guet vnde Bomgaert achter denn broederen binnenn Groningen gelegenn, daer sie selues brieuenn vann hebbenn, manenn sick selues vnde oeck thoe manenn wth hoer kamp butenn Bottringe poerte.

Noch geuenn die geestlicke magedenn vp sunte Mertens dach inden winter dre krumstert.

Die Stadt heft vp sunte Lambarts dach inden vrijmarcket wt Garmijkens guedt thoe Engelbart gelegenn thijndehalff olde vleemschenn. Die maenen sick seluenn. Juffer Horenkenn heft betaelt mit thijndehalff stuuers.

Die Stadt heft wth Hillebrant Warners guedt tho Engelbart ann den dijck gelegenn eenen olden vleemsch vp sunte Lambarts dach indenn Vrijmarcket tho betalen mit anderhalff stuuer, manet sick selues.

Vp sunte Lambarts dach betalenn oeck elcke vuerstedenn den Roeckpenninck gelijck voer henn geschreuenn steit.

Vrouw Gebbe vann Ballens arffgenamenn geuenn vp Martini inden winter anderhalff Emder gulden vnde eenn quaerte wijns, thoe boeren jaerlix wth die woninge daer sie plecht inn tho wonenn, welcke voerschr. quaerte wijns hebbenn sie suslange betaelt mit twe stuuers.

Die Stadt heft wth Altinge huis tho Glimmen vp Martini inden winter eenn hoenn.

Die Katers volck geuen oeck vp Martini indenn winter soeuen arens gl., manenn sick selues, wth die Katers woninge gelegenn vp die zuider sijt vander Ae kerckhoff dar Laurens trumper mede inn wouet, inn eene van die woningenn.

Die Erb. Borgermester Gheerdt Horenkenn gift jaerlix vp Martini inden winter dartich golt gulden voer itliche

pachtinge van Tafelguederenn behoerende tot den Ampte vann Selwart daer hie selues brieuenn van heft.

Die Buerenn van Nortlarenn geuen vp sunte Andreas auendt indenn winter -xi- mudde garsten Schultmolt, daer sint die twe spindt mede ingerekent van denn Erbaren Sijwart Bolthe, die hie betaelt van die Stadt Landt tho Nortlarenn gelegenn, soe voerhenn geschreuenn steijt. Elck mudde belopt dit jaer een Emder gulden dat vpgelt ingerekent.

Die Bueren van Glimmen geuenn oeck vp sunte Andreas auent twee mudde garstenn Schultmolt elck mudde -xxx- stuuer.

Die Bueren vann Vnna geuen oeck vp sunte Andreas auent -xiiii- mudde garsten Schultmolt min twe spindt, die gift die Stadt als van die twe stucke ackers die Luijkenn abbringe volck in die huire hebbenn, gelijck voer henn beschreuen steijt. Noch een halff mudde vör dat vpgelt, elck mudde een Emder guldenn, dat vpgelt ingerekent.

Die Buerenn van Haren geuenn oeck vp sunte Andreas auendt xvj mudde garstenn Schultmolt min eenn spint. Hijr sinnenn die xiiii- spint mede ingerekent diewelcke die Stadt meijer betaelt, gelijck die ander meijers tho Haren doenn, hijrenbouen ½ mudde voer dat vpgelt. Dijt jaer elck mudde een Emder guldenn.

Die vann Essen geuenn oeck vp sunte Andreas auendt twintich bestreken mudde garstenn Schultmolt ende dre spint, elck mudde eenn Emder guldenn.

Die Bueren van Helpman geuenn oeck vp sunte Andreas auent thijnn mudde garstenn Schultmolt min dre spint. Elck mudde eenn Emder gulden, dat vpgelt ingerekent.

Die vann denn Hilligenn Geest geuenn oeck vp S. Andreas auondt vijff mudde garsten Schultmolt, elck mudde een Emder gulden.

Ingeualle dat dit voerschr. Schultmolt niet betaelt worde vp dach voerschr. alstan manet sick selues, To weten dre daegenn daernae ende dann niet hoger, Denn eerstenn dach voer een mudde twe muddenn, den anderdenn dach vier mudden, denn derden dach achte muddenn, vnde dann niet hoger, die halue mudden, die verndels, die spindenn nae aduenant daernae.

Tenn weer saeke oftet noedich were dat menn langer tijt gaue nae sunte Andreas auendt tho betalenn, gelijck dat solde geschienn vp denn auendt, ende alstan all euenn wall die voerschr. broke vp die ander tijdt dre daegenn lanck.

Die Buerenn vann Nordijke geuenn vp S: Thomas auent xviii mudde hauer welcker hoer dijckrechters tho hope vergaederen, darmen hoer eenn mudde van wederomme geft voer hoer arbeijt. Elck mudde xiii½ stuuer gegoldenn.

Die Bueren vann Middelbert geuenn oeck vp S. Thomas auent xxii mudde hauer, welck oeck hoer dijckrechter thoe samenn vergaderen, daermen hoer oeck eenn mudde van wederomme geft voer hoer arbeit. Elck mudde xiiij stuuers.

Die Buerenn van Engelbart geuenn oeck vp S. Thomas auendt xi mudde hauer xiiij stuuer.

Die Bueren van Westerbroecke geuenn oeck vp Sunte Thomas auendt vii mudde hauer. Elck mudde dit jaar xiiij stuuer.

Ingeualle dat dese voerschr. Karspelenn die hauer vp dach voerschr. alsoe niet betaelen alstan dre daegenn daer nach lopet dat oeck vp gelijck dat garstenn molt voerschr., beholtlicken dat die schultenn inn desse Carspelenn moetenn dat eerstenn verkundigenn inn hoer Carspelenn voer sunte Thomas.

Vp sunte Thomas dach geuenn oeck elcke vuerstedenn inn denn Gerichte vann Selwart denn roeckpenninck, gelijck als sie dat voer henn gedaen hebbenn vp Midtuastenn vnnd Lamberti.

Die wechschouwers tho Wolde geuenn oeck vp S. Thomas auent ij stuuer, maent sick selues.

Die Stadt heft Vijff Harbargenn tho Nortlarenn daer men des järs mach inn rijdenn mit dre perdenn, mit honden vnde windenn vanden enen Vespertijtt tot den anderenn, elck Harbarge geft nuw jaerlix ses vnde dartich stuuers ende menn maenet dit wth nae Midwinter mit denn Schulte tho Nortlarenn mit anpendinghe ende wthpendinghe nach Landtrecht. Dese nabeschr. geuen die Harbarge.

Pothoffs arffgen. twee deelenn vann een harbarge -xxiiii- stuuers.

Sijbringhe volck denn darden deell van een harbarge -xii- stuuer.

Helprich Altinghe een halue harbarge xviii st.

Johan Westebrinck een halue harbarge -xviii- st.

Derck Altinghe eenn heele harbarghe xxxvi stuuers.

Hoijtinghe eenn harbarge -xxxvi- stuuers.

Joest Wiltens arffgen. eenn halue harbarge xviii stuuers.

Hindrick Ottens een halue harbarghe -xviii- stuuers.

Item vp Donredach na vnse L. Vrouwe Natiuitatis

anno xv^{c}. een vnde vijftich hebbenn die egenarffdenn vann Haren eenn deell vann hoer Westermarcke gescheijden, eenn ijder nae grootheit sijnn heemdell toegeslagenn, alsoe is die stadt part naemptlickenn dre verndell vann een waer ofte heemdeell geslagen vnde thoe gemetenn annt zuidenn ann denn Erb: Borgermr. Reijnt Alberda vnnde Haijo Vffkens Landt, dat welcke hoer oeck is thogemetenn ann Hemmerlandt vpt zuidenn. Soe dann dit selue Landt beter is gewest als eenn deell der ander Landen so heft die stadt vp dese stede gekregenn voer xii graesen negende halff grasenn een elle min als vier roeden, sall groot sijnn omtrent vier mudde Lant, nochtans die graesenn sinnen hijr niet gerekent als eenn vreesch gras, dann anderhalff mudde lant wordt gerekent voer eenn vreesch gras ende hijr tho Harenn vp elck waer xvi grasenn ende elck gras een spindt landes. Ende die Borgermr. mit Haijenn part hebbenn gekregen voer xxi graesen -xv- graesenn ses roedenn ende twee deelenn vann een roede. Ende so dan oeck Hinrick Rothgers tendes vpt westenn vann dit Raedes Landt mit xx- zwat Landes gelegen is. Dat solue hoeij dat daer vann komenn mach sall ende mach hie jaerlix eens ende niet alle daegen ouer dat Raedes Landt stoepen vnde ouerbrengenn, soe vere die Borgermeister ofte sijnn arffgen. niet woldenn vergunnen datselue hoeij ouer Hemmerlandt thoe mennen. Vnde als Hindrick Rothgers dat selue hoeij mennet ouer dat Rades lant so mach hie voert ouer die naeste ander Landen stoepenn ende mennenn soe lange hie sijnn hoeij thoe hues krijget.

Dit voerschr. Stadt part heft Johan Ridderinghe nijes ingehuert ses jaeren lanck eerst anngaende int jaer van lvi, elckes jaers vp Vrijmarcket voer -xxxvi st. Desse verhuiringhe hebben gedaen die Erb. Albart Rolfteman, Johan Hoerneken Raetsheren mit doctor Hieronimus die Stadt Rentem. vp S. Margareten dach anno lv.

AANTEEKENINGEN.

Het Register van de goederen en inkomsten der stad Groningen van het Goregt des jaar's 1563—1564, waarvan wij hier een afdruk geven (zoo letterlijk doenlijk, met bijvoeging alleen van eenige scheidteekens, duidelijkshalve), is vervat in een HS. in klein 8vo, dat, behalve nog andere stukken, hoofdzakelijk bevat het Landregt van Selwerd van 1529 en op den band aan de eene zijde ten opschrift heeft den naam van *Melle Koenders* en aan de andere zijde het jaartal *Anno* 1.5. 9.6. Het zal dus ten behoeve van genoemden persoon, een lid van de bekende adelijke familie van dien naam, wier zetel te Helpen gevestigd was, en toen een der burgemeesters van Groningen, in dat jaar zijn vervaardigd. Met HS. is blijkbaar door ééne hand geschreven tot aan en dus in het jaar 1596; wat van eene andere hand in voorkomt, is er later bijgevoegd. Het Register, dat hiervan bl. 59—96 beslaat, is dan toen in 1596 ook afgeschreven naar het oorspronkelijk register van 1563—1564, door den toenmaligen Schrijver van het Goregt Hendrik Galinge, die in 1580 zelfs ook Ambtman was, dus een volkomen deskundige, opgemaakt. Dit blijkt niet alleen uit het hoofd daarvan, maar ook uit de doorschrapping van de woorden „mij" (bl. 81) en „int vierde blatt" (bl. 89), als ziende het eerste woord op den oorspronkelijken schrijver, de laatsten op de bladzijden in het oorspronkelijke geschrift. Dit is onbekend en dus ook in hoe verre ons afschrift naauwkeurig is. Het HS. echter wordt vermeld, als bevattende een der beste handschriften van voornoemd Landregt onder No. 10 en toen nog behoorende tot de verzameling van den heer G. J. Keiser, door Mr. H. O. Feith in zijn *Beknopt geschiedkundig overzigt van Selwerd en diens regten*, achter het Landregt van 1529 van deze landstreek, door hem uitgegeven in de Werken van het Gron. Genootschap *P. E. J. P.* D. VI, 1846, en gezegd Register zelf als *zeer uitgebreid en hoogst belangrijk*. Het is thans in bezit van den hr. Mr. I. S. G.

Koning, notaris te Wedde. Eene kopij blijkbaar van dit Register afzonderlijk is op eene boekverkooping van Febr. 1867 bij den hr. R. J. Schierbeek alhier, onder No. 3549, bl. 85 der Catalogus, te voorschijn gekomen en aangekocht door den hr. J. Hesselink, en dit stuk deed mij het eerst nader dat Register kennen en vorschen naar het oorspronkelijke, totdat het mij gelukte dit uit te vinden. Ik achtte het namelijk met den hr. Feith ook zoo belangrijk voor de kennis van den ouden staat van de landstreek, waarover het oude Groninger landgoed zich uitstrekte, dat ik besloot, daartoe door den bezitter vriendelijk in staat gesteld, het in deze *Bijdragen* mede te deelen met bijvoeging van eenige Aanteekeningen tot verklaring of opheldering van den inhoud. Ik besloot daartoe te eer, daar de hr. Feith er geen gebruik van heeft gemaakt, naar 't schijnt nog onbekend met dit Register, toen hij en de hr. Ypeij hunne bekende *Oudheden van het Gooregt en Groningen*, t. w. in 1836, schreven, zoodat wat ik hier geef tot aanvulling kan strekken van hetgeen zij daar reeds omtrent ons onderwerp hebben medegedeeld. Misschien stellen meer met ons er gewigt en genoegen in, om, op hun en vooral zijn voetspoor, ook met dit oud gedenkstuk in de hand, zooals onze voornoemde welsprekende voorganger aan het slot van zijn later Geschiedkundig overzigt van Selwerd zich uitdrukt, „op den klassieken grond van deze landstreek rond te dwalen en er de sporen der oudheid op te zoeken."

Er zijn meer zoodanige registers in HS. en ook reeds opgegeven en besproken door onze voorgangers, zooals eene rekening, misschien uit het laatst der 16de eeuw, door den hr. Mr. H. L. Wichers kortelijk medegedeeld, voorts in een ligger of register van al de goederen der stad Groningen van 1584, maar naar een van 1548 opgemaakt [1]), om van de oude rekeningen van de stad, voor zoo verre die nog bestaan, niet te spreken. Ik vond ook nog een register in een HS. in 4°., dat het Stadboek van Groningen en het Landregt van Selwerd en andere stukken bevat en op het titelblad het wapen van Groningen met het jaartal 1556 voert, zoodat dit register ten minste ook zoo oud is en als van dit jaar in 't vervolg te noemen. Het is echter zeer kort, maar heeft o. a. (later te vermelden) deze bijzonderheid, dat het eigenlijk uit twee deelen bestaat. Na de opgaaf

[1]) Dit register van 1584 bevindt zich in het Gron. Arch. op het j. 1548, No. 20, en dat van het Goregt daarin f. 249—278.

toch van de gewone vaste inkomsten van het Goregt, die een paar bladzijden beslaat (269, a, b) en tot opschrift heeft: „Dijt sijnt de seker pachten ende Renten dije toe den Ampte ende gerijchte van Zelwart hoeren," volgt eenige bladzijden verder, na andere oude stukken, doch met dezelfde hand geschreven, als de vorige, nog een tweede opgaaf van andere meer onzekere inkomsten van het Goregt, eene bladzijde groot (274, b), met het opschrift: „Dese Naebeschreuen pachten ende profijten hoeren ook tot 't gerijchte van Zelwart." [1]) Het schijnt, dat deze laatste opgaaf de inkomsten bevat, welke toen door den Ambtman werden genoten, en dat er behalve de vaste inkomsten, ook nog andere minder vaste of zekere van ouds bestonden, zullen wij later zien; wij hebben voor 's hands alleen met de eersten te. doen. Nergens nu is de opgaaf daarvan zoo volledig vervat als in het Register van 1563—1564. En wat de verklaring betreft, men heeft er zich bij bepaald, om in 't algemeen de inkomsten van het Goregt te houden voor die van het Groninger landgoed in 1040 door Hendrik III aan de St. Maartenskerk te Utrecht geschonken. Dit zal met velen wel het geval zijn, maar niet met allen, gelijk omgekeerd alle inkomsten daaronder niet begrepen zullen zijn. Dit mag reeds blijken uit hetgene de geschiedenis ons leert omtrent deze goederen.

Het Groninger landgoed werd geschonken: „met hofsteden, gebouwen, eigen lieden, bebouwde en onbebouwde landen, hooilanden, velden en weiden, wateren en waterleidingen, visscherijen, wegen, onwegen, al de inkomsten en opkomsten die er nu van gevorderd worden en nog te vorderen zijn; daarbij met al het bewind van het graafschap, waarin het gelegen was, de munten, tollen en burgerlijke regtspleging, met al zijn aanhangselen en toebehooren, zooals die voor het tegenwoordige kunnen geacht worden daarbij te zijn, of welke in vervolg van tijd met Gods zegen daarbij zouden kunnen verkregen worden." [2]) Het was dus geen gewoon landgoed, alleen uit bijzondere bezittingen bestaande, maar er waren bovendien daaraan de hoogste territoriale en heerlijke regten verknocht; het was in een woord, eene hooge heerlijkheid, zooals men het later noemde. Dit alles werd eigenlijk gegeven aan de domkerk te Utrecht tot bijzonder

---

[1]) Dit HS. is ook op het Gron. Arch. V, bl. 199, No. 37b, 5.

[2]) Zoo vertolken wij den hoofdinhoud van den giftbrief in navolging vooral van Ypeij en Feith, *Oudh. van het Gooregt* enz.

onderhoud van haar kapittel, en de bisschop nam wel, als haar hoofd, het opperbestuur daarover waar, maar namens die kerk of haar kapittel, eerst door tijdelijke en later door erfelijke ambtenaren of prefekten, zooals zij meest geheeten werden; terwijl het kapittel het beheer zijner bijzondere goederen aldaar aan zich hield en die niet alleen aan voornoemde ambtenaren, maar ook aan andere personen uitdeed. Dit getuigen immers de staat en brief beide van het domkapittel omtrent zijne goederen in Drenthe, Goregt en Groningen, bij eene vorige gelegenheid besproken (*Bijdr.* V, 59). Het domkapittel beschikte vervolgens zelf mede over het regtsgebied of de prefektuur zoowel als over zijne bijzondere goederen van het Groninger landgoed. Dit blijkt uit den brief van 1352 waarbij Hindrik van Selwerd aanneemt binnen zekeren tijd te zullen nakomen de tusschen hem en het domkapittel aangegane overeenkomst over het regtsgebied te Groningen (*Bijdr.* IV, 161). Zoo verpachtte ook het kapittel in 1371 aan de heeren van Koevorden en anderen voor hun leven het praedium of de Groninger heerlijkheid, nu ook, naar de laatste leenbezitters daarvan, de heerlijkheid van Selwerd geheeten, „wytghenomen ende beholdelic hem ende hoere Kercken alsulcken thyns, tienden ende renten ende ander erfnisse, als zy daer ligghende hebben." Desgelijks in 1392 aan de stad Groningen voor den duur van telkens eene eeuw [1]). Driessen houdt die bijzondere goederen voor *accessoria* of later bijgekomene, niet oorspronkelijke van het praedium, en verstaat daaronder met name de precarie en breuken daarop [2]). Wij hebben reeds gezien dat deze precarie eene geheel andere, uitsluitend bisschoppelijke belasting was, die de kerkvorst van Utrecht als landsheer trok, dus niet het domkapittel, en de breuken daarop vallende behoorden ook aan hem en zijne regters (*Bijdr.* IV, 309). Wij willen wel niet ontkennen, dat er onder de bijzondere goederen, die het kapittel telkens zich voorbehield, ook andere dan oorspronkelijke of eigenlijk tot het praedium behoord hebbende mogen geweest zijn — o. a. de tienden — maar hoofdzakelijk zullen zij toch daarvoor te houden zijn. Overigens zal het wel ondoenlijk wezen en blijven van die bijzondere goederen, vooral van het praedium, uit te vorschen, welke er van den

---

[1]) Driessen, *Mon. Gron.* II, 300, III, 451.
[2]) A. w. II, 302, IV, 884.

beginne af bij behoord hebben of later bijgekomen zijn, aangezien de giftbrief slechts in algemeene bewoordingen huizen, hofsteden, landerijen enz. aangeeft en er geen oorspronkelijke noch oude registers of liggers van deze goederen bekend zijn, die hier omtrent licht geven. — Doch wij gaan verder, om nu als het ware een nieuw tijdperk voor ons onderwerp in te treden.

Bisschop Frederik van Blankenheim niet te vrede met die eeuwigdurende, schier met eene vervreemding gelijkstaande verpachting der Groninger heerlijkheid aan de stad, wisselde van het domkapittel die in met al de bijzondere inkomsten, welke het tot dusver had aan zich gehouden en in de overdragt daarvan des jaars 1400 omschreven worden te liggen: „in de stad Groningen en daarbuiten binnen eene uitgestrektheid van 1500—2000 schreden (leuca). [1]) Hij liet zich daarop ook opdragen van de voormalige pachtenaren al het regt, dat zij er op bezeten hadden; zoo in 1401, bij gelegenheid van zijne belegering der stad, van Johan ten Hove zijn $\frac{1}{3}$ gedeelte, en vervolgens van Hendrik van Selwerd zijn $\frac{2}{3}$ gedeelten en al wat hij buitendien in de Groninger heerlijkheid bezat. Het gelukte hem ook de stad zelve te bewegen haar regt of aanspraak op de heerlijkheid aan hem zoo ver af te staan, dat zij nu alleen haar eigen regtsgebied op nieuw in pacht en sedert voor vast bekwam. Het zijn nu deze opdragten waarin wij die bijzondere goederen of inkomsten nader leeren kennen en zij, thans dienende tot personeel onderhoud of de tafel van den bisschop, zijne *tafelgoederen* worden geheeten. Het uitvoerigst komen zij echter later voor in de brieven waarbij deze goederen door den bisschop David van Bourgondie in massa verpacht zijn aan Mr. Johan Wichering, proost van Humsterland, in 1459 en 1462 [2]). Deze pachtbrieven zijn het dan, waarin wij vooral hebben te zoeken de oude Goregter goederen der stad. Deze verkreeg in 1460 ook wel aan zich het regtsgebied

---

[1]) Driessen, a. w. IV, 886.

[2]) De voorzeide opdragten bevinden zich in eene verzameling daarvan en andere bescheiden in het Gron. Arch. op het jaar 1395, No. 4, en daaruit grootendeels gedrukt bij Driessen, IV, 748 en vv. Zij schijnt vervaardigd te zijn en gediend te hebben tot het opsporen en bevrijden van deze goederen omtrent het midden der 15de eeuw onder genoemden bisschop, ten einde ze aan gezegden Wichering te kunnen verpachten. De brieven daarvan heeft ook Driessen opgegeven, a. w. II, 302.

over het Goregt, maar die goederen zelve nog niet, getuige de verpachting daarvan nog in 1462 aan Johan Wichering. Dat zal eerst geschied zijn na de regeringen van Graaf Edsard en den Hertog van Gelder, waaraan de stad zich intusschen had moeten onderwerpen en het regtsgebied van het Goregt weder afstaan, terwijl die hertog zich ook al de inkomsten daarvan toeeigende, totdat zij in 1536 Karel V tot haar heer verkoos en nu weder het Goregt aan zich bedong en in zijn geheel bekwam, het regtsgebied met al de inkomsten dier heerlijkheid er bij, tot zelfs de landsheerlijke precarie toe, zooals wij gezien hebben. Deze opdragten en pachten zijn overigens de genoegzaam eenige bronnen, waaruit wij hebben te putten. Er bestaat nog wel eene verklaring van zekere Regtersche Agneta of Augusta te Groningen des jaars 1332, omtrent haar aandeel o. a. ook in de prefektuur van Groningen. Dat bedroeg een derde en hiertoe behoorden de tiende te Haren, de schultmudden in het Goregt en de belasting van de paardendriften; deze inkomsten althans met zekerheid, want de vertaling, die er alleen van bestaat, is duister. Wij zullen ze dan ook straks in de Goregter opkomsten terugvinden; maar van andere leert ons deze onvolledige opgaaf niets. — Buiten deze Goregter bezittingen bezat de bisschop of kerk van Utrecht ook zelf nog van ouds andere, die niet tot de Groninger heerlijkheid schijnen te hebben behoord, en waarop wij ook hebben te letten of daarvan al of niet onder de stads inkomsten van het Goregt begrepen zijn. Wij kunnen thans, na deze korte geschiedkundige schets van het Groninger praedium en zijne goederen, overgaan tot de vergelijkende beschouwing van die inkomsten, om hare natuur en herkomst, zoo veel doenlijk, op te diepen en op te helderen. Wij zullen hierbij de orde van het Register volgen, maar wat uitvoeriger, zooals bij Ypeij en Feith (a. w. bl. 248 en vv.) opgegeven is.

Wij beginnen met een paar opmerkingen op het opschrift van het Register en ons eigen te laten voorafgaan. De inkomsten van het Goregt of gerichte van Selwerd worden in het eerste onderscheidenlijk genoemd: *opkomsten*, *pachten*, *tafelgoederen* en *renten*, anders algemeen *tafelgoederen;* maar dit ten onregte. Want dat zij dit niet allen waren, zal blijken. Ik heb ze in mijn hoofdopschrift genoemd: inkomsten van het Goregt, niet *uit* het Goregt. Want die inkomsten zijn wel meerendeels van daar, maar toch niet allen,

ook eenige uit de stad en enkele uit Drenthe. Deze konden dus niet, even als gene, geheeten worden inkomsten *uit*, maar wel *van* het Goregt of „behoorende tot het gerichte van Selwerd," zooals in het opschrift van het Register gezegd wordt. Die inkomsten zijn nu de volgende.

1. *De Peterspenning te Wolde.* Deze belasting lag op ettelijke landen te Kropswolde en werd zoo genoemd, omdat ze op St. Pietersstoel dag of den 23 Februarij moest opgebragt worden te Groningen en wel vóór dat men daar de hooge mis ophaalde, of zooals in het register van 1556 staat, „eer de misse toe S. Merten gedaan is." Ze blijkt echter dezelfde te zijn als de volgende, de Rookpenning, die van geheel overig Goregt werd opgebragt, naardien hierbij wordt opgemerkt, dat die van Kropswolde den Rookpenning niet betaalden, omdat zij den Peterspenning opbragten. Wij kunnen dus tot de volgende post overgaan, want reden waarom juist die van Kropswolde dezen Peterspenning opbragten of andere bijzonderheden daaromtrent meer kan ik niet opgeven.

2. *De Rookpenning.* Deze moest door elk huis waar rook uitging of van elke haardstede in het Goregt, behalve Kropswolde, zooals reeds gezegd is, opgebragt worden en wel op drieërlei tijden, namelijk op Midvasten, meest vallende in Maart t. w. op Dominica laetare, zijnde de derde zondag vóór Paschen [1]), op St. Lambertsdag, of den 17 September, en op St. Thomasdag vóór midwinter, of den 21 December, en bedroeg slechts één Groninger penning in het jaar; doch in een schrikkeljaar was de rookpenning dubbeld. De uitgetrokkene geringe sommen achter elk dorp of buurt geven het bedrag aan van hetgene zij telkens op de drie bepaalde termijnen hadden op te brengen, beloopende de geheele opbrengst aldus maar eenige stuivers, slechts 9 st. volgens latere opgaven. Dat er maar één Rookpenning s' jaars van elk huis betaald werd, blijkt duidelijk uit de opgaaf daarvan in het register van 1556. Hier komt deze post achter de eerste, de St. Pieterspenning, niet voor, maar als laatste aldus: „Item elck huis gefft des ijaers ene mael .i. penninck schot ende mach dubbelt vpwoekeren." De dubbele betaling in het schrikkeljaar heeft alleen ons Register. Er wordt verder opgegeven hoe de Rookpenning werd betaald, dorps- of buurtswijs, gaande deze post tot en met

[1]) Feith, t. a. pl. in de Werken van *P. E. J. P.* VI, 64.

Dilgt toe. Want de hierop volgende opgaven zijn tot de rubriek van pachten of huren te brengen. Er waren echter ook ettelijke vrije steden te Haren en te Onnen, die geen Rookpenning betaalden, waarom wordt er niet bij opgegeven. Ik gis omdat die huizen behoorden aan geestelijken of adelijken; want dezer huizen waren vrij van die belasting in Drenthe. Hier moest overigens ook elk huis daar rook uitging, die betalen, maar ten bedrage van twee penningen, jaarlijks op Letare Jherusalem, dus eenmaal in Maart op den eersten verschijndag in het Goregt, volgens het Drentsche Landregt van 1412 en het register der domeinen in Drenthe van 1545. Toen was echter, luidens de aanteekening aan het slot van hare opgaaf alhier, deze post „verbijsterd," dat is, volgens de aanteekening op de rekening daarvan in 1553, zij had sedert lang behoord tot de emolumenten van de schulten en was steeds genoten door de drostin van Koevorden „voor spelleghelt." [1])

Wat den aard dezer belasting betreft, zij komt het naast overeen met de oude Friesche huisschatting, *Huslaga* en *Huslotha* geheeten in de oude Friesche wetten en latere bescheiden alsmede in de giftbrieven der rijksvorsten aan de bisschoppen van Utrecht, zooals in dien van 949, en aan de graven van Holland, gelijk in dien van 985, later in Holland *lot* en hier met *schot* verbonden en door deze meer algemeene benaming voor schatting vervangen [2]). Men pleegt die belasting echter voor te stellen, alsof ze in Holland alleen van onvrijen ge-

---

[1]) Zie het Drentsche Landr. van 1412, als *Bijl.* I achter Magnin's *Overzigt der Bestur. in Drenthe*, D. II, 2de Ged. bl. 242, en het register der domeinen van Drenthe van 1545 verkort opgegeven door Magnin, a.w. D. III, 1ste Ged. bl. 276, en in zijn geheel achter zijn *Overzigt der Kerk. Gesch. van Drenthe*, *Bijl.* 3, bl. 39. Het artikel in het Drentsche Landregt van 1412 betreffende den Rookpenning luidt aldus: „Voertmeer, elc huys in den lande van Drenthe daer roeck uyt gaet, uytghesproken dan dat kerspel van Eelde ende die leengoed holden van ons ende van onsen gestichte van Utrecht, die sullen gheuen der Heerlicheit van Couerde jaerlix voer Roecpenningen twee Groningschen (of twee Groninger penningen).... uytghezeget gheestelicker lude huse ende dienstlude huse; ten waere dat men bewisen mochte dat syt mit rechte oec sculdich waeren, soe solden syt gheuen." Zoo heet het ook in het domeinregister van 1545: „wtthgesondert geestelycke luyden, dienstluyden ende ettelicke huysen in 't Carspel van Eelde." Die leen- en dienstmannen maakten den adel uit.

[2]) Verg. mijn werk: *Aloude Staat* enz. 2de St. bl. 269.

heven werd [1]). Maar ik betwijfel zeer de juistheid daarvan en beroep mij — om ons niet verder met dit vraagstuk op te houden — wat vroegere tijden betreft, op voornoemde Friesche wetten, waarin die belasting voorkomt, als eene algemeene door ieder huis verschuldigd aan den koning ter erkenning echter meer van zijne oppermagt dan tot stijving van zijn schatkist en ten gevolge van het verdrag met keizer Karel den Groote aangegaan bij de onderwerping van Friesland aan het Frankische rijk; wat later tijden aangaat, op de *Informacie upt stuck der verpondinghe in den jaere* 1514, in 1866 uitgegeven van wege de Maatschappij der Nederl. Letterkunde, en het getuigenis in het Voorbericht daarvan door Prof. R. Fruin afgelegd (bl. xxix). „Oorspronkelijk" „zegt deze S." was het leengoed, waarvoor de bezitter heerendienst deed, en het geadmortiseerde goed der kerk schot- en bede vrij geweest. (Dus de overigen, vrijen en onvrijen niet). Maar mettertijd had de dwaling veld gewonnen, dat de adel en geestelijkheid, van al wat hun toen behoorde, den vorst geen contributie of bede verschuldigd waren. Tevens was dit voorrecht op de steden en haar poorten uitgestrekt." Hoe dit zij, geen zweem van twijfel kan er bestaan omtrent het rookgeld, dat het eene algemeene Drentsche belasting was die opgebragt werd door alle inwoners, op den adel en de geestelijkheid na, aan hunnen landsheer, den vorst-bisschop van Utrecht, en dus behoorde tot de hoogheerlijke regten en daarom met regt de eerste plaats, waarop zij in het Register staat, inneemt. Magnin veronderstelt op het aangehaalde artikel uit het Drentsche Landregt van 1412, dat de rookpenningen vroeger en toen reeds mede tot de inkomsten van de schulten van Drenthe hebben behoord. Volgens de aanteekening bij de rekening van 1553 schijnt dit ook al lang zoo geweest te zijn. Maar de opbrengst daarvan kan, ja zal dan wel door den Bisschop afgestaan zijn. Dat zij geene gewone opbrengst van bijzondere goederen of personen was, bewijzen ook de bepalingen omtrent de wanbetaling. Er wordt namelijk van deze en gene posten meer, die ook Heeren opbrengsten zullen zijn, gezegd, dat zij „zich zelf maant" of „woekert," d. i. bij niet betaling, *oploopt*, volgens het register van 1556 dubbeld. In het Landregt van Selwerd van 1529 luidt de § „van Heeren pachten:" „Alle vnsers Gned. Hern pachten

[1]) Kluit, *Hist. der Holl. Staatsreg.* IV, 96. Ypeij en Feith, a. w. bl. 244 en anderen.

moegen dre dagen vpwoekeren vnd niet hoger, wthgesecht alle vnsers Gned. Hern tynstpenningen vnd *roeckpenningen.*" [1]) Men zou hiernaar zeggen, dat dat woekeren of oploopen onbepaald was omtrent de rook- zoowel als de tijnstpenningen, en dat deze laatsten werkelijk hooger konden oploopen, dan tot drie dagen, zullen wij bij dezen zien. In het Drentsche Landregt van 1412 wordt van die dubbele betaling bij verzuim van den rookpenning niet gewaagd, wel bij de schultmudden, met breuk daarenboven, even als ook met de precarie het geval was [2]); doch deze bepaling zal daarop ook wel toepasselijk zijn geweest; even als vervolgens in eenen adem van verschenen breuken van schultmudden, battingspenningen en rookpenningen gesproken wordt, te weten, als alleen den bisschop of landsheer toekomende; iets wat ook de heerlijkheid van deze en gene belasting allezins bevestigt.

Met deze zijne belasting, den rookpenning, nadert Drenthe dus aan Friesland en niet aan Saksen, welks bewoners bij hunne inlijving in het Frankische rijk onder denzelfden vorst immers zoodanige schatting niet opgelegd is. Maar het is de vraag, of deze rookpenning in Drenthe ook reeds zoo oud is en niet later in navolging van dergelijke belasting in Holland en andere oud-Friesche streken van ons land is ingevoerd geworden. Was zij eene overoude, oorspronkelijke belasting, dan zou zij in den giftbrief van het praedium van 1040, waar alles zoo omstandig is vermeld geworden, ook wel met name opgenoemd zijn, even als men dit in voornoemde Utrechtsche en Hollandsche giftbrieven vindt. Hare verschillende meer nieuwerwetsche benaming van *rookpenning* in plaats van *huislage*, *huslot*, duidt ook eene latere invoering aan. En is dit zoo, dan kan men omgekeerd daaruit ook besluiten, dat Drenthe niet tot Saksen zal hebben behoord; want op grond van hunne uitdrukkelijke vrijstelling van elke Koninklijke belasting bij hunne inlijving, zooals gezegd is, zullen de bewoners, ook de Drenthenaren, zich die belasting zoo goedwillig niet hebben laten opleggen en betalen. Van eenigen twist daarover, zooals wel over

---

[1]) Zie dit Landr. in de Werk. van *P. E. J. P.* VI, bl. 19.

[2]) *Bijdr.* IV, 310. Zware straf stond ook op verduistering van Heeren breuken in het Selwerder Landr. van 1529, bl. 27, t. a. p. Noordewier, *Nederd. Regts-Oudh.* bl. 161, heeft meerdere voorbeelden van opslaande cijns in ons land en daarbuiten.

de precarie of bede, ontwaart men niets. De vergelijking dus van deze Drentsche hoofdbelasting levert omtrent de vraag, of dat landschap tot Friesland dan tot Saksen heeft behoord, in beide opzigten een ontkennend besluit op. En wat eindelijk de betrekking van den rookpenning tot het praedium betreft, het blijft dan ook twijfelachtig, of ze oorspronkelijk en eigenlijk daartoe behoord heeft en niet liever als een bisschoppelijke, openbare landsheerlijke schatting te beschouwen is, even als zij van het overig Drenthe was. Zij wordt dan hier, blijkens de aangehaalde plaatsen uit het oude Landregt en de domeinrekeningen, tot de tafelgoederen of persoonlijke inkomsten van den bisschop ook niet gerekend, maar was dienstig tot een publiek einde, namelijk ten behoeve van den drost. Zij komt in dit opzigt overeen met de precarie, even als het schot en lot met bede te zamen ging in Holland.

3. *Pachten en Huren.* Hier komen in de eerste vier posten, naar 't schijnt, eenige kleine vaste pachten of huren voor, waarvan ik echter de natuur en den oorsprong niet nader heb kunnen opdiepen. De wegschouwers te Kropswolde in de tweede post komen later nog eens voor als betalers van dezelfde pacht op St. Thomas of den 21 Dec. en, met die van Westerbroek, tusschen beiden onder de opbrengers van Tinspenningen. Het kan zijn, dat dit zamenhangt met een weg door die dorpen aangelegd of verbeterd, hetzij door de stad, hetzij al vroeger, in alle geval in lateren tijd. In het register van 1556 kan ik alleen den eersten post terugvinden in dezen: „Esser voerwerck toe Wolde en Guert Huisinge volcke toe Wolde beide een olde vleemsche."

Dan volgen verhuringen van landerijen voor een zekeren tijd:

a. Twee percelen hooiland te Westerbroek. Het eerste perceel was groot ruim negen mannemat en in des huurders land onverscheiden gelegen, ten oosten en westen van het toenmalige Schuitendiep of Drentendiep, in het register van 1584 geheeten. Het tweede perceel lag tusschen de Borg of Borgsloot, de grens tusschen Fivelingo en 't Goregt, en hetzelfde diep en bestond uit vier mannemat hooiland, ook op 't Schuitendiep strekkende, en verder aan de Borgsloot uit „gagell vnnde struuellen," die nu woest lagen, anders akkerland. Wij hebben deze hooilanden te zoeken in den uitersten hoek van Westerbroek bij Foxhol (vroeger en eigenlijk *Vossehol* geheeten), van de Borgsloot

tot en over het diep, dat, als een tak van het Drentsche diep, uit het Foxholster meer (vroeger ook *Boelemeer* genaamd) derwaarts loopt en vroeger zich in het Abrams- of Oude diepje vervolgde, dat verder hier de scheiding tusschen voornoemde landschappen uitmaakte en misschien de natuurlijke uitwatering van het Sappemeer. Hoe dit zij, dit was toen nog de weg langs welken men van de Waterhuizen door het Drentsche diep en genoemd meer derwaarts met schuiten voer, om de turf van de in dien omtrek gelegene veenen naar Groningen te brengen, even als men verder door het Zuidlaarder meer dien van Kropswolde afvoerde. Want het tegenwoordige Schuitendiep van de Waterhuizen ten noorden langs dat meer naar Foxham was toen nog niet gegraven; dit is eerst geschied in 1636. [1]) Van de stad naar de Waterhuizen of nog eerst naar de Roode Haan in de Hunze of het Drentsche diep is het Schuitendiep reeds vóór de 15de eeuw gegraven; want het was reeds daar bij het beleg van de stad in 1401 door den bisschop van Utrecht Frederik van Blankenheim. [2]) — Beide percelen werden verhuurd in 1556, het eerste voor zes jaren, de gewone jaarmalen van verhuring, het tweede voor drie jaren, gene voor vier en dit voor drie Emder gulden in het jaar. In het register van 1556 staat dit land geboekt als verhuurd voor 13 E. gl. en 100 schensen; en dit was zeker het land in zijn geheel. Bij de verhuring op dat jaar hield de stad aan zich van het eerste perceel 5 mannemat, van het tweede 2½ m., allernaast het diep gelegen, voor hare paarden, en het gras daarvan moest de huurder op eigen kosten maaijen, hooijen en in de schuit bezorgen. Men ziet de stad hield er toen ook zelf eigen paarden op na, en dit blijkt mede uit de stadsrekeningen van 1526 en 1536, waarin vele opgaven voorkomen wegens paarden, karren enz. door de stad toen bezeten, denkelijk tot vervoer van materieel, van vuilnis enz. Men vindt ze dan ook vermeld in het register der stadsgoederen van 1584 als weidende op den Kurreweg, buiten Ebbingepoort, dien de stad van het Wester-Hamrik, alsmede op den „hoogen wal", dien zij van het Reydtwolt in pacht had (*f.* 299). Deze hooge wal is de

---

[1]) Het plan daartoe is vastgesteld bij Stadsresolutie van 26 Aug. 1635 en zal dus het volgende jaar uitgevoerd zijn. Verg. Feith, *Beklemregt*, II, 274, en de Resol. van 12 en 13 Sept. 1635 in het Gron. Arch. Verv. Reg. 1635, No. 45.

[2]) Driessen, *Mon. Gron.* IV, 695.

thans zoo genoemde *Groene dijk* buiten Kleinpoortje, hier loopende en nog de stadsgrens uitmakende van den trekweg tot aan Groenenberg, en Reydtwolde, Reytwolde of Redwolde het aangrenzend deel van Ooster-Hamrik. [1])

b. Eene halve mudde land gelegen op „Lutke Hemmer Kamp," dat zal zijn, op den kleinen kamp van Hemmen onder Haren. Zoo zal dit perceel ook voorkomen op het register van 1556, tweede gedeelte, als een akker te Haren, leverende 12 stuiver op, even als die halve mudde.

c. Eene hofstede te Noordlaren, groot een achtste deel van een waardeel met toebehoorende stukken hooi- en akkerland in 1547 eerst zoo toegescheiden aan de stad en door haar in 1548 verpacht 30 jaren lang voor elf arens guldens s' jaars en onder andere voorwaarden. In het register van 1556, 2de ged., wordt dit waardeel nog ongescheiden vermeld. Men treft hier en vervolgens de verschillende maat van land aan, zooals die in het Goregt en Drenthe in gebruik was, t. w. van mud, spint, schat, mannemat, zwat enz. En uit die opgaven blijkt een mud bouwland te zijn 16 spint of 16 Goregter, althans Harender grazen, wel te onderscheiden van de Friesche grazen, want een hiervan bedroeg 1½ mud lands, gelijk dus omstreeks aan een half bunder. Schat geldt ook van bouwland en is zoo veel als een schepel Steenwijker of Zwolsche maat, waarvan er, naar de eerste, 96 en, naar de laatste, 100 op een mud gingen. [2]) Mat wordt gezegd van land dat gemaaid wordt, made of hooiland, en mannemat zal zooveel daarvan zijn, als één man op één dag kan maaijen, gelijk *mansmath* in Duitschland, [3]) en anders dagmaat, deimat, deimt geheeten. Zwat wordt ook gezegd van hooiland en is de uitgestrektheid, die een man maaijende met eene zwade of zeissen, in één zwaai (regts tot links) afsnijdt, of een regel afgemaaid gras. Eenmaal (bl. 84) wordt gewaagd van een boem hooiland op

---

[1]) Driessen, a. w. III, 304, 307 en 759. Deze hooge wal of dijk is vervolgens aan de stad gekomen en ook de *Raadswal* geheeten in eene verzeg. van 1610, No. 39, op het Gron. Arch. In die van 1653, No. 3, verhuren Burg. en raad dien hoogen wal „opschietende naar Groenenborg" voor den tijd van 12 jaren. In 1698 hebben zij den wal, met andere goederen, weder verkocht. Groenenborg of Groenenberg is de plaats waar het oude kasteel van dien naam gelegen is geweest aan de oude Hunze en nog te erkennen aan de overblijfselen van voormalige wallen en grachten.

[2]) *Teg. St. v. Drenthe,* I, 113. [3]) G. Landau, *die Territorien,* S. 47.

Noordlaarder maden, waarvan $1/8$ gelijk was aan 4 roeden. In vroegere stukken treft men ook nog een *emmersaat* als maat van bouwland aan (*Bijdr.* V, 8).

d. Twee akkers land op Onner esch voor 23 st. verhuurd in 1555 voor 6 jaren. Anders niet bekend.

e. Een hofstede te Helpen verhuurd in 1546 tot 20 jaren lang jaarlijks voor 20 st. Volgens het register van 1556 gaf deze hofstede toen maar zes hoender. In 1566 heeft de stad haar verwisseld met burgemeester Albert Rolteman tegen een akker land, buiten de Oosterpoort op den esch gelegen. [1]) En zoo staat dit ook op het register der stadsgoederen van 1584 aangeteekend en de plaats waar deze akker lag nader aangewezen (*f.* 523).

f. Een deel van de Kortlinge te Haren, verhuurd in 1555 voor zes jaren voor 18 st. s' jaars. Dit perceel wordt in den ligger van 1584 geschat op $3/4$ van een waar en gezegd voormaals door de eigenerfden te Haren verzet te zijn. Het mag bij die gelegenheid en dus later aan de stad gekomen zijn. In hoe verre dit ook met de voorgaande van deze post het geval is, of van waar ze afkomstig mogen zijn, is ons onbekend gebleven.

4. *De Tintspenning.* Deze moest van onderscheiden landerijen betaald worden op St. Maarten in den zomer of den 4 Julij in des pastoers en wel des persona's hof op zekeren steen aldaar. Volgens het register van 1556 ontving men „den Teens in de Weeme S. Wolbringe voer int Hoff op den Steen," aldus in de pastorijhof van de St. Walburgskerk; volgens den ligger van 1584: „de Teinspenninck (niet *Grinspenninck*, zooals Ypeij en Feith a. w. bl. 250 hier onjuist opgeven) in des Pastoers Docter Hugen hoff op den steen, de selue steen wort genoempt des Bisschops steen." Dit laatste is misschien uit ons Register uitgevallen, want anders komt beider inhoud genoegzaam overeen; in dat van 1556 is deze post, even als de anderen, zeer kort, slechts in hoofdzaak opgegeven. Genoemde pastoor zal zijn Hugo de Nuloe persona en pastoor van St. Maarten en St. Walburg, overleden in 1549 [2]).

Dezen tints- of tinspenning, groot elk een vleemsche, moesten betalen die van Essen, eenige personen te Westerbroek, een enkel huisgezin te Haren en Kropswolde, hier ook de weg-

[1]) Gron. Arch. 1556, No. 15.

[2]) *Oudh. en Gest. van Groningen*, bl. 91. Gron. Arch. 1527, No. 17.

schouwers, reeds eenmaal vermeld (bl. 107), met die van Westerbroek, ook anderen buiten het Goregt in Drenthe woonachtig, als een huisgezin te Vries, de buren van Foxwolde en van Peize, en eindelijk de Geestelijke maagden te Groningen.

Hier doen zich vele vragen voor. De tinspenning zelf zal wel niet anders dan een zekere vaste schatting, een *cijns*, van het latijnsche *census*, beteekenen, en wel een heeren cijns van eigen goederen of personen, omdat ze *opwoekerde*, gelijk er nog in het register van 1556 van gezegd wordt en in dat van 1584 ook aan 't slot: „iii daghen tho Rijsen oeck ver dubbel." Maar dat deze cijnsgelden geene Bisschoppelijke of Utrechtsche inkomsten zullen geweest zijn, die hebben behoord tot het praedium, is af te leiden uit de ongewone wijs en plaats van betaling in des hoofdpastoor's hof, waardoor zij zich van de andere inkomsten onderscheidt, en daaruit, dat men ze niet onder de eigenlijke Goregter tafelgoederen vindt opgegeven. Te minder kan deze cijns daartoe behoord hebben, omdat ze niet alleen uit het Goregt, maar ook uit eenige plaatsen van Drenthe moest opgebragt worden. Te vergelijken is vooral hierbij eene verzegeling van 1476, waarbij Frederijck van Haren verkoopt aan Rolof den Mepschen „een derdedeel van dreen vleemschen ende een oertken," welke hij jaarlijks schuldig was te *vertijnssen* te *Groningen*, en door zijn vader was gekocht van het *kapittel* en *doem* te Utrecht [1]). Zijn deze vleemschen, welke Rolof den Mepschen te vertijnssen had te Groningen, dezelfde tinspenning als de vleemschen op deze post, waarvan de erfgnamen van burgemeester de Mepschen (Evert d. M. in den ligger van 1584) o. a. ook nog een halve op te brengen hadden, dan zou men ze voor een oude cijns van het domkapittel kunnen houden en dit een voorbeeld opleveren van eene bezitting, welke dat domkapittel binnen het praedium bezat, schoon niet daartoe behoorende. En is dit met dezen cijnspenning het geval, dan kan, zoo niet zal, dat ook van de andere hier voorkomende aannemelijk zijn, te meer daar allen geen Goregter zijn, maar ook Drentsche. Het laat zich zoo ook zeer wel verklaren, hoe de persona van Groningen of de hoofdpastoor van St. Maarten door het kapittel van de St. Maartenskerk te Utrecht belast mag zijn geweest met de ontvangst van deze inkomsten. Bij de inwisseling van het

---

[1]) Gron. Arch. Reg. V, bl. 86, 1476, No. 36.

praedium door den bisschop in 1400 zullen deze inkomsten niet mede verruild, maar aan het domkapittel gebleven, doch vervolgens onder de heerschappij van Gelder, even goed als andere Utrechtsche bezittingen, en zoo later aan de stad gekomen zijn, met behoud van de oude wijze van betaling in den hof van de hoofdpastorij op des Bisschops steen. Deze steen, die tot tafel verstrekte, waarop de ontvangst der cijns plaats had, zal zekerlijk dus genoemd zijn naar den een of ander bisschop van Utrecht. Daaraan doet ons ook denken de inhoud van eene der aanteekeningen, in de voormelde verzameling van bescheiden, kort na het midden der 15de eeuw opgemaakt bij gelegenheid der verpachting van de tafelgoederen, zich bevindende en luidende: dat de hofstede, waarin de kerkheer van Groningen Bartold toen woonde den kerkheer in voortijden door den bisschop gegeven was tot woning, onder die voorwaarde, dat dat huis tot herberg van den bisschop zou dienen, als hij de stad bezocht. Is dit huis hetzelfde als voorzeide pastorij, zooals Feith, die deze aanteekening in haar geheel mededeelt, ook denkt (*Beklemr.* II, 463), dan kon de steen in den hof naar dezen bisschop genoemd en tot zijn aandenken daar opgerigt zijn.

5. *Opbrengst van de hansen der paardenkoopers.* Deze post luidt in het oudere register van 1556: „Item de Hense Greue wert, de ghijfft den Stijchte van Vtrecht alle ijaer vp S. Jacobs merckt xii golden postulates gl.” Hier komt deze post voor als of die nog aan het sticht of de kerk van Utrecht opgebragt werd. En zoo staat zij ook vermeld, bij uitzondering, onder de Drentsche domeinen in de meergemelde registers of rekeningen uit het midden der 16de eeuw, maar hierbij aangeteekend als „verbijsterd.” [1]) Deze opbrengst komt echter vroeger voor als verknocht aan de prefektuur van Groningen. Immers volgens de verklaring van de regtersche Agneta van 1332, aan wie een derde daarvan toekwam, bezat zij ook het regt op een derde van die inkomst of zooals het heet: „van de Peerdenkoopers twe marck sterlinck van de drift, altydt int derde jaer.” [2]) „Evarde den Greve,” in een brief van 1374 voorkomende, [3]) zal een der toenmalige Hansegraven zijn geweest, of die aan het hoofd stonden van de onderscheiden hansen of vereenigingen

[1]) Zie het Register dier domeinen van 1545 bij Magnin, *Bestur. in Drenthe*, III, 1ste Ged. bl. 274, en *Kerk. gesch. van Drenthe*, Bijl. 3, bl. 36.

[2]) Driessen, a. w. IV, 643. [3]) Driessen, a. w. IV, 699.

van paardenkoopers en in de stad hun verblijf zullen gehad hebben. Men weet dat de titel van *graaf* voorheen een zeer gemeene was van kleinere zoowel als grootere ambtenaren of eigenlijke graven; zoo had men buitendien dijkgraven, pluimgraven enz. En zoo vindt men ook elders dezen titel voor den regter der hanse of maatschappij van handel, den marktregter, die de kleine verschillen in den handel voorvallende beslistte. [1]) Dit regt op den uitvoer van paarden zal ook door de opvolgers der prefekten uitgeoefend en zoo laatstelijk de ambtman van Selwerd de uitvoerder daarvan geweest zijn onder de bisschoppen van Utrecht, den hertog van Gelder en eindelijk de stad. Deze onder Karel V meesteres weder geworden van het Goregt, zal ook de opkomst daarvan, schoon men ze bleef rekenen onder de domeinen van Drenthe, aan zich getrokken hebben, als in 't bijzonder behoorende tot het Goregt, gelijk vroeger tot de Groninger heerlijkheid, ja, wat eigenlijk de plaats van heffing betreft, tot haar eigen gebied. [2]) Deze opbrengst zelve zal te beschouwen zijn als eene soort van tol op den uitvoer van paarden uit Drenthe door vreemde kooplieden, van Overijssel, Gelderland en Utrecht, of liever, als de afkoop daarvan, waarvoor het hun nu vrijstond paarden te koopen en uit te voeren, wat anders verboden was. Deze belasting of tol op den uitvoer van paarden mag wel als eene algemeene gegolden hebben voor geheel Drenthe, maar beperkt zijn tot Groningen, omdat zij de zoo geschikt gelegene markt- en stapelplaats in deze zoowel als in andere waren opleverde voor den handel tusschen de zuidelijke streken van ons land en de noordelijke Friesche. In den giftbrief van het Groninger praedium van 1040 wordt, zoo min als in die van het graafschap Drenthe, wel niet van eene markt (*mercatus*) gewaagd, maar men mag uit de opnoeming van de hiermede in naauw verband staande tollen en de munt het bestaan

---

[1]) Schottelius, *de singular. quib. et antiq. in Germania juribus et observatis* etc. p. 496.

[2]) Achter deze post der Hansegraven volgt in de lijst der Drentsche domeinen onmiddelijk die van de 28 oude Fransche schilden, welke Groningen voor haar regtsgebied, dat zij in 1405 van den bisschop Frederik van Blankenheim had gepacht, jaarlijks plagt te betalen, maar ook verbijsterd was, even als de vorige. De stad zal eveneens begrepen hebben met het Goregt in 1536 ook het regt op zijn eigene regtspleging, als een deel daarvan of der voormalige prefektuur, te hebben bekomen en alzoo van de betaling dier pacht bevrijd te zijn.

daarvan in dien tijd reeds aannemen en wel te Groningen, waar ook de munt gevestigd was en, even als de Groninger koornmaat, geldig voor geheel Drenthe. Het zal ook vroeger al, even als thans, met de aanfokking van paarden zoo gesteld zijn geweest, dat men in Drenthe zich hoofdzakelijk zal hebben toegelegd op aanfokking van veulens, die op de Drentsche dorpsmarkten, zooals de vermaarde van Zuidlaren, Norg, Rolde enz. er ook al vroeg mogen geweest zijn, opgekocht en verder in Friesland, in de Ommelanden vooral, op de vette weiden der kleistreken aldaar opgebragt werden, om ze vervolgens op de paardemarkt te Groningen te verkoopen, waar dan ook die vreemde kooplieden dezen onder den vermaarden naam van Friesche paarden zullen hebben aangekocht. Er schijnen hier toch volwassenen, geene jonge paarden of veulens bedoeld te zijn, gelijk daarvoor, zoover bekend is, de Groninger paardenmarkt bestemd was. Hoe dit zij, vroeg reeds is deze paardenmarkt bekend en beroemd. Zij wordt in de kronijk van Menko op het jaar 1250 vermeld en onder andere moeijelijkheden, die de Groningers met den prefekt en andere voornamen aan het hoofd den Ommelander Friezen aandeden, ook deze opgenoemd, dat zij in plaats van die markt te beschermen en in vrede en veiligheid, zooals behoorde, te houden, hun de beste paarden voor zich zelven ontnamen. [1]) In het verbond van de Groningers met de Fivelingoers daarop gevolgd van 1258 komt de Groninger paardemarkt met de houtmarkt voor, als bijzondere plaatsen, waar zij veilig zouden zijn. [2]) En de markt hier bedoeld mag reeds de St.

[1]) Zie deze Kronijk N. U. van Feith en Stratingh in de *Werk. van het Hist. Gen. te Utrecht*, N. S. No. 4, bl. 202.

[2]) Driessen, a. w. I, 35. Hier zouden beide deze markten voorkomen als gelegen buiten de stad, volgens Driessen alsmede Ypeij en Feith (a. w. bl. 99); maar dit is bij mij nog zoo zeker niet; er pleit integendeel voor het houden van de markt voor paarden, zoowel als van andere waren, binnen de stad: de veiligheid, de geschiktste gelegenheid daartoe op de groote markt, vroeger nog ruimer dan thans, even als op de brinken in de Drentsche dorpen, en het feit, dat ze later althans daar en ook in het wijde van de Poelestraat gehouden is, volgens de Stadsordonnantie tot oprigting o. a. ook van drie paardemarkten in 1680 (No. 18, Gron. Arch.) Doch al is de paardemarkt eertijds, even als nu, niet in, maar buiten de stad gehouden, toch had dit steeds plaats op haar terrein. — Tot bewijs dat de koornmarkt te Groningen ook reeds oud is en als de stapelplaats van het Drentsche graan, voer ik nog aan het verdrag van 1284 over de rogge- en havertienden te Zuidlaren,

Jakobsmarkt zijn in het register van 1556 genoemd, die alzoo op den 25 Julij werd gehouden en waarop de belasting of tol op de paarden ook moest betaald worden. Als nu eindelijk deze tol, zooals verder te vermoeden is, gegrond mogt zijn op den giftbrief van 1040 van het Groninger praedium en wel op het tolregt daarmede geschonken, dan zou men niet meer kunnen beweeren, dat de kerkvoogden van Utrecht te Groningen nooit eenige tolgelden gevorderd en ontvangen hebben; [1]) neen, maar dit een bewijs te meer opleveren voor hunne oppermagt in en over deze stad.

6. *Grove en smalle tienden te Haren.* Hiervan had de stad het derde deel; de twee overigen bezaten de Onstamans met de Bunings te Haren en de erven van burgemeester de Mepsche. In het korte register van 1556 wordt alleen van smalle tienden te Haren in het 2de ged. gewaagd. In de andere registers komen beide, grove en smalle, tienden aldaar voor. Wij vinden deze ongetwijfeld terug in de verklaring van 1332 der regtersche Agneta, die ook voor haar $1/3$ aandeel in de geregtigheid te Groningen die tienden in leen bezat. Later, met de opheffing van het leen der prefektuur waarschijnlijk, zijn deze tienden weder op zich zelf en aan de kerk gekomen en op nieuw in leen uitgegeven. Zoo komt Rolof Polleman, een voorname oud-Drentsche familie, als houder daarvan voor, gelijk ook van andere leengoederen in Drenthe, 't Goregt en bij Groningen, op de lijst der Utrechtsche leenen in Drenthe van 1387. [2]) Op het jaar 1461 vernemen wij, dat het klooster der Regulieren van Mariënwolde bij Nordhoorn in het graafschap Benthem verkoopt aan Johan Rengers van ten Post de twee deelen van de grove en smalle tienden te Haren, welke het te leen had ontvangen van dien bisschop, met zijne toestemming, en daarenboven een huis en hofstede ten oosten van de pastorij aldaar gelegen met toebehoorend bouw- en weiland enz.,

---

waarin o. a. de verpligting voorkomt, die tienden te leveren „up die marckt tot Groningen". Driessen, a. w. III, 564. In een merkwaardigen brief van de overheden van Fivelingo en de burgers van Appingedam des j. 1308 aan den bisschop van Utrecht over de markt te Groningen en de hunne te Appingedam, erkennen zij, dat de eerste sedert onheugelijke tijden gehouden is door zijne burgers aldaar en andere onderdanen. Gron. Arch. 1308, No. 1. H. O. Feith, Jr., *Diss. de Gildis Gron.* p. 20.

[1]) Ypeij en Feith, a. w. bl. 340.

[2]) Magnin, *Bestur. in Dr.* II, 1ste Ged. bl. 125.

dit als een vrij goed. [1]) Deze Rengers was in 1458 en 1459 burgemeester te Groningen en buitendien in de geschiedenis dezer stad wel bekend, ja in 1460 ook des bisschops rentmeester van Drenthe. [2]) Het is opmerkelijk dat deze Groninger alsmede Ommelander edelman en regent zoo in de gunst stond van den Utrechtschen prelaat, juist ten tijde (1460) dat het Goregt aan de stad is gekomen. Men kan niet nalaten te vermoeden, dat dit was ter belooning van de goede diensten door hem bij die gelegenheid bewezen. Hoe dit zij hier wordt alleen over $^2/_3$ der Harender tienden beschikt; wie het overige $^1/_3$ ontving in leen of in pacht, blijkt niet. Dat het in pacht uitgedaan is, is het waarschijnlijkst, daar het als leen wel niet aan de stad zou zijn gekomen, vermits de leenen in het Goregt, bij den wederafstand daarvan aan de stad door Keizer Karel V, aan dezen zijn verbleven, gelijk ook met het leen van de overige twee deelen der Harender tienden het geval is geweest. Zoo vonden wij ze in handen van de Onstamans of de bekende Ommelander adelijke familie Onsta van Sauwerd. Ter bevestiging van een en ander kan strekken de leenbrief in 1565 afgegeven dier $^2/_3$ tienden ten behoeve van Aike Onsta [3]), en nog die van 1600 na overlijden van Eijlco Onsta ten behoeve van Ode Onsta. [4]) Verder heb ik deze tienden niet kunnen vervolgen.

De stad bezat nog meer tienden, te Kropswolde, te Helpen en bij Groningen, die later volgen. En zoo waren er niet alleen tienden in genoemde plaatsen, maar ook door geheel het Goregt heen, met de stadstafel er bij. En schoon enkele dier tienden, zooals die te Haren, aan de prefektuur verbonden en andere in andere wereldlijke handen waren, zoo behoorden zij eigenlijk niet tot het Groninger praedium, noch waren zij eene wereldlijke, maar allen wel degelijk eene kerkelijke opbrengst. De geschiedenis juist van

---

[1]) Gron. Arch. Verv. Reg. 1461, No. 23, gedeeltelijk gedrukt bij van Idsinga, *Staatsr.* II, 382. — Vooraf in 1420 vinden wij tienden tusschen Helpen en Haren of nader in 1422 te Helpen in handen van Folker en Johan van Echten, die ze toen verkochten aan het convent van Essen, volgens verzegelingen op het Gron. Arch. Verv. Reg. 1420, No. 20, 1422, No. 17. Maar deze tienden zullen een deel der tienden te Helpen zijn geweest, niet te Haren.

[2]) Magnin, a. w. II, 2de Ged. bl. 39.

[3]) Gron. Arch. 1565, No. 18.

[4]) Gron. Arch. Verv. Reg. 1600, No. 54.

de Goregter en Drentsche tienden zou inderdaad zeer geschikt zijn dezen haren aard aan te toonen. Doch er is hier daarvoor de plaats niet.

De beschrijving van de tienden te Haren geeft ons overigens eene duidelijke voorstelling van deze soort van opkomst; welke onder grove, welke onder smalle tienden begrepen werden; van welke vruchten de eersten, van welke dieren de laatsten verschuldigd waren; hoe zij geind werden enz. [1]) Onder de tienden van dieren zal misschien eene uitdrukking wat vreemd voorkomen en eenige verklaring vereischen, namelijk die van *yonck im.* Zij beteekent eene *bijenzwerm.* Zoo wordt *yme* alleen uitdrukkelijk genoemd in het Landregt van Drenthe van 1614 en van 1713. [2]) Men kan er tevens uit zien, welke vruchten het land toen opleverde en sedert eeuwen misschien zal opgeleverd hebben. Want verandering in den landbouw was er zeker tot dus ver nog weinig gekomen. Rogge, garst, haver waren de gewone schier eenige veldgewassen en daaronder eerstgenoemde wel het hoofdgewas, even als het van geheel Drenthe was. Groningen wordt door Bernhard Alting genoemd „de groote Rogge-schuyre" van Drenthe. [3]) Behalve vlas en enkele moesgewassen waren er van zooveel anderen, als er nu geteeld worden, boekweit, aardappelen, cichorei, knollen enz. nog niets voorhanden, zelfs niet bekend. Van de dieren, zijn het de varkens, die de hoofdzaak uitmaken, voorts koeijen, paarden, bijen en ganzen.

7. *Een erf te Haren, Bunger's hofstede geheeten.* Het kan toevallig zijn dat deze post dadelijk volgt op die der tienden te Haren, maar ik zoude er wel verband tusschen willen vermoeden. In voorzeiden brief van 1461 wordt ook aan Rengers met de $^2/_3$ tienden te Haren een huis en hofstede met toebehooren overgedragen, naast de pastorij aldaar

---

[1]) Magnin, *Bestur. in Dr.* II, 2de Ged. bl. 115, no. 112, beweert, dat in oude stukken betrekkelijk Drenthe alleen gewaagd wordt van *grove* en *smalle tienden*, volstrekt niet van *bloedtienden* of *krijtende tienden.* Maar even als in het Goregt onder de *smalle* tienden deze laatste gerekend werken, zoo zal dit ook in overig Drenthe wel zoo geweest zijn en men hier ook bloedtienden of van dieren gehad hebben.

[2]) Zie het eerstgen. Landr. uitgeg. door Jhr. Mr. B. J. Linteloo de Geer met Aanteek. in de *N. Bijdr. voor Regtsgeleerdh. en Wetgev.* van de Tex en van Hall, D. III, 1853, bl. 209, *Aant.* bl. 246.

[3]) *Pil. en Peerl. van Gron.* bl. 25.

gelegen. Het is jammer dat in ons Register of elders niet nader opgegeven wordt waar de stads *hofte* te Haren was gelegen, dan zou men meer zekerheid erlangen of deze gene was. Naderhand vinden wij wel de $^2/_3$ tienden te Haren verder beleend aan de Onsta's, maar zonder dat huis enz. aldaar. Het moet dus afzonderlijk aan dezen of genen verpacht zijn, niet beleend, want dan zou het wel als zoodanig verder voorkomen. In het reg. van 1556 staat slecht: „Item dat arue tho Haeren doet des ijaers vmtrent tein mudde roggen, ende zoe voele garste daer het gefft." Was nu het erf te Haren hetzelfde als de voornoemde hofstede, dan zou het eene bijzondere Goregter bezitting van den bisschop of de kerk van Utrecht zijn geweest, die niet tot het praedium zal hebben behoord. Maar meer dan deze vermoedelijke aanduiding omtrent de herkomst daarvan kan ik niet geven; en hoe de stad er aan gekomen is, blijft duister. — Men merke nog op den naam van *hofte* aan dat erf of die hofstede gegeven. Dit woord is ook gebruikelijk daarvoor in Westerwolde en andere zuidoostelijke oorden van en buiten ons land. *Anwendinge*, hier meermalen gebezigd voor stukken lands aan die van anderen aanpalende, is ook een algemeene oude benaming voor zoodanig stuk akkerlands. De akkers namelijk der afzonderlijke stukken bouwland, *wanden* geheeten in Nederduitschland, *gewande* in Middel- en Zuidduitschland (*Bijdr.* V, 22), liepen of loopen nog, waar het oude bouwstelsel nog heerscht, zoo, dat steeds een wand met zijne breede zijde op de lange zijde van een ander stoot. Die akker nu die met hare lange zijde de breedte van een wand raakt, *wendt*, zooals het heet, behoort in den regel nog tot dezen en wordt de *anwending* geheeten, elders in Duitschland de *anwänder*, ook *voorakker* of *vorwart*, dewijl op dien akker de ploeg *gewend*, gekeerd werd; bij ons heet nu nog dergelijke de *wenakker*. Daar de aanwending eerst dan besteld kan worden, wanneer de geheele wand, die daaraan wendt, besteld is, zoo had hij eene geringe waarde en werd daarom meest door toedeeling van eene grootere akkervlakte dan de akkers van het wandstuk bezaten vergoed. [1]) — De naam van *kamp* is nog in 't Goregt zeer gewoon en bekend voor een afgezonderd en bevredigd stuk bouw- of weideland, wegens de hooge ligging op den Hondsrug meestal met aarden walletjes. Het Sunte Nicolaus land hier en daar genoemd zal zijn land van de

---

[1]) Verg. G. Landau, *die Territorien*, S. 32.

kerk te Haren, gelijk haar patroon St. Nicolaas. Voorts vindt men hier nog een paar stukken land vermeld die als ze bebouwd werden, de derde garf of schoof moesten opbrengen, eene wijze van opbrengst in natura, die meer gewoon was en oud is.

8. *Woeste landen in de marke van Haren, nu verdeeld.* Zeer opmerkenswaardig is deze post. De markeninrigting was toen en lang nog in een groot deel, de zandstreken vooral, van het Goregt in zwang. Zooveel dorpen en gehuchten, zooveel marken ook schier bestonden daar, met hare eschen of bouwgronden, graslanden en gemeene woeste landen, de heidevelden, die nog eene aanzienlijke uitgestrektheid besloegen. Men kan dit daaruit afleiden, dat eerst, zooals hier blijkt, kort vóór het opmaken van dit Register de gemeene woeste landen in Harender mark zijn gescheiden geworden, waarschijnlijk vooral door toedoen der stadsregering, die, blijkens deze en gene opgaven, zich hare goederen in het Goregt zeer heeft aangetrokken en getracht te verbeteren, zoo ook wel door middel van die scheiding. De woeste ongescheiden gronden van Haren lagen ten oosten en ten westen van het dorp en den esch, de eersten van Essen ten noorden tot de Mickelhorst ten zuiden en oostwaarts tot aan het Schuiten- of Drentsche diep. Zij bestonden deels, op den Hondsrug vooral, uit heideveld, o. a. een groot stuk, het *Noordveld* geheeten, dat bij de scheiding der stad voor een deel, maar in het jaar 1564 bij contract geheel is toegevallen, [1]) deels uit hooi- en rietland in de laagte naar het diep toe; in de Mickelhorst uit weideland met „busschen ennde dobben” alsmede een stuk heideveld; voorts lag ten zuiden hiervan het *Witte veen*, dat toen bestond — en nu nog voor een deel bestaat — uit „heijdtvelt ende bultenn mit onlandt.” Te Mickelhorst was een stuk land „genoempt Hemelrijck vp den middelwech daar die valckenaer placht tho liggenn.” Wie die valkenier was blijkt niet; van de stad zelve wel niet, daar het ziet op den verleden tijd; misschien van den vorigen heer, den vorst van Gelder, om niet tot den bisschoppelijken tijd terug te gaan. Wanneer men let op de gesteldheid van dit deel van het Goregt, de Mickelhorst, vooral zooals die voor een aantal jaren nog was, vóórdat er veel hout omgehakt is, dan laat zich voorstellen

[1]) Dit contract tusschen de stad en Stijne Jarges met de voogden over de kinderen van Evert Ulger gesloten is op het Gron. Arch. 1564, No. 15.

hoe dit toen een wildernis moet geweest zijn en zeer geschikt voor de vangst in 't bijzonder ook van valken, waarvan men tot in den oudsten tijd zoo veel gebruik maakte voor de jagt en in Drenthe meer ving. De bisschop van Utrecht trok jaarlijks valken uit de kerken te Anlo, Beilen en Vries. [1]) Dat de stad het jagtregt hierop in het Goregt zich ook heeft voorbehouden blijkt uit het octrooi door hare regering in 1620 verleend aan Philips Dirks van Mesch „eersten en oudsten valkenier der provincie van Oraigne" om alleen en met uitsluiting van alle anderen te liggen in de stads heerlijkheden. [2]) — Aan de westzijde van Haren werd ook gescheiden land in Glimmer broek, weideland, verder in Zuider- en Noorderwolde, over de A of het Hoornsche diep gelegen, hooiland enz. Voorts een deel van de westerzijd van Harender mark, de Harender brink enz., en eindelijk het Harender holt, waar gelegen wordt niet nader aangeduid. Vele van deze gescheiden landen lagen toen nog ongebruikt heen of bragten weinig op. Tot voorbeeld hoe de stad de ontginning daarvan trachtte te bevorderen, kan dienen de wijze van verpachting van het laatstgenoemde perceel holtland in Harender holt der stad toegescheiden. Dat was namelijk in 1550 verpacht voor 25 jaren, op die voorwaarden dat de pachter binnen dezen tijd dat land zou uitroden en tot akkerland maken, zonder kosten der stad, en na ommekomen van deze jaarmalen bij verhuring de naaste zijn tot dit land naar waardering. In het register van 1584 wordt van deze scheiding der Harender markelanden weinig, in dat van 1556 niets vermeld. Wat den regtelijken grond nog van het aandeel der stad in die landen betreft, zoo berust die op het bezit van ³/₄ deel van een waar, dat behoorde bij het erf of de hofstede te Haren. Overigens levert deze scheiding der Harender mark een leerzaam voorbeeld op van de wijze, op welke het verdeelen of *slaan*, zooals men het noemde, van de markegronden plaats had.

9. *Tienden te Wolde*. Er worden hier nog eenige tienden vermeld uit vier steden of plaatsen te Kropswolde. Van de eerste en laatste stede ontving de stad de 10de hok, doch van de beide anderen slechts de 15de hok. In het register van 1556 worden deze tienden ook vermeld en gezegd op te brengen 3 mud rogge en 3 m. haver. In den

[1]) Zie over deze en andere valken meer Mr. J. de Wal, *Bijdr. tot de geschied. en oudh. v. Drenthe*, bl. 72.

[2]) Gron. Arch. 1620, No. 19.

ligger van 1584 wordt er bij gezegd dat zij elke hok maken van zes garven of schoven. Nergens dan in deze registers troffen wij deze tienden aan, hoe de stad er aan gekomen is, dus even min. Indien deze tienden kerkelijke tienden zijn, even als de vorigen, dan past er ook dezelfde opmerking op, dat zij evenmin oorspronkelijk tot het Groninger praedium behoord hebben.

10. *Huren of renten van eenige landen en huizen.*

a. Huur van 14 arensguldens min 2 kromstaarten in de vrijmarkt te betalen van 27 grazen lands te Noorddijk gelegen, die toen het Convent van Aduard gebruikte en er een meijer op had, doch vroeger Garbrech van der Beetsen in eigendom schijnt bezeten te hebben, zooals nog in het register van 1556 staat en deze vrouw ook voorkomt in eene uitspraak van 1487 (No. 3, Gron. Arch.). Hiernaar zoude deze bezitting geene oude van het praedium zijn, maar een nieuwe andere.

b. Huur van 9 arensguldens en 11 kromstaarten op St. Odgerusdag (10 Sept.) van het Mannichvoldige goed en boomgaard achter de Broerkerk te Groningen gelegen en in bezit van het Geestelijke maagden convent. Dit goed zal gelegen hebben ten westen van die kerk en van de oude Kijk-in-'tjatstraat tegen over het Kleine Kromme Elleboog, vroeger, even als dit goed, *Mennichfoldige straat* geheeten (*Bijdr.* II, 345). Dit goed en meer andere, die volgen, behoorden tot de Goregter goederen, schoon in de stad gelegen. Men zal dit misschien vreemd vinden. Doch dit is zoo niet, als men daarbij bedenkt, dat het Groninger praedium zich ook wel degelijk over de stad heeft uitgestrekt. Of nu echter deze en gene bezittingen ook oorspronkelijk tot dat praedium behoord hebben, is bij gebreke van nadere berigten daaromtrent niet te verzekeren; wel waarschijnlijk tot de Groninger heerlijkheid, vóór dat de stad het Goregt weder heeft verkregen. Want zoo niet, dan zouden zij alligt tot de stads eigene goederen gereekend zijn.

Buitendien gaven de Geestelijke maagden op St. Maarten in den winter 3 kromstaarten; van waar of waarom wordt er niet bijgevoegd en blijkt niet.

c. Huur of rente van 9½ oude vlaamschen op St. Lambertsdag uit Garmijkens goed te Engelbert, betaald — en dus bezeten — door juffer Horenken met 9½ stuivers. Volgens het register van 1556 betaalde juffer Swane Hoernkens toen maar een paar oude vlaamschen van dit goed.

d. Huur of rente van een oude vlaamsche uit Hillebrant Warners goed ook te Engelbert gelegen en op denzelfden dag te betalen met 1 ½ st.

e. Huur of rente van 1 ½ emder gl. en een kwart wijn of 2 st. op St. Maarten verschuldigd door de erven van vrouw Gebbe van Ballen uit de woning, die zij plagt te bewonen en volgens het register van 1556 toen nog bewoonde.

f. Een hoen op St. Maarten uit Altinge huis te Glimmen. Volgens den ligger van 1584 en het register van 1556 gaven dat hoen de buren van Glimmen.

g. Een huur of rente van 7 arensgl. op St. Maarten, die zich zelf maande, uit Kater's woning ten zuiden van Akerkhof gelegen, daar Laurens Trumper mede in woonde, die vóór Kater's volk deze rente betaalde en dus die geheele woning zal bezeten hebben. Deze persoon komt ook in een ander bescheid voor, op het Groninger Archief aanwezig, van 1560 (No. 146), en zijne erven in een van 1572 aldaar (No. 98), zonder dat echter hieruit iets blijke omtrent hem, dan dat hij een vreemde schijnt te zijn geweest.

11. Eene som van 30 goudguldens van Burgemeester Geert Horenken wegens erfpacht van ettelijke tafelgoederen behoorende tot het Selwerder ambt en verschijnende op St. Maarten. Dit is eene belangrijke post. In deze toch is terug te vinden de reeks tafelgoederen door bisschop David van Bourgondië verpacht aan Joh. Wichering voornoemd (bl 101). Dit kan geen twijfel lijden, als wij op het volgende letten. De Goregter goederen op dit Register en elders worden, zooals gezegd is (bl. 102), wel in het algemeen allen tafelgoederen geheeten, maar de bovenstaande in 't bijzonder aldus en als behoorende tot het ambt van Selwerd. In het register van 1556 staat ook nog „Wycheringhe volck" als pachter vermeld, maar de jaarlijksche pacht gesteld op 25 goudgl., terwijl die in het onze 30 g. bedraagt. Doch dit verschil, zoo er geen schrijffout onder schuilt, kan in de verschillende geldswaarde, na twee eeuwen, liggen, zoo niet in de verhooging der pachtsom. Deze stemt overigens goed overeen met die som in den pachtbrief van 1462 bepaald op 15 arnh. gl., 7 gouden arnoldus gl. en 20 gouden rijnsche gl. Volgens ons Register van 1563—1564, was toen burgemeester Geert Horenken de pachter. En nu bestaat er nog een pachtbrief van 1559, waarbij na het afsterven van Sweder Wichering, die bezitter was van deze goederen, de-

zelve op nieuw op verzoek der erven zijn verleend aan Geert Horenken, thans door de stad als eigenares van het Goregt. [1])

Wanneer wij nu de lijst dier goederen nagaan, dan zijn daaronder in de eerste plaats de goederen van Hindrik van Selwerd aan den bisschop Frederik van Blankenheim overgedragen, deels leen- of erfpacht- deels eigen goederen. Met name worden er onder opgenoemd in de opdragt van 1411: de tienden te Helpen, de hofsteden in de stad, daar Andres Clant en Johan de Zwarte op woonden met de boomgaarden daarbij gelegen, en 60 grazen lands bij Selwerd, verzet toen aan de kinderen van Hendrik ter Bruggen en reeds door zijn grootvader, ook Hendrik van Selwerd genaamd, aan dezen hunnen schout verzet en mede eerst nog na 1411 aan de ter Bruggens door dien bisschop zelven zoo gelaten, tot aan de verpachting aan Johan Wichering. [2]) Wat de tienden te Helpen aangaat, het blijkt uit een der stukken die tienden betreffende, een brief van bisschop David van 1466, dat bisschop Frederik die tienden had overgenomen, bij hunne wederzijdsche ruiling van goederen, van het domkapittel, dat die tienden in erfpacht plagt uit te geven — en zoo zal dus Hendrik van Selwerd die ook gehad hebben [3]). Overigens valt hier hetzelfde op te merken, als omtrent de tienden te Haren, dat die te Helpen, als eigenlijk kerkelijke goederen, evenmin als gene oorspronkelijk tot de goederen van het Groninger praedium kunnen behoord hebben. De twee hofsteden enz. te Groningen waren blijkbaar een leen en wel van den bisschop of de kerk van Utrecht. Zoo komen zij immers voor in het register der Drentsche leenmannen van 1387 en toen in handen van voorn. Hendrik ter Bruggen, aan hem verzet, gelijk gezegd is, door Hendrik van Selwerd. Deze was dus de eigenlijke leenman en ik zou hier kunnen bijvoegen, wat ik omtrent deze huizen gis, dat zij zullen gelegen hebben aan de Groote markt ten westen van het Kreupeltje en hier voorheen uitgemaakt hebben het Selwerder hof, vermeld in een brief van bisschop Rudolf van Diepholt, [4]) ja misschien het Prefektenhof. Maar dit zou eene uitweiding vorderen te groot voor deze bijdrage, die buitendien reeds uitgebreid genoeg mag zijn. Ik stel

---

[1]) Driessen, a. w. II, 317.

[2]) Men zie de stukken daaromtrent bij Driessen, a. w. IV, 748 en vv.

[3]) Driessen, a. w. II, 314. [4]) Gron. Arch. 1434, No. 6.

dit daarom liever uit tot eene afzonderlijke bijdrage. — De zestig grazen lands bij Selwerd gelegen waren daarentegen waarschijnlijk een eigendommelijk stuk goed van die van Selwerd. Dit volgt uit de overeenkomst van 1395 tusschen Ida van Selwerd, weduwe van Herman van Koevorden en erfdochter van Hendrik van Selwerd, den oude en laatsten leenman van de Groninger heerlijkheid, met hunnen genoemden schout Hendrik ter Bruggen, waarbij die 60 grazen, door Herman van Koevorden reeds aan hem verzet, op nieuw door Ida aan hem verpand worden, om ze na 12 jaren weder af te lossen; zoo dit geen plaats had, zouden zij aan hem of zijne erfgenamen vervallen, om die vrij te gebruiken. Van die aflossing is niet gekomen, maar omtrent den afkoop op nieuw in 1406 tusschen Hendrik van Selwerd, den jonge, en de kinderen van Hendrik ter Bruggen eene transactie gesloten, waardoor zij in bezit dier landerijen bleven; [1]) ook nog niet nadat bisschop Frederik ze in 1411 met andere goederen van Selwerd, zoo als wij gezien hebben, overnam, tot aan de verpachting aan Johan Wichering toe, en wel om reden, dat ze bevonden werden niet tot de heerlijkheid Selwerd te behooren, zooals men uit het volgende mag opmaken. Deze 60 gr. lands namelijk worden in de overeenkomst van 1395 gezegd te liggen „by Gronynger Hemrycke in Honssynge lande, alder nast Schultynge landen, daer een maer een tusschen lycht, dat syck streckt ost ende west, ende ghehetten is de Wtryth.” [2]) In de overdragt van 1411 en vervolgens worden ze eenvoudig gezegd te liggen bij Selwerd. Men schijnt intusschen omtrent de ligging of de onderhoorigheid van deze landerijen niet eens of zeker geweest te zijn; want volgens den brief van 1411 (26 Maart), waarbij kort na die overdragt in hetzelfde jaar (22 Febr.) de hofsteden te Groningen en de tienden te Helpen door den bisschop aan de kinderen van Hendrik ter Bruggen verzet bleven, namen dezen aan hunne hand te trekken van alle andere goederen, die hun of hunne voorvaders verkocht of verpand waren door die van Selwerd, uitgenomen die 60 gr. lands gelegen bij Selwerd, waaromtrent men zoude onderzoeken, of zij tot de heerlijkheid

[1]) Driessen, a. w. IV, 755.

[2]) Driessen, a. w. IV, 747. Voor het laatste woord meent Driessen, dat in het afschrift, dat er alleen van deze overeenkomst bestaat, ook kan gelezen worden *Sylryth;* ik lees er *Wlryck;* doch dit is misschien ook niet het oorspronkelijke echte woord, maar verschreven.

van Selwerd al dan niet behoorden. In het eerste geval zouden zij hunne hand ook daarvan aftrekken, in het laatste, zouden zij die behouden, totdat de bisschop ze afgelost zou hebben. [1]) Dit laatste is geschied en dat land dus bevonden niet tot de heerlijkheid van Selwerd te behooren, maar een eigen stuk goed van de heeren van Selwerd geweest te zijn. Maar waar lagen dan nu toch die 60 gr. lands? Dit wordt ons nader aangeduid door eene der aanteekeningen die bij de meergemelde verzameling van brieven, rakende de verpachting van deze en andere tafelgoederen, gevonden worden, maar door Driessen niet met gene zijn afgedrukt. Die 60 gr. lands worden daarin gezegd te zijn die: „daer onsse hüs to Selwert plech to stan." Hierdoor worden wij verwezen naar het naaste land van het oude Selwerd, waarop het kasteel en klooster van dien naam stonden. De meer algemeene aanduiding „bij Selwerd" in die brieven kan niet wel anders zien dan op het klooster, toen nog aanwezig; en geheel overeenkomstig hiermede wordt hunne plaats in den brief van 1395 naauwkeuriger opgegeven: bij Groninger Hamrik in Hunzingo, slechts door een maar daarvan gescheiden. Deze vreemdschijnende bepaling „in Hunzingo" is te verklaren uit de reeds toen bestaande verwarring omtrent de grenzen aldaar en de meening, dat het land Selwerd; even als het klooster, tot Hunzingo of het naast aangrenzende Friesland behoorde. (Verg. *Bijdr.* V, 3). Maar opmerkelijk is het hier dat huis te Selwerd te hooren noemen „ons huis" van wege den bisschop van Utrecht, uit wiens naam of van wiens wege toch die aanteekeningen zullen gemaakt en die brieven bijeen verzameld zijn. Hiermede kan wel niet anders te kennen gegeven worden, dan dat het oude huis of kasteel van Selwerd een leen is geweest van den bisschop of de kerk van Utrecht, afgezonderd van dat der Groninger prefektuur, misschien ook met een deel van het omliggende land, dat gekomen is aan het klooster Selwerd, zoodat alleen de grond waarop het onmiddelijk stond, daartoe mag verbleven zijn. Dit is ook wel overeenstemmende met de geschiedenis van het huis en klooster Selwerd, waaromtrent ik echter kortheidshalve moet verwijzen naar hetgeen

---

[1]) Driessen, a. w. IV, 757. Hij stelt dezen brief op den 26 Mei, doch volgens het HS. is hij van 26 Maart, zooals de voorm. Archivaris, Mr. H. O. Feith, daarbij ook heeft aangeteekend. In de zaak zelve maakt dit echter geen verschil.

door mij reeds hierover is geschreven geworden. Alleen herinner ik aan het afzonderlijk voorkomen in 't begin der 15de eeuw van het Selwerder heem en erf, afgescheiden dus van de naaste 60 grazen land, en in andere handen, deels althans van bijzondere personen, blijkens de hieromtrent medegedeelde brief van 1418 (*Bijdr.* II, 48), en voeg ter verklaring van een en ander nog dit bij. Men weet hoe het kasteel Selwerd kort na de helft der 14de eeuw door de Groningers met behulp der Ommelanders is genomen en gesloopt geworden. Het is niet onwaarschijnlijk, dat zij ook den grond, het heem, waarop dat kasteel stond zich toegeeigend en misschien verkocht hebben. Hoe dit zij, zoo ging hiermede het leen van het Huis Selwerd te niet, een verlies van de familie Selwerd, dat weldra gevolgd is door een nog grooter, het verlies, zooals wij zagen, van de geheele Groninger prefektuur en alle hare goederen hier in gelegen, die zich echter toen maar meer bij de voornoemde bepaalden.

De overige goederen tot deze post volgens den pachtbrief van 1462 behoorende zijn andere en de volgende. De tienden om de stad van Groningen gelegen op den Zuid- en Noordesch, d. i. op de bouwgronden der stad, zooals ze nader omschreven worden in de bisschoppelijke aanschrijving van hetzelfde jaar en gezegd door de vorige bisschoppen aan Alef Schelgens en Hinrik ter Bruggen in voortijden verpacht te zijn geweest [1]. Ik maak hieruit op: 1° dat deze tiende dezelfde tiende is als in het register van de Drentsche leenen van 1387 genoemd wordt „*Huginghe-tiende*, mit sinen toebehoren, ghelegen om Groeninghen," en, even als de hofsteden binnen deze stad, door „Henric ter Brugghen, borger in Gronijngen „(wel denzelfde als boven), werd in leen gehouden van de kerk van Utrecht, gelijk dit vroeger door een Huginge zal geschied en de tiende daarnaar genoemd zijn, even als de tiende te Helpen ook wel *Postijnge tiende* heet [2]. 2°. Dat deze tiende behoord heeft tot de Utrechtsche kerk in 't gemeen, niet in 't bijzonder tot haar domkerk en in geenen deele tot het Groninger praedium. Het is evenwel niet onbelangrijk te vernemen dat de Groninger eschen of bouwlanden ook wel degelijk tiendpligtig zijn geweest. Dan volgen, na de reeds besprokene tienden te Helpen en hofsteden te Groningen, meer andere hofsteden in St. Janstraat gelegen; die te Gronenberg met toebehoorend land enz.,

---

[1]) Driessen, a. w. II, 308. [2]) Driessen, a. w. II, 312, 314.

Tedinge goed op den Noordesch; voorts nog onderscheidene stukken bouwland op die eschen; een stuk grasland in den Hoen, in de Woerden, de Noordmaden, den Rietwolde, Ridderskamp en de Ossevenne, ook vermoedelijk in de stadstafel gelegen, juist wáár, is wel niet nader aan te wijzen, ook niet hunne oorsprong of herkomst. Deze goederen worden in hunne verpachting door bisschop Frederik aan Hendrik ter Bruggen en zijne kinderen in 1407 voor 20 jaren lang genoemd: „ons ende onser kerckken tobehorende, omme onser stat van Gronyngen ghelegen"; [1]) maar in hoe verre zij van ouds daartoe behoord hebben, niet van het domkapittel met de verwisseling van goederen in 1400 overgenomen zijn, al of niet als een toebehoor van het Groningen praedium, dit blijft onzeker. In 't bijzonder wordt nog van het Tedinge goed in een pachtbrief van 1440 door bisschop Rudolf gezegd dat het „onse ende onser kercken Tafelguet is; ende... nyemant en mach besitten, nae olden hercomen ende rechte des guets, he en sy ons ende onser kercken voerscreven eyghen ende horigen man" enz., gelijk het op dien voet toen nog aan zekeren Helprick Assekens is verleend geworden. [2]) Wij hebben hier voor ons een van die soort van goederen, welke door *hoorige* of *eigene* lieden werden bezeten en hoedanige in Drenthe en elders meer oudtijds voorkwamen. Het is niet onwaarschijnlijk dat onder de voornoemde pacht- of cijnspligtigen in het Goregt ook van dien aard zullen geweest zijn. Er werden hier en daar nog tot in de 16de eeuw van die eigen lieden gevonden. [3])

12. *Het Schuldmolt.* Deze opbrengst bestond op de hooge zijde van het Goregt, of de dorpen Noordlaren, Glimmen, Onnen, Haren, Essen, Helpen; uit garst, op de lage zijde, of te Noorddijk, Middelbert, Engelbert, Westerbroek, uit haver. De garst werd op St. Andreas of den 30 Nov., de haver op St. Thomas of den 20 Dec. opgebragt, en deze, na voorafgaande kondiging door de scholten in de karspelen, door de dijkregters; dus niet door de buer- of boerregters, zooals Ypeij en Feith, a. w. bl. 25 gisten, dat onder de *rechters* in den ligger van 1584 te verstaan zijn. Hier worden ook in plaats van scholten de onderscholten genoemd. Die opbrengst geschiedde zeker eerst geheel in natura en schijnt volgens ons Register ook aan de stad nog het geval te zijn

---

[1]) Driessen, a. w. IV, 759. [2]) Driessen, a. w. II, 316.

[3]) Ypeij en Feith, *Oudh. v. h. Goor.* bl. 203.

geweest. Van de haver wordt in den ligger van 1584 er bijgevoegd dat die alle jaar op geld gezet werd „marktganges wijse." Dit heeft zeker vervolgens met garst en haver beide plaats gegrepen.

Maar wat is nu dit schultmolt? Men heeft op die vraag nog geen voldoend antwoord gegeven. Het komt hier vooral op aan te weten wat het eerste woord *schult* beteekent. Want het tweede *molt* is bekend, hetzelfde als *mout*, d. i. eigenlijk gekiemd koorn, maar hier zulk graan, gelijk garst en haver, als vooral tot het brouwen van bier gebruikt werd. Volgens Ypeij en Feith (a. w. bl. 251) beteekent *molt* hier echter *mudde*. En hiervoor pleit dat het *schultmolt* ook *schuldmudden* werd geheeten, blijkens de verklaring van de regtersche Agneta van 1332; ja deze was de gewone naam voor die opbrengst in Drenthe. Want zij bestond hier eveneens en dus over geheel oud-Drenthe, met dit onderscheid, dat zij daar in rogge, althans in de vijf dingspillen, betaald werd, in garst alleen in het dingspil Noordeveld, en wel op het huis te Koevorden; voorts in de verschillende dingspillen op verschillende tijden, meidag, meiavond, St. Odulphus of 12 Junij, en ook St. Jan. Zoo vindt men dit in de rekeningen van de Drentsche domeinen, gelijk die van 1545, opgegeven. Volgens het Landregt van Drenthe van 1412 schijnen de schultmudden toen allen te Koevorden opgebragt hebben moeten worden. Magnin gist dat het pachten waren, die vroeger aan de heeren of ridders van Eelde in hunne betrekking van Schult van Drenthe werden opgebragt en die, na de verandering van zaken in het jaar 1395 en de opheffing van gemelde betrekking, bij de domeinen van het bisdom van Utrecht zijn gevoegd geworden. [1]) Doch zoo was het niet met de schultmudden in het Goregt gelegen. Hier behoorden ze van ouds tot de Groninger prefektuur. Zoo bezat voornoemde regtersche Agneta tot haar $1/3$ aandeel in het leen daarvan in 1332 ook „de schultmudden op ter Goe, op ter Wolde, und op Cropswolde" dus van geheel Goregt; [2]) hoewel ons Register laatstgenoemd dorp met name

---

[1]) Magnin, *Bestur.* II, 2de Ged. bl. 240, 241.

[2]) Men treft hier en in meer andere stukken eene oude verdeeling van het Goregt aan, zonder bepaalde aanwijzing ergens wat er onder hoorde. Feith oordeelde dat *Go* sloeg op de kleistreek of het lager gedeelte en *Wold*, ook wel *Drentherwold* geheeten en misschien ook of voor een

niet vermeldt, kan nogtans de opbrengst daarvan schuilen onder die van het klooster Essen. Hoe dit zij, *schult* of *schuld* kan hier ook even, ja wel zeer goed, de beteekenis hebben van *schatting*, waarmede dat woord dikwijls voorkomt, ook in het Goregt en de stad. [1]) En ik zou die opbrengst dan ook het liefst willen houden voor eene landsheerlijke schatting, die van den grond zal geheven zijn, even als de rookpenning van de huizen. [2]) De bouwgrond zal vooral de maatstaf voor die opbrengst opgeleverd hebben, en van daar dat zij in koorn en hier in garst en elders in haver, of ook in rogge, gelijk in Drenthe, bestond. Als bewijs hiervoor kan ook dienen de bepaling omtrent den opslag, als de opbrengst niet op den bepaalden tijd plaats had. Ze liep volgens het Register drie dagen achter een dubbeld op, dat is, een mud den derden dag tot acht mudden; hooger mogt dit niet geschieden. Zoo was dit ook in het Selwerder Landregt van 1529 bepaald. De tijns- of cijnspenningen en de rookpenningen konden nog hooger loo-

---

deel *Oosterwolde*, op de zandstreek en het meestal hooger gedeelte, waarop veel houtgewas stond en ten deele nog staat. Zie zijn *Geschiedk. Overzigt van Selwerd* in de Werk. van *P. E. J. P.* VI, bl. 54. (Hoe Driessen er over dacht is onzeker). Als ik evenwel met aandacht naga de betrekking, waarin deze deelen met de onderhoorige plaatsen en de naburige streken voorkomen, dan zou ik liever het omgekeerde stellen en houden *Wold* voor de kleistreek, of nader wat ten oosten van de oude Hunze is gelegen, en *Go* voor de hoogere zijde, of wat ten westen van die rivier is gelegen, die hier de aloude scheiding tusschen beiden schijnt uitgemaakt te hebben. Maar ik moet het hier vooreerst bij die onderstelling laten — alsook bij de opmerking, dat Kropswolde hier en elders meer op zich zelf voorkomt.

[1]) Zoo wordt in de Selwerder geregtsorde van 1546 „schott vnd schulde" beide gezegd van de hierbij nieuws ingevoerde schatting (Selwerd. Landr. van 1529 in de Werk. van *P. E. J. P.* VI, 33); in het Stadboek van Groningen van 1425 (III, 3) gesproken van buren „de hijr scot ende scalde geuen." Zoo vindt men elders schot en schoude = schuld, zoowel als schat en schulde, vroneescout = vroneschuld vermeld. Zie *Aant.* op het Stadb. ald. Ypeij en Feith, *Oudh. v. h. Goor.* bl. 243. Noordewier, *Nederd. Regtsoudh.* bl. 98.

[2]) Er wordt in eene uitspraak tusschen het convent van Aduard en de bewoners van het Goregt van 1285 gewaagd van eene schatting „*schot* gemeenlijk geheeten," en o. a. bepaald, dat deze zoowel van de nieuwe als oude landen, welke het convent te Everswolde (een gehucht vroeger bij Wolfsbergen en het Zuidlaardermeer gelegen) bezat, zou betaald worden, maar het overigens van alle andere vrij zou zijn. Driessen, a. w. I, 48. De vraag is welke belasting hier onder schot bedoeld zij?

pen. [1]) In het Drentsche Landregt van 1412 luidde die bepaling iets anders. Bij verzuim van betaling op den eersten dag moest den tweeden dag dubbeld gegeven worden, en daarbij tot breuk drie pond, en de bisschop van Utrecht kon dan binnen het jaar de achterstallige mudden laten uitpanden, waarbij de buren de schuldigen moesten aanwijzen, of, dit niet doende, zoo mogt hij elken buur panden voor drie pond, om binnen drie weken een schuldige aan te wijzen. [2]) — Meer is er omtrent de herkomst en den aard dier schatting niet te zeggen. Als eene schatting over geheel Drenthe schijnt het reeds eene oude, misschien grafelijke, te zijn, die al vóór de bisschop's tijden werd opgebragt, of door hem als zoodanig, als graaf van Drenthe, zal zijn ingesteld. Maar dit is onzeker, en het *schuldmolt* blijft nog in dit opzigt een raadsel. [3])

13. *Regt van herberg te Noordlaren.* De stad had het regt van vijf herbergen te Noordlaren, waar men namelijk eenmaal 's jaars mogt inrijden en een etmaal kosteloos verblijven met drie paarden, met honden (brakken of legerhonden) en met windhonden. Waarin bestond dat regt van vrij logies, zooals het in latere bescheiden ook heet en toen afgekocht was, vragen wij al weder? In Drenthe wordt van zulk een domeinregt niet gewaagd, wel van andere dergelijke. Zoo bezaten de heeren of ridders van Norg het

---

[1]) Zie dit Landr. in de Werk. van *P. E. J. P.* VI, 19.

[2]) Magnin, *Bestur.* II, 2de Ged. bl. 241.

[3]) Er bestond in Drenthe, behalve de rookpenningen en schultmudden, nog eene landsheerlijke belasting, die *Battinks*, *Battings* of *Batthinge penningen* werd geheeten en van dezelfde ingezetenen of landen, die schultmudden gaven, moest opgebragt worden, zooveel mudden, zooveel leuvenschen, gelijk in het Drentsche Landr. van 1412 is bepaald; en zoo wordt ze ook onder de inkomsten der Drentsche domeinen opgegeven, maar er bijgevoegd dat deze, even als de rookpenningen, verbijsterd was. Men heeft ook veel naar de beteekenis van deze benaming en belasting geraden, maar niet zeer gelukkig. Racer, die verkeerdelijk las *Bactynges penningen* in het Landr. van Drenthe, meent dat *bactyng* aanduidt een *bakhuis* en dus de bactinges penningen zouden zijn penningen die van de bakovens betaald werden, even als de rookpenningen van de haardsteden. *Overijss. Gedenkstukk.* VII, 283. Magnin vermoedt, dat het eene belasting was, welke aan den landsheer werd opgebragt voor het onderhoud van de *bruggen* of *batten* in den grooten of Heere-weg tusschen Koevorden en Groningen. *Bestur.* II, 2de Ged. bl. 241. Maar waarom werd ze dan ook niet in het Goregt opgebragt? Dit punt wacht voorzeker nog op eene juistere verklaring.

regt van herberg te Halen, tweemaal bij koorn en tweemaal bij gras des jaars, dat is, tweemaal in den winter en tweemaal in den zomer, en zij verkochten dat in het jaar 1334 aan den abt van Runen en Dikninge met de tienden aldaar. Er is jaren lang tusschen dit convent en dat te Assen, dat er ook aanspraak op maakte, over dat regt getwist, en dit bij uitspraak van 1370 en 1374 geregeld. [1]) Hieruit blijkt dat dit regt was het regt van herberg, het *jus hospitii* of *hospitandi*, zooals het in het latijn ook genoemd werd en hier en elders meer gebruikelijk was. Zoo zal ook het domkapittel van Utrecht dit zelf bezeten hebben voor zich of de boden, die het herwaarts zond om de renten van zijne goederen te beuren. Van zulke boden wordt in sommige van zijne bescheiden gewaagd, zooals in den pachtbrief van de Groninger heerlijkheid aan de stad in 1392; en van zijn regt van herberg in de lijst van des kapittels goederen in Drenthe uit het begin der 13de eeuw. Zoo mag zelfs werkelijk hieronder begrepen zijn dat te Noordlaren en wel in de dienst van Gerard en Goswijn wegens goederen nabij Groningen gelegen (*Bijdr.* V, 60). — Er is hier evenwel ook te denken aan het regt van herberg, dat de ambtenaren van den bisschop en deze zelf in persoon genooten bij het houden van het regt of ding in Drenthe. Het Drentsche Landregt van 1412 luidt daaromtrent: „Wanneer des bisscops Amptman van Utrecht in Drenthe dinghe holden sel, soe sal hi dat holden van der ener vespertyt tot der ander, met dertien peerden ende mit dertien persoenen, ende wes hie dan verteert in der buerhuse, daer dat ding is, dat sellen die selue buere betaelen; ende wil die Amptman mit meer luden ende mit meer peerden dat ding holden, dat mach hie doen, op syn selfs cost." [2]) In het verslag van de staatsinrigting van Drenthe, omstreeks het jaar 1557 en 1558 opgemaakt, komt dat regt van ding zoo voor: „Als die Droste ding holt, soo moeten die dingspille, elck int syne, des Drostes kosten afdoen, daer den Droste wesen mach mit xiii persoenen ende peerden, voirt xiii honden ende winden. Dan, het duirt niet meer dan eenen dach ende nacht, in elcker dingspille" enz. [3]) Men merke op, dat in het Landregt van geen honden sprake is, maar dezen er later bijgekomen zijn, ter uitoefening met een van de jagt, zoo niet tot staatsie, bij den regterlijken

[1]) Magnin, *Drents. Kloosters*, bl. 30 en vv.

[2]) Magnin, *Besturen*, II, 2de Ged. bl. 248.

[3]) Magnin, a. w. III, 1ste Ged. bl. 190.

togt van den drost door het Landschap. — Dit voorkomen van jagthonden, mede in het regt van herberg te Noordlaren, herinnert eindelijk ook aan het regt van jagt en wel hooge of op grof wild (want de lage was vrij in Drenthe en het Goregt), dat de bisschoppen van Utrecht ook van de rijksvorsten aldaar bezaten, al eerder dan het grafelijk bewind; en zoo kon het zijn, dat hierom in de gift van het Groninger praedium geen jagt- nog wel vischregt vermeld wordt. Indien het regt van herberg te Noordlaren daarvan ware af te leiden, dan zou het oorspronkelijk een regt van den bisschop zelven, niet van het domkapittel noch het praedium zijn. Doch wij laten hier gaarne de beslissing of keus aan den lezer over.

En hiermede hebben wij het Register doorloopen, want de laatste post, die er nog op voorkomt is de scheiding van een deel der Harender westermark in 1551, die vroeger reeds vermeld is.

In het besproken Register zijn nogtans niet alle oude inkomsten van het Goregt begrepen. Het is, zooals reeds in den beginne opgemerkt is (bl. 99), de lijst van de meer vaste renten der heerlijke regten en bijzondere goederen. In het register van 1584 volgen ook nog eenige andere: een akker met Punter brug en weggeld, de borgstede Weerdenbras, later aangekocht; de hooge zijl met haar regt te Engelbert, een halve koppel in Dilgter Hamrik, ook wel van lateren tijd. In het register van 1556 staat geen hiervan vermeld. Omtrent het laatstgenoemd perceel valt nog aan te teekenen, dat onder de eigen goederen van vrouwe Agneta, volgens hare meergemelde verklaring van 1332, ook voorkomt „etlycke weyde bij Dillichte, de de Cople genoemt wort.” Van de inkomsten daarentegen in het register van 1556 vermeld, alsmede in de stadsrekeningen, komt nog in aanmerking die der *breuken*. Deze toch zijn de meer of min wisselvallige opbrengsten van de regtspleging, hooge en lage, zooals die, volgens den giftbrief van het Groninger praedium, daaraan verknocht was.

Wij missen in allen de opbrengst der *munt* van het praedium, in de oude opgaaf van de inkomsten van het domkapittel in Drenthe en Groningen (t. a. p.) met die van de regtspleging wel voorkomende. De reden daarvan zal zijn, dat dit muntregt van ouds in de stad Groningen uitgeoefend is en zij het als haar regt zal beschouwd hebben misschien reeds

sedert 1392, met de pacht van haar regtsgebied, zoo niet eerst in 1460, met de pacht van dat ook over het Goregt. — Van visscherij of vischregt wordt ook niet gewaagd, schoon in den giftbrief van 1040 wel; hier noch daar van jagtregt, misschien omdat dit reeds vroeger aan de bisschoppen van Utrecht weggegeven was, te weten, gelijk gezegd is, het hooge jagtregt of dat op grof wild, daar de jagt even als het visschen overigens vrij was, namelijk voor alle eigenerfden en gehecht aan den grond, in het Goregt zeker, zoowel als in Drenthe. [1]) En zoo kan de vermelding van *visscherijen* in den giftbrief zien op eigen bijzonder vischregt in de waters, welke door of langs de eigen landen van het praedium liepen. Maar er kan daaronder ook bedoeld zijn het algemeen toezigt daarop. En hiermede stemmen die oude stukken overeen, waarin de prefekten van Groningen wel kennis nemen van en als 't ware bevestigen de bepalingen over de afstroomingen en de visscherijen in de waters, bepaaldelijk in de Hunze, als den hoofdstroom van het Goregt, tusschen de aangrenzende landen en personen gemaakt, maar niet als meesters daarvan. [2]) Jagt en visscherij dus geen domein zijnde, kon de stad die met het Goregt ook niet verkrijgen. Zij heeft ook later als zoodanig de visscherij niet bekomen, die zij nog uitsluitend bezit in deze en gene waters, zooals in het Winschoterdiep, het Drentsche diep, een eindweegs, in het Foxholstermeer en diep; want dit bezit zal het gevolg zijn van het bijzonder bezit dier waters of gronden, waardoor ze vloeijen, welke zij vooral eerst bekomen heeft, door het graven van die kanalen, zooals het Winschoterdiep, en den aankoop ook van gronden, zooals de Esser en andere kloosterveenen in het begin der 17de eeuw tot den aanleg van hare veenkoliën in het Goregt, in het bijzonder van het Foxholster meer zelf en andere naburige waters. [3]) Bij den verkoop weder van deze en gene landerijen aldaar behield zij zich de visscherij in de waters daarvan voor, gelijk in den verkoop van 1714 (13 Febr.) van sommige landerijen ten oosten aan het Zuidlaarder meer

---

[1]) Magnin, *Bestur.* II, 2de Ged. bl. 77.

[2]) Zie o. a. de charters van 1309 bij Driessen, *Mon. Gr.* I, 69; Gron. Arch. 1309, No. 1 en 2.

[3]) Zoo kocht de stad in 1627 de helft van dit meer of het Boelemeer met 1/4 deel van Voshol, en in 1634 de helft van „de visscherij in Boelemeer ende de rolcke cum annexis gelegen op Foxkholl" van de toenmalige pachters dier veenen. Zie de verzeg. op het Gron. Arch. 1627, No. 3, en 1634, No. 6.

gelegen, met name „in de Bargster ende Geestelijke Maagden Water, soo als in alle andere Wateren, soo ende in diervoegen als de Stad deselve heeft gepossideert.” [1]) En zoo is dit regt ook meer van de gronden gescheiden geworden, waartoe het van nature en van regte behoorde, en hier en daar tot een heerlijk regt of domein zelfs verheven. Men vindt dergelijke afgezonderde visscherijen al vroeg in het Goregt. Aldus bezat de Regtersche Agneta in 1332 in eigendom, derhalve niet als deel in haar $\frac{1}{3}$ aandeel in de Groninger prefektuur: „etlycke visscherye by den dyck, de de *Stallinge* is genaemt.” [2]) Deze of een andere stallinge wordt verder vermeld in de brieven van 1452 en 1453, waarin twee deelen van den *aalstal* in het *Westerdiep*, in de marke van Dilligt, dus het Hoornsche diep, aan het convent van Essen worden overgedragen; [3]) nog eerder in 1385 een halve *stale* in het Reitdiep met aangrenzend land verkocht. [4]) Even als nu het visschen in voornoemde waters, zoo heeft de stad zich ook de jagt voorbehouden op haar eigen grond in den voormaligen regtstoel van Sappemeer of de door haar gestichte veenkoloniën. Niemand dan burgemeesteren en raad of de leden der regering en hare dienaren mogt daar jagen of visschen. Goregt levert nog, maar leverde voorzeker des te meer vroeger, toen het nog bosch- en wildrijker was, uitmuntende jagtvelden op. Om niet te spreken van herten, reeën, beeren, wilde zwijnen, den elch en schelch, welke volgens de giftbrieven van het jagtregt op die dieren in Drenthe en ommestreken uit de 10de en 11de eeuw toen in het Goregt ook mogen geleefd hebben, zoo herinneren ons nog de namen van de plaatsen *Wolfsbergen* en *Vossehol* aan het vroeger bestaan aldaar van wolven en vossen, en bewijzen de premien en klopjagten, tot in de laatste eeuw op wolven uitgeschreven, nog het toenmalig voorkomen aldaar van die dieren. [5])

Wat de *wegen* eindelijk aangaat, in den giftbrief mede opgenoemd, hieronder zal men, voor zoo ver het ook geen

[1]) Volgens de gedrukte conditien van dien verkoop. Het „Bargster water” is dat van Wolfsbergen.

[2]) Driessen, a. w, IV, 644.

[3]) Gron. Arch. Verv. Reg. 1452, No. 12, 1453, No. 11.

[4]) Driessen, IV, 715; Gron. Arch. Verv. Reg. 1385, No. 3.

[5]) Zie mijne verhand. *Over eenige Wilde Dieren, welke vroeger in ons Vaderland geleefd hebben*, in de *Mededeel. uit het gebied van Natuur, Wetens. en kunst*, I, No. 18 en 19.

eigen wegen betreft, het toezigt op de algemeene, openbare te verstaan hebben, zooals de stad dat ook later uitgeoefend heeft, bepaaldelijk op den grooten Heer- of Heirweg, van de stad door het Goregt naar Drenthe gaande. Overigens plagt zij, naar ouder gewoonte, aan de aangrenzende of anders belanghebbende ingezetenen zelven het maken en onderhouden van wegen alsmede kanalen over te laten of op te leggen.

Er worden op ons Register ook nog eenige goederen gemist, die wel niet tot het Groninger praedium, maar aan de kerk of den bisschop van Utrecht hebben behoord, en die men toch zou verwachten daarop aan te treffen. Zoo vind ik in de eerste plaats genoemd op het register van de Utrechtsche leenen in Drenthe van 1387 „Lippinghe-goet, myt sinen toebehooren, ghelegen in den kerspel van Noertlare" en toen bezeten door een Henric Houekinghe. [1]) Op het Groninger Archief treft men omtrent dit goed nog een paar leenbrieven aan. De eerste is een brief van de leenmannen van Overijssel van 1635 (No. 5), waarbij zij toestaan de verwisseling van het goed te Wulfesbergen, behoorende onder het „Leffingegoed" te Noordlaren, tegen twee kampen land te Haren; de tweede van de gedeputeerde staten van die provincie van 1657 (No. 17) aan burgem. en raad van Groningen over dit „Leppinge erve" te Noordlaren, als aan Overijssel leenroerig. — Ten anderen staat er op (a. w. bl. 125) „den hof to Hempne ghelegen in den kerspel van Haren," toen door Rolof Polleman in leen bezeten met de tiende aldaar en andere goederen in het Goregt en Drenthe (bl. 115). Dit is zeker de nog later bekende Hof te Hemmen onder Haren, die tot in deze eeuw als leengoed is overgebleven, het eenige van allen in het Goregt, als een Overijsselsch leen. [2]) Beide leenen zijn van de bisschoppelijke regering aan de hierop gevolgde Heeren gekomen, welke hunne leenkamer in Overijssel hadden, en dus is Groningen en Drenthe in leenzaken ook vervolgens onder de Staten onderhoorig gehouden aan Overijssel. Zoo is Westerwolde door Keizer Karel V in 1538 ook ten Overijsselschen leene gegeven aan zijn stadhouder Schenk van Tautenberg. [3]) —

---

[1]) Magnin, *Besturen*, II, 1ste Ged. bl. 118.

[2]) Zie de Aanteek. over dezen Hof te Hemmen van Mr. H. O. Feith achter zijne bekende redevoer. bij het Dep. Groningen van de Maats. tot nut van 't Algem. bl. 14.

[3]) *Teg. Staat v. Stad en Lande*, I, 360, II, 416.

Eindelijk staat in de registers van de domeinen van Drenthe o. a. van 1545 nog vermeld onder de pachtgoederen „Hertger-Scheerx-erve tot Midlaeren" en „Wemelinge-Goet tot Glimmen." De reden waarom deze erven of landhoeven onder de domeinen van Drenthe en niet die van het Goregt, schoon hier gelegen, voorkomen, is blijkbaar deze, dat zij zullen hebben behoord onder den hoofdhof te Anlo, zooals zij ook daaronder staan aangeteekend.

Als wij nu nog eens een algemeenen terugblik slaan op het overzigt dat wij gaven van de Goregter goederen in ons Register vervat en buitendien bekend, dan kan dit niet anders dan krachtig staven de hier en daar door ons reeds geuite meeningen over de politieke gesteldheid van het Groninger praedium. Immers het doet dit kennen als een landgoed in dien zin, dat het bestond voor een deel uit bijzondere bezittingen, maar anderdeels uit een zeker grondgebied met de hoogste heerlijke regten daaraan verknocht. Die eigendommelijke bezittingen waren zelfs niet zeer aanzienlijk. Het kan zijn, dat van tijd tot tijd en reeds vroeg vele daarvan in andere handen zijn gekomen, bijv. aan de kloosters, die er opgerigt zijn, te Selwerd, Essen en op den Hoorn. Van het eerste is wel blijk overig, van de beide anderen kan men dit niet meer dan vermoeden. Voorts bewijst de inhoud van ons Register ook de oorspronkelijke eenheid van het Goregt of dat grondgebied met Drenthe. Dit volgt uit dezelfde algemeene belastingen, de rookpenningen, schultmudden en precarien; uit de gelijkheid der markeninrigting en andere maatschappelijke omstandigheden. Kortom in alles, tot zelfs, in de taal toe van het Register, waait ons een Drentsche lucht tegen, die niet alleen over het Goregt, maar ook over de stad zich uitstrekt.

Bij al die overeenkomst tusschen het Goregt en Drenthe, zou men nogtans een opmerkelijk verschil kunnen vermeenen te bestaan en ons tegenwerpen tusschen beider bewoners ten opzigte van hunne vrijheid of onafhankelijkheid, op grond van het verschil in benaming, waarmede zij in deze en gene oude latijnsche oorkonden voorkomen, naar de opvatting van Driessen. Dit vereischt dus nog eenige toelichting. De bewoners van Drenthe namelijk worden even als de ingezetenen van Groningen en andere vrijen in ons gewest *cives* geheeten, die van het Goregt echter *homines*. Zoo noemen hunne prefekten ze in den brief van 1285 „homines de Osterwalda

et Gha", [1]) in dien van 1322 „homines de Threntawalda, nostre jurisdictionis"; [2]) zoo noemen zij zich zelven „homines de Nordike" en van de andere dorpen en buurten, allen dus, in den brief van 1332, tegen over de *cives proprietarii* van de Stadshamrikken; [3]) desgelijks „homines de Gho „in het verbond tusschen hen, Groningen en Drenthe, de Plicht genaamd, van 1339. [4]) Driessen nu houdt dezen naam van *homines* voor gelijk met dien van *homines sui, servilis conditionis*, welke de onderhoorige of eigen lieden van den bisschop of de kerk van Utrecht in Drenthe dragen, die in de uitspraak van 1328 voorkomen. [5]) Hij voert dit aan tot staving van zijn gevoelen, dat het Groninger praedium alleen zou hebben bestaan uit een bijzonder landgoed, waarvan de bezittingen wel in het Goregt lagen, maar zonder territoriaal of heerlijk gebied daarvan. Er is echter meer schijn dan wezen in dit bewijs, even als in zijne geheele meening, die thans wel geen aanhangers meer zal vinden. Vooreerst is daartegen in te brengen, dat niet overal en altijd de bewoners van het Goregt den naam van *homines* dragen; neen, immers die van Wolfsbergen, een gehucht vroeger onder Noordlaren, worden in een brief van 1282 door den prefekt en den deken van Drenthe evenzeer *cives* betiteld; [6]) zoo ook die van Helpen voor een deel *(Helcmer Osterhemmerke)* in denzelfden brief van 1332, waarin zij anders met de overige Goregters algemeen *homines* heeten. En misschien zal men bij meer navorsching nog wel meer stukken aantreffen, waarin Goregters dien titel voeren. Ten anderen, mag het zijn dat het woord *homines* hier en daar een lagen stand aanduidt, in 't algemeen beteekent het eenvoudig *lieden*, even als men in de vertaling van den brief van 1322 leest „liede van Threntawalda, unss gherichtecheides". De prefekt noemt ze dus wel lieden die onder zijn geregt behoorden, maar niet *zijne lieden, dienstbaren*, gelijk de bisschop van Utrecht, in de uitspraak van 1328, hiermede *zijne eigen lieden* bij uitsluiting bedoelt, geenzins de vrije bewoners van Drenthe. Op zich zelf beteekent het woord *homines*, even als *lieden*, eigenlijk niet meer of minder dan in 't algemeen *menschen* zonder onderscheid van stand of rang. Eerst wordt deze door bijvoeging van een ander woord aangeduid. Zoo

[1]) Driessen, a. w. I, 45. [2]) Driessen, a. w. I, 93.
[3]) Driessen, a. w. I, 110. [4]) Driessen, a. w. I, 150.
[5]) Driessen, a. w. I, 102; IV, 869.
[6]) Driessen, a. w. III, 559.

noemt de bisschop van Utrecht, in de brieven van 1344, 1368, 1380 en 1400, eenvoudig en gelijkelijk de Groningers en Goregters „homines et incolas oppidi nostri Groniensis et terrarum nostrarum de Goe et de Wolt". [1]) Zoo worden onderscheidenlijk genoemd de *homines nobiles* van Fivelingo en die van Mentene en Menterwolde (de beide Oldambten) in hunne verdragen met de cives de Groninge van 1258 en 1283, en beteekenen de *edellieden* of *hoofdelingen* van die landschappen; [2]) even als omgekeerd de *homines sui, servilis conditionis* voormeld van den bisschop zijne *eigen lieden* in Drenthe. Het woord *cives* wordt ook in 't gemeen gebruikt van burgers en buren, of de ingezetenen, niet alleen van eene stad, maar ook van het platte land, en in beide van eigenerfden en meijers of huislieden tevens. Wil men deze of gene bijzonder onderscheiden, b. v. de *eigenerfden*, dan worden dezen genoemd *cives proprietarii*, gelijk die van de Groninger hammerikken in den brief van 1332 boven vermeld. Dat de naam van *homines* of *lieden* voor de bewoners van het Goregt niet de beteekenis van *eigenlieden* kan hebben, volgt ook daaruit, dat zij werkelijk, even goed als die van Drenthe, eene *gemeente*, *communitas*, dat is eene vereeniging van vrije bewoners uitmaakten, die niet zelden zelfstandig, zoo als in het stuk van den waterstaat, voor zich optreden en verdragen sluiten met naburige bewoners of landschappen, met en ook zonder kennisneming of bevestiging van den prefekt. [3]) Even zoo later tot onder de stad doet het Goregt zich als eene vrije gemeente voor. Zoo sluiten o. a. de buren van Haren, Hemmen, Dillicht en Helpman in 1491 onderling eene overeenkomst over de afwatering hunner landen. [4]) Volgens het Selwerder Landregt van 1529 was het den Goregters, even als den Drenthenaren geoorloofd — en dit steunde zeker op hun oud regt — onder zich vergaderingen te houden om hunne openbare en bijzondere belangen te bespreken en daaromtrent besluiten te nemen

---

[1]) Driessen, a. w. I, 162, II, 258, 352 en 519.

[2]) Driessen, a. w. I, 34, 43. In het verdrag van 1258 noemen zij de bewoners van Threntawalda *incolae*.

[3]) Zie van de eerste soort de brieven van 1309 en 1332, van de laatste, dien van 1339, reeds boven aangehaald, en nog die van 1364 en 1365 bij Driessen, a. w. II, 240 en 249.

[4]) Gron. Arch. 1491, no. 32, Reg. V, bl. 87.

of willekeuren te maken. [1]) Er doen zich dan ook vele besluiten voor der stad, waarin hare regering goedkeurt de willekeuren door de ingezetenen van onderscheidene marken genomen, zooals die van de Harender, Essen en Glimmer marken. [2]) Genoemd Landregt en latere verordeningen daarbij gemaakt blijken allen wederzijds geheel langs constitutionelen weg, door volk en heer beide, tot stand gebragt te zijn. Genoeg er bestaat geene reden, om in dit opzigt, wat vrijheid of onafhankelijkheid betreft, het Goregt anders te beschouwen dan Drenthe.

Volledigheidshalve zal ik hier nog bijvoegen, wat de geschiedenis ons verder leert omtrent de lotgevallen van de besproken Goregter goederen of inkomsten tot in onzen tijd of derzelver einde toe. Hier komen de oude rekeningen van de stad in de eerste plaats in aanmerking, te weten, die na 1536, toen de stad weder Heer is geworden van het Goregt. Volgens de oudste hiervan nog bestaande stadsrekening, die van 1547, had de Schrijver van 't geregt van Selwerd van *oldes altijdt* gehad, *van wege den Ambtman* de opbeuring der Tafelgoederen, of de inkomsten in ons Register vermeld, doch was hij nu daarmede belast *uit bevel van Burgemeesters en Raad*, aan wie hij deswegens rekening moest doen; terwijl de Ambtman rekening van de breuken deed. Hiermede stemmen overeen de eedsformulieren van beiden, den Ambtman en den Schrijver. De Ambtman mogt dienvolgens o. a. zich niet *bekreunen* om de *wisse* en *zekere* opkomsten van het Gerigt van Selwerd, maar deze tot der stads behoef laten komen; en de Gerigtsschrijver moest o. a. de Tafelgoederen en alle andere zekere opkomsten, met de accijnsen, opbeuren en in handen van den Stadsrentmeester overleveren, als ook, zoo er nog eenige goederen verdonkerd mogten zijn, die opsporen en den Stadsrentmeester bekend maken. [3]) Bevat, naar ik gistte (bl. 99), het tweede gedeelte van het register van 1556 die Goregter inkomsten, welke de Ambtman voor zijne bediening toen jaarlijks genoot, dan bestonden die in de volgende: van een akker te Haren,

[1]) Zie Landr. v. Drenthe van 1412, 1ste Art. bij Magnin, *Besturen*, II, 2de Ged. bl. 231, en Landr. v. Selwerd van 1529 het Art. „Van wilkoeren" t. a. pl. in de Werk. van P. E. J. P. VI, 22.

[2]) Zie o. a. Stadres. 21 Dec. 1722.

[3]) Zie den hoofdinhoud dezer eedsformulieren gevoegd achter het Selwerder Landregt van 1529 in de Werk. van P. E. J. P. VI, 45, en ze in hun geheel achter dat geschreven Selwerder Landregt, waar ook ons Register van 1563—1564 zich bevindt.

12 stuiver; de smalle tienden aldaar, opleverende omstreeks 1 emder gulden; de accijns van vreemd bier, 13 emd. gulden; kond- en zegelgeld, dit laatste op zijn minst 20 of 22 emd. gulden; de breuken, meer of min 100 emd. gl., en eindelijk $\frac{1}{8}$ deel van een waar in de marke van Noordlaren, met een stukje hooiland op de marke, een voer hooi opbrengende, en een akker op den esch, een mudde groot. De Ambtman trok dus toen de breuken in haar geheel, later $\frac{2}{3}$ en de stad $\frac{1}{3}$ daarvan. [1]) Er wordt daarbij nog vermeld, dat men hoender, vogels, eijer, boter, visch, hazen enz. daartoe opbragt. Zoo arm was toen het volk aan geld, dat het zijne breuken in natura zelfs met zulke zaken plagt te betalen. De breuken, die kwamen van de schultmudden, de rook- en battingspenningen in Drenthe vervielen alleen aan den bisschop volgens het Landregt van 1412; [2]) en zoo mag het ook met dergelijke breuken in het Goregt geweest zijn, niet aan den prefekt of ambtman, maar aan den bisschop en later de stad.

In gemelde stadsrekening nu staan de stadsgoederen of inkomsten van het Goregt onder vijf *capita* of hoofden, doch alleen de slotsommen daarvan geboekt, namelijk: *broeke, heren tafelgueder, vremde beer axcijs, precarien alle sprinckjaar,* en *wechgelt toe punter brugge.* En zoo is het een aantal jaren gebleven. Er kon dus geene vergelijking plaats hebben tusschen de oude stadsrekeningen, wat den aard en inhoud der Goregter inkomsten betreft, met ons Register daarvan in 1563—1564. Eerst in 1627 zijn zij even als daar bijzonderlijk opgegeven, op eene aanmaning, naar 't schijnt, aan den rentmeester door de raadsgecommitteerden tot het innemen zijner rekening daaromtrent in het vorige jaar gedaan, luidens eene kantteekening bij de rekening van dat jaar. Wij treffen dan nu die inkomsten in de rekening van 1627 en zoo voortaan aan, doch niet alle noch dezelfde meer, ook anderen, en ook in eene andere orde, en wel deze: *landerijen, pachten, rookpenning, grunsinck, tienden, schultmolt.* De landerijen zijn intusschen aanmerkelijk vermeerderd door aankoop van de voormelde Esser en andere kloosterveenen. De tienden zijn ook vermeerderd met die te Helpen aangekocht in 1598 (in 1580 volgens de rekening van 1698) van de erven van wijlen proost Johan Wichering door burgemeesters en raad, als *leenheeren.* Het zijn dus dezelfde tienden van Helpen, als in

[1]) Stadsresol. 5 Dec. 1621.

[2]) Magnin, a. w. II. 2de Ged. bl. 242.

den pachtbrief van 1462 onder de aan hem erfelijk verpachte tafelgoederen vermeld staan (bl. 123). Ik kan niet onopgemerkt laten, dat de stadsregering hier als leenheer voorkomt. Men schijnt dus toen die verpachting als eene beleening beschouwd te hebben; er bestond trouwens ook weinig of geen verschil daar tusschen. Hoe dit zij, de erfpacht zelve zal, hetzij bij diezelfde gelegenheid of eene andere, afgekocht zijn door de toenmalige bezitters, de familie Horenken, waarin zij, zooals wij zagen (bl. 123), in 1559 was overgegaan. De belasting op de paarden ontmoet men ook niet meer en zal dus opgehouden zijn. Opmerking verdient nog dat in deze en volgende rekeningen de *tinspenning* den naam van *grunsink* draagt. Ypeij en Feith lazen reeds op eene enkele plaats daarvoor *grinspennink* (bl. 110); hier kan eene schrijffout of onjuiste lezing de oorzaak zijn; maar het gebruik van het woord *grunsink* zal anders te verklaren zijn. Die naam was ook eigen aan de geldsrente, welke voorheen uit een zeker aantal huizen in de stad Groningen jaarlijks en van ouds aan den graaf van Benthem moest betaald worden, maar sedert 1585 door de stad is afgekocht geworden. [1]) Die naam zal zooveel als *Groninger penning* beteekenen en het schijnt, dat men, zonderling genoeg, door verwarring den naam van deze opbrengst op de Goregter heeft toegepast. Meer laat zich, kan ik er althans niet van zeggen. Van andere bijzonderheden meer, hier op te merken, zwijgen wij.

De stad heeft vervolgens pogingen aangewend om zich van deze en gene Goregter goederen of inkomsten, vooral de kleinere, te ontdoen. Men schijnt ook toen soms al achterlijk met de opbrengst daarvan geweest te zijn. Ik vind althans omtrent de tienden eene aanmaning tot betaling daarvan in 1629. [2]) Naar het voorstel van het finantieel rapport van 11 Jan. 1634 [3]) heeft de stadsregering eerst herhaaldelijk moeite gedaan, om de ingezetenen te bewegen de kleine pachten althans, als van grunsink, rookpenning, vrij logies en de precarie af te lossen. [4]) Doch vruchteloos. Daarop

---

[1]) Gron. Arch. 1588, no. 3, en verder de op het woord in het Register meer voorkomende stukken, daartoe betrekkelijk. Ook deze opbrengst verdient een nader onderzoek.

[2]) Stadsresol. 25 en 27 Julij 1629, nadat in 1621 besloten was de tienden te Haren te verpachten, 15 Dec. 1621.

[3]) Op het Gron. Arch. Reg. V, bl. 142, no. 69, 4.

[4]) Stadsresol. 12 April 1639, 30 Maart 1643, 16 April 1647, 25 Maart 1654, 3 April 1656, 7 April 1658.

is zij begonnen de Goregter zoowel als andere stadsgoederen in het openbaar te verkoopen. Zoo is dit geschied in 1663 (27 April en 4 Mei) met een deel landerijen van het Goregt, waaronder ook die te Westerbroek, Noordlaren en Haren op het Register vermeld (No. 3 *a* enz. 7 en 8), met de tienden te Haren (No. 6), blijkens de rekening van dit jaar, werkelijk zijn verkocht. Dit gelukte echter niet zoo goed met de veiling in 1698 (8 en 12 April), onder andere goederen van de stad, landerijen nog in het Goregt en elders gelegen, van de rookpenning, de kleine pachten (no. 1, 2 en 3), die uit Altinghuis te Glimmen (no. 10, *f*), het regt van vrij logies (no. 13), de tienden tot Wolde (no. 9), het schultmolt (no. 12), alsmede de precarie. [1]) Daartoe bepaalden zich nu hoofdzakelijk maar meer de oude Goregter inkomsten. De tienden te Helpen waren al lang niet meer betaald. De overgeblevene tienden te Kropswolde gaven ook niet veel meer. Het blijkt uit de stadsrekeningen en het gedrukte rapport van 23 Maart 1722 tot redres der stadsfinantien, dat geen die inkomsten verkocht is geworden. Het voorstel der commissie om de karspelen in 't Goregt te *gelasten*, die inkomsten tegen 4 proc. af te koopen, vond zwarigheid bij de regering; wel werd de stadsrentmeester in 1728 gemagtigd, om de „grondsink" en rookpenningen te laten aflossen, door wien zulks begeerden. [2]) Dit gelukte evenmin. Alleen vind ik dat de provincie het schultmolt en eenige kleine grondpachten, die zij nu in plaats van het klooster Essen aan de stad jaarlijks schuldig was, in 1765 naar 3 proc. heeft afgekocht. [3]) De opbrengst van de overige Goregter inkomsten aan de stad geschiedde verder vrij geregeld, tot dat de omwenteling van 1795 en de woelige jaren, die daarop volgden wel eens in twijfel deden trekken, of men die, en wel inzonderheid het schultmolt, dat de voornaamste opbrengst was en als eene soort van grond- of uitgaande rente beschouwd werd, naar de beginselen dier tijden en de aangenomene staatsregelingen, nog bij voortduring verschuldigd ware. En hoezeer, in bedaarder en stiller dagen, de wettigheid en regtmatigheid van het schuldmolt niet meer in twijfel getrokken werd, zoo waren er inmiddels eenige jaren verloopen, gedurende welken tijd de registers, die niet bij de

---

[1]) Volgens de gedrukte conditien van deze en gene veiling hier en daar nog aanwezig.

[2]) Stadsresol. 18 Nov. 1728. [3]) Stadsresol. 7 Dec. 1765.

stad, maar onder de schatbeurders waren gebleven, sedert 1723 met de opbeuring van het schultmolt belast, [1]) werden te zoek gemaakt, waardoor het voor de stad onmogelijk werd de landen aan te wijzen, die moltpligtig waren, en waardoor er wijders vele moeijelijkheden, vooral ten aanzien van Haren, ontstonden. De stad heeft dientengevolge jaren lang proces daarover gevoerd met eenige dorpen in het Goregt, vooral met Haren. Ik zal dit echter evenmin als Ypeij en Feith gedaan hebben in bijzonderheden nagaan, maar den lezer, die daarvoor lust mogt gevoelen, hiertoe gelegenheid geven, door aan te wijzen de stukken daartoe betrekkelijk. [2]) Het slot is geweest dat het schuldmolt met andere oude inkomsten, de rookpenning, grunsink, vrij logies en precarie sedert jaren niet meer betaald zijn, komende vervolgens nog wel in de stadsrekeningen voor, maar als restanten. Het schuldmolt is eindelijk afgekocht geworden door Noorddijk in 1831, dat sedert 1804 niet meer had betaald; [3]) door Haren en Noordlaren in 1833, [4]) door Onnen in 1835. [5]) Met de andere dorpen of gehuchten, die hier nog overblijven, schijnt de zaak onafgedaan te zijn gebleven; er is mij

---

[1]) Volgens Stadsresol. 2 Febr. 1723.

[2]) Stadsresol. 29 Oct. 1805: De stadsrentmeester gemagtigd, om de nalatige kerspelen van 't Goregt in de betaling van 't Schuldmolt te doen aanmanen tot betaling. Zie ook nog Stadsresol. 28 Nov. 1805. Stadsres. 23 Junij 1806: Magtiging op den stadsrentmeester om de nalatigen in 't voldoen van 't Schuldmolt daartoe door regtsmiddelen te dwingen. Stadsres. 13 Jan. 1807: Door de gekwalificeerden tot 't opmaken der kohieren van vaste goederen in 't Goregt de registratie van de zoogenaamde kleine pachten, als Schuldmolt enz., zijnde geweigerd, is daarover eene missive afgezonden aan 't Departementaal bestuur. Stadsres. 20 Jan. 1808: Missive aan den Landdrost over en ter zake der nalatigheid van sommige kerspelen in 't Goregt in de betaling van 't Schuldmolt. Stadsres. 23 Jan. 1809: 't Achterstallige Schuldmolt geregtelijk in te vorderen. Stadsres. 9 en 30 Mei 1810: Missive aan den prefekt houdende nadere inlichtingen nopens den aard en den staat van het tusschen Haren en deze stad aanhangig proces over de heffing van het Schuldmolt. — Request der landeigenaren en gebruikers onder het kerspel Haren aan Z. M. den Koning over het Schuldmolt, 20 Oct. 1826, op het Gron. Arch. 1826, No. 5.

[3]) De transactie van dezen afkoop van den 8 Jan. 1831 is gedrukt te vinden in de Aanteek. op de Leerrede van P. Boeles, Jun.: *Het 250 jarig bestaan der herv. gem. te Noorddijk*, bl. 29.

[4]) Zie Gron. Arch. 1833, no. 1 en 2.

[5]) Gron. Arch. 1835, no. 1.

althans daaromtrent niets onder de oogen of ter ooren gekomen, ook niet betrekkelijk de andere inkomsten. Hoe dit zij, niets is er bij de stad meer overig gebleven van de goederen of inkomsten van het aloude koninklijke Groninger praedium en alle spoor hiervan verdwenen. En zoo ben ik ook gekomen aan het einde van mijne taak. Ik besluit in de hoop, den lezer, die belang stelde in ons onderwerp, niet geheel onvoldaan te hebben gelaten, al is het dat ik mij vaak met gissingen heb moeten behelpen en niet alles kunnen verklaren, wat hij misschien nog verklaard wenschte. Ik neem ten slotte deze gelegenheid waar, om hen, welke hetzij door het bezit van bescheiden, hetzij door plaatselijke kennis, in staat mogten zijn meer licht omtrent deze en gene punten aan te brengen, daartoe op te wekken.

Intogt van Rennenberg.

24 Junij 1579.

Sijn Gen. (nae het Tractaet accordeert ende de gijselers al den 14 nae Campen vertogen) ad vii vespert. van Winsum ingekomen, is mit een voeder wijns van vi amen, ii vette ossen ende ii last haver vereeret; ook mit iiii vendel borgers van buten ingefuirt worden, ii op de merckt staende, d'ander op de vesten ende poorten. De Raedt Sijn Gen. an de binnenste Ebbinge poorte aen de zijdt nae 't schuttenhuijs [1]) een welkoom geheten, doch *geen slotelen presenteert als ook neet gebruickelijck, dan is alleene der Coninginne Vrou Marie sulx ter eere geschiedt.* Sijn daer nae bij 't bussenhuijs langs op 't heeren hoff [2]) gegaen ende Sijn Gen. weder begroet ende de voors. presentatie laten doen, die sijn Gen. te dancke ontfangen, ende daer nae bij de Stadt ten avontmael gewest ende ondertusschen 't canon op de wallen gelost. [3])

---

[1]) *Schuttenhuis* en *bussenhuis* vermoedelijk het latere *giethuis*, waarvoor een gedeelte van het Jacobiner klooster was bestemd.

[2]) *'t heerenhoff* = stadhouderlijke hof, nu het militaire hospitaal.

[3]) Arch. h. s. in 4to nr. 77, bl. 134.

INVENTARISSEN

UIT DE

ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW.

Voor de kennis van het huisselijk leven onzer voorouders, meer nog voor die der meubelen, lijfstoebehooren, goud en zilver en voorwerpen van weelde, welke door hen werden gebruikt, zijn de boedelbeschrijvingen van vroegeren tijd een niet onbelangrijke bron. In het archief zijn eenige inventarissen van boedels uit de zestiende en zeventiende eeuw bewaard, die daarvoor thans kunnen dienen. Zij betreffen evenwel alleen inboedels van eene deftige burgerhuishouding. Gaarne zouden wij deze wenschen aan te vullen met de eene of andere beschrijving van den inboedel van eenen aanzienlijken, opdat daarmede een blik mogt kunnen worden genomen in eene huishouding van hoogeren stand. Waarschijnlijk zijn er nog voorhanden en is het vermoeden niet ongegrond, dat deze of gene afstammeling uit een aanzienlijk geslacht ze onder zijne familiepapieren bezit. Wij noodigen de zoodanigen uit ons die ter plaatsing in deze *Bijdragen* af te staan. Ten opzigte van de inventarissen, die thans worden medegedeeld, kan het volgende tot inlichting dienen.

De eerste inventaris bevat de beschrijving der nalatenschap van eenen priester, genaamd Johan Eelen of Horstmar, die was gehuisvest ten huize van Frans Schedam vermoedelijk ook eenen priester of ander geestelijke. Aan het slot der beschrijving is opgenomen eene lijst der uitgaven gedurende de laatste ziekte en voor de begraving besteed.

De beschrijving eener nalatenschap van eene zuster in het zusterhuis, 'twelk was gevoegd bij het fraterhuis, vindt men in inventaris twee. Dit zusterhuis gesticht door Albert

Jarges en Ludekina zijne echtgenoot, en waarover het bestuur door laatstgenoemde in 1468 aan de broeders van het gemeene leven was opgedragen, is aanvankelijk gevestigd geweest aan het Martinikerkhof en werd vandaar later overgebragt naar de Breedegang, gelegen tusschen de Haddinge en Folkeringe straten. [1]) In 1651 waren daar nog twaalf vrouwen aanwezig, doch in 1688 was dit getal tot op 2 uitgestorven, toen bij resol. van borgem. en raad van 28 Oct. 1688, werd besloten dit gasthuis te verkoopen en de beide daar nog wonende vrouwen gedurende haar leven te onderhouden. Niet onbelangrijk ten opzigte van het nu behandelde onderwerp is het testament van 19 Sept. 1581, in het archief voorhanden, waarbij zuster Aeltgen, in tegenwoordigheid van zuster Margareta, zalige zuster Vrouken en Fennetgen van Leuwerden, ten overstaan van Derk Russchenburch priester van S. Merten aldus beschikt over hare goederen, „haer bruders zaligen soen, Ruebert Hermes viftich emder guld. nha luidt enen versegelden brieff opt olde ampt, erholden ijn gueder custodi bij den Eer. heren Burgermeester Derck Rubert. Daertho alle achterstallige renten vant hues daer Rubert vorg. moeder nu ter tijdt noch ijn wonet, summa facit hondert gl. Maket haer l. nicht Aeltgen Ruberts haer siluere messen met alle annex, vnde een van haer beste ringen. Maket hoeren bichtuader hoer beste falij [2]) (dat Aeltgen obgemelt namaels, yn des bichtuaders, soe hie bericht, afwesent, wedderoepen hefft). Maket suster vrouken, voer hoeren truwen denst horen besten swarten rock. Delegiert suster Margareta hoer siluere gordell, soe die dat gedragen. Disponiert vnde maket dat wese kint Lubbertgen, hoer daglickse rock. Delegiert vnde vereret tho een testament dat fratergasthuis met twintich daler. Maket heer Dercks maget Immetgen twe hemden ende twe halsduken.... Dit testament vnde dusse dingen sint alsoe gedaen vpt Fraterhuis bouen vpt lutticken kamerken.” De op de kamer van deze zuster Aleijt aangetroffen goederen vindt men in het inventaris opgeteekend.

In de derde beschrijving is de inboedel van eenen kleermaker, die nog al eene menigte lakenen van onderscheidene soorten heeft nagelaten, geinventariseerd.

De vierde inventaris bevat eene beschrijving van den in-

---

[1]) Lorgion, *Gesch. beschr. der stad Groningen*, dl. 1, bl. 243.

[2]) Falij eene groote vrouwen tabbaard.

boedel van iemand, die woonde in de heerestraat, westzijde, en eene koemelkerij schijnt gehad te hebben, blijkens de tot dit bedrijf behoorende en daarin vermelde voorwerpen. In dit inventaris worden nog vermeld. „Item noch hebbe ick drie koeijen, tho wieten melckkoeijen vnd twe voliaerige ossen.”

In het vijfde stuk worden beschreven de gouden en zilveren sieraden van de vrouw van eenen welgestelden landbouwer, in het laatst der zestiende eeuw.

I.

Inventarijs van saligen Hern Johan Horstmars guederen.
Datum 27 *December* 1563.

Item an guederen, gelt vnde hantscriften sinnen gevonden, binnen Grunningen Anno 1563 den soeuentwintichsten dach decembris, then huijse heer Frans Scedam, boeuen op zalighe heer Johans kamer, in bijwesen der vrommen vnde discreten heren unde mannen als heer Frans Scedam, heer Roleff husinghe, heer Johan Rijckman, meijster Koert Eibens vnde Derck Lijfflander.

In den eersten een sulueren schencvatgen met een suluerlepel soe groet vnde cleijn als se sinnen.

Noch een bueijltgen met een nije scaep. [1])

Item noch tijn sulueren penningen groet vnde cleijn.

Noch een zedelken waer in staen etzelijcke geleende penningen, in den eersten meijster Henrick van Oldenzeel glasemaecker 6 dalers geleent gelt.

Item noch een leren schee met suluer beslagen, boeuen vnde beneden met twe sulueren messen vnde een preemken oeck met suluer beslagen.

Noch 32 brabanssche stuuers in suluer gelt, item negen goede dalers vnde dre snaphanen, noch 53 enckede golden gl., een ducaet, een philips gulden, vnde ses enckede rijders.

Item een hantscrift van hundert enckede dalers op Wolbert Kremer sonder naem vnde marck onderteecket.

Noch een hantscrift van vijftich enckede dalers holdende op Harmen Hinricks.

Item noch een hantscrift van twe hundert dalers op Wolbert Kremer.

---

[1]) Scaep, eene munt, die de waarde had van 3 Gron. stuivers.

Item noch een hantschrift van een vnde twintich dalers op Henrick van Hattum holdende.

Dijt bekenne ijck Franciscus Schedam mijt mijn egen hant, dijt bouengescreuen also rechtfeerdelick gescheet toe wesen.

Dit boeuenscreuen bekenne ick Rodolphus Husinghe met mijn eijghent hant alsoe rechtveerdich tho wesen als boeuen gescreuen etc.

Dit bouen bescreuen bekenne ick mester Coert Aebens mith mijn eghen hant alsoe rechtuerdich gescheen thoe sijn als bouen gescreuen ijs.

Dijth bouen als bescreuen hebbe ijck Derrijck Lijfflender bij gewest vnde ijs alsoe, alst bouen angetekenth ijs, rechtferdijch. [1])

Up nije jaers dach A° 64, in de prusche kiste geuonden in bijwesen heer Frans Scedam, heer Roleff Husinghe, meijster Koert Ebens, Derck Lijfflander.

In den eersten een bruijn kammelotten wamboijs met een paer grauue hoesen.

Item een swart laken wamboijs met wit voer.

Item een olt saijen wamboijs.

Noch een paer bruijn mouwen.

Item een paer olde laeken swarte mouwen.

Noch een olt bnet, [2]) item noch een bnet.

Item noch dree olde scoerde hemden met een olt scoert koerkleet.

Item noch een koerkleet, noch twe guede hemden.

Noch dre ellen roet, selffrets [3]) voerlaken ende een vorndel in een kussen buer.

Item noch een swart kransgen met een suluer vrouwen belt.

Noch een bont breuen inholdende sijner *professie* in een kleijn gesloten kisken jn der ander kiste geuonden.

Item een poijl vul vlas, noch een linnen poijl vul vlas, noch een olt hemt met wat vuul vlas.

Noch tijn lakenen van twe stucken, soe als se bint, guedt vnde quaedt.

---

[1]) Dergelijke verklaring is geplaatst onder ieder gedeelte van dit inventaris.

[2]) Bnet = bonnet.

[3]) Selffrets = zelf gereed, geweven.

Item noch veer hemden, noch een kussen buur mit olde lappen.

Noch vijff olde tho scoerde hemden.

Item noch soeuentijn sleeck louwent. [1]

Noch een beschoten beddestede.

Item noch een paer nije grauue neerhosen.

Noch sestijn olde grullen [2] met een kulte [3] met een linnen buir met ein olt kussen in een groete risen korff gepacket.

In boecken op der kamer geuonden bijnt dese.

Homelie Joannis Eckij tomi duo.
Theophilartus in quatuor Euangelia.
Haijmo in omnes psalmos.
Postilla Anthonii Coruini, altera pars de sanctis.
Postilla Koninckstei jn.
Duo testamenta latina.
Theophilartus in Paulinas epistolas.
Homelie Joannis Hoffmeijsteri.
Commentaria Bedae in epistolas canonicas.
Sermo vnus Diui Cecilij.
Opus sermonum Godscalcij.
Quintae partis declamatoriae operum Joannis Eckij in Lutherum.
Epitome Erasmi in elegantiarum Laurentij Vallae.
Postilla Koninckstei jn in epistolas et Euangelia.
Commentaria Gabratij.
Commentaria in cantica canticorum.
Justinus et Quintus Curtius.
Decacordum Christianum.
Adagia Erasmi.
Vetus testamentum volumen prius.
Paraphrases in epistolas Pauli.
Haijmo de varietate librorum.
Secundum volumen veteris testamenti.
Haijmo super Aeuangelia totius anni.
Opuscula Ambrosii Pelargi.
Epistolae Spangenborch.

---

[1] Sleeck, plat, glad: louwent, lauwer, bekken, ketel, comfoir?
[2] Grullen, grollen, zaken van geene waarde.
[3] Kulte, culcitra = kolte, onderbed.

Sermones Joannis Landspergü.
Concordantiae bibliorum.
Index utriusque testamenti.
Postilla Spangenberch pro juuentute per questiones explicata.
Enchiridion Joannis Eckij.
Postilla Joannis Feri.
Paraphrases Erasmi in epistolas ad Hebreos.
Homiliarum Joannis Eckij, tomus tertius de sanctis.
Sermones dominicales Hugonis de prato florido.
Tomus secundus homiliarum super Aeuangelia.
Enarrationes in quatuor Aeuangelia Anthonii Broickuuij.
Liber operis egregij.
Postilla Spangenborch per questiones explicata.
Pandectae scripturarum Brunsfelsij.
Breuiarium vnum secundum vsum Traiectensem.
Tria breuiaria secundum vsum.

Dijt bijnt bedde vnde beddes klederen op sijn kamer geuonden met ander klederen ende huijssraet.

In den eersten een olt bedde met een olde poel mit veer oerkussen.

Item een haren dekenn met witt voer, noch twe haren kussen met vlocken.

Noch twe stenen kruken mit tinnen leden, twe stenen kruken met holten litten, een messinghe kandelaer.

Item een tinnen kop, een tinnen lampe, een puester, [1]) noch itlijcke stenen potten ende koppen.

Noch ses tafelbreden roet, een ijseren panneken.

Item een kantoer, een bogelde [2]) stoel, noch een trayelde [3]) stoel.

Noch een kleerbessom, een spegel, een tinnen lepel met een holten scottel ende lepel. Item kneuel stock, [4]) noch een tinnen pispott, een pulmeter, [5]) een tanghe.

Klederen.

Item in den eersten een versteynen paltrock [6]) swart.

[1]) Puester, poester, een ijzeren pijp om er vuur mede aan te blazen, blaasbalg.

[2]) Bogelde = gebogen. [3]) Trayelde = gedraaide.

[4]) Knevelstock = jaagpiek, polstok.

[5]) Pulmeter, pulpt, pulptum, lessenaar?

[6]) Versteijnen = fusteijnen, fusteijn, katoen: paltrock een korte rok met lange mouwen.

Noch een grauwe paltrock mit mouwen.
Item noch een olde grauue paltrock mit mouwen.
Noch een olde swarte paltrock met mouwen.
Een grauue borger mantel.
Noch een grauue kasiack [1]) met kruse mouwen.
Item een olde preesters wanderock swart. [2])
Noch een langhe swarte preesters rock mit een kraghe.
Item een langhe grauwe preesters rock mit kamelott geuoret.
Noch een swarte olde preesters rock.
Een preesters koevel. [3])
Noch een olde saijen kasyack.
Itlijcke tufelen [4]) vnde schoen, noch twe lakenen, veer kussenburen, een wijtel.

Item van zalighe heer Johans gelt genomen tot profijt sijner wthijnge vnde eerlijcke begrauinghe, als dat hijer binnen de lofflycke stadt Grunningen een gebruick vnde manneer ys, in den eersten, neghen enckede dalers, neghen golden gl., twe vnde dartich brabanssche st. in suluer gelt, dre olde snaphanen.

Noch dre golden guld. daer de huer van de kamer ys mede betaelt etc.

Item wederom wtgelecht voer zalighe heer Johan Eelen ofte Horstmars, de welcke gerustet ys in Godt den heren tho huyse Francisci Scedam binnen Grunningen op daghe Joannis Apostoli, inter horam tertiam et quartam post meridiem Anno 63.

In den eersten een stuuer voer romenije. [5])
Een kanne wijns laten halen in syn kranckte,. 9 st. gegheuen.
Noch 34 st. voer vette vogelen wtgelecht.
Item 2 st. voer peper, 3 st. voer safferaen.
Noch 3 st. voer prumen van de mast. [6])
Item 2 st. de tonnendraghers gegheuen.

---

[1]) Kasiack, kaiacke, een linnen vrouwen bovenkleed.
[2]) Wanderock een rok van wande laken, alzoo een lakensche rok.
[3]) Koevel , kap. [4]) Tufelen, pantoffelen.
[5]) Roomenije, een Spaansche wijn.
[6]) Prumen van de mast = pruimen van Damaskus? pruimedanten.

Noch 2 st. voer een spint solts, een halue daler voer Grunninger beer, 2 st. voer wortelen.

Item een stuuer voer honnich, 1 st. voer mustert, noch een stuuer voer etick.

Item dre stuuers voer een waskeersche.

Item elf st. voer een pont suckers, noch xi st. voer een pont suckers.

Noch 4 st. min 2 placken van bancken tho hueren vnde voer veer holten beeckeren.

Item 32 st. offergelt, noch een brabansche st.

Noch xxi st. luetgelt, 4 st. van de lossinghe van de keerssen.

Item 34 st. presentie der gemene Preesteren.

Noch voer torffs 42 st. Grunningers.

Item 2 st. de ionghen gegheuen, de de gaffel keerssen droeghen.

Noch 7 st. de scencker gegheuen.

De koeckster elff st. gegheuen.

Noch de backer voer schoen broet 19 st.

Voer dree pont keerssen gegheuen dre scaep.

Item twe emder gulden min een halue stuuer voer scincken vnde hoenderen.

Noch voer runder vleijss 2 dalers 6 st. een magerman.

Noch 9 stuuers voer scottelen, potten, ketelen tho huer.

Item een oert dalers de Doctor, noch een oert dalers de Apteecker gegheuen.

Noch de koermeijster 8 st.

Item vijff arensguldens voert huysholt. [1]

Noch twe vrouwen, de zalighe heer Johan hantreckinghe hebben gedaen in sijn kranckte, de ene soeue brabansche st., de ander 111½ st. bra.

Item de maghet in huyse daer he verstoruen ys 111½ st. brab.

Noch Konert doetgrauer ½ daler gegheuen.

Item Wobbe keerssendreyster gegheuen soeuen arensgl. min een oert.

Noch de koster, de de wthinghe gebeden heft, 4 st. gegheuen.

Noch voer een tonne Hamborger beers 14 arens gl.

Item een emder guld. voer allerleije dinghen, de men neijt bethaemt tho scrijuen.

---

[1]) Huisholt, doodkist.

Item twe st. een placke gegheuen de slemender, de twe kisten geuoert heft wth de weem [1]) in heer Frans achterhuyss.

Summa belopt van dat wth gegheuen ys 26 emd. gulden vnde twe vnde twintichste halue stuuer.

Heer Frans Schedam, mester Coert Aebens, Hugo Messemaker en Arent van Deuenter sijn samentlijk ende elck van hem in solidum, voer hem ende horen arffgen. myt lijfflijke, an handen des erb. Borghermesters Sasscher van Heringa gedane hanttastinge, borgen geworden ende gebleuen voer alle namaninghe ende ansprake, soe tot enijgen tijden gescheen offte gedaen muchte worden, van wegen szodane guederen, clederen, clenodien, boecken, hantschriften oeck gelt, golt, suluer, gemuntz, ongemuntz ende anders, soe saelighe heer Johan Horstmer vp synen starffdach alhyr nagelaten ende in dussen Jnuentarijs int lange beschreuen. Daer vp dan en Er. Raedt deselue guederen alle, vermoge jegenwoerdigen Inuentaris, volgen lathen, Nelle, Gerrijt Pennincks huesfr. borgersche binnen Deuenter tot behoeff ende van wegen Joachim Hinricks ende Aelken sijn suster als arffgen. tot saeligen heeren Johan vorgen. en dat in presentie Joachims vors. actum den 13 Martij 1564.

get. J. Duertz v. E.
3. 13. 64.

II.

11 Januarij 1582.

Inventarium der moblen vnnd tijlbaer guederen dess conuents vnd suster huijses van de fraters genant. Jck vnderges. notarius publ. durch jnstantie vnd versueck van den Erb. vogeden dess vorss. conuents omme alsulcke moblen tho jnuentariseren jn presentie der W. here her Carel boetseler vnd h. Derck Ruijsschenborch vnd beuonden als volgeth.

Op huijden den 5 Januarij anno 82 omtrent negen vuij-

[1]) Weem, huis van den pastoor.

ren vorden mijddach sijnnen wij bouen gemelt samptlicken yn dat vorss. sterffhuiss gegaen, om alsulcke guederen cleijn vnd grot tho jnuentariseren nae luijt onsen Commission vnd beuell yn presentie als bouengescr.

Inden ersten jnde koecke beuonden op eijn ruijme [1]) staende sess grote tijnnen schottelen.

Noch drije passelicke tijnnen schottelen, na aduenant.

Noch eijn cleijne tijnnen schottele.

Noch drije bancket schottelen.

Noch soeuen moesschottelen tijnnen.

Noch veer tijnnen koppen.

Noch eijn dobbeler mijtt eijn muijstert poth.

Noch eijn solt vath.

Noch twe tijnnen beer pullen.

Noch eijn ketel van anderhalff emmer.

Noch eijn emmer ketel.

Noch eijn halff emmer ketel.

Noch soeuen messinge deckselen grot vnd cleijn onder malcanderen.

Noch eijn messinge schepper sonder stael.

Noch eijn groten coperen poth van eijn emmer.

Noch veer coperen potten na aduenant.

Noch eijn coperen poth mijt eijn stael.

Noch twe cleijne potten mijt staelen.

Noch drije cleijne coperen potdeckselkijns.

Noch eijn messinge doerslach

Noch drije schuijmers dar van twe grot sijnt.

Noch eijn grote roester van 2 jseren gaffelkens.

Noch drije jseren sleuen.

Noch twe coperen pannen.

Noch twe coperen hantvaten.

Noch drije jseren braetpannen.

Noch eijn coperen vuijrstoue.

Noch eijn jseren drijvoeth.

Noch eijn haell [2]) mijt sijn annexen.

Noch eijn holten soltvath.

Noch eijn tange.

Noch eijn hantbijle.

Noch eijn brotmess op eijn bret gemaeckt.

---

[1]) Ruime, ruimte.

[2]) Haell, hangel, een ijzer om er ketels en potten boven den haard aan te hangen, in plaats van eene haardketting.

Noch eijn koecken rijne.
Noch eijn grote holten flaesche.
Noch eijn puijster.
Noch twe moessmessen.
Noch eijn marck emmer.
Noch eijn coperen vijsel.
Noch twe emmers.
Noch sess holten potdecksels.
Noch soeuen holten schottelen, war van de 4 grot sijnt.
Noch eijn cleijnen holten molde [1]).
Noch eijn cleijn holten spynde.
Noch eijn beschoten stoel mijt noch eijn bogelde stoel.
Noch drije vrouwen stoelen, noch 2 cleijnen stoelen.
Noch vijff banckwarcks [2]) stoelkuijssen, olt.
Noch eijn jseren braetspijt.
Noch sess spijt roeckt vleijss.

Op het warckhuijss, genampt.

Inden ersten twe bedden sonder poelen, mijt eijn olde rode decken, gevoert.

Noch twe olde pellen taffellakens, vnd vijff lijnnen taeffellakens.

Noch twe pellen lakens.

Noch drije pellen seruietten.

Noch sess hantdoecken olt vnd nije.

Noch eijn cleijn kuijssen buerken. Dijt lijnwat ijs ijnde spijnde vp het warckhuijss.

Noch eijn cleijn sulueren schenckvath.
Noch eijn sulueren lepel yn eijn spijnde besloten.
Noch twe tijnnen kannen.
Noch eijn buijckte pulle van eijn croess.
Noch eijn messinge stoue.
Noch eijn dreijde pulle van eijn mengel.
Noch twe cleijne pullen van eijn mengel.
Noch veer messinge candelars.
Noch eijn tijnnen cranss.
Noch eijn tijnnen waterpott.
Noch eijn pauwen cranss.
Noch twe rijsen cransen.

---

[1]) Molde, moude, een melkvat.

[2]) Banckwercks, bankwerk, tapijt, tapisserie, alzoo geborduurde kussens, kussens van tapisserie.

Noch eijn messinge blacker.
Noch eijn messinge cleijn wijwaters vath.

Noch ijn eijn kiste op de warckcamer.

Inden ersten drije messinge candelars.
Noch 2 tbrocken candelars.
Noch twe messinge stouen.
Noch eijn ront messinge kandelkijn mijt 2 pijpen.
Noch eijn solt vath.
Noch eijn buijckte pulle omtrent 3 oerth.
Noch eijn steijnen grote botter schottele.
Noch veer luijtke [1]) vrouwen stoelen mit eijn beschoten stoel.
Noch eijn bogelde stoel, noch eijn vrouwen stoel beschoten.
Noch sess banckwarcks kuijssens.
Noch eijn groot sijtte beschoten.
Noch eijn cleijn sijttenke [2]), dat hoert vrouw Hijnrick Hijlema.
Noch eijn jseren grote luchte gehoernet [3].)
Noch eijn holten taffelschottele.
Noch eijn verkante taffele, noch eijn blat van eijn taffel.
Noch veer olde tafferelen.
Noch eijn cleijn messinge croencken an de boene hangende.
Noch twe hangende blauwe lijnnen gordijnen vor tafferelen.
Noch eijn jseren tange.
Noch eijn roet bancklaken [4]) olt.
Noch drije corte falien.
Noch veer bedde lakenen vnd noch twe beddelakens.

Op het sijeckhuijss beuonden als volgt.

Inden ersten twe bedden mijt twe poelen vnd drije oerkuijssenen.

---

[1]) Luijtke, luttick, luttel, klein.
[2]) Sijtte, sijttenke, een stoel, stoeltje, zitbankje.
[3]) Luchte, luchter, kandelaar; gehoernet, gebogen van hoorn, horn, hoek.
[4]) Bancklaken, laken om op een bank te leggen.

Noch eijn roode decken vnd eijn groene.
Noch veer blauwe gordijnen.
Noch bij elck bedde eijn grote vressche tijnnen schottele.
Noch eijn messinge stoue.
Noch eijn holten trijsoerken [1]) dar up staende, inden ersten twe grote tijnnen schottelen, mijt eijn grote tijnnen kanne.
Noch eijn buyckte pulle van eijn croes.
Noch eijn cleijn buijckte pulle van eijn mengel.
Noch eijn ander slechte beer pulle.
Noch eijn dreijde pulle.
Noch twe messinge kerck kandelaerkens.
Noch eijn cleijn oerth pullegijn.
Noch op eijn reije veer grote tijnnen schottelen.
Noch twe cleijnen schottelen.
Noch drije coperen beckergijns.
Noch eijn coperen lauoer [2]).
Noch eijn coperen pannegijn mijt eijn stael.
Dan noch eijn cleijn coperen pannegijn.
Noch eijn jseren drijvoeth mijt eijn cleijne tange.
Noch twe lange falien suster Aleijt vnd grete thobehorende.
Noch souen beddelakenen suster grete thobehorende.
Noch acht beddelakens suster trijne thobehorende.
Noch twe kuijssen buijren oeck suster trijne.
Noch twe dootlakens dat conuent thobehorende.
Noch twe grote pellen taffellakens, eijn darvan olt.
Noch sess pellen seruietten darvan 2 grot sijnt.
Noch veer beschoten stoelen mijt drije kuijssenen.
Noch eijn taffel noch eijn holten molde.
Noch eijn kijste, noch eijn Duijts boeck Taulerus.

Op den 8 Januarij omtrent negen vuijren, vorden mijddach op S. Aleijts camer gegaen om tho jnventariseren.

Inden ersten eijn schone spijnde, dar op staende twe grote schottelen mijt eijn smalle wijnkanne.
Noch veer buijckte croessen vnd drije candelars.
Noch eijn sijtken dar op staende veer cleijne schottelen.
Noch twe ser luijtke croesgijns.

---

[1]) Trijsoerken, tresoor, aanrigttafel, buffet.
[2]) Lavoer, lavoor, lampet.

Noch twe hoege tijnnen soltvaten.

Noch twe coppen mijt oeren.

Noch eijn cleijn coperen beckergijn. [1])

Noch twe coperen beckergijns, bouen de dore staende.

Noch twe cleijne schottelen, mijt twe ser cleijne messinge candelaers.

Noch twe tijnnen coppen mijt 2 messinge cransen.

Noch eijn blaecker.

Noch ant hoeffde van de bedde stede, dar vp staende drije cleijne tijnnen schottelen, mijt eijn coerffgijn, noch eijn steijnen cruijcke.

Noch veer tafferelen ijn de beddestede hangende, dije het conuent thocomen.

Noch het bedde mijt 2 poelen vnd 2 kuijssen.

Noch eijn gefoerde grone decken.

Noch twe blauwe lijnnen gordijnen het conuent thohoerende.

Noch twe stoelen mijt drije banckwarck kuijssenen, noch eijn roet, noch eijn cleijn groen kuijssenken.

Noch eijn groen bancklaken.

Noch eijn spegel mijt etlicke tafferelkens.

Noch eijn jseren elle stock.

In het spijndeken eluen beddelakenen.

Noch sess grote kuijssen buijren, mijt noch 2 cleijnen.

Noch drije poellakenen.

Noch negen hemden, noch dartijn haelsdoecken.

Noch eluen muijssen beneijt vnd onbeneijt.

Noch thijn fleppe [2]) olt vnd nije.

Noch vijff paer voermouwen, eijn part mijt naeden vnd eijn deijl styppet.

Noch twe coppen eijn olt, de olde lubbe gemaeckt ijs.

Noch eijn paer groff greijnen mouwen mijt eijn paer sulueren beskens [3]).

Noch eijn cler besen.

Noch eijn swarte dagelix rock, lubbe gegeuen.

Noch eijn swarte rock mijt versteijn dar bouen op gesettet, Suster Vrouken ijn eijn testament gegeuen.

Noch twe swarte tabberen gueth.

- Noch een langhe falie vpt seechuijs suster Aleijt to behoerende.

---

[1]) Beckergijn, bekertje. [2]) Fleppe, flabbe, hoofdband.

[3]) Beskens, baggeskens, kleine ringen, veelal oorringen.

Op suster greten camer.

Inden ersten eijn spijnde mijt twe rijcht schottelen, mijt eijn cleijn kannegijn darbij.
Noch twe tijnnen coppen vnd twe messinge cransen.
Noch eijn halue pulle mijt eijn moesschottele.
Noch twe messinge beckergijns.
Noch eijn bedde mijt eijn poel vnd eijn rode decken gefoert.
Noch twe oerkuijssenen.
Noch eijn groot tafferel, het vrougijn yn ouerspijl.
Noch eijn olde stoel mijt eijn root kuijssen.
Noch twe grote banckwarcks kuijssenen.
Noch eijn cleijn kuijssen.
Noch achte olde tafferelen het conuent thobehorende.
In eijn kijste olt, dar ijn twe tabberen.
Noch eijn swart laken rock.
Noch eijn olde versteijnen schorteldoeck.
Noch eijn swarte laken kappe.
Noch eijn paer laken mouwen.
Noch eijn paer olde laken mouwen. Dijt alles S. grete thobehorende.

Op junge S. trijnen camer.

Eijn beddegijn mijt eijn cleijn poel.
Noch eijn groff saerssche [1]) decken.
Noch eijn bogelde stoel mijt twe banckwarcks kuijssenen.
Noch eijn tijnnen cop mijt eijn pauwen crans.
Noch 4 cleijne tafferelen.
Noch yn eijn kijste sess halsdoecken, olt vnd nije.
Noch drije hemden, olt.
Noch twe olde beddelakenen vnd eijn olde kuijssenbuijr.
Noch eijn swarte laken cappe mijt franijen.
Noch eijn toneijen [2]) Damasten cappe.
Noch eijn paer toneijen mouwen.
Noch eijn olde versteijnen schorteldoeck.
Noch eijn halue tijnnen pullegijn.
Noch eijn tijnnen grawe waterpoth.

---

[1]) Saersche, fusteijn, katoen.
[2]) Tonije, taneijt, bruingeele, zwartachtig geele kleur.

Op eijn ander ruijm dar liggende.

In den ersten twe deckenen eijnen groen vnd de ander tho neijen.
Noch eijn stoelgijn mijt eijn banckwarck kuijssen.
Noch eijn tabbart vnd rock olde S. trijne thobehorende.
Noch eijn tabbart vnd rock jonge trijne thobehorende.
Noch eijn olde versetten schorteldoeck, olde trijne.
Eijn olde conuents kijste.
Noch eijn kijste.

Op huijden den 30sten Januarij anno 82 omtrent 12 vuijren achter mijddach ynt sael beuonden.

Inden ersten sess beschoten stoelen mijt sess banckwarcks kuijssenen.
Noch eijn banck mijt eijn olt bancklaken vnd noch eijn olt bancklaken.
Noch eijn taffelken vnd eijn cleijn.
Noch sess taffelrekens groot vnd cleijn.
Noch souen glase kaste mijt belden darijnne.
Noch eijn tange yn de schorsteijn.

In den kelder.

Noch veer ketelen, de eijne 4, 3, 2 emmeren
Noch eijn grote ketel van eijn tonne ofte dar omtrent.
Noch vijer braetspijtte van jser gemackt.
Noch etlicke tijnen van holt.
Noch drije varsche vaten olt.
Noch eijn howblock.
Noch etlicke olde tonnen.

Op de bone yn eijn kijste.

Inden ersten twe schone banck lakenen, het ene ser lanck, banckwarcks.
Noch twijntich banckwarcks kuijssenen mijt verscheijden wapenen vnd pellicanen.
Noch eijn beddestede wth malcanderen genomen.
Noch eijn olde kijste, darijnne niet ys, het conuent thobehorende, dan de kiste.
Noch op eijn camer bouen twe trijllewelen [1]), noch 2 croenen.

---

[1]) Trijllewele, drilwiel, spinnewiel.

Noch veer heckelen [1]) darvan 2 olt.
Noch twe grote tijnnen kercken candelars.
Noch eijn schale mijt etlicke gewijchten.
Noch eijn olde stoel.
Noch twe spijnne welen.

Aldus gedaen vp dat jaer, vuijr vnd dach, als bouenscreuen, met groter nerstijcheijt vnd vlijt jn presentie der w. heren her Carl boetseler vnd her Derck Ruijsschenborch als getuijgen vnd mijt hoer eijgen handen mede onderteijkent, jnuentarisiert vnd beschreuen, so als wij hebben connen beuinden so ijnt cleijn oder groot, dar van niet wth besondert, angeteijkent, wtgesundert Suster Vrouwke hoer eijgen guedt vnd dat wijff fenne genampt thobehorich.

Me presente et attestante Tesone Not. publ. Imp.

Dominus Carolus Boetzeeller, attestor.

Dominus Theodoricus Ruschenburch attestor.

Dit nabescr. goet heb ick suster Frouke Wessels gedaen vnde laten volgen, Mencke ebelens etc.

Jnden eersten ein clein coffertijen daer was in ein vergulden juck.
Noch ein gebroken wijnranck.
Noch ein silueren schede.
Noch etlijcke silueren haken.
Noch ein sulueren lepel.
Noch ein bloemde fluwelen tassche mit ein sulueren cnoop mit dre vergulden clocktijens etc.
Item ein swarte tabbert van sa: suster Alijt ende was haer beste.
Noch ein nieuw casijanten manteltijen mit ein maerten voeren.
Noch ein corte nije falie mit camloth geuoerth.
Noch ein versteinen schoeth.
Noch de beste versteinen mouwen mit ein paer silueren haken.
Noch ein fluwelen bonte mutse mit ein fluwinen cante.

Bet heft Mencke verscr. selffs vp ein recht hengehaelt ein slingercorfftijen van sa: suster Alijt mit noch twe cruijcktijens, etc.

---

[1]) Heckel een hekeler? of een heckeler, hackeler, incisor, snijder?

III.

Zonder jaar en dagteekening, uit het laatst der 16e *eeuw.*

Dit nabescreuen sijnt salighe vrerick scroeder van Couorden nagelaeten goederen.

Inden eerste ein roeth heel engels laeken.

Noch een swart heell engels laeken, noch een heel sangrijn engels laeken, met negen end twintigeste halff elen tanneijs laeken.

Een end twijntigeste halff elen armenteers noch dre elen vant 't selue laeken mijn een verendeel.

Veer ele ende een verendeel rosset.

Sestijn ele mijn een verendeel swart engels laeken.

Veer end twijntich elen mijn een verendeel engelsch kueruarwe.

Eluen elen ende een verendeel roet engels laeken.

Noch een halue ele roet engelsch.

Ses elen ende een verendeel assche varwe engelsch.

Souende halff ele geel engelsch.

Veertijn elen sangreijn engelsch.

Noch een eele roeth engelsch laeken.

Noch een halff ele engelsch.

Sestehalff ele bruggesch laeken.

Dre ele Delffs laeken.

Dardehalff ele cloester tanneij.

Tijndehalff ele groen rotterdams.

Twijntich ele wijt engelsch.

Sestijnde halff ele roet leijdisch.

Sestijnde halff ele roet verendeel hoernsch.

Veer elen sanguijn haegensch laeken.

Twalffte halff elen geuarwet voer laeken.

Noch vor twalffte halff embder gulden voerdoeck, welck inde varwe noch was.

Een hele wijt zaerdoeck, [1]) noch negentijn ele wijt zaerdoeck, noch veer ele grawe zaerdoeck.

Een halff kram haere.

Veer end twijntich grote tijnnen schottelen.

Twe groete wijnkannen, ende een ander grote kanne, twe wijn quarte veer mengelen, een pulle, ende een kroes,

[1]) Zaerdoeck, fusteijn, katoen.

bet een kroes, achtijn moesschottelen ende dre dobbeleren, veer messijnghe kandeleers, twe clene pullikens, ende een zoltuat, een groeth messijnghe becken, twe aekerkens, twe koeperen potten, noch dre koeperen poth, twe ketelen.

Een koelbe, [1]) 1 spijnde, 1 sitten, 1 tafel ende 1 schijue, [2]) 1 trisoer, een kijste, een grote kijste, ende een clene kijste, een laeken kaste, vijff dristole, souen beschoten stole als sie sijnnen, twe emmers, dardehalff tunne assche, acht banckwarcks kussen, noch ein banckwarkes kussen, veer roede dachlix kussen.

Vijff bedden mijt vijff poelen, mijt achte deken, twijntich laeken van dardehalff stucke, dre laeken van dren stucken, noch derseluer laeken, en vijff laeken van twe stucken, veer tafellaken, soeuen boem dwelen, twe groete dwelen, achte hoefftlaeken, dre mans hemmede, dartijn oerkussen mijtten bueren, tijn punt gesoeden garen, dre gardinen, twe gardijn roeden.

Twe grawe paltrocke, een grawe hanghert, [3]) een worstenen [4]) wamboijs, noch twe wamboijse, een paer hoesen, noch een paer auerhoesen, een punt franien, een breeth bannijt, een roer, een deghen, een hellebaerde, twe scheren, twe plaeten, anderhalff punt blauwe twerens, veertig stucke vleischs, twe sacken, een sangrijn vrouwen rock, ende twe engelsche vrouwen tabberde, een vpslaegen hoicke, een wrijge hoicke, noch een langhe hoicke, een pels, ende een swart zeleken. Achte paer bestiens, twe sulueren lepelen, een voerde mijt garstenkoern, een swart gitten kransken mijt vijff sulueren stenen, ende twe golden rijnghe, twe paer schruuen.

IV.

28 September 1621.

Inventaris van den boedel van Vrouwe Annettien Siddeburen en van haren echtgenoot Johan Meintz den 28 September aan de administratoren der weeskamer overgeleverd.

Tilbar huisgeraet.

Eerstelick het beddewarck vnd linnen.

---

[1]) Koelbe, groot vat. [2]) Schijve, ronde tafel.

[3]) Hanghert, mantel?

[4]) Worstenen, vesteijnen, fusteijnen, katoenen.

Vijff bedden cleen vnd groet, soe goet vnd quaet als de sijnn, vijff genoerde dekens, soeuen poelen cleen vnd groet soo goet vnd quaet als de sijn, vier ongenoerde dekens.

Vijfftijnn oerkussens cleen vnd groot.

Veer, jck segge, veer wijttels soe goet vnnd quaet de sijnn.

Eenendevijftich beddelakens cleen vnd groot goet vnd quaet soo als de tegenwoordich sijnn.

Een groot dootlaken.

Veer grote tafellakens.

Tijnn poellaeckens, veertijn hantdoecken, twintich paer kussenbuiren cleen vnd groot, achtijn tatellaeckens cleen vnd groot.

Twee dosijnt seruietten cleen vnd groot.

Een stuck twie metten linnen selffs angeseeden.

Eenige lapiens mit linnen.

Omtrent twintich ellen beddebuir.

Omtrent tijnn ℔ gesoden end ongesoden garen.

Vijfftijn buntiens vuil vlass.

Vier koren sacken.

Een nacht bedde an d'eene zijt met groen laken.

Een paar groene sayen gardijnen mit een rabat vnd een ijseren roede.

Een paar olde bonte gardijnen mit een rebat.

Twie olde saijen rabatten om schorstenen.

Soeuen banckwerx vnd twe geneeijde kussenen.

Dartijn stoelkussenen cleen vnd groot soo goet vnde quaet als de sij.

Volcht alhijr het holtwarck.

Een trijsoer, en olde eecken spinde, eenn nij slaepsitten mit een hooge leene, een nij slaepsitten mit een lege holle leene.

Twee olde slaepbancken.

Eenn olt cantoer.

Twee eecken tafelen cleen vnd groot.

Veer wagenschotten bancken.

Eenn olde opwuede? eecken kiste.

Dree wagenschotten kisten cleen vnd groot.

Twee danseker kistiens.

Dre vuiren bancken.

Een vuijren voetbanck.

Twee olde beschoten stoelen.
Noch elff stoelen cleen vnnd groot, so mans stoelen als vrouwen.
Een cleen en grote holten weechschale.
Een korfstoel, een cleerbessem, een wrijver.
Twee cleerkoruen cleen vnnd groot.
Een torffkorff, een scharffat. [1])
Twee waschvaten, 2 wasscheschraijen.
Twee melckvaten, twie cleene melckvatiens.
Drie wateremmers, ses melckemmers.
Een juck, een marckemmer.
Een acht tunne cuipe, dre tijnen, een vijff tunne kupe, dre halue draff tonnen.
Seuentijn biertonnen soe goet ende quaet de sijnn.
Een parsse, een eecken scabelle. [2])
Twee driestaelde stoelen, een mantelstock.
Een hantdoeck stock.
Een mangelbret.
Een mangel stock, een schottelvatt.
Een keersslade, een holten soltfat.
Een puister, een deechtroch.
Een hekel, drie plattelen, twee teemsen.
Een grote, een cleene leije mit holtenn lijstenn.
Vijff taeffereelen, een karne, twee schuuffkaren.
Een haren boender, een stubbe, een drietande vorck.

Volgen eenige gedruckte boecken.

Een grote bijbel in folio.
Twie huiss postillen in 4°.
Een olt testament in 8°.
Een psalmboeck in octauo.
Een psalmboeck in sestijnen.
Somma des Christelicken religions Henri Bullinger.
Een grote lantkaerte mit 2 holtenn rollen.

Volcht nu het tinnen.

Vier grote trijsoer schottelen.
Vijff acht ℔ schottelen.
Elff sesspont schottelen.
Seeuentijnn tinnen tafelbreden.

---

[1]) Scharffat, scherfvat, een snijvat.
[2]) Scabelle, bankje, voetbankje.

Tijnn schottelen vann omtrent vier pondt.
Acht schottelen vann omtrent dardehalff pont.
Soeuen pondt schottelen.
Een botter schottel, een tinnen kuime.
Twalff tinnen koppenn.
Vijff tinnen kuimetiens, een tinnen waterpott.
Een tinnen soltfat, een musterpot.
Vier grawe wijnkannen op 't trijsoer.
Een grawe mengel.
Vijff mengels op het trijsoer.
Twie drie oort pullenn.
Sess buekte pulletiens.
Een vergulden spiegel mit een olt cleinn spiegeltien.

Volcht het messinge vnd coperwarck.

Vijff ketelen cleen vnde groot.
Negen coperen potten cleen vnnd groot.
Twee coperen pannen.
Twie messingen luchten soo goet vnd quaet de sijnn.
Twee messingen vijsels.
Twee messingen beckentiens, t'een wat groter als het ander.
Tijnn messingen candelaers cleen vnd groot.
Veer messingen blakers so goet vnd quaet de sijnn.
Een bedde panne, twie messingen lampen.
Twie messingen roosen voer een schoorsteen.
Acht messingen kransen.
Een messingen vuijr test.

Volcht het ijserwarck vnde kruijcken.

Een blanck ijseren haell.
Een swart ijseren haell.
Twee iseren tangenn, een roester.
Eenn pothaell, een ijser om de heert.
Eenn hangijser, stijff hondert ℔ wichte so jseren als looden.
Twee jseren candelaers, twie snuijters.
Een yseren keerspijpe.
Vijff stienen kruicken cleen vnnd groot.

Volcht het sulnerwarck.

Een drie oert sulueren beker.
Een twee oert sulueren beker.

Twee bekers olde van een oerdt.
Twee halue oert bekertiens.
Een sulueren roemer.
Een sulueren cop omtrent dartich loet swaer.
Twalff sulueren lepels.

Volgen alhijr mijn s. mans clederen.

Een swarte laken mantel mit twee passementen mit bouratten [1]) vpslagen.

Een pack torx groffgreinen cledern, het wambois mit swarte satijnen mouwen.

Een paer losse bruin satinen mouwen.
Een taneit camelotten wamboiss.
Twintich manss hembden, een musquet cum annexis.
Achtijnn mans kragen, een sijt geweer.
Een graw lakenen nachtrock.
Een ronde stockijn, een sprinkstock.

Aldus enz...... 13 Septembris 1621.

V.

Item nach dem ijck Egge goltsmit angesochten woerde, wider wth versoeke vann Luppe Herens vm een tuchnisse van salighe Bijlcke smijde, [2]) de se hat hadde, als se tho tamme haijens tonckers in de beerte koemen is: In dat eerste een golden span [3]) voer de borst gedraghen woerden, vmtrent een halff kroess naeth daer in gonck vnde de geweerde van dat span vmtrenth tachtentich golt gulden. Noch een binde [4]) omtrent een ende twijntich loeth fergult, noch een naecken snoer [5]) vmtrent dre entwyntich loeth, noch twe hantwilsters [6]) ses loeth nijes verguldes, Noch vmtrent xx loeth fergullth suluer dat oeuer de schulderen hen ginck, noch een kette van achte loeth wyth suluer, Noch een golden strengede rijnck [7]) vmtrent tyn golt guld. Noch een kleyne rijnck van v gl. Noch ses paer kroepell [8]) beskens,

---

[1]) Bouratten, borat, van zeer klein garen geweven.
[2]) Smyde, gesmeden voorwerpen, hier zilver en goud.
[3]) Span, spange, eene breede plaat. [4]) Binde, band.
[5]) Naecken snoer, hals ketting.
[6]) Handwilster, van handwirst en alzoo armbanden?
[7]) Golden strengede rinck, een ring van gouddraad.
[8]) Kroepel, mank, gebroken?

dat paer een loeth vergullth, Noch een golden penninck Wilhelmus Phyllth in golt, Noch itlicke suluer stucke plaeth suluer tho tijn loeth vergulth, Noch een suluer scheene [1]) vm de sijt XII loeth vergulth suluer, Noch een kleer haeke vmtrent 4 loeth feergullth suluer. Noch een kleijne bijnde vmtrent 1 loeth fergullth suluer. Noch een vergulden scheene omtrent 3 ofte 4 en twyntich loeth, Noch een hueue beslach [2]) mith roesen 6 loeth fergullth, Noch suluer malijen [3]) vnde pijpen fergullth mit de schorteldoeck, dat suluer 2 loeth, Noch knopen vnde eckelen ijnt haer feer loeth, Noch 4 kaphaecken fergullth 4 loeth, Noch een kanthoer dat stonth 6 daler, Noch een resetten grauwe suebe [4]) de stunth tyn daler, Noch grawe engelsche roeck tijnn embder gl., Noch een grawe engelsch schorte vijff daler, Noch een bruene roeck 6 daler engels, Noch een roede engels roeck 6 daler, Noch een ½ feerp [5]) ketell 2 daler, Noch 2 koperen potten 2 daler, Noch 2 koen, noch 2 feersen, een tijdighe feerse vnnd de ander nicht tijdich, Noch twe bedden mit oer thobehoer wall van weerden xx embder gl. Hijr vnderstundth, Item dith boeuen gescr. bykenne jck Egge Wijbbels bij mijner waerheit, dath jck anders nichth weeth idt sij vprechth als hijr bouen gescr. steyth.

Politiek geschenk.

1600.

Committeerden nae der Haghe gesonden ter cause van 't casteel, ende heft Borgemester Frederic Conders met sich genomen dat kostelijck juweel, om eener daermede te remunereren, so hij tot sijn intendit sal konen komen, den 17 en 18 April 1600. [6])

---

[1]) Scheene, een plaat zilver.

[2]) Hueue beslach, verguld beslag voor een hoofdbedeksel of een muts, een hoofdband.

[3]) Malijen, malie, gesp, haak.

[4]) Suebe? [5]) Feerp, feerg.? mitsdien fergult, verguld.

[6]) Archief, h. s. in 4to no. 77 bl. 200'.

AANTEEKENINGEN

OVER DE

ZIEKTEN IN DE STAD GRONINGEN,

van 1806—1866 waargenomen.

Bij de opheffing van de geneeskundige commissien ten gevolge het invoeren der *Wet Regelende het Geneeskundig Staatstoezigt* 1865 *Art.* 27. bleven de stukken tot de nu ontbondene *Plaatselijke Commissie van geneeskundig Toevoorzigt* te Groningen behoorende, vooreerst bij mij berusten. Van die gelegenheid heb ik gebruik gemaakt om eenige aanteekeningen, bij wijze van uittreksels, uit de aanwezige verslagen te maken zonder daar een ander doel mede te hebben dan om ze voor mij zelf alleen tot eene herinnering te doen dienen. Toen mij nu evenwel medegedeeld werd, dat volgens den rooster de spreekbeurt bij het *gezelschap Groningsche geneeskundigen* door mij moest vervuld worden, kwam mij te binnen, dat het aan sommigen misschien niet onverschillig kon zijn, nog iets van de in de eerste helft dezer eeuw in deze stad geheerscht hebbende ziekten te vernemen of daaraan herinnerd te worden en zoo heb ik het gewaagd van deze aanteekeningen voor deze gelegenheid gebruik te maken.

Uit die verslagen heb ik alleen datgene opgeteekend, hetgeen ik voor mij het belangrijkste rekende, te weten de geheerscht hebbende Epidemische of Contagieuse ziekten en de maatregelen daartegen door de commissie of op haar advies door de stedelijke regering aangewend.

Het is wel te betreuren, dat wij slechts sedert 1806 van deze verslagen kunnen gebruik maken, omdat die van

vroegere jaren ontbreken, ofschoon zij zeker bij het collegium medicum moeten hebben bestaan, zooals blijkt uit de eerste notulen van de plaatselijke geneesk. commissie, waarin voorkomt, dat de aanteekeningen van het voormalig collegium medicum bij de leden van dat collegie zijn bewaard. Ook lag deze verpligting op de leden van dit collegium, (dat bij eene Raadsresolutie van 11 Junij 1728 was opgerigt) ten gevolge van eene Raadsresolutie van 6 Maart 1737, waarin bepaald wordt „dat een Prothocol zal worden geformeerd om voortaan daarin de ordres tot etablissement van het collegium medicum te schrijven en vervolgens acta te insereren en dat te houden bij het oudste lid van het collegium vorschr, ook te doen despicieren tot het vergaderen de eerste woensdag in ieder maand" enz.

Deze stukken schijnen wel verloren gegaan te zijn, althans het heeft mij niet mogen gelukken ze op het Raadhuis, noch bij de overgeblevene familie's van de mij bekende vroegere leden van het collegium terug te vinden; evenmin als aan den heer H. J. Berghuis van Woortman, die in zijne Dissertatio Historico politico Medica de ratione, qua Medicina, tum veteriori, tum recentiori tempore, in civitate Groningana est factitata, A° 1839, over de handelingen van dit collegie vrij breedvoerig en naauwkeurig handelt. Door dit verlies zouden wij geheel verstoken zijn geweest van de kennis van den gezondheidstoestand en van de ziekten, voornamelijk Epidemien, van deze stad in die eeuw, die zeker niet weinig belangrijk zijn geweest, zooals wij uit enkele verspreide stukken van de heeren Dr. Looff, Proff. van Doeveren en van Geuns mogen besluiten, zoo niet deze leemte zoo veel mogelijk was aangevuld door het werk van den heer Jhr. Mr. H. J. Trip, (vroeger wethouder van deze gemeente en daardoor misschien beter dan menig ander met de bronnen bekend), behelzende de *geschiedenis der ziekten die in de* 17[e], 18[e] *en begin der* 19[e] *eeuw algemeen geheerscht hebben te Groningen*, het vorige jaar in deze Bijdragen (IV, 169—225), geplaatst en ook afzonderlijk uitgegeven.

Mijne aanteekeningen beginnen met het eerste verslag over 1806 van de plaatselijke geneeskundige commissie, „geconstitueerd bij Resolutie van Burgemeester en Raad 9 Mei 1806 om te vervangen het voormalig collegium medicum gedissolveert bij Publicatie van het Staatsbewind van 20 Maart 1804." Zij kunnen dus in zeker opzigt als een vervolg beschouwd worden van het werk van den heer Trip, zooals

door sommigen mijner ambtgenooten werd opgemerkt. Het was misschien dan ook daarom dat zij mij verzochten deze aanteekeningen door den druk meer algemeen verkrijgbaar te doen worden en dat de redactie van voornoemde Bijdragen bij mij aanzoek deed ze mede daarin te plaatsen. Ik zou daartoe echter moeijelijk mijne toezegging hebben gegeven, zoo ik zelf ook niet overtuigd was, dat het zijne nuttige zijde konde hebben, dat althans op deze wijze iets van de geschiedenis dezer commissie en hare werkzaamheden zoowel als van de Epidemien en ziekten in deze gemeente bewaard konde blijven. Immers ik was te zeer overtuigd, van de onvolledigheid dezer aanteekeningen, omdat zij vooreerst niet met dat doel verzameld zijn, maar vooral ook om de bronnen waaruit zij genomen zijn. Evenwel hebben zij deze aanbeveling, dat zij althans uit eene officiële bron geput zijn.

Zooveel mogelijk heb ik de woorden van den tijdelijken verslaggever liefst zoo kort mogelijk teruggegeven, hoewel ik nu wel genoodzaakt ben geweest bij enkele jaren eenige opmerkingen te voegen, die in de oorspronkelijke voorlezing niet voorkomen, of ook somwijlen kortheidshalve te verwijzen naar de door de commissie of door anderen in het belang van de heerschende ziekten geschreven en gedrukte stukken. In de eerste verslagen toch aan de stadsregeering gedaan vinden wij weinig meer dan eene bloote optelling van de vergaderingen der commissie, hare zamenstelling en enkele rapporten over winkelvisitaties; langzamerhand neemen zij in uitgebreidheid en dikwijls ook in belangrijkheid toe, maar dan ook worden de opmerkingen onnoodig.

Overigens vindt men in deze bladen niets anders dan eenige aanteekeningen uit de jaarlijksche verslagen van de *Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt* te Groningen, over de Epidemische en contagieus geheerscht hebbende ziekten en de maatregelen daartegen door de commissie of op haar aanraden door de stedelijke regering aangewend sedert de oprigting dier commissie in 1806 tot hare opheffing in 1865.

1806. Het verslag van dit jaar behelst alleen de oprigting der commissie, hare zamenstelling en verdeeling der werkzaamheden, maar daarin wordt nog niet over ziekten of hygienische maatregelen gehandeld. Eveneens wordt ook in de verslagen over 1807 en 1808 van geene bepaalde ziektevorm

gesproken, maar toch gewezen op het voorkomen van besmettelijke ziekten, waarom de commissie de aandacht der regeering op verscheidene gebreken in de zamenleving vestigt, die het ontstaan en de verbreiding van besmettelijke ziekten kunnen bevorderen, zooals het verkoopen van zeevisch die niet versch en frisch is, waartegen maatregelen worden genomen, zoo ook op de onzuivere lucht in de kerken, waartegen het vroegtijdig openzetten der deuren wordt aangeraden.

Het schijnt evenwel, dat in deze jaren meer ziekten dan gewoonlijk geheerscht hebben, daar ook het sterftecijfer van 1032 door den heer Trip over 1807 opgegeven veel te groot is voor de gewone sterfte in die jaren, waarvan men het middengetal niet hooger dan 750 kan stellen. De commissie spreekt wel van besmettelijke ziekten maar noemt er geene op. Zoude men hier niet aan eene Epidemie van febr. intermittens moeten denken, te meer daar Prof. Thomassen a Thuessink (in zijne *Geneeskundige waarnemingen* 1831) zegt „wij hadden namelijk verscheiden jaren na elkander, maar inzonderheid in 1808 en 1809 een ongewoon groot getal van intermitterende koortsen; welke wel niet zoo zeer van kwaadaardige toevallen verzeld waren, maar echter niet zelden voor de gewone geneesingen weigerden te wijken.” Ook 1808 leverde nog 949 dooden op.

Tusschenpozende koortsen worden dan ook in de eerstvolgende verslagen geen enkel maal als Epidemie aangeteetend gevonden. Men mag veronderstellen (dat de ziekte zoo endemisch beschouwd werd, dat eenige meerdere of mindere uitgebreidheid van deze telken jare terugkeerende ziekte geene bijzondere vermelding waardig gekeurd behoefde te worden, ofschoon wij in het vervolg zullen opmerken, dat deze ziektevorm als *Epidemie* somwijlen groote verwoesting onder de ingezetenen heeft aangerigt. Ook vele van de door den heer Trip opgenoemde ziekten van de vorige eeuw, zoowel als die van vorige eeuwen, ons door den geleerden Ubbo Emmius in zijne *Rerum Frisicarum Historia* medegedeeld behooren tot dit soort.

1809. De commissie vernam, dat in een huisgezin *Pokken Variolae* waren uitgebroken, daarom wordt de Burgemeester verzocht de ingezetenen te herinneren het Decreet des konings (Lodewijk) over de vaccine van 25 November 1808.

1810. Zeer algemeen heerschte dit jaar een *Persloop* (Dijsenteria) ook op andere plaatsen van het vaderland. Uit het rapport aan de regering van den 20sten van Wijnmaand

bleek, dat er ruim 100 aan den waren Persloop ziek lagen. Bij het rapport van 15 November was dit getal reeds tot 29 gedaald. Met het oog op de besmettelijkheid van dezen Persloop „worden op een schrijven van den Burgemeester van den 28sten van Herfstmaand den Doctoren aanbevolen te zorgen dat de lijken met den derden dag begraven worden;" ook werd noodig geoordeeld en door de commissie verzocht, dat door de geneesheeren wekelijksche aangaven aan de commissie werden gedaan, die aan de regeering medegedeeld werden.

1811. De commissie rapporteert, dat de *Dysenterie* heeft opgehouden maar dat zich twee malen in dit jaar gevallen van *Roodvonk* hebben voorgedaan, welke ziekte echter „door gepaste maatregelen is bedwongen." In het zuiden der stad hadden zich *kwaadaardige koortsen* geopenbaard (Typhus?) In een schip waren *Kinderpokken* (variolae) waargenomen. „De overige nog gezonde kinderen werden door Dr. Reijnders gevaccineerd met het gunstigste gevolg." Deze schijnen dus niet ziek te zijn geworden, want „de commissie besluit tot openbaarmaking van dit gunstig gevolg der vaccinatie ter aanprijzing der vaccine."

Op het Nieuwe kerkhof werden wegens de geheerscht hebbende Persloop ook nu nog te veel personen begraven, waarom de commissie in het belang der gezondheid een meer naauwkeurig toezigt daarop verlangt.

Door het continentaal stelsel van keizer Napoleon was de invoer van koloniale waren bijna niet mogelijk en stegen de prijzen van de levensmiddelen, welke van daar pleegen aangevoerd te worden, tot eene ongehoorde hoogte; geen wonder, dat op alle wijzen inlandsche surrogaten voor deze gezocht en aanbevolen werden. Het blijkt dat de geneeskundige commissie dezen tak van nijverheid niet onverschillig aanzag: zoo lezen wij in de notulen van 1811 een besluit van de commissie, waarin zij eene kunstkoffij door den koopman Brinks uitgevonden en ingevoerd, na ze nauwkeurig onderzocht te hebben, goedkeurt, omdat deze *kunstkoffij* niets *nadeeligs voor de gezondheid bevat*, maar als koffij op zich zelf gebruikt, wegens zijn goeden smaak en geringen prijs alle aanprijzing verdient — of vermengd met ware koffij, deze daardoor aanmerkelijk kan bezuinigd worden, enz.

Zoo berigt ook de commissie met genoegen aan de departementale commissie, dat zij met veel deelneming heeft gezien „hoe eenige apothekers zich ijverig toeleggen, om de

bereidingen van den *siroop* uit *Mangelwortelen* tot de grootste volkomenheid te brengen, ten einde de siroop uit koloniale suiker te kunnen ontberen. Haar medelid en secretaris Th. Uilkens had in het bijzonder met den besten uitslag deze proefnemingen in het werk gesteld.

1812. Dit jaar schijnt de commissie te hebben gedeeld in den algemeenen politieken toestand, (inlijving in het Fransche Keizerrijk), zoodat moet worden geacht of dat zij opgeheven of dat althans aan haar nog niet weder eene bepaalde werkkring door het Fransche Gouvernement was aangewezen, ofschoon wij reeds over 1811 eene fransche vertaling van dit verslag, aan de departementale commissie gezonden, vinden, waaruit zoude kunnen blijken, dat haar bestaan door het Fransche Gouvernement toch erkend was. Evenwel ontbreken de verslagen van 1812 en 1813, en van 1814 vinden wij alleen in het verslag weer aan de stedelijke regeering gedaan, dat de commissie hare werkzaamheden weder heeft hervat volgens besluit van den Souverein d. dato 29 Janurij 1814.

Hieraan is het misschien ook toe te schrijven, dat wij in het verslag met geen enkel woord gewag vinden gemaakt van de hevige en boosaardige hartziekte, die in 1814 zoovelen van de belegeraars van Delfzijl wegraapte en door onzen ambtgenoot Dr. C. U J. Huber zoo naauwkeurig is beschreven. Deze ziekte was wel is waar geen eigenlijke Epidemie van de stad Groningen, maar toch was het getal der van Appingadam hier heen gezondenen en in de militaire ziekenzaal te Groningen aan deze ziekte behandelden groot genoeg om dien naam te verdienen. Immers Dr. Huber verhaalt ons, dat van de in Februarij, Maart, April en Mei uit het leger hierheen getransporteerde 861 zieken, 353 aan Peripneumonia of Carditis leeden, waarvan bijna ¼ aan de hevigheid der ziekte bezweek, namelijk 83. [1])

Zoo stonden ook de lessen aan het Groninger instituut voor vroedvrouwen gedurende de Fransche inlijving stil, waarom de commissie in haar verslag over 1815, waarin ook nog van geene bijzondere ziekten gesproken wordt, aan de stedelijke regeering verzoekt deze nuttige instelling te herstellen.

Desniettemin vergaderde de commissie en hield zij hare korte notulen, waarin wij vinden opgeteekend, (in die van Fe-

---

[1]) C. U. J. Huber, *Dissertatio Medica inauguralis de Carditide, qui Epidemice grassavit inter milites Anno* 1814 *in Obsidione Castelli Delfzijl.* Gron. 1819.

bruarij 1813) een belangrijk antwoord van de commissie aan den Maire der stad, op eene vraag of er ook pokken geheerscht hadden, hetwelk aldus luidt: „Dat een militair, die op marsch was in 1812 aan *pokken* geleden had, maar dat in 1811 geen persoon meer daaraan ziek geweest was," de President voegt hierbij deze opmerking dat, aangezien deze opgaven zoowel van de natuurlijke pokken als vaccine zullen dienen voor de statistiek, het niet ongepast was te doen opmerken, dat de gemeente van Groningen voorheen, gewoonlijk alle zes jaren, door eene Epidemie van kinderpokken bezocht werd, dat in de jaren 1800—1801 deze geducht geheerscht had, dat in de jaren 1806—1807 weder eene Epidemie was ontstaan, maar die zeer gematigd is geweeest en dat nu in 1812, wanneer zij weder naar den gewonen loop had moeten verschijnen, de Epidemie geheel is uitgebleven.

Deze waarneming in vergelijking gebragt met de vaccinatie, die hier in 1801 is begonnen beoefend te worden en sedert onafgebroken met naauwgezetheid is voortgezet, bewijst het groote nut der vaccinatie zoodanig, dat men de natuurlijke pokken als uitgeroeid in deze gemeente beschouwen mag."

1816. Eene uitgebreide *Mazelen Epidemie* vorderde de zorg der commissie reeds van af Januarij van dit jaar. Zij scheen eerst bij het einde van het jaar te zullen ophouden, en had niettegenstaande alle doelmatig daartegen aangewende middelen vele slagtoffers gemaakt.

Onder de armen brak eene *typheuse ziekte* uit, die echter door gepaste maatregelen bestreden, zich bij eenige woningen in het noordelijk gedeelte der stad bleef bepalen.

Door de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt werd een plan ontworpen ter beteugeling van de venerische besmetting, hetwelk door Burgemeester en Raad werd gesteld in handen der commissie om consideratie en advies: die daarop antwoordde: „dat zij zich met dat plan kan vereenigen, maar dat haar bovendien niet ongeschikt voorkomt, dat de huizen van debauche alleen in een zeker gedeelte van de stad geoorloofd worden en dat de meisjes tot dezelve behorende verboden wordt om zich buitens huis ten toon te stellen of voorbijgaande personen door uitnoodiging aan te randen."

1817. Eene dergelijke typheuse ziekte als in het vorige jaar werd weder in April uit Schildwolde en Noordbroek hier overgebragt, zij plantte zich door besmetting vooral onder de behoeftigen vrij sterk voort. De commissie, die in de opeen-

hoping van zieken in de kleine schamele woningen der armen een reden voor meerdere verspreiding der besmetting vond, verkreeg van de stedelijke regeering, dat er een locaal werd aangewezen, waarin de meest behoeftige lijders konden opgenomen en verpleegd worden. Daarbij werd door de regeering aan den president eene som ter hand gesteld, om in de meest dringende behoeften te voorzien.

Het slechte voedsel der armen, een gevolg van de duurte van het koren, bevorderde de verbreiding der Typhus zeer. Daarom maakte de ommissie de regeering opmerkzaam op de slechte hoedanigheid der *paardebonen* en *aardappels*, die soms wel uitwendig goed schenen, maar bij het gebruik een scherpen smaak in de keel achter lieten, die soms uren aanhield. Door Burgemeester en Raad werd toen de prijs der meest noodzakelijke levensbehoeften, vooral van het roggenbrood, voor de armen aanmerkelijk lager gesteld dan tot dusverre het geval was.

In September werden in een schip vier kinderen met *variola* binnen gebragt, er werden nog drie personen aangetast, waarvan twee bezweken, maar verder vertoonde de ziekte zich niet.

1818. De typhus Epidemie was gestuit. Geene Epidemische of contagieuse ziekten vertoonden zich in dit jaar.

1819. In de maand April ontstond weder eene typheuse ziekte, die nog al spoedig gestuit werd door de daartegen aangewende gezondheidsmaatregelen. Daar zij voornamelijk onder de armen heerschte, stond de Burgemeester eene som van *f* 100,00 toe, om in de dringendste behoeften te voorzien. In weinige dagen waren reeds 7 of 8 lijders aan deze typhus bezweken. In Augustus kwamen er aan de wal *pokken* voor in eene uit Appingadam overgekomene huishouding. Niettegenstaande de genomene maatregelen blijkt uit de aan de commissie gezondene lijsten:

1°. dat er 164 personen waren aangetast, waaronder eenige waren, die goede vaccine hadden gehad, maar deze kregen *Varioloiden*, die zoo goedaardig waren „dat zij bij de eruptie wel het voorkomen van kinderpokken hadden, maar reeds den 4den of 5den dag, zonder tot suppuratie te komen, verdwenen.”

2°. dat enkele personen waren aangetast, die vroeger of natuurlijk of door inenting de ware *kinderpokken* hadden gehad en nu voor de tweede maal door de ziekte werden aangetast.

3°. dat er vele personen waren, die door vooroordeel niet wilden gevaccineerd worden en in deze Epidemie, die sedert 1800 hier niet *zóó* had gewoed, meest alle zijn aangetast.

Toen deze pokziekte in November zoovele vorderingen maakte, werd er op voordragt der commissie door den Burgemeester eene publicatie afgekondigd, waarbij de vaccinatie werd aanbevolen en verpligtend gemaakt. Evenwel nam de Epidemie nog toe en kreeg een meer kwaadaardig karakter, zoodat er eene commissie, uit de leden der provinciale en plaatselijke commissien bestaande, werd bijeengeroepen, ten einde te overwegen, welke maatregelen er nog te neemen waren, om zoowel den voortgang der besmetting tegen te gaan, als de koepokinenting te bevorderen. Zij stelde aan Hrn. Burgemeesteren voor: 1°. om door de armverzorgers naauwkeurig te doen toezien, dat niemand bedeeld wierd, die niet door de natuurlijke pokken of koepokken tegen de kinderziekte was beveiligd, tenzij zij ten spoedigsten werden gevaccineerd. 2°. dat door de predikanten van alle gezindten van de leerstoelen de koepokinenting ten ernstigste werde aanbevolen. Deze voorstellen werden met de meeste welwillendheid aangenomen en uitgevoerd.

Ter beteugeling van de Epidemie schijnt de krachtig in het werk gestelde vaccine zeer veel medegewerkt hebben. Als een bewijs van den ijver om deze kunstbewerking te doen plaats hebben wordt nog gemeld, dat alleen door den heer Dr. A. O. H. Tellegen 1007 personen werden gevaccineerd.

1820. Leverde geene bijzondere ziekten op; de Pokken Epidemie was opgehouden. De beide het vorige jaar geheerscht hebbende ziekten waren misschien oorzaak, dat meer spoed gemaakt werd met de oprigting van een stads ziekenhuis en stads apotheek, die nu door de commissie geinspecteerd en in gebruik genomen werden.

In 1821 heerschte eene tamelijk uitgebreide *mazelen Epidemie*, zij was echter niet bijzonder gevaarlijk.

In 1822 en 1823 deeden zich nog enkele sporadische gevallen van mazelen en roodvonk voor.

In 1824 waren de gevallen van *Roodvonk* meer algemeen. Deze Epidemie hield echter spoedig, zonder eenige daartegen aangewende bijzondere middelen, op.

1825. Ook het verslag over dit jaar was zeer gunstig. Alleen wordt er in melding gemaakt van een paar gevallen van ingebragte pokken bij de militairen. De commissie roemt

hier bijzonder de medewerking van het plaatselijk bestuur en de geneesheeren, waardoor men in staat is geweest deze Epidemie, die elders zoo hevig gewoed had, door vaccinatie te voorkomen.

Ook nu wordt niet over tusschenpozende koorts gesproken, ofschoon het bekend is, dat zij dit jaar in meer dan gewoon aantal heerschte.

1826. Zeker het belangrijkste jaar van de geneeskundige geschiedenis van deze stad en gewest, het noodlottige jaar 1826. Het is wel niet mogelijk, uit de notulen en verslagen, een eenigzints volkomen verkort verhaal van deze ziekte te geven, doch dit is ook niet noodig, daar dit alles in het door de commissie uitgegeven verslag, en in de menigte brochures en verslagen van de weldadigheids en voedingscommissien veel beter kan gelezen worden. Eenige punten zullen wij toch niet kunnen voorbijgaan, maar kortelijk hier moeten herinneren, over deze allergrootste en noodlottigste Epidemie, die Groningen in de laatste eeuw en misschien immer geteisterd heeft. Immers op eene bevolking van ruim 29000 zielen volgens schatting, (bij de laatste telling in 1815 was het getal 27824), overleden dit jaar 2844 en daarvan alleen in de elf weken van 24 Augustus tot 2 November 1508, — dus werd deze stad dit jaar letterlijk door ziekte gedecimeerd.

Wij zeggen door ziekte, want niet geheel alleen aan deze koorts Epidemie moet de groote sterfte worden toegeschreven, vermits reeds in Junij en 't begin van Julij zeer vele kinderen aan eene hevige diarrhé of catarrhus intestinorum waren bezweken, alleen in Junij tot half Julij 106.

Volgens het verslag was de hoofdvorm van de Epidemie, *die van tusschenpozende koorts* (febris intermittens.) De typus, doorgaands anderdaagsche, waarmede de ziekte begon, verdubbelde zich weldra en ging in remittens over, echter zoodanig, dat er om den anderen dag nog een tusschenpozende aanval opgemerkt werd, die dan boosaardig was en het gevaar vergrootte (Hemitritaeus.) Vrij dikwijls kwam de koorts terstond met beroerteverschijnselen (febris apoplectica) voor, zoo ook als febris cholerica of onder den vorm van booze intermitterende diarrhé, in een woord de Epidemie vertoonde zich als malaria ziekte onder dezelfde verschijnselen als de hevige Epidemie van Intermittens die wij in 1858 en vooral 1859 te bestrijden hadden.

Wanneer wij op het hooge cijfer van 1508 dooden in

elf weken letten en daarbij opmerken, dat deze malaria ziekten in den regel meestal niet zeer gevaarlijk zijn en door de Cort Peruvian, maar voornamelijk door het Sulphas Chinicus met zoo zelden falenden goeden uitslag bestreden kunnen worden, welk middel, hoewel nog niet zoo bekend als thans (immers eerst in 1822 werd het door Pelletier en Caventou bekend gemaakt) toen ook reeds zeer veel werd aangewend; dan moeten wij wel veronderstellen, dat het aantal aangetasten ontzagchelijk groot moet geweest zijn. Een cijfer van het getal zieken, hoewel niet naauwkeurig en ook niet op het hevigste toppunt van de Epidemie, vinden wij opgegeven in eene opgave der practiserende geneesheeren van 13 Augustus, (het begin der Epidemie wierd half Julij geschat), namelijk 4675 waaronder 216 militairen, deze en de aan andere ziekten lijdenden hier afgetrokken, zoude men tot een getal van 3000 aan de Epidemische ziekte lijdende komen, dit was dus een van 10 op een dag; maar wij zagen dat bijna een van 10 inwoners dit jaar overleed. Eene telling den 7en September gedaan leverde tot uitkomst, dàt er op dien tijd 8195 zieken waren opgeteekend, en nu in aanmerking nemende dat de ziekte betrekkelijk niet zoo erg gevaarlijk was moet het wel waar zijn, dat er slechts zeer enkelen van de ziekte zijn verschoond gebleven.

Overtuigd, dat slechts weinigen van ons deze ziekte zoo van nabij gezien hebben, zoodat zij bij velen reeds tot de vroegere geschiedenis behoort, waag ik het, ook op gevaar af van aan sommigen het bekende te verhalen, nog op eenige belangrijke bijzonderheden die ons de notulen en het verslag aanwijzen, mede te deelen.

Na aftrek van het getal der levend geborene kinderen onderging de stad eene vermindering in zielental van 1850 inwoners.

Hoe groot deze ramp in een finantieel opzigt voor de stad geweest is, zien wij in de bijvoegsels en aanteekeningen op dit verslag van Burgemeester en Wethouders van Groningen, waarin wij lezen, dat de door de ziekte veroorzaakte uitgaven tot Dec. 1827 hebben bedragen een cijfer van *f* 265.933,26[12] Ct.

Eene zoo buitengewoon groote uitgebreide en hevige Epidemie, vereischte buitengewone maatregelen, waar aan het dan ook niet heeft ontbroken, zoo ter voorkoming als beteugeling en verzachting van de uitwerkselen der ziekte. Al spoedig was het getal der practiserende geneesheeren, vooral

bij de armen, waarbij toen slechts drie werkzaam waren veel te klein. Hun werden reeds den 7 Augustus de kort te voren gepromoveerde Drn. H. T. A. Sasse, W. F. de Meij en D. de Vries Reilingh, als adjuncten toegevoegd en in de stad verdeeld. Het ziekenhuis veel te klein zijnde, werd door het ministerie van oorlog (Z. K. H. Prins Frederik) afgestaan het Arsenaal, hetwelk den 4 September zoo gereed werd gemaakt, dat er reeds zieken in konden worden opgenomen. Ook hiërin werd eene apotheek ingerigt.

In het gebrek aan doctoren werd verder voorzien door eene aanvrage bij Z. K. H. den commissaris van oorlog om 6 of 8 officieren van gezondheid. Op eene uitnoodiging van het gemeentebestuur aan elders gevestigde doctoren was alleen Dr. A. J. Wijnne van het Hoogeveen tot hier overgekomen, maar gelukkig booden zich de cand. G. A. Stratingh van deze Hoogeschool en J. F. Beijen van Utrecht aan om mede te helpen, welk aanbod juist op dat oogenblik van onberekenbaar nut was. Inmiddels kregen de stads doctoren nog hulp van Dr. J. Munniks en van de med. candidaten, die met de vacantie afwezig geweest waren, M. Nauta Peters en J. Bosman Tresling, alsmede van den Prosector Dr. J. Bakker.

In het ziekenhuis en de daaraan verbondene apotheek werd de dienst verlicht door de heeren med. cand. M. A. Hendriksz en de studenten G. Bakker, H. S. Braamberg, T. Beth, M. J. Keiser en J. P. Bakker en de chirurgijns elêves E. Molenaar en H. G. Nitert.

Op de aanvrage om hulp aan den koning werd door de departementen van oorlog, voor de marine en kolonien door toezending van officieren van gezondheid en ten gevolge van eene aanschrijving aan de curatoren der Hoogescholen van Utrecht, Leiden, Leuven en Gent, door eenige med. candidaten rijkelijk in het gebrek aan geneesheeren voorzien.

De naar Groningen gezondene officieren van gezondheid waren

Van de Marine.

Chrg. maj. 1e rang	A. van HEUGTEN en
	R. CORNELISSEN.
Chrg. maj. 2e rang	I. H. EFTING.
Chrg. van 2e Klassen	A. de NON en R. C. PFLOUG.

Van de Landmagt.

W. J. BRINK Offic. v. Gez. 1e Klasse.

SCHAURICH Offic. v. Gez. 1e Klasse.
BADE „ „
RAUEN „ „
RODENBERG „ 2e Klasse.
RIEBER „ „
STUTTERHEIM „ „
J. VERZIJL Apotheker „
J. F. TRUIT VAN HARTOG „
J. P. J. VAN DER ELSACKER 3e Klasse.
H. SCHILHAM „
H. A. VINJU „
J. W. GREEF „
G. RAMAKEN „

De geneeskundigen gekomen op aanschrijving van curatoren waren

Van Utrecht.

Dr. D. F. VAN DER PANT.
Med. Cand. A. VAN DER LEEUW.
„ S. P. SCHELTEMA.
„ J. NIJHOF Jz.
„ J. TURK.

Van Leuven.

Med. Cand. M. HINLET.
„ S. PEETERS.
„ N. LYON.
„ G. I. NELIS.
„ E. WAUTHIER.
„ P. J. REIJNE.

Eindelijk kwamen nog op uitnoodiging van den Burgemeester bij opvolging over

de Doctor. DE RAM van Bergen op Zoom.
DE ROUVILLE van Delft.
A. A. SPORON van Lingen.
L. A. DE MAN van Goes.

Tevens werd door het departement van oorlog een der kazernen ter beschikking van het burgerlijk bestuur gesteld voor de opneming van herstellende zieken, waartoe de Nieuwe kazerne gekozen en ingerigt werd.

Buitendien zond men uit de rijksmagazijnen eene menigte kribben, matrassen, dekens en lakens over, benevens een hospitaalmeester, 2 zieken oppassers-majoor en 20 zieken oppassers.

Ofschoon de commissie de ziekte voor *niet* besmettelijk hield, werden toch zoo veel mogelijk de Guytonsche berokingen aangewend en werden naderhand een ruim gebruik gemaakt van de toen kortelijk door *Labarraque* bekend gemaakte Chlorineverbindingen.

Op de zuiverheid van gooten en riolen werd zoo veel mogelijk door de regering acht gegeven.

Doch niet slechts de maatregelen voor de algemeene gezondheid door de regering genomen trekken onze aandacht, niet minder zeker de commissien tot leniging van den ramp uit den boezem der burgerij opgerezen die zoo nuttig werkzaam waren, voornamelijk deze:

1°. H. H. M. M. de koning en koningin gaven *f* 5000,00. Bovendien deed Z. M. de koning een renteloos voorschot aan de stads regering van *f* 100,000,00.

2°. Eene commissie tot ondersteuning van personen en huisgezinnen, welke, ten gevolge der heerschende ziekte alhier, onvermogend waren en niet werden bedeeld, belaste zich, om de aangeboden gelden en goederen te ontvangen en geregeld te verdeelen.

3°. Het bereiden en uitgeven der soepen op stedelijke kosten, waarvan dagelijks van 18 October 1826 tot 30 April 1827, 1750 portien voor herstellenden en van eene afzonderlijke soep voor zieken 300 werden afgeleverd.

4°. Door de geneesheeren Tellegen, de La Faille en Huber werden de ingezetenen uitgenoodigd, door de inzending van levensmiddelen en ververschingen, die bij een hunner werden uitgedeeld, het lot der armen te verzachten. Onbegrijpelijk groot was de hoeveelheid door deze heeren ontvangen en de behalve in kleedingstukken, bestond in 3055 N. ℔ Rijst, 7686 Gort, 404 N. ℔ Thee, 1777 stukken gerookt vleesch, 653 komkommers, 1564 N. ℔ Beschuiten, 1078 N. ℔ Boter, 788 kannen Bessennat, 940 k. Limonade, 1167 k. Azijn, enz.

Den lezer, die meer van de vermoedelijke oorzaken der groote uitbreiding dezer ziekte verlangt te weten, moeten wij naar de toen over dat onderwerp in druk verschenen geschriften verwijzen, waarvan wel de voornaamste zijn:

1°. Het verslag van de in het jaar 1826 te Groningen waargenomen ziekten gegeven door de Pl. Commissie van een Toevoorzigt aan de regering der stad, enz.

2°. Algemeen overzigt der Epidemische ziekte welke in het jaar 1826 te Groningen geheerscht heeft van Prof. E. J. Thomassen a Thuessink en bijvoegsels.

3°. De volksziekte, enz. van Prof. G. Bakker ook Latijnsche vertaling.

4°. Rapporten van de pl. Commissie te Groningen omtrent lijkopeningen van de aldaar aan de Epidemische ziekte overledenen aan den Referendaris tot de zaken der geneeskunde Dr. F. J. van Maanen in Hippocrates Magazijn 7e deel, 3e stuk.

5°. Dissertatio medica inaug van Dr. J. Nijhof. De Epidemia Groningana Anno 1826.

6°. Dr. W. F. A. Sasse, gedachten over de Natuur en behandeling der ziekte, welke gedurende de jaren 1826—1826 te Groningen geheerscht heeft.

7°. Verslag van de Commissie tot ondersteuning van personen enz. te Groningen.

8°. Herinnering aan den jare 1826 of Alphabetische naamlijst der overledenen te Groningen in 1826 en eenige andere kleinere stukken.

Van de elders uitgekomen geschriften zijn voornamelijk hier te vermelden:

1°. De verslagen van Dr. W. Folkersma te Leeuwarden.

2°. De verslagen van Dr. T. A. Jorritsma te Hoorn.

3°. Dr. J. Vitringa Coulon, Statistiek en geneesk. berigt, Leeuwarden, benevens

4°. Een woord aan de Vriesche geneeskundigen.

5°. Dr. G. L. Ridder, Offic. van Gezondheid „het woord van den J. Vitringa Coulon onderzocht."

6°. Verhandeling over de Epidemische ziekte, welke gedurende 1826 in de noordelijke provincien der Nederlanden geheerscht heeft.

7°. Dr. J. C. C. Fricke en N. L. Hachmann te Hamburg berigten wegens de Epidemische ziekten, welke in den Zomer en Herfst des jaars 1826 in Holland en Oostvrieslannd geheerscht hebben.

8°. Dr. F. A. L. Popken Historia Epidemiae malignae. Anno 1826. Jeverae observata.

1827. Het jaar 1827 leverde als het ware een vervolg op van de ziekten van het vorige jaar, evenwel waren de koortsen minder boosaardig en minder menigvuldig, hetgeen ook aan de meer gunstige weersgesteldheid is toegeschreven. Desniettegenstaande bereikte het getal dooden nog eene aanmerkelijke hoogte, namelijk 1318, terwijl het getal geboorten slechts 598 bedroeg; beide ook wel grootendeels het gevolg van de overgeblevene zwakte en de naziekten der koortsen,

die nog telkens recidiveerden. Door de geneesheeren werd opgegeven, dat het getal zieken in Junij en Julij niet meerder was dan 1400, van 3—9 Augustus 1500 en van 10—16 Augustus was dit tot 1700 geklommen. Behalve deze koortsen kwamen hier dit jaar ook gevallen van *Mazelen*, *Kinkhoest* en *Roodvonk* voor.

Ingevolge het verminderde aantal zieken vertrokken gedurende den loop van dit jaar de meeste van elders gekomene geneesheeren, officieren van gezondheid en med. candidaten weder naar hunne standplaatsen. Op raad van de commissie werd er van wege de regering alle spoed gemaakt met het inrigten van nieuwe begraafplaatsen buiten de kom der gemeente, te meer daar de kerkhoven overvuld waren met lijken en er zwarigheden oprezen om de lijken genoegzaam diep te begraven.

1828. In dit jaar herstelde zich het evenwigt tusschen geboorte en sterfgevallen op eene aanmerkelijke wijze. Immers werden er nu 1097 kinderen levend geboren, terwijl het getal sterfgevallen slechts 888 bedroeg. Het getal geboorten overtrof nu reeds weder het gewone middengetal, dat in de jaren van 1812—1825, waarin geene hevige Epidemie jaren voorkomen, $1017^{5}/_{14}$ bedroeg.

In een rapport van de commissie aan de stedelijke regering over het bureau voor de prostitutie lezen wij, dat de commissie dat bureau niet noodig oordeelt, omdat de Syphilis sedert het ophouden van dat bureau niet erger in aard noch veelvuldiger waargenomen wordt dan gedurende het bestaan daarvan.

1829. Vele kinderen met diarrhoéa, die in den zomer bijna Epidemisch konde genoemd worden en door complicatie met hersenaandoening gevaarlijk werd. Eene vrij groote Epidemie van *Mazelen*, die soms door complicatie met deze diarrhé als ook door andere complicatien gevaarlijk werden. Er hadden dan ook dit jaar 1015 sterfgevallen tegen 1042 geboorten plaats.

1830 behoorde onder de gezondste jaren; van geene Epidemische of besmettelijke ziekten wordt dan ook in het verslag gewag gemaakt. De bevolking vermeerderde zich dit jaar, door 1128 geborenen, terwijl er slechts 716 stierven, met 412 zielen.

In 1831 bezocht ons eene ware *Influenza* Epidemie op hare reis door het noorden van Europa. Deze ziekte die in 1830 Moskou, in den winter van 1831 Petersburg, in Maart Koningsbergen en in Mei Berlijn bezocht, bereikte in

het midden van September deze stad en breidde zich zoo schielijk uit, dat bijna geen huisgezin en in ieder huisgezin geen persoon verschoond bleef, desniettemin was zij zeer goedaardig en het getal sterfgevallen werd er weinig door vermeerderd.

Zeer dikwijls werden in dit jaar *Pokken* van elders ingevoerd, geheim gehouden en bedwongen. Eindelijk echter konde men ze niet meer geheimhouden noch weeren, zoodat er nog een 80tal ter kennis der commissie kwam, die evenwel meest varioloiden en zonder gevaar waren. Het getal der overledenen was dan ook, niettegenstaande deze beide Epidemien, slechts 812, terwijl dat der geboorten 1020 bedroeg.

De in Europa verschenen en ook ons land voor 't eerst bedreigende Cholera vervulde én regering én de geneeskundige wereld met vrees en angst; van alle kanten werden voorzorgs-, stuitings- en geneesmiddelen voorgeschreven om den dreigenden vijand tegen te gaan. Zoo ook was de correspondentie tusschen het stedelijk bestuur en de commissie levendig op dit punt, waarvan een gevolg onder anderen was, dat men van het Gouvernement wederom het arsenaal verzocht, om, als zulks noodig mogt zijn, dit tot choleraziekenhuis te kunnen inrigten.

1832. Het scheen aanvankelijk, dat dit jaar een der gezondste voor deze stad zoude worden. In den zomer deeden zich wel eenige pernicieuse intermittentes voor, welk verschijnsel eene terugkeer der tusschenpozende koortsen deed vermoeden, evenwel kwamen daarvan weinige voor, maar den 1sten Sept. bezocht de gevreesde *Asiatische Cholera* voor het eerst de stad. Ik vind in het verslag geen melding gemaakt van voorafgaande twijfelachtige gevallen, alleen dat er eenige gevallen van diarrhé met hoofdaandoening hadden plaats gehad. De onverwachte aanval bij eene lang reeds sukkelende zieke is uit de toen en naderhand openbaar gemaakte bescheiden bekend; ik zal dit dus niet behoeven te verhalen, maar mij alleen bepalen tot de, door mij belangrijk genoeg geachte, in het verslag gevonden opmerkingen. Zij zijn de volgende: Het getal der aangetasten bedroeg 517.

Van deze waren	mannen	258.
	vrouwen	259.
		517.

Hersteld	299.	
Overleden	218.	
	517.	

Van	0	tot	15	jaar	163.
„	15	„	80	„	354.
					517.

Slechts in 13, van de 308 bewoonde kelders, kwam in dit jaar de cholera voor, ofschoon deze veel meer door armen bewoond werden, dan de in evenredigheid veel meer bezochte bovenverdiepingen. De ziekte bepaalde zich bijna uitsluitend tot de armen en kleine burgerij. Niettegenstaande deze Epidemie overtrof nog het getal der levend geboorten, zijnde 889, dat der sterfgevallen, hetwelk 832 was.

Alle door het Gouvernement voorgeschrevene middelen werden aangewend. Het arsenaal, door de hooge regering daartoe afgestaan, werd tot hospitaal voor choleralijders ingerigt en daartoe gebezigd. De geheele geneeskundige armenpractijk, die slechts aan twee doctoren (Wijnne en Reilingh) was opgedragen, werd op hun verzoek om meer personeel, vermeerderd door de tijdelijke benoeming van dr. Zanino en dr. Verschuir. De geneesheeren werden verzocht opgaven van de zieken aan het gemeentebestuur te doen op daarvoor ingerigte gedrukte lijsten, enz.

Behalve deze maatregelen werd door de gezamenlijke geneesheeren een cholera bureau opgerigt en in een der vertrekken van het Raadhuis geplaatst. In dit bureau, waaraan alle geneesheeren bij beurten deelnamen, waren zoowel bij dag als bij nacht een of twee geneesheeren aanwezig en waren de noodige geneesmiddelen, draagbaren en andere benoodigdheden voorhanden, zoodat er aan ieder, die zich bij het bureau aangaf, dadelijk hulp kon worden verschaft. [1])

1833. Na de cholera hadden zich van tijd tot tijd gevallen van *Typhus* voor gedaan, die in dit jaar wel wat veelvuldiger werden. Ook ontstond er eene Epidemie van

[1]) Men zie over deze Cholera Epidemie, het algemeen rapport der commissie tot het onderzoek van den aard en de meest geschikte wijze van behandeling van den *Aziatischen Braakloop*, 's Gravenhage 1832;

Dr. *D. J. A. Arntzenins*. Bijdragen tot de kennis en behandeling van den Aziatischen Braakloop in Nederland, Amsterdam 1832, (over Groningen pag. 534 en pag. 641, van Schrijver dezes);

Korte beschrijving van den thans heerschenden Aziatischen Braakloop of Cholera en deszelfs genezing. 's Gravenhage Landsdrukkerij 1831.

Mazelen, die door boosaardige complicatien meermalen gevaarlijk werden. Men zag enkele gevallen van cholera, die bijna ware Asiatische Braakloop scheen te zijn, totdat den 11 September een paar gevallen van ware cholera Asiatica voorvielen. Deze vermenigvuldigden den 23 September, zoodat op den 2en October reeds 47 werden aangetast; na den 28en October hield deze ziekte geheel op. In het geheel zijn in dit jaar door de cholera aangetast 551, waarvan hersteld 270, overleden 281.

De ziekte heerschte weder in dezelfde straten, stegen en bij dezelfde volksklassen als in het vorige jaar, ook trof men haar meermalen in dezelfde huizen als in het vorige jaar aan.

Ook nu werden weder dezelfde maatregelen, maar met minder angstvalligheid en schrik genomen, alhoewel de ziekte meer boosaardig was dan het vorige jaar.

Het geheele jaar was het getal levend geborenen 986, dat der overledenen 1075. [1])

1834. In dit jaar kwamen weder 65 gevallen van cholera Asiatica in October voor, waarvan hersteld 31, overleden 34.

Vele gevallen van *typhus*, ook onder de meer gegoeden zag men ook in dit jaar.

Het getal levend geborenen bedroeg 971, dat der overledenen 729.

1835. Een voor de gezondheid zeer gunstig jaar, waarin 1143 kinderen werden geboren bij een sterftecijfer van 646. Het is opmerkelijk, dat wij juist nu in het verslag eene opmerking van de commissie vinden aangeteekend van de noodzakelijkheid van een grooter getal vroedmeesters en van het aan den Minister gegeven advijs om dispensatie van het artikel der wet, waarbij het gecombineerd uitoefenen der genees- en vroedkunde wordt verboden, aan een paar geneesheeren te verleenen.

In het noorden der stad begonnen zich in den herfst tusschenpozende koortsen te vertoonen, die reeds het voorgaande jaar wegens de groote droogte en warmte verwacht waren.

1836 was zeer gezond en leverde weinig bijzonders op,

---

[1]) Over deze Cholera vindt men eenige aantekeeningen van schrijver dezes in Specimen Historico medicum de Choleræ Asiaticæ itinere per Belgium Septentrionale. A. C. G. Suerman, Trajecti ad Rhenum 1835 pag. 184 etc. Over de behandeling, Konst en Letterbode 1833, II, p. 274, 275, 373, 394 en 408.

zoodat dan ook de verhouding van de geboorten tot de sterfgevallen zeer gunstig stond. Weinige tusschenpozende koortsen trof men aan.

1837. Er heerschte eene vrij groote *Influenza Epidemie*, de verslaggever zegt: „De Influenza, die sedert 1823 „nu voor de 30e of 31e keer Europa bezocht en ook in „1831 hier heerschte, begon in Februarij en eindigde in het „laatste gedeelte van April, deed wel een derde deel der „bevolking aan en was voor enkelen (zeer ouden en zeer „jongen) soms spoedig doodelijk, vooral door complicatie met „eene eigenaardige longontsteking of hersenaandoening; ove„rigens was het getal dooden in evenredigheid gering en de „ziekte over het algemeen niet gevaarlijk."

Ook kwamen enkele gevallen van *Pokken* voor.

1838. Nadat de *Mazelen* reeds sedert November 1837 rondsom in den omtrek der stad gewoed hadden, begon die Epidemie eerst in April binnen de stad, maar verbreidde zich nu zeer sterk, zoodat bijna geen daaarvoor vatbaar kind verschoond bleef: eerst in September konde de ziekte als geweken beschouwd worden. Over het algemeen was de ziekte goedaardig; zij had daardoor weinig invloed op het sterftecijfer als zijnde 865 tegen 1081 levend geborenen.

Men meent opgemerkt te hebben, dat enkele kinderen, die in 1833 aan mazelen hadden geleden, nu ook weder aangetast waren.

In December vindt men eene opgave gedaan van een geval van hondsdolheid.

1839. Eene kleine Epidemie van Variolae ontstond door overbrenging van een met verlof terug komend militair. Hierbij had het geval plaats, dat eene vrouw, die vroeger gevaccineerd was, zelf van de ziekte verschoond bleef, maar dat het kind, waarvan zij beviel aan Variola lijdende was.

Enkele sporadische gevallen van Scarlatina en Typhus plantten zich door besmetting voort. Geen dezer ziekten had invloed op het sterftecijfer, daar dit slechts 760 bedroeg tegen 1099 levend geborenen.

Tengevolge van de opgave van een geval van hondsdolheid bij den mensch, werd op voorstel der commissie door de regering bijeen geroepen eene commissie uit leden van den stedelijken raad en uit- leden van de pl. geneeskundige commissie bestaande, ten einde maatregelen te beramen ter weering van de hondsdolheid, waarvan wij het resultaat niet vinden, zoodat er geen bepaald besluit schijnt genomen te zijn.

Daar onder het rundvee nog al veeziekte heerschte, verzocht de commissie van de regeering een naauwkeurig toezigt en keuring van het vleesch.

In 1840 steegen de *Pokken* in het midden van het jaar tot eene ware Epidemie, zoodat wij dan ook een getal van 57 dooden aan deze ziekte vinden opgegeven, ofschoon nog verre de meeste gevallen varioloiden en dus goedaardig waren. Er werden door de geneesheeren 1933 gevaccineerd. Ook heerschte in het laatste gedeelte van het jaar eene Scarlatina, waarbij zich somwijlen gangraeneuse angina voegde. Het schijnt wel, dat deze Epidemie van Pokken alle voor de *vaccine* dooven heeft wakker geschud, want op de aan de commissie ingezondene lijsten vinden wij een getal van 1933 gevaccineerden. Hoewel op die lijst niet voorkomt *hervaccinatie*, hetwelk wel bij volgende lijsten medegedeeld werd, zijn wij wel genegen te gelooven, dat men hier, althans bij sommigen ook aan hervaccinatie moet denken.

Het getal geborenen was 1098, dat der overledenen 830.

1841. De *Variolae* leverden dit jaar nog 35 sterfgevallen, *Typhus* en *Kinkhoest* waren meer dan gewoon. Onder de kinderen heerschte als 't ware Epidemisch eene acute Bronchopneumonie.

Er werden geboren 1073, terwijl er 916 overleden.

1842. De Pokken en Roodvonk hadden opgehouden, maar van Mei tot en met Junij waren zeer algemeen de *Rubeolae;* een zeer goedaardig huiduitslag het midden houdende in verschijnselen tusschen Scarlatina en morbilli. In het midden van October kwamen evenwel de *Morbilli* deze stad bezoeken en verbreidden zich tamelijk spoedig op Epidemische wijze. Over het algemeen waren zij goedaardig, zoodat ook het getal geboorten 1147, dat der overledenen, 929, nog met meer dan 200 overtrof. Ook waren er meer gevallen van Typhus.

1843. In de eerste maanden van 1843 schijnen de Mazelen niet zoo goedaardig geweest te zijn. Immers in Januarij waren van de 100 dooden 52 beneden 5 jaar. Behalve een wat grooter getal intermittentes waren er geene Epidemische ziekten. Alleen Scarlatina en Kinkhoest sporadisch.

Geboren 1036, overleden 800.

1844. Geen bijzonders, dan alleen dat al weder door een vreemdeling *Pokken* wierden ingebragt, die zich nog al spoedig tot Epidemie uitbreidden en eenige slagtoffers maakten, door vaccinatie en revaccinatie wierden 1582 beveiligd.

Geboren 1207, overleden 843.

1845. Van *Pokken* kwamen in Januarij en Februarij nog enkele gevallen voor, zoo ook van Typhus en Roodvonk. Wij vinden in dit verslag, als eene bijzonderheid aangeteekend, dat in de koelere voorjaarsmaanden van dit jaar vele *kinderen* aan diarrhé leedden, terwijl in de warmer dagen meermalen het gewone bord ook onder de volwassenen voorkwam, welke ziektevorm in November en December nog veelvuldig was en somwijlen zoo hevig werd, dat zij in verschijnselen naauwelijks van de ware Asiatische Cholera verschilde en zelfs voor eenen lijder doodelijk werd. Ook waren de tusschenpozende koortsen menigvuldiger dan de vorige jaren, voornamelijk in het derde kwartaal.

In Julij en Augustus ontstond onverwachts eene kleine Epidemie van *Kraamvrouwenkoorts* (Febris puerperalis), die zeer boosaardig was en in die beide maanden 15 kraamvrouwen wegraapte. Zij was meestal zeer acuut en dikwijls reeds den 3en of 4en dag doodelijk, onder verschijnselen van Metritis, metroperitonitis of Encephalitis. Bij enkelen duurde de ziekte eenige weken als diarrhoea pureperalis. Onder de armen zag men eenige gevallen van typhus. Over het geheel was echter de gezondheidstoestand zoo voordeelig, dat het getal der geboorten 1085, dat der sterfgevallen met 300 overtrof.

1846. Meer gevallen van *typhus exanthematicus*. In de zomermaanden van Junij tot Augustus was het bord zeer menigvuldig en voornamelijk onder de kinderen heerschte eene zoo hevige Epidemie van *Diarrhè*, dat in de maand Julij alleen 86 kinderen door de doctoren zijn opgegeven als overleden aan Diarrhé, diarrhaea cephalica, of cholera infantum. Reeds in het voorjaar kwamen meer *tusschenpozende koortsen* voor dan in vorige jaren, die den anderdaagschen vorm hadden, sterk anticipeerden en bij voorkeur kinderen aantasteden; maar in het laatste gedeelte van Julij en Augustus, namen deze koortsen, die in het noordwestelijk deel der provincie al zeer menigvuldig heerschten, [1]) zeer in aantal toe, ofschoon zij zich nog slechts voornamelijk tot het laagste noordwestelijk en noordoostelijk gedeelte der stad bepaalden. Hun getal was het grootste in October, daarna November, September en Augustus. De

[1]) Zie hierover mijn kort overzigt van de Koortsepidemie, welke in 1846 in sommige streken van de provincie Groningen geheerscht heeft. P. S. Barghoorn 1847.

verschijnselen waren de gewone, behalve dat vele met diarrhé of bord gepaard gingen. De koortsen waren niet boosaardig en schijnen geen invloed van belang op het sterftecijfer gehad te hebben, dat 1089 geboorten tegen 965 sterfgevallen bedraagt.

1847. In het eerste kwartaal werden de koortsen weder minder algemeen, maar zij breidden zich in de zomermaanden zoodanig uit, dat nu niet alleen de bewoners der lagere op kleibodem gelegene gedeelten daaraan leden, maar dat ook die der hooger op den Hondsrug en aan de zuidzijde gelegen woningen aangetast werden. Men zag huisgezinnen, waarin 7 of 8 personen aan de koorts ziek lagen. Ook waren deze koortsen nu minder goedaardig en gingen dikwijls gepaard met gevaarlijke verschijnselen van hoofd of buik.

Van niet minder belang was eene Epidemie van *Mazelen*, die in Julij begon en bij het einde van het jaar nog niet geheel was opgehouden. Sommige geneesheeren veronderstelden, dat wel $^4/_5$ gedeelte van alle schoolgaande kleine kinderen aangetast zijn geworden. Ofschoon in den beginne goedaardig, werden zij naderhand door de complicatie met de koorts, met Diarrhé, Dysenterie, Bronchitis, pneumonie en kinkhoest, dikwijls doodelijk; enkele malen zag men de ware waterkanker (ulcus Noma) bij of na de mazelen. Ook *waterpokken* (varicella) kwamen meer dan gewoonlijk voor; hetzelfde was het geval met Roodvonk, Scarlatina Rubeola typhus en kinkhoest. Door alle deze ziekten steeg het getal dooden tot 1196, terwijl dat der geboorten slechts 934 was.

1848. In de eerste maanden kwamen nog gevallen van Mazelen voor, zelfs tot in Mei, zoo ook waren er meer tusschenpozende koortsen en typhus dan in gewone jaren. In de eerste zeven weken van het jaar heerschte er eene *Influenza* (grieppe), die zeer noodlottig was voor oude menschen. Alleen in Januarij waren van 41 overledenen 32 tusschen de 60 en 88 jaren. In Mei en Augustus was er veel diarrhé onder de kinderen. In het midden van September hadden er een paar gevallen van Asiatische Cholera plaats, die zich den 9en October op nieuw vertoonde, waarop spoedig een meerdere verspreiding volgde, zoodat de ziekte van toen af als Epidemie kon beschouwd worden, die eerst den 29 December geheel opgehouden werd geoordeeld.

Het getal aangetasten bedroeg 248, waarvan 117 hersteld en 131 overleden zijn,

Spoedig was weder het zuidelijk en westelijk gedeelte der stad bijlangs het zuiderdiep en aan de wallen de voornaamste zetel der ziekte; slechts weinige gevallen hadden aan den noordkant, zooals het boterdiep, n. ebbinge en nieuwe boteringestraat en den daarvan naar de wal loopende straten plaats.

In de oude of binnenstad kwamen even als in 1832 en 1833 aan het Martini kerkhof en in de kattenhage de gevallen voor. Men maakte de opmerking, dat dikwijls dezelfde buurten en huizen als bij de vorige Epidemien zieken opleverden.

Van overbrenging door contagium wordt in het verslag met geen woord gesproken, alleen wijst de commissie op de vele gevallen van Diarrhé in Mei, Junij en Julij en op de beide Choleralijders in September; (hetwelk eene langzame ontwikkeling en overgang in Cholera schijnt aan te duiden.) Geen wonder, dat bij alle deze ziekten het sterftecijfer ongunstig moest worden, hetwelk dan ook 1118 bedroeg tegen 990 geboorten.

Bij het naderen der Cholera werden bij tijds door de regering in overleg met de geneeskundige commissie de noodige voorzorgsmaatregelen genomen; het publiek werd gewezen op de artikels in het reglement van politie, die de algemeene zindelijkheid moeten bevorderen; het verkrijgen van geneesmiddelen voor de armen werd gemakkelijk gemaakt en er werd gezorgd, dat zoo spoedig mogelijk geneeskundige hulp verkregen kon worden.

In het stadsziekenhuis werd een afzonderlijk gedeelte gereed gemaakt en ingerigt om, des noodig dadelijk, choleralijders te kunnen opnemen, waarvoor van regeringswege de geneeskundige dienst en verpleging werd geregeld.

Met de geneesheeren werd in overleg getreden, of het ook noodig zoude zijn, dat er weder een bureau werd opgerigt om ten allen tijde spoedige hulp te kunnen bekomen, welke maatregel echter door de doctoren toen niet noodig geoordeeld werd, omdat zij het kleine getal Choleralijders gemakkelijker zouden kunnen bezoeken op de gewone wijze, dan door de moeite, die aan een cholerabureau was verbonden.

Van alle choleralijders gaven de geneesheeren opgaven aan den president, die daarvan rapport aan de stedelijke regeering deed, zonder ze verder publiek te maken.

Het getal der geborenen bedroeg 1170, dat der overledenen 1512.

1849. Aanvankelijk scheen dit jaar voor de gezondheid der ingezetenen gunstig te zijn, daar er geene bijzondere epidemische of contagieuse ziekten, in de eerste 5 maanden heerschten en zelfs de tusschenpozende koortsen weinige waren. Alleen zag men in April en Mei vele lijders aan diarrhé en bord en onder deze in het begin van Mei een paar gevallen met alle verschijnselen van Cholera Asiatica bij jonge menschen, ook met doodelijken afloop. Daar er zich in de eerste weken geene nieuwe gevallen voordeeden, was de vrees voor deze ziekte bijna verdwenen, toen den 8en Junij een nieuw geval voorkwam, waarna de ziekte zoo toenam, dat zij reeds in Julij haar hoogste toppunt bereikte en in die eene maand het sterftecijfer tot 201 klom. Het hoogste cijfer aangetasten was van 23—26 Julij namelijk 207, in Augustus van 13—16 106. In het begin van Augustus daalde het getal der aangetasten, maar klom in het midden der maand weder, om in September eenigzints onregelmatig maar successivelijk te dalen, zoodat het laatste Cholerageval op den 2en October plaats had. Over de oorzaken zwijgt het verslag, en ook laat de commissie de vraag over de al of niet besmettelijkheid in het midden, ofschoon de leden voor zich van de niet besmettelijkheid overtuigd waren.

De aangetaste straten waren even als bij de vorige Epidemien in het begin meest alle aan de zuidkant en langs het diep gelegen, naderhand werd ook de noordkant en eenige aan het diep uitloopende straten, zoo als de brugstraat (aan de westzijde), heerestraat (zuidzijde), steentil- en oosterstraat (zuidoostzijde), eindelijk hofstraat, kattenhage en Martini kerkhof (aan de noordzijde), alle binnen het diep in de oude stad gelegene straten aangedaan. Toen de ziekte deze straten bezocht waren het niet slechts de armen, maar ook de meer gegoeden die werden aangetast.

Het is toch wel opmerkelijk, dat al weder dezelfde gedeelten der stad bij voorkeur werden geteisterd als vroeger, en dat juist de zuidelijkste en wel onder de hooge wallen gelegene woningen verreweg het meest getroffen werden. Langs het zuiderdiep aan weerszijden was het getal zieken groot, maar het grootst nog daar, waar de straten tegen den wal eindigden, zooals in de driemolendrift 49, heerepoorten molendrift 13, moeskersgang 16, kleine raamstraat 18 zieken; zoodanig was deze verhouding, dat alleen onder den wal en aan het diep, van steentilpoort tot kranenpoort, bijna een derde gedeelte van alle zieken voorkwamen. In het

oogvallend was het, dat ook nu weder vele bovenwoningen bezocht werden, voornamelijk onder de gegoeden in de brugstraat, pottebakkersrijge, zuiderdiep, waarvan bij sommigen de benedenwoningen verschoond bleven.

Uit mijne aanteekeningen blijkt nog, dat het getal mannen dat der vrouwen een weinig overtrof, dat geen leeftijd verschoond scheen te blijven, vermits men zieken zag van een paar weken oud tot 95 jaren;

dat het wel eens gebeurde, dat een persoon van elders kwam, waar de Cholera heerschte en in zijn huis de cholera kreeg, waarna meer leden aangetast werden. Dat er evenwel ook vele huisgezinnen waren waar slechts een persoon ziek werd, niettegenstaande de kleine behuizing en groote bevolking;

dat van al de practiserende geneesheeren niet een de ziekte heeft gekregen, ofschoon zij dag en nacht bij de choleralijders verkeerden;

dat van al de wakers en waaksters, die door de commissie voor cholerazieken in dienst waren gesteld en op het hevigste der ziekte 141 in getal waren, welk getal naderhand tot 100 daalde, volgens schriftelijk rapport van die commissie slechts 8 werden aangetast, of volgens het verslag, dat voor ons ligt, 10, en wel in eenen zoo ligten graad, dat daarvan slechts 2 zijn overleden, alhoewel deze menschen nagenoeg alle in de meest aangetaste straten of steegjes woonden en tot dezelfde klasse van menschen behoorden als die, welke bij voorkeur scheenen voorbeschikt te wezen;

dat van de beroepen dat van schipper soms wel scheen te praedisponeren, maar dat het grootste getal aangetasten waren arbeiders, sjouwers en turfdragers. Van de vuilnismenners zijn ons geene gevallen bekend geworden; ook in de nabijheid van de verzamelplaats der drekstoffen was het getal zieken niet grooter dan elders. Het is wel moeijelijk dit met eenige juistheid te bepalen, daar wij 5 personen vinden opgeteekend buiten de oosterpoort, doch deze kunnen aan den oosterweg gewoond hebben of in de aan den oosterweg gelegen steegen, die anders nog wel genoemd zijn. Gewoonlijk wordt de plaats bij de vuilnisstoep het slijkgat genoemd, maar deze komt op de lijsten niet voor; op zijn meest kunnen dus 5 lijders in de naaste nabijheid van dit terrein gewoond hebben, in allen gevalle eene kleine verhouding. Van de moeskers en warmoezeniers buiten de boteringepoort zijn bijna geene ziek geworden. Van de 4 daar voorgekomene gevallen waren althans twee in de stad ziek geworden en daar heen gebragt. Dit is

opmerkelijk omdat de bevolking daar nog al talrijk is en door de heerschende Cholera zeer in hare kostwinning, die alleen in het verkopen van groenten en ooftvruchten bestaat, werd benadeeld, vermits vele ingezetenen moeijelijk te bewegen waren, nu bij het heerschen der Cholera, ooft of groenten te nuttigen, zoodat men dan ook dagelijks de kinderen der moeskers onder de kruis-, aalbessen-, appel- en peereboomen konde vinden, zich te goede doende aan de nu voor hen ruim verkrijgbare vruchten, zonder daar eenig nadeel van te ondervinden.

Volgens 't verslag overleden 698
herstelden 749
te zamen 1447.

De doctoren werden verzocht dagelijksche opgaven van hunne zieken aan den president te doen, die daarvan eene lijst maakte en hiervan tweemaal per week opgave deed aan den burgemeester, die ze als advertentie in de Groninger courant liet plaatsen. Op diens verzoek werd er een bureau voor dag en nacht opgerigt en daartoe een locaal in het stadshuis ingerigt, waartoe zich alle doctoren en eenige aanwezige candidaten A. L. v. d. Sluis, F. Frima, L. C. Murray, Backer en J. H. van Marle met den chirurgijn H. W. Schreuder verbonden en dit getrouw hebben uitgevoerd.

Groot was de schrik onder de inwoners toen de ziekte zoodanige hoogte bereikte. Door de regering wierden alle maatregelen genomen, waardoor de gezondheid kon bevorderd worden. Op de publieke en private zindelijkheid werd zooveel mogelijk gelet, op den verkoop van minder versche of ongezonde levensmiddelen naauwkeurig acht geslagen. De leefregelen door de pl. geneeskundige commissie ontworpen, werden in de courant geplaatst. De lijkenhuizen bij de begraafplaatsen werden ingerigt om lijken op te nemen, die in hunne beknopte huizen niet konden en niet mogten overstaan, totdat zij op attest van den inspecterenden geneesheer mogten begraven worden. Een ziekenhuis werd er opgerigt en betrokken, en verscheidene andere maatregelen werden er meer genomen, die alle eene goede strekking hadden en gereed oor bij de ingezetenen vonden. Maar vooral was het de zoo nuttige commissie voor cholerazieken die bij deze Epidemie voor het eerst werd opgerigt. [1])

[1]) Men leze over deze commissie de gedrukte verslagen door haren voorzitter Ds. W. Gerhards van hare verrigtingen in 1849, en alle volgende Epidemien van Cholera, en men zal daarin de vele en goed gekozene maatregelen kunnen vinden ter voorkoming en bestrijding dezer

1850. Behalve een zeer gemakkelijke *Rubeola* Epidemie waren de zieken weinige en de algemeene gezondheid zeer gunstig, zoodat dan ook 1180 geboorten tegen 701 sterfgevallen overstaan. Dit jaar hebben de geneesheeren gebruikt om de het vorige jaar bijna stil gestaan hebbende vaccinatie weder in te halen. Zoo zijn er 1072 als gevaccineerd aan de commissie opgegeven, niettegenstaande er in 1849 nog 754 ingeënt waren.

1851. Dit jaar leverde over het geheel weinig zieken en nog minder dooden op, zoo zelfs dat in Mei het getal dooden in eene week tot 3 daalde, terwijl het de daarop volgende week tot slechts 12 klom. In verscheiden gestichten van weldadigheid, wees- en gasthuizen kwam dit jaar geen sterfgeval voor. Enkele sporadische gevallen van ingebragte pokken hadden geen gevolg, ook roodvonk en kinkhoest vertoonden zich hier en daar; de besmettelijke typhus leverde nog al eenige gevallen op, maar alleen de *mazelen*, die in Junij begonnen, verhieven zich tot eene vrij uitgebreide Epidemie, waaraan nog eenige kinderen door complicatie met diarrhé, dysenterie, parotitis, hydrocephalus acutus of angina polyposa bezweken. Desniettegenstaande was het getal sterfgevallen slechts 804 tegen 1220 geboorten.

1852. Ofschoon in dit jaar geen enkele ziektevorm een eigenlijk Epidemisch karakter aannam, en slechts typhus en kinkhoest iets meer dan gewoonlijk voorkwamen, was toch de verhouding van de geboorten tot de sterfgevallen niet zoo gunstig als in het vorige jaar, immers waren er 1125 geboorten tegen 857 sterfgevallen. De meeste ziekten bepaalden zich tot de acute ontstekingen van de ademhalings werkingen, waaraan dan ook een aanzienlijk getal der sterfgevallen is toe te schrijven.

1853. In het eerste kwartaal van dit jaar heerschte eene kleine Epidemie van kraamvrouwenkoorts (febris puerperalis). Van de 18 bekend gewordene gevallen stierven 12, (dus $^2/_3$, veel erger dan de Cholera) onder dezelfde verschijnselen als in 1845. Bij 5 secties vond men Metritis septica of gangreen, bij 3 peritonitis exsudativa, bij 2 eene meningitis cerebralis. De vorige zomer had deze ziekte in Friesland geheerscht en nu op dezen zelfden tijd kwamen er 3 gevallen te Haren, 2 te Hoogkerk en 1 te Noorddijk voor. Ook zag men enkele sporadische gevallen van Varioloiden. In September en October wierden de buiksingewanden meestal

ziekte, waarvan velen in 1866 ook door de Hooge Regering algemeen zijn aanbevolen en met succes in praktijk gebragt.

de zetel der ziekte en enteritis darmontsteking, diarrhé en bord waren aan de orde van den dag, bij kinderen eene zoogenoemde diarrhoea Cholerica; zoo werd dan ook na den 30 October het eerste geval van ware Cholera asiatica opgegeven bij eene vrouw aan de scheepstimmerwerf buiten de kranepoort, die volgens haar zeggen met niemand aan die ziekte lijdende in aanraking was geweest, ook geene personen had ontmoet die van Rotterdam of Delft, waar de ziekte heerschte, hier waren aangekomen, en de tweede zieke, de daarop volgende morgen, was een man, die 's avonds te voren van Appingedam was gekomen en in de hofstraat woonde, geheel verwijderd van de bovengenoemde scheepstimmerwerf. In het geheel zijn aangetast 31 personen, waarven hersteld 12, overleden 19.

Mannen 17. Kinderen beneden 15 jaar 14.
Vrouwen 14. boven „ 17.

De verhouding bij kinderen gunstiger 5 : 9, bij ouderen 7 : 10. Van de 28 huizen, waar de ziekte zich nu vertoond heeft, waren in 1849 zes bezocht. Het geheel getal geboorten bedroeg 1071, dat der sterfgevallen 851.

Onder de maatregelen van voorzorg door de regering in overleg met de commissie genomen, behoort het besluit om dit jaar wegens de cholera geen kermis te houden.

Behalve de cholera heerschte ook nog al Typhus.

1854. De besmettelijke *typhus* maakte vorderingen, zoodat in het derde kwartaal alleen 40 typhus gevallen in het ziekenhuis werden opgenomen, roodvonk en kinkhoest kwamen sporadisch voor. Van Mei werden vele patienten met diarrhé, dysenterie en bord behandeld. In Julij overleed in het ziekenhuis een man onder verschijnselen van Asiatische Cholera. In Augustus en September werden telkens bij een persoon Cholera gediagnosticeerd, edoch de patienten genazen; den 24 September kwam echter een geval voor van ware *Asiatische Cholera*, dat door anderen gevolgd werd, die van dien tijd tot den 20 November weder 261 aantastte waarvan 128 bezweken en 133 herstelden.

Ook nu werd weder de opmerking gemaakt, dat voornamelijk het zuidelijk aan diep gelegen gedeelte der stad werd aangetast; dat er in evenredigheid meer zieken op bovenwoningen dan in kelders gevonden werden, dat voornamelijk de armen de slagtoffers van de ziekte werden, en dat van de beroepen nu, evenals in 1849, juist de vuilnismenners waren verschoond.

Wederom werden er vele maatregelen door de stedelijke regering genomen om de ziekte voor de armen dragelijker te maken, een bijzonder ziekenhuis werd er ingerigt, het verkrijgen van geneeskundige hulp gemakkelijk gemaakt, door een besluit, dat voor de choleralijders door de geneesheeren recepten mogten worden afgegeven bij alle apothekers in de stad, desnoodig voor rekening van de gemeente, dat alle geneesheeren zich beschikbaar stelden om overal te helpen en zich desnoods weder tot een bureau te constitueren. Maar ook de werkzame commissie voor cholerazieken hervatte hare taak en nadat reeds vele huisgezinnen vooraf waren gereinigd en gewit, zorgde zij nu voor goede verpleging en voeding der zieken en de daarmede in aanraking komende gezonden. Misschien hebben deze zorgen het hare bij gedragen, dat de ziekte niet meer uitgebreid is geworden en het getal sterfgevallen dit jaar nog met 100 door dat geboorten is overtroffen. Immers er zijn in 1854 1146 geboren en 1046 overleden.

1855 was wel een jaar van vele zieken maar ook van vele ziekten; van de endemische waren de *tusschenpozende* koortsen meer dan gewoonlijk algemeen en minder goedaardig.

Van de besmettelijke kwamen *Typhus*, *Roodvonk* en *Kinkhoest* meer Epidemisch voor, maar voornamelijk was het eene vrij groote, maar goedaardige *mazelen* Epidemie, die het getal zieken groot deed worden. Hierbij kwam nog de Cholera Asiatica, die zich in het begin van September, nadat reeds vooraf in Mei, Junij en Julij verdachte gevallen waren voorgekomen, bij eenen schipper ontwikkelde, die daags te voren van Kampen herwaarts was gekomen, waarna er geregeld nieuwe gevallen volgden en in de 8 weken van September tot November 249 personen werden aangetast; waarvan 104 herstelden en 145 overleden. [1])

Ook nu werden weder de noodige maatregelen ter voorkoming en beteugeling der ziekte genomen, die wij vroeger vermeld hebben. Tengevolge van alle deze ziekten was het getal overledenen dan ook ongunstig daar het in dit jaar 1114 bedroeg, tegen 1080 geboorten. Niet weinig droegen tot dit getal de vermeerderde gevallen van typhus bij, die telkens door besmetting voortkruipende en voor de diakenie zoo verderfelijke ziekte, omdat meestal de hoofden des huisgezins

---

[1]) Over deze drie jaren leze men mijne aanteekeningen over het ontstaan en verbreiding der Cholera te Groningen in Ali Cohen Repertorium, Jaargang VIII N. R. 1 pag. 788 en pag. 1 van den Jhärgang IX. N. R. II. etc.

van haar de slagtoffers worden en zij in eene huishouding gewoonlijk weken en maanden voortduurt. De commissie meende dan ook hare uiterste zorgen aan deze ziekte te moeten wijden en benoemde in overleg met den burgemeester, haren president om met de commissie voor cholerazieken te overleggen of ook niet deze commissie zich konde belasten met dezelfde zorgen voor typhuslijders als voor die aan cholera genomen waren. Het schijnt, dat deze bijeenkomst tot geen gunstig resultaat heeft geleid, zooals uit het volgende verslag blijkt.

1856. Tot de contagieuse ziekten in dit verslag voorkomende behoort eene kleine Epidemie van *kinderpokken* (variola), die zich in den zomer vertoonde en van buiten door een reisiger was ingebragt. Het geheele getal der aangetasten bedroeg 73, waarvan 14 aan ware variola leeden. In het geheel zijn slechts 2 overledenen opgegeven. De *typhus* breidde zich inmiddels nog uit, zoodat de geneeskundige commissie, toen haar verzoek bij de cholera commissie niet werd aangenomen, zich in verbinding met een paar der practiserende geneesheeren tot de stedelijke regering wendde om medehulp tot de oprigting van eene *typhus commissie*, ter beteugeling dezer verderfelijke ziekte, waarbij zij een gereed oor vond en eene aanmerkelijke ondersteuning in geld verkreeg. De overige gelden werden gevonden, uit de vrijwillige bijdragen der ingezetenen, die daartoe door eene aankondiging in de Groninger couranten waren uitgenoodigd. Toen deze commissie op den 6en Mei hare taak aanvaarde, had de ziekte reeds eene groote uitgebreidheid verkregen. In de vier maanden, die zij werkzaam was, van Mei tot September, (toen de commissie de ziekte als Epidemie voor geweken hield, omdat er in de laatste weken slechts een paar gevallen waren voorgekomen), was toch de hulp der commissie noodig, (reiniging, verpleeging, oppassing voeding) bij 439 typhuslijders, waarvan 363 hersteld en 76 overleden zijn, dat is één doode van de 6; een belangrijk getal voorwaar en een heerlijke uitkomst; door doelmatige middelen was eene ziekte beteugeld, die als een kanker de maatschappij uitmergelde en vele nuttige burgers weg gesleept had. [1])

Behalve van eenige meerdere gevallen van tusschenpozende koortsen dan gewoonlijk, vinden wij in dit verslag geene bijzondere vermelding van Epidemische of contagieuse ziekten

---

[1]) Zie de Groninger Courant, 21 October 1856. Bijblad, waarin het verslag voorkomt.

gemaakt. Het getal der geborenen was dan ook nog 1092 tegen 968 overledenen.

De stedelijke regering bleef niet achterwege om in overleg met de geneeskundige commissie weder maatregelen van hygienische voorzorgen te nemen, door aanbrenging van verbeteringen in de afwateringen der gooten en wanden in sommige achterbuurten, door meer doelmatige verwijdering van de drekstoffen en door verbeterde inrigtingen aan de drekstoep.

1857. In dit verslag wordt niet slechts melding gemaakt van eene Epidemie van tusschenpozende koortsen, maar er wordt ook nog al breedvoerig in gehandeld over de oorzaken van het in sommige jaren zoo veelvuldig voorkomen van deze koortsen in deze stad en dit gewest, duidelijk wordt er op gewezen, dat deze zich alleen tot Epidemie verheffen, als door aanhoudende droogte de kleibodems droog worden en voornamelijk de klei in de sloten, die vroeger door het water bedolven was, aan de lucht wordt blootgesteld, vandaar dat de Epidemien van T. K. ook gewoonlijk het eerst beginnen op de hooger gelegene zavelgronden van de provincie, en dat zij daarna het volgende jaar eerst de lager ook om de stad gelegene kleistreken en het noordelijk en oostelijk op kleigrond gelegen gedeelte der stad bezoeken. Ofschoon het getal dezer koortsen voornamelijk aan deze buitendieps gelegene gedeelten der stad vrij groot was, schijnen zij toch weinig invloed op het sterftecijfer te hebben uitgeoefend, daar dit 918 tegen 1152 geboorten beliep. Buitendien kwamen er nog 171 gevallen van variola of wel meest varioloides voor, die ook nog eenige slagtoffers eischten.

1858. Niet zoo gunstig liep het in dit jaar met de beide in het vorige jaar genoemde Epidemien af. Van de 272 aan kinderpokken neder liggende leeden 58 aan ware variola en 214 aan *varioloides* (gewijzigde pokken.) Hiervan overleden 15. De tusschenpozende koortsen verspreidden zich in dit jaar ook meer onder de ingezetenen van de binnen het diep gelegene straten en zij waren niet goedaardiger.

Ofschoon er geen reden bestond om de cholera te verwachten en de typhus ook slechts bij enkelen voorkwam, meende evenwel de commissie bij de regering te moeten verzoeken om als voorzorgsmaatregel de huizen der armen zooveel mogelijk te doen reinigen en witten en hunne bedden van versch stroo te voorzien. Bij haar verzoek gaf de commissie te kennen, dat zij bereid was zich met de uitvoering te belasten.

Zij berigt daarop, dat het getal typhuslijders dan ook dit jaar zeer gering is geweest en dat na dien maatregel bijna geene gevallen zijn voorgekomen. Dat de tusschenpoozende koortsen niet zoo goedaardig waren als in het vorige jaar, bewijst het getal van 1075 overledenen, tegen 1057 geboorten.

Verder maakt de commissie de regering, ten gevolge van eene aan haar gerigte aanvraag, opmerkzaam op het nadeelige, onaangename en onvoordeelige van de bij ons in gebruik zijnde wijze van stijfselmakerij, waarbij zooveel kleefstof met hare voedende deelen voor de consumtie verloren gaat en daarentegen de lucht met hare onaangenaam riekende afgescheidene gassen als verpest wordt. Ook dit jaar werd een plaatselijk reglement op de prostitutie in het leven geroepen en goedgekeurd.

1859. Een, wat de gezondheidstoestand aangaat, zeer ongunstig verslag. Bij 1044 geboorten vinden wij een sterftecijfer van 1576 inwoners.

Deze ongunstige toestand werd door verscheidene verschillende epidemien mede veroorzaakt, zoo als *Pokken*, waarmede 103 personen, (70 varioloiden en 33 variolae) werden aangetast waarvan 7 aan variola en 1 aan varioloiden bezweken, eene vrij uitgebreide *Mazelen Epidemie*, *Kinkhoest* en *Cholera*, bij welke laatste 45 lijders en 27 sterfgevallen plaats hadden; maar voornamelijk waren het toch de tusschenpoozende koortsen, die nu als *malaria Epidemie* beschouwd konden worden, waaraan een groot aantal lijders bezweek en die zonder twijfel veel meer slagtoffers zoude gemaakt hebben, wanneer men niet in het *koorts*zout (sulphas chinic. basicus), tijdig genoeg aangewend, een onschatbaar middel gevonden had om de ziekte te bedwingen. Zoowel in de provincie als in de stad werden dan ook vele kilo's van dit geneesmiddel gebruikt, zelfs zoo, dat te lande vele landbouwers het in huis hadden en dikwijls daarvan, ook zonder den bijstand des geneesheers, voor zich en hunne bedienden met succes gebruik maakten.

Daar in het eerste gedeelte des jaars nog al regen was gevallen de slooten en vaarten behoorlijk met water waren gevuld, en in Junij het getal koortszieken niet vermenigvuldigde, vleide men zich van deze ziekte meer verschoond te zullen blijven, maar toen na eenige drooge dagen tegen het midden van Julij eenige regen viel, vermeerderde daarop dadelijk het aantal koortslijders en werd binnen kort de geheele stad, zoowel binnen als buiten de diepen met de koorts bezocht, ofschoon ook nu nog de lagere woningen aan de west-, noord- en oostkant het grootste getal zieken opleverden, zoodat men

daar sommige huishoudingen aantrof, waarin 6 of 7 personen ja somwijlen de geheele huishouding, was aangetast. Na de epidemie van 1826 is deze wel de ergste epidemie van deze soort van ziekte voor Groningen geweest; immers in de laatste helft van het jaar, toen de koortsen begonnen waren te heerschen, stierven 1046 menschen tegen 525 in het eerste halfjaar.

Men gelooft, dat minstens de helft der bevolking in meerdere of mindere mate ziek is geweest. Onder de meest verschillende verschijnselen deeden zich deze koortsen voor; dan eens werden zij hoogst gevaarlijk door als beroertekoorts op te treden, waarbij soms de eerste aanval reeds doodelijk was, dan weder bragten zij de geneesheeren in verwarring door zich als ruggemergsontsteking, of als longen en ribbevliesontsteking of onder vele andere vermomde ziektevormen te vertoonen, welke verschijnselen echter alle, vroegtijdig genoeg herkend, in den regel spoedig voor de chinine weken. Hieraan zoowel als aan de spoedige hulp der geneesheeren, die dag en nacht op hunnen post waren, is het misschien toe te schrijven, dat het getal slagtoffers in evenredigheid van het getal zieken nog gering is te noemen. Het verkrijgen van geneesmiddelen werd den armen zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt, door buiten werking stellen van sommige beperkende bepalingen, die in gewone tijden om misbruiken voor te komen noodig zijn. Hierdoor kon evenwel nog niet altoos de hulp verleend worden, die zoo noodig was, want velen, zeer velen van de zoogenoemde kleine burgerij waren te eergierig om haar te vragen, of hadden daartoe den moed niet, of moesten om vele redenen afgewezen worden. Genoeg, het getal sukkelaars aan deze koortsen was groot, zeer groot en hun toestand dikwijls beklagenswaardig. De verslaggever zegt daarvan: „De koorts belette hen, om voor zich en de hunnen den kost te verdienen en voor hen, die niet door de armbesturen bedeeld werden, was het geneesmiddel, dat althans voor eenigen tijd hielp, te duur, of zoo het nog genomen werd, moest dit op de voedingsmiddelen uitgewonnen worden; de moed ging verloren, de veerkracht ging weg en voor het gansche heer van zenuwziekten was de deur open gezet. Wel werd door de later verminderde prijs der chinine deze toestand iets verbeterd, maar niet genoeg geholpen." — Veel goeds heeft zeker de ruime, zoo gewone als buitengewone, door het gemeentebestuur en de vrijwillige bijdragen der meer gegoede ingezetenen in het werk gestelde uitdeeling van *warme en krachtige soep*

uitgewerkt. Deze soep werd ook dikwijls door hen, van wien men het niet zoude verwacht hebben, in het geheim gebruikt, waardoor zij juist daar dan op hare regte plaats kwam en het meeste nut stichte.

Onder de gezondheidsmaatregelen moeten wij nog vermelden, dat, op voorstel van de commissie, door het gemeentebestuur alle maatregelen genomen werden om de publieke en zooveel mogelijk ook private zindelijkheid te bevorderen. De door de studenten voorgestelde maskerade werd vooreerst uitgesteld.

Door de geneesheeren werd in dit jaar onder goedkeuring der regering een bureau van vaccinatie opgerigt, waaraan nagenoeg alle geneesheeren deel namen.

1860. Ofschoon er slechts 891 werden geboren en daarentegen 1072 stierven, leverde evenwel dit jaar in evenredigheid een zóó klein getal zieken op, dat het getal recepten reeds in de eerste helft met 75% of twee derde was verminderd. De meeste dooden moeten dan ook nog aan de overgeblevene sukkelaars door de ziekte van het vorige jaar worden toegeschreven. Geene ziektevorm heeft zich epidemisch vertoond. Slechts enkele gevallen van *boosaardige keelziekte* (Diphtherine faucium), die in sommige dorpen van de provincie meer epidemisch heerschte, hebben zich voorgedaan. Ingevolge besluiten van de hooge regering zijn door de stedelijke regering alle voorgeschrevene voorzorgsmaatregelen en tabellen aan de geneesheeren medegedeeld en werd hunne medewerking verzocht.

1861. Geene ziekte heerschte epidemisch, alleen kwamen er in September en October eenige gevallen van diphtheritis voor. De commissie heeft aan de geneesheeren de door het gouvernement aanbevolen in te vullen lijsten rondgezonden en tevens de bevoegde autoriteit opmerkzaam gemaakt, dat juist de meeste en eerste gevallen van keelziekte van eene bepaalde school kwamen, waarop besloten is, alle onderwijzers en in het bijzonder den onderwijzer van die aan te schrijven, om geene kinderen ter school toe te laten uit huisgezinnen waar Diphtherine heerschte. Het verlies door dooden van de vorige jaren werd nu weder eenigzints vergoed door een geboortecijfer van 1219 tegen 834 overledenen.

Mazelen kwamen sporadisch voor, zonder zich zoo als gewoonlijk tot epidemie te verheffen, zoodat het scheen dat zij zich alleen door besmetting verspreidden.

1862. Ook nu in het eerste gedeelte van het jaar

bleven de mazelen zich vertoonen en wel in een weinig grooter getal. De commissie maakte de regering opmerkzaam op de besmettelijkheid dezer ziekte, die niet in het politie reglement als zoodanig was opgenomen, zoodat de kinderen uit huizen, waar mazelen waren, ter school kwamen en aldus de ziekte telkens overbragten, waartegen dan ook nu maatregelen werden voorgeschreven en aangewend. Nog enkele gevallen van diphtherine vereischten dezelfde voorzorgen. Overigens was er geene algemeene ziekte, het getal geboorten bedroeg 1046, dat der sterfgevallen 904.

1863 was voor de gezondheid een hoogst gunstig jaar, het getal geboorten overtrof dat der sterfgevallen met 484. Eigenlijke epidemische ziekten hebben dan ook niet geheerscht; alleen kwamen er, niettegenstaande de maatregelen van reiniging en oppassing door de commissie genomen, eenige gevallen van typhus voor, zoodat daarvan nog 5 personen op de sterflijsten worden aangetroffen. In de zuider bewaarschool leeden verscheidene kinderen aan eene oogziekte, die bij nader onderzoek eene besmettelijke *conjunctivitis* bleek te zijn; zij vertoonde echter niets boosaardigs en hield bij eene gepaste behandeling spoedig op.

1864. De besmettelijke typhus, die reeds in het vorige jaar eenige slagtoffers geeischt had, bleef langzaam voortkruipen vooral in de stegen buiten de heerepoort, waar in dit voorjaar verscheiden huisgezinnen werden besmet. De commissie oordeelde met de typhus-commissie het noodig daartegen meer algemeene afdoende maatregelen te nemen. Eene uitgebreide reiniging en desinfectering, het witten met kalk in de woningen waar typhus geweest was, eene opzending der lijders waar zulks gebeuren kon, naar het ziekenhuis, het tegengaan van het bezoeken der zieken door buren en vrienden, alle deze maatregelen hebben te weeg gebragt, dat er in het laatste kwartaal slechts zeer enkele gevallen van typhus zijn voorgekomen.

Door het gemeentebestuur werd de typhus-commissie eene som van *f* 500.00 ter hand gesteld om in de noodige onkosten te voorzien, verder werden de door de commissie opgemerkte slechte afwateringen in sommige straten en stegen verbeterd op last van het gemeentebestuur en werd er alles aangewend, wat tot reinheid en frischheid konde mede werken.

Eene zeer goedaardige epidemie van *oorklierontsteking*, (Parotitis) heeft zeer vele kinderen aangetast, maar geen enkele is daaraan bezweken.

De endemische tusschenpozende koorts was wel niet geheel

opgehouden, maar zij werd toch in geen grooter aantal, dan in de vorige jaren, opgemerkt, niettegenstaande men vreesde, dat zij dit jaar, althans in een groot gedeelte der stad, hevig zoude te voorschijn treden. Immers door den onverwachten inval van den storm van 3en December 1863 bij gesloten sluisdeuren, werd het zeewater tegen die deuren zoo hevig opgedreven, dat een groot gedeelte der stad aan de west- en noordkant, voornamelijk boven de sluizen, zoodanig geïnundeerd werd en met zeeslijk bedekt, dat deze eerst na eenige dagen konde weggeruimd worden. Vóór de erge epidemie van 1826 had er in het voorjaar van 1825 ook eene groote overstrooming plaats gehad en werd toen het terug blijven van deze zeeslijk door velen als voornaamste aanleidende oorzaak der ziekte beschouwd. Bij een opzettelijk onderzoek is het echter der commissie gebleken, dat de inwoners van deze gedeelten der stad niet meer dan van andere gedeelten aan koortsen geleden hebben. Zelfs meent men opgemerkt te hebben, dat de bewoners van de Paddepoel en die buiten de kranepoort onder de dijk woonden, welke beide streken het ergst en het langst met zeewater zijn bedolven geweest door de doorbraak der dijken, minder aan tusschenpozende koortsen, dan wel aan rheumatische en ontstekingachtige ziekten hebben geleden. Hieruit schijnt dus wel te blijken, zoo vervolgt de verslaggever, „dat niet het bedekt worden van den bodem met zeewater, altoos of op zich zelf als oorzaak van tusschenpozende koorts kan aangemerkt worden, maar dat er nog andere oorzaken, (hooge warmte van den dampkring, het droog en vochtig worden van den bodem enz.) moeten bijkomen om eene *malaria* epidemie te doen ontstaan."

Pokken werden verscheidene malen van buiten ingebragt, maar telkens door vaccinatie bedwongen.

1865. Ofschoon dit verslag slechts over de eerste 10 maanden gegeven konde worden wegens de ontbinding der commissie in October, ingevolge koninklijk besluit bij de *Wet regelende het geneeskundig staatstoezigt* van 1865, zoo vinden wij daarin toch nog melding gemaakt van verscheidene en belangrijke ziekten, die in de eerste tien maanden te Groningen waargenomen zijn. Zoo begon het jaar met eene epidemie van *pokken*, die zich voornamelijk tot het oostelijk gedeelte bepaalde, in Mei scheen opgehouden te hebben, en toch nog eenige slagtoffers gemaakt had.

Van meer belang was nog eene *Mazelen* epidemie, die een groot gedeelte van het jaar heerschte en verscheiden kinders wegraapte. Enkele gevallen van *kraamvrouwenkoorts* (febris puerperalis), die in sommige gemeenten van de provincie heerschte, deeden ons vreezen ook weder door dezen vijand bezocht te worden, Deze ziekte heeft zich evenwel gelukkig tot eenige sporadische gevallen bepaald.

Ook tusschenpozende koortsen bleven zich vertoonen, maar in verminderd aantal.

Deze zijn dan de voornaamste ziekten, die in dit gedeelte der 19e eeuw Groningen als algemeen heerschende *Epidemische* of besmettelijke (*contagieuse*) bezocht hebben en de aandacht en zorg der plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt hebben vereischt. Deze commissie heeft nu even als hare provinciale en andere stedelijke zusters opgehouden te bestaan. Wij konden niet aan den wensch van onze ambtgenooten en vrienden weerstaan, om deze aanteekeningen genomen uit de handelingen der commissie door den druk voor de vergetelheid en tegen hare geheele vernietiging, zoo als met de vroegere verslagen reeds gebeurd was, te bewaren. Ofschoon het slechts aanteekeningen uit opteekeningen zijn, zullen zij toch wel iets der herinnering waardig bevatten; in alle gevalle sluiten zij als geschiedenis aan het met zooveel moeite bijeenverzameld werk van den heer Mr. H. J. Trip, terwijl wij hopen en vertrouwen dat door vollediger en naauwkeuriger beschrijvingen van de gezondheidstoestand en ziekten van deze gemeente door de Inspecteurs en leden van het nieuwe geneeskundig staatstoezigt in het vervolg de geschiedenis der ziekten van deze gemeente zal aangeteekend en bekend gemaakt worden.

BIJDRAGEN EN OPMERKINGEN

BIJ DE

AANTEEKENINGEN UIT DE VERSLAGEN DER PLAATSELIJKE COMMISSIE VAN GENEESKUNDIG TOEVOORZIGT.

BIJDRAGE I.

Plaatselijke geneeskundige commissie.

Zonder twijfel behoort Groningen onder die steden van Nederland, waar reeds vroeg meer bepaald de aandacht op de volksgezondheid gevestigd werd, zooals niet slechts uit de Dissertatie van Dr. H. Nanninga (de cura publica, in civitate Groningana imprimis ad cives sanos et salvos servandos, tum veteri, tum recentiori aevo habita) en uit de reeds vermelde geschiedenis der ziekten van Groningen van Mr. H. J. Trip kan worden opgemaakt maar zooals ook voornamelijk blijkt uit de oprigting van het *Collegium Medicum* in 1728. Het schijnt, dat reeds lang te voren, de geneeskundigen, de apothekers daaronder ook medegerekend, zich tot eenen bijzonderen stand hebben getracht te verheffen, hetwelk evenwel niet dadelijk heeft willen gelukken, misschien omdat het getal te klein was, om een bijzonder gilde uit te maken. In de stadsresolutien van 1644 onder anderen vinden wij, een raadsbesluit „dat de Apothekers en Kruideniers gecombineerd zullen blijven" waarop in 1645 „een accoord wordt aangegaan" en in 1646 „de Kramergilde rolle wordt geampliceerd ten opzigte der Apothekers enz."

De andere geneeskundigen schijnen niet tot het barbiers- en chirurgijnsgild behoord te hebben, welk gilde een eigen collegie *(chirurgijns en barbiers gilde)* was en eigene wetten en werkzaamheden had, zoodat het dan ook fungeerde om de chirurgijnscandidaten te examineren en toetelaten, zooals uit de gilderol van 1597 blijkt. [1])

---

[1]) H. J. Berghuis van Woortman, Dissertatio Historico Politico medica de ratione, qua medicina, tum veteri, tum recentiori tempore, in civitate groningana est factitata. Gron. 1829, pag. 16.

Ten opzigte van de oprigting van het collegium medicum vinden wij eene stadsresolutie van 11 Junij 1728 van dezen inhoud: „De H. H. Burgemeesteren en Raad hebben (tengevolge van het 2e artikel der ordonnantie op de Apothekers op heden gearresteerd) tot leden van het collegium medicum genomineerd en aangesteld de Raadsheer F. Laman, Prof. J. H. Croeser, Doct. Yvo Gaukes en de Apothekers E. Stratingh en G. Buningh, voorts de Prof. Croeser en de Doctoren Gaukes, Swijghuisen en Eding gecommitteerd en geauthoriseerd een pharmacopoea te formeren, waarna de Apothekers in deze stad zich zullen hebben te reguleren en aan de Raad dezelve alsdan te presenteren ten fine van approbatie."

De werkzaamheden van dit collegie waren, (volgens eene wet van 1729) in het algemeen om toezigt te houden op al wat het medische in de stad en hare jurisdictie betreft, waaronder ook voornamelijk behoorde de diplomata van de medicinae doctoren te onderzoeken, de apothekers en vroedvrouwen te examineren, als ook hunne winkels te visiteren en de van elders ingevoerde geneesmiddelen te onderzoeken. — Zij examineerde ook de chirurgijns van de jurisdictie, maar de stedelijke chirurgijns werden door het collegium chirurgicum geexamineerd; bij hunne operaties evenwel moest het collegium medicum tegenwoordig zijn. Bij eene wet van 1739 werd hun tevens opgedragen de namen der med. doctoren, apothekers en hunne leerlingen op te teekenen enz.

Toen beide collegien bij publicatie van het staatsbewind van 20 Maart 1804 onder koning Lodewijk waren vervallen, werd er bij resolutie van burgemeester en raad van 7 Maart 1806 eene *stedelijke commissie van geneeskundig toevoorzigt* opgerigt waarvoor als leden benoemd werden de leden van het voormalig collegium medicum, Prof. Munniks, Physicus Dr. M. J. Busch, Chirurgijn Quaestius en Apotheker Tieboel.

Op voorstel van de commissie hebben burgemeesteren en raad daarna besloten, dat de commissie voortaan bestaan zoude uit *zes* leden, dat de leden Quaestius en Tieboel wegens ouderdom als honoraire leden zouden worden aangemerkt en vier nieuwe leden aangesteld, terwijl kort daarna een vijfde ter vervulling van den overleden Prof. W. Munniks werd benoemd. De commissie bestond dus bij het uitbrengen van het eerste verslag uit de heeren

M. J. BUSCH, Med. Doct. Physicus President.
L. BECKERING, Med. Doct.
P. DRIESSEN, Med. Doct. en Prof.
F. J. TER BORGH, Chirurgijn en Vroedmeester.
P. HENDRIKSZ, Chirurgijn.
Th. UILKENS, Apotheker, Secretaris.

Door de oprigting van de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt verloor de commissie het regt om de chirurgijns, vroedkundigen en apothekers te examineren, aan haar bleef evenwel opgedragen de chirurgijns en de apothekers bedienden, leerlingen en aderlaters te examineren en te admitteren, hunne namen in de registers in te schrijven, hunne winkels en instrumenten te visiteren en overigens het toezigt te houden op alles wat de uitoefening der geneeskunst en der burgerij gezondheid aanging. Zoo werd dan ook, vooral in de laatste jaren, hoe langs hoe meer haar advies en inlichting door de stedelijke regering gevraagd in zaken van algemeen hygienisch belang en vervulde zij min of meer de plaats der op andere plaatsen aanwezige gezondheidscommissien. Als zoodanig werd zij ook erkent bij een keizerlijk besluit van October 1810 en ontving zij na de restauratie bij koninklijk besluit van 29 Junij 1814 den naam van *plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzicht*, welken naam zij tot hare opheffing bij koninklijk besluit van Junij 1865 behouden heeft.

De nieuwe leden van deze commissie werden door den raad gekozen; gewoonlijk deed de commissie eene voordragt aan de regering, die zich evenwel aan die voordragt niet behoefde te houden en daarvan ook wel eens een blijk heeft gegeven. De heeren welke sedert 1806 leden van deze commissie geweest zijn, zijn, behalve de bovengenoemde in 1806 benoemden, de navolgenden.

1809. JOHANNES MENNES, Apotheker.
1822. J. G. BRANDTS, Apotheker.
1824. N. OUDEMAN, Med. Doct.
1828. S. STRATINGH, Ez. Med. Doct. en Prof.
1829. W. C. van MESDAG, Apotheker.
1831. H. WOLTHERS, Med. Doct.
1832. A. A. SEBASTIAAN, Med. Doct. en Prof.
1837. D. de VRIES REILINGH, Med. Doct.
1840. C. MULDER, Med. Doct. en Prof.
1843. H. G. WINTER, Apotheker.
1847. F. Z. ERMERINS, Med. Doct. en Prof.
1851. J. H. JANSEN, Med. Doct. Prof.
1855. F. RINSMA, Apotheker.
„ G. A. STRATINGH, Med. Doct.
1858. M. J. KEISER, Med. Doct.
1861. R. J. TELLEGEN, Med. Doct.
1865. J. POST, Apotheker.

BIJDRAGE II.

Terugkeer der Epidemiën en hare invloed op de Statistiek.

Wanneer wij de verslagen lezen valt ons al dadelijk het groot aantal epidemiën, en daaronder zeer hevige en uitgebreide, in het oog wij worden dan bijna gedwongen de door vele geneeskundigen van de vorige eeuw, zooals Dr. Looff, Prof. van Doeveren, Prof. van Geuns, zoo zeer geroemde gezondheid van Groningen in twijfel te trekken. Inderdaad is het ook te verwonderen, dat eene zoo sierlijk ruim gebouwde, grootendeels op een vrij verheven zandheuvel op diluvialen bodem gelegene en door twee riviertjes doorspoelde stad, in deze halve eeuw zoo dikwijls en zoo hevig door ziekten geteisterd is geworden, zoowel door de zulken welke aan plaatselijke toestanden, zoo als bodem en wateren, als endemische oorzaken gewoonlijk worden toegeschreven, als door andere ziekten die door besmetting (*contagium*) van elders ingebragt, of door miasma, hetwelk eene algemeene ziektetoestand *epidemie* verwekt, veroorzaakt plegen te worden.

Eene optelling van de jaren, waarin epidemien of contagieuse ziekten geheerscht hebben, levert nog al een groot getal op, maar wijst toch ook aan, dat sommige algemeene ziekten niet dan na een zeker aantal jaren terugkeeren, dan uitwoeden en in andere jaren geheel niet gezien worden, of zoo zij van elders door besmetting worden medegedeeld, zich niet tot epidemie ontwikkelen. Zoo lazen wij reeds in de aanteekeningen, dat de geneeskundige commissie aan de regering rapporteerde, dat zij meende de pokken als epidemie door de vaccinatie te hebben overwonnen, omdat er noch in 1806, noch in 1812, *jaren waarin de pokken hadden moeten heerschen*, eene pokken epidemie was gekomen. Zoo is het bekend, hetwelk ook door oudere geneesheeren en auteurs van hier, als Prof. Thom. a Thuessink, en andere medegedeeld wordt, dat de mazelen hier telkens op bepaalde jaren terugkeeren, [1]) welke waarnemingen ook van vele andere plaatsen

---

[1]) Prof. E. J. Thomassen à Theussink, Geneeskundige waarnemingen, 1828 Mazelen.

gemaakt en opgeteekend zijn. Van deze soort van ziekten vernemen wij uit de verslagen, dat zij *hier* niet meer veelvuldig dan op andere plaatsen en voornamelijk dat zij niet meer boosaardig, maar in den regel goedaardiger voorkomen. Letten wij slechts, om voorbeelden aan te halen, op de dikwijls in de verslagen voorkomende uitdrukkingen bij mazelen, roodvonk of pokken en grieppe epidemien, „ofschoon de ziekten zeer vele waren, was het getal sterfgevallen toch zeer gering en de ziekte slechts door complicatie gevaarlijk." Het zijn dus alleen de epidemien van tusschenpoozende koorts en de cholera, die Groningens roem van gezondheid in de laatste jaren eenigzints verminderd hebben.

Wij laten hier eene lijst volgen van de jaren, waarin van deze ziekten melding gemaakt wordt als epidemisch geheerscht hebbende.

1° van *pokken* (variolae) wordt gesproken in de jaren 1809, toen slechts één huisgezin aangetast was, zoo ook in 1811 eenige patienten in één schip.

Vervolgens 1817, dan 1819, 1825 twee huisgezinnen, 1831, 1837, 1839, 1840, 1841, 1844, 1856, 1857, 1858, 1859, 1864, 1865. Uit deze optelling zoude blijken, dat de geheele zesjarige terugkeer was verloren gegaan, maar men bedenke hierbij, dat de *pokken* als het ware in een exceptionelen toestand verkeeren, daar eene epidemie hiervan zelden een aanmerkelijke uitgebreidheid kan erlangen omdat telkens, zoodra er gevallen van deze ziekte voorkomen, zoowel door leeken als door doctoren alles wordt aangewend om door vaccinatie en revaccinatie het getal der vatbare individuen te verminderen.

2°. *Mazelen.* (Morbilli) heerschten in 1816, 1821, 1826 1827 en 1828. (De koortsjaren, waarbij hun beloop zoo regelmatig niet kon zijn), daarna in 1829, 1833, 1838, 1842 en 1843, 1847 en 48, 1851, 1855, 1859, 1861, 1865. De straks genoemde terugkeer van de mazelen heeft dus vrij regelmatig om de 4 of 4½ jaar in deze halve eeuw plaats gehad, en het schijnt wel, dat deze eigenschap of geheel aan de mazelen toekomt, of dat de periodike terugkeer afhangt van den aangroei van bevolking door geboorte, waardoor natuurlijk na een zeker tijdsverloop weder eene genoegzame hoeveelheid voor de ziekte vatbare individus voorhanden is.

3°. *Scharlakenkoorts* of *Roodvonk* (Scarlatina). Hiervan kwamen alleen wat meer dan sporadische gevallen voor in 1811, 1822, 1824, 1840, 1855 en 1862.

4°. *Roodvonk*, *Rode Hond* (Rubeola) was vrij algemeen als eene goedaardige ziekte in de jaren 1842, 1850, 1861 en 1862.

5°. *Kinkhoest* (tussis convulsiva) trof men bijna ieder jaar in meerder of minder mate aan.

6°. *Grieppe* (Influenza Epidemica) zeer groote epidemien in 1831, 1837, 1848.

7°. *Roode loop* (Dysenterie). Deze in vroegere tijden dikwijls als epidemie en wel als boosaardige epidemie in ons land voorgekomen en beschreven ziekte, heeft in deze stad in de laatste halve eeuw slechts in 1810 eene zoodanige uitgebreidheid verkregen, dat zij als epidemie konde beschouwd worden.

8°. *Doorloop der kinderen* (Diarrhoea infantum Epidemica, cholera infantum) raapte vele kinderen weg in 1826, 1829, 1846, 1848, 1858 en 1859, was veelal de voorlooper van de boosaardige tusschenpoozende koortsen of cholera.

9°. *Asiatische Braakloop* (Cholera Asiatica) epidemisch in 1832, 1833, 1834, 1848, 1849, 1853, 1854, 1855 en sporadisch in 1859.

10°. *Epidemische tusschenpoozende koorts* (febris intermittens epidemica) 1826 en 1827, 1846 en 1847, 1857, 1858, en 1859.

11°. *Typhus*, 1811? 1816 en 1817, 1819, 1833, 1834, 1844, 1845, 1846, 1847, 1848, 1854, 1855, 1864.

12°. *Kraamvrouwenkoorts* (febris puerperalis) in 1845 en 1853 twee kleine maar boosaardige epidemien.

13°. *Boosaardige keelziekte* (Diphtheritis faucium). Hiervan kwamen alleen eenige weinige gevallen voor in 1860, 1861, en 1862.

Uit de hierbij gevoegde opgaven van den burgerlijken stand zien wij ook, dat de bevolking in den regel na epidemie jaren door meerdere geboorten niet slechts weder is aangevuld, maar spoedig is vermeerderd.

Opgaven van den burgerlijken stand te Groningen van geboorte en overlijden in de jaren 1806—1866.

Jaar.	Geboort.	Overl.	Aanmerkingen.
1806	862	804	
1807	798	1165	Waarschijnlijk koortsen en ma-
1808	762	1031	zelen.
1809	858	847	
1810	836	912	Roode loop en roodvonk.
1811	809	794	
1812	919	897	
1813	902	828	
1814	1097	1170	Waarschijnlijk typhus, die toen
1815	1038	700	gewoed heeft, maar niet is opgetee-
1816	913	888	kend, omdat de commissie toen

Jaar.	Geboort.	Overl.	Aanmerkingen.
1817	981	738	eerst weder was opgerigt na de
1818	947	918	Fransche revolutie.
1819	982	839	
1820	1033	756	
1821	1104	822	
1822	1125	781	
1823	1085	755	
1824	1112	694	
1825	1103	860	
1826	992	2844	De Epidemie van tusschenpoozende
1827	598	1318	koortsen en mazelen.
1828	1097	888	Mazelen en diarrhé der kinderen.
1829	1042	1015	
1830	1128	766	
1831	1020	812	
1832	839	832	Cholera en mazelen.
1833	986	1075	
1834	971	729	
1835	1143	646	
1836	1077	664	
1837	1028	829	
1838	1082	865	
1839	1099	760	
1840	1098	830	
1841	1073	906	Pokken.
1842	1147	929	Mazelen.
1843	1036	800	
1844	1207	843	
1845	1085	781	
1846	1089	965	Tusschenp. k., diarr. d. kind., typh.
1847	934	1196	T. koortsen, typhus, mazelen.
1848	990	1118	Infl. t. koorts., typh., maz., diarr. d.
1849	1170	1512	Cholera Asiatica. (kind., chol.
1850	1180	701	
1851	1220	804	
1852	1125	837	
1853	1071	851	
1854	1047	948	Cholera Asiatica, typhus.
1855	1080	1114	Cholera Asiatica, mazelen, typhus.
1856	1163	968	Pokken.
1857	1226	918	Id. en koortsen.
1858	1057	1075	T. koorts., diarrhé d. kind., pokken.
1859	1044	1516	T. koortsen, mazel., pokk., cholera.

Jaar.	Geboort.	Overl.	Aanmerkingen.
1860	891	1072	Gevolgen van T. koortsen.
1861	1219	875	
1862	1064	904	Roodvonk, Rubeola Diphtheritis.
1863	1164	741	
1864	1209	954	Typhus, pokken.
1865	1191	1067	Mazelen, pokken.

De levenloos aangegeven geborenen zijn in geen geval medegerekend.

Alleen dan, wanneer het getal boven de 900 komt, kunnen wij aannemen, dat de sterfte hooger dan middelmatig is, daarom hebben wij ook bij die jaren de ziekten aangeteekend die daartoe aanleiding kunnen hebben gegeven. Hieruit nu zien wij, dat het vrij zeldzaam is, dat het getal overledenen dat der geboorten overtreft. Dit heeft alleen plaats gehad 1° in de jaren 1807 en 1808, jaren van algemeene neergedruktheid en duurte der levensmiddelen en daardoor waarschijnlijk veroorzaakte ziekten; 2° onder de Fransche heerschappij in 1814 bij het beleg van Delfzijl; toen van de van Appingadam terugkeerende burgers en soldaten vele aan typhus en carditis bezweken, terwijl vele nog van de vandaar naar het militaire ziekenhuis alhier gezondene vreemde strijders zijn overleden. 3° 1826 en 1827 de groote koorts epidemie, 4° 1833 de cholera en mazelen, 5° 1847 tusschenpozende koortsen, typhus en mazelen, 1848 dezelfde ziekten en cholera, 6° 1849 de allerhevigste cholera epidemie, die wij dusverre gehad hebben, 7° 1855 cholera, mazelen en typhus, 8° 1858, 1859 en 1860 tusschenpozende koortsen, mazelen en diarrhé. Bij al de andere epidemie jaren heeft het getal geboorten dat der sterfgevallen genoegzaam overtroffen, zoodat dan ook nog steeds eene redelijke toeneming der bevolking plaats heeft gehad, zooals wij uit de volgende cijfers zien. Immers komt in het Tableau Statistique et administratif de Paris 1812, de volkstellingen van het Fransche keizerrijk mededeelende, onder de Hollandsche departementen Groningen voor met 26049 ziel.
in 1815 leverde de door het gouvernem. gedane telling 27824 „
„ 1826 zonder de schippers gerek. 29012, m. de schipp. 29512 „
„ 1827 was dit getal door de ziekte weder gereduceerd 28250 „
„ 1830 „ „ „ „ 30260 „
„ 1840 „ „ „ „ 33484 „
„ 1850 „ „ „ „ 33693 „
„ 1865 „ „ „ „ 36762 „

Niettegenstaande alle de epidemien, die in de 50 jaren, van 1815 tot 1865, deze stad geteisterd hebben, is de bevolking toch

met bijna 9000 zielen toegenomen en in de 38 jaren van 1827 tot 1865 met 8512 zielen.

Groningen had in 1740, 4785 huizen, in 1787, 5500 en in 1850, 6245. [1])

Na de hevige ziekte van 1826 heeft de geleerde Dr. Gendrin van Parijs de moeite gedaan om een statistisch onderzoek in het werk te stellen naar de betrekkelijke gezondheid van dit gewest en deze stad en zijne waarnemingen en opmerkingen over de statistiek van *Holland* en de *Provincie Groningen* in het bijzonder opgeteekend in het *Journal de medecine.* Tom. XCIX, pag. 51. Om deze statistiek te maken had deze geleerde de jaren van 1820—1825 genomen, die zich niet bijzonder door hevige epidemien gekenmerkt hadden en hieruit bleek, dat toen

Zeeland	jaarlijksch	verloor	1	op	31,4	zielen.
Noordholland	„	„	1	„	34,5	„
Zuidholland	„	„	1	„	35,0	„
Utrecht	„	„	1	„	36,3	„
Overijssel	„	„	1	„	43,5	„
Vriesland	„	„	1	„	46,1	„
Groningen	„	„	1	„	49,3	„
Gelderland	„	„	1	„	53,7	„
Drenthe	„	„	1	„	55,0	„

Hieruit het middengetal zoude voor alle deze provinciën zijn 1, 42,75. Dus in weinige van deze noordelijke provinciën was de verhouding gunstiger dan in Groningen. Weinig minder gunstig was de verhouding van het getal der geboorten in de provincie Groningen, in vergelijking met andere Noordnederlandsche gewesten. Immers in hetzelfde opstel van Dr. Gendrin lezen wij, dat in de provincie Groningen 1 geboorte plaats had op 28,9 zielen, die van geheel Noordnederland was als 1 op 25,55, maar door de gunstige verhouding van het sterftecijfer kwam men tot het resultaat, dat in Groningen het geboortecijfer werd uitgedrukt door 1,70 op 1 sterfgeval, hetwelk over geheel Nederland stond als 1,67 tot 1.

Van 1850—54 telde de provincie Groningen 1 geborene op 29,07 zielen en had slechts 1 overleden op 46,00 zielen, zoodat zij ten opzigte van de geboorten in de verschillende provinciën van Noordnederland de 5e en wat de sterfte aanging de 3e in gunstige verhouding was en alleen overtroffen werd door Gelderland en Friesland. [2])

Het onderzoek naar de gezondheid der voornaamste steden in de zeven provinciën leverde aan Dr. Gendrin dit resultaat:

Amsterdam	verliest	jaarl.	1	pers.	op	37.29	en	wordt	geb.	1	op 31,97	dus 1,16	geb.	teg.	1 doode.
Rotterdam	„		1	„		27,96		„		1	„ 21,68	„ 1,28		„	1 „
'sGravenhage	„		1	„		33,80		„		1	„ 25,03	„ 1,34		„	1 „

---

[1]) De Bosch Kemper, Statistiek van Nederland.
[2]) Idem. idem.

Utrecht	verliest jaarl.	1	persoon	op	29,45	en wordt geb.	1	op	20,77	dus	1,41	geb. teg.	1	doode.
Leiden	„	1	„		26,43	„	1	„	25.03	„	1,05	„	1	„
Groningen	„	1	„		32,56	„	1	„	25,38	„	1,28	„	1	„

In evenredigheid van de grootte der steden staat Groningen, wat de sterfte aangaat, hier op een vrij gunstig standpunt; daar deze alleen te Amsterdam en te 's Gravenhage geringer schijnt te zijn, terwijl zij, wat het getal geboorten aangaat, zoo wat het midden houdt.

Volgens de sterfte-atlas van Nederland, uitgegeven door de Nederlandsche maatschappij van geneeskunst in 1866, opgemaakt over het twintigjarig tijdvak van 1841—1860, bedroeg het gemiddeld jaarlijksch getal der geboorten (levenloos aangegeven medegerekend) 1151,15, dat der overledenen (levenloos aangegeven medegerekend) 1014,55, dus op 1000 bewoners 32 geboorten en 29 sterfgevallen jaarlijksch, zoodat Groningen wat hare gezondheid aangaat, ook nu nog het midden houdt tusschen de meeste steden van ons vaderland, volkomen gelijk met het kleinere Leeuwarden, dat ook 32 geboorten op 1000 inwoners en 29 sterfgevallen oplevert. Utrecht heeft 35 geboorten naast 31 sterfgevallen. Haarlem 37 geboorten met 32 sterfgevallen enz.

De in de laatste jaren dikwijls gehoorde klagt over de ongezondheid van Groningen is dus niet billijk, daar deze toestand minstens gelijk staat met die van de meeste steden van ons vaderland; ook nu nog, nadat deze stad door bijkomende oorzaken bijzonder in deze laatste halve eeuw geleden heeft, namelijk door het beleg van Delfzijl, de aardappelen ziekte, het voornaamste voedsel der armen, de spoedig terug gekeerde malaria intermittens epidemie en de herhaalde Cholera epidemiën. Heeft dan Groningen in die halve eeuw veel door den dood verloren, een vermeerderd aantal geboorten heeft het evenwigt hersteld; en het is opmerkelijk dat in de laatste jaren het aantal der 25 en 50jarige huwelijken grooter is dan in vroeger dagen. Ook de straks bewezen aanwas der bevolking bewijst deze stelling. Een verlicht bestuur, dat de lessen der wetenschap waardeert en daarvan gebruik maakt, wendt alles aan, om de gezondheidstoestand van deze schoone stad hoe langs zoo meer te verbeteren.

BIJDRAGE III.

Openbare gezondheidsregeling.

A. *Maatregelen door het Bestuur genomen tegen besmettelijke en epidemische ziekten.*

Door het verloren gaan van de notulen van het vorig collegium medicum zijn wij ook niet in de gelegenheid te weten, in hoeverre dit collegium medegewerkt heeft tot de zoo vele en heilzame besluiten door de stedelijke regering in de vorige eeuw ten opzigte van de openbare gezondheidsregeling genomen; maar wij twijfelen niet, of ook toen, zoo als thans zal de regering wel den raad en het advies van de benoemde deskundigen hebben ingeroepen. Belangrijk zijn toch de maatregelen reeds in vroegere tijden, maar vooral ook in de vorige eeuw, door het Groninger bestuur genomen ter voorkoming of verlichting van algemeen heerschende ziekten, of ook wel om de gezondheid der burgers en hun welvaren in het algemeen te bevorderen. Uit de aangehaalde verhandelingen van de heeren H. Nanninga en Berghuis Woortman vernemen wij, dat er reeds vroeg marktmeesters van koopwaren en keurmeesters van levensmiddelen werden aangesteld op instructien, die wij ook nu nog heilzaam en dikwijls aan de eischen der wetenschap voldoende zouden beschouwen. Het is niet noodig deze te herhalen; tot ons bestek evenwel behooren de besluiten gedurende het bestaan der plaatselijke geneeskundige commissie van 1806 tot op heden door de regering over dit onderwerp genomen. Zoo wordt er in onze verslagen meermalen gewezen op verordeningen tegen de verspreiding der pokken door hoogere of lagere regering gegeven. Behalve de maatregelen van vroegere dagen tegen deze ziekte genomen, komt ons voor deze eeuw al opmerkelijk voor, dat reeds in 1801 door de stedelijke regering, in overleg met het plaatselijk collegium medicum, aan het departementaal bestuur de noodige en geschikte middelen werden voorgesteld om de *inenting der kinderpokken* en naderhand der *koepokken* zoo veel mogelijk te bevorderen, om de

boosaardigheid dezer ziekte te matigen en eindelijk geheel tegen te gaan. In 1809 werd aan de ingezetenen herinnerd het decreet van koning Lodewijk van 5 November 1805 en daarenboven bepaald, dat de geneesheeren, telkens als hun een zoodanig patiënt voorkwam, hiervan dadelijk opgave aan het burgerlijk bestuur zouden doen en ieder vierendeel jaars lijsten zouden invullen van de door hen gedane inëntingen. De meesters werden aangemaand te zorgen, dat geene kinderen ter school kwamen, die niet ingeënt waren of niet aan pokken geleden hadden, terwijl de wijkmeesters werden verzocht naauwkeurig onderzoek te doen naar het getal en den naam van de niet of wel gepokte kinderen in hunne wijken [1]). In 1822 werden in het reglement van politie de volgende *maatregelen tegen de verspreiding der kinderziekte* bepaald en verpligtend gemaakt:

Art. 319. „Niemand zal bij voortduring uit eenige armenkas worden bedeeld, en ook zullen geene kinderen op eene der stads- of armenscholen worden toegelaten, dan op vertooning van een getuigschrift, afgegeven door eenen geneesheer, houdende dat de vertooner of zijne kinderen tegen de kinderziekte door voorafgaande kinderziekte zelve of door koepokinënting beveiligd zijn.

Art. 320. Eenige aanstekende ziekte zich in een huis geopenbaard hebbende, zullen geene kinderen uit zoodanig huis op eenige school hoegenaamd mogen worden gehouden of toegelaten, zoo lang de besmetting duurt. Alle ouders, voogden of andere opzigt hebbende personen, alsmede alle schoolhouders en schoolhouderessen zullen, ieder zoo veel hen aangaat, voor de stipte uitvoering dezer bepaling zorg dragen.

Art. 321. Onder dit verbod zullen mede begrepen zijn, de naai- en breidewinkels, de speel- en kinderschooltjes, in een woord, alle zoodanige verzamelingen van kinderen, die de opvoeding of het onderwijs ten doel hebben; gelijk ook de wolspinners- en andere winkels waar eenig werk, ambacht, of kunst geleerd wordt.

Art. 322. Zoodra de kinderziekte zich in een huis openbaart, zal het hoofd des huisgezins verpligt zijn, daarvan dadelijk aan den president der stedelijke commissie van geneeskundig toevoorzigt kennis te geven, opdat de vereischte voorzorgen kunnen genomen worden, tot voorkoming van verdere verspreiding.

Art. 323. Ieder ingezeten, in wiens huis zich de kinderziekte geopenbaard heeft, zal verpligt zijn, met groote leesbare letters, op zijne *huisdeur* te doen stellen het woord kinderziekte, ten einde elk zich voor de toegang tot zoodanig huis kunne wachten.

---

[1]) Zie raadsresolutien van 12 Junij 1809, 12 Febr. 1810, 9 en 12 Januarij 1826, 3 Aug. 1829, 23 Junij 1831, 26 Julij 1830, 22 Nov. 1830, 5 Sept. 1836.

Art. 324. De geneesheeren en heelmeesters worden ten ernstigste verzocht, ten huize hunner patiënten, door de kinderziekte aangetast, aan te dringen, dat dit uiterlijk teeken voor de deur worde geplaatst; wordende dezelve uitgenoodigd om bij nalatigheid van die daarvan dadelijk aan den president-burgemeester kennis te geven.

Art. 325. De geneesheeren en heelmeesters zullen verpligt zijn, elken vrijdag aan de stedelijke commissie van geneeskundig toevoorzigt eene schriftelijke opgave te doen van de zoodanige, welke door hun, in de verloopene week, aan de kinderziekte behandeld zijn.

Art. 326. Men zal de berooking met bruinsteen, gewoon keukenzout en vitrioolzuur, ter zuivering van de besmette lucht, in geen geval verzuimen en bij onvermogenden zal zulks op stads kosten geschieden.

Art. 327. Het lijk van een aan de kinderziekte gestorvenen, of aan eene andere besmettelijke ziekte, wanneer de geneesheer zulks noodzakelijk oordeelt, zal ten spoedigsten, uiterlijk binnen driemaal vierentwintig uren, in de kleederen waarin de lijder gestorven is, ter aarde moeten worden besteld."

In 1826 werd een vaccinateur aangesteld, die de vaccine onder zijne bijzondere zorg nam, ofschoon ook al de overige geneesheeren ijverig werkzaam waren deze kunstbewerking aan te bevelen en meestal gratis te bewerkstelligen. De door de koninklijke besluiten van 1818, 1819 en 1822 in het leven geroepen algemeene verordeningen werden van toen af ook in deze stad opgevolgd, welke verordeningen veelal met de door ons aangehaalde raadsbesluiten overeenkomen [1]).

Niet minder heilzame uitwerking in het beteugelen der *kinderziekte* zal ook nog verkregen worden door de werkzaamheid en ijver van de leden van het bureau van vaccinatie, in 1864 door de geneesheeren belangeloos opgerigt en door de stedelijke regering met geld en locaal ondersteund: want ofschoon de ijver der geneesheeren, ieder voor zich, zoo als we uit de verslagen gezien hebben, prijzenswaardig is, zoo kunnen er toch gevallen plaats hebben, dat door gemeenschappelijke zamenwerking beter het doel bereikt kan worden dan door private ijver. Tegen de besmettelijke ziekten in het algemeen werden door de regering in het politie reglement van 1863 eenige bepalingen opgenomen. Zij zijn de volgende:

„Art. 147. Het hoofd van een huisgezin waarin, naar de verklaring des geneeskundigen, typhus, kinderpokken, roodvonk, kinkhoest, mazelen, boosaardige keelziekte, of cholera is uitge-

---

[1]) Raadsbesluit van 21 Nov. 1819. Reglement van politie 18 Nov. 1822.

broken, moet daarvan dadelijk aan het bureau van politie kennis geven of doen geven.

Art. 148. Het hoofd van een huisgezin waarin, naar het oordeel der geneeskundigen, zich eene besmettelijke ziekte heeft geopenbaard, is verpligt de berookingen of andere zuiveringsmiddelen aan te wenden, welke door zijn geneesheer tot voorkoming van besmetting zijn voorgeschreven.

Bij weigering of onvermogen zal het door het gemeentebestuur worden uitgevoerd, in het laatste geval ten koste van de gemeente.

Art. 149. Het is aan alle ouders en andere over minderjarigen opzigt hebbende personen verboden, deze, indien ze, naar de verklaring des geneeskundigen, door besmettelijke ziekte of besmettelijken huiduitslag zijn aangetast, in een ander huis over te brengen of op straat te laten komen, voordat de geneesheer, die ze behandelt, zijne toestemming daartoe heeft gegeven.

Het is hun evenzeer verboden, vóór de toestemming, kinderen uit het huis waarin eene dier ziekten is uitgebroken, op eenige school te zenden.

Art. 150. Het lijk van eenen aan eene besmettelijke ziekte overledene, moet in de kleederen, waarin hij is gestorven, begraven worden.

Indien godsdienstvoorschriften het kisten en begraven in de kleederen verbieden, moeten deze gezuiverd, of anders verbrand of mede begraven worden."

Eene niet minder belangrijke en verwoestende ziekte heeft even dikwijls de zorg der commissie en stedelijke regering gaande gehouden, eene ziekte, die hoewel niet zoo schielijk doodelijk, door hare langzaam maar zeker verwoestende eigenschap evenwel het leven en geluk der maatschappij bedreigt, wij bedoelen de *syphilis*. In 1816 werd op raad van de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt en op het advies der plaatselijke geneeskundige commissie een bureau opgerigt ter inspectie van de prostituées. Ofschoon men hiervan veel goeds verwachtte, zoo schijnt evenwel deze instelling niet aan de verwachting te hebben beantwoord, want in 1826 is, misschien door den algemeenen ziektetoestand en weerzin der geneesheeren, dit bureau in verval geraakt en werd in 1828 door de stedelijke regering het advies der plaatselijke commissie gevraagd over de noodzakelijkheid der herstelling van dit bureau voor de prostitutie, waarop de commissie adviseerde, dat zulks niet noodig was, „omdat de ziekte sedert het ophouden van dat bureau niet erger in aard noch veelvuldiger waargenomen wordt dan gedurende het bestaan daarvan." Eenige jaren daarna, in 1861, werd, op aanraden van diezelfde commissie door den Raad eene verordening gemaakt „op het toezigt over de publieke vrouwen en bordeelen," volgens welke het onderzoek geschiedt door een door de gemeente

bezoldigd geneesheer. Deze verordening en het daaruit voortgevloeid naauwkeurig toezigt heeft tot nu toe gunstig gewerkt.

In het verslag van 1810 lezen wij, dat de commissie, wegens de heerschende *persloop*, het noodig had geoordeeld, dat door de geneesheeren wekelijks opgaven aan de commissie werden gedaan en dat de lijken met den derden dag begraven werden. Behalve deze besluiten werden ook de verordeningen tegen de persloop, in 1779 genomen, weder zoo veel mogelijk herhaald en opgevolgd [1]). In de belangrijke dissertatie van den heer H. Nanninga vindt men, bl. 98 en v., twee hoogst belangrijke publicatien van burgemeesteren en raad in Groningen van 23 November 1779 en 14 December 1779, houdende bepalingen en voorschriften ter voorkoming van den rooden loop.

In 1811, toen in verscheiden bezittingen der Spanjaarden de gele koorts heerschte, werden het binnenkomen van Spaansche schepen en de invoer van goederen van vermoedelijk geinfecteerde plaatsen in deze stad bemoeijelijkt of verboden [2]).

B. *Algemeene maatregelen ter bevordering der gezondheid.*

Eenige groote verbeteringen voor de gezondheid van Groningen hebben wij in zeker opzigt te danken aan de epidemie van 1826. Een der voornaamste is zeker de *doorgraving van den dam tusschen het loopende diep en het boterdiep*, waardoor in dat jaar nog eene waterleiding tot stand gebragt werd met eene pomp onder den grond, die door eene schuifdeur kan afgesloten en geopend worden. Het water van het loopende diep kan nu bij iets hooger peil dan in het boterdiep met eenig geweld in het stilstaand boterdiep gestuwd worden en daarin eene kleine strooming, althans eenige beweging veroorzaakt wordt, waardoor het in het boterdiep binnen de stad aanwezige water naar buiten gedreven en daardoor verfrischt kan worden. In dit stilstaand water, beginnende in de stad en eindigende te Uithuizen, Usquert enz. kon alleen eene beweging, komen wanneer er gestroomd werd door de Winsumer en Schaphalster zijlen, de eenige uitwatering in het reitdiep, waarmede dit kanaal in verbinding stond. Niet zeldzaam was het dan ook, dat bij warme zomers in dit water een zoo sterk bederf werd opgemerkt, dat de stank van daar ontstaande, aan het boterdiep en de ebbingestraat, bijna ondragelijk was, zoodat dan ook in de heete zomer van 1826 eene zoodanige damp van koolzwavelwaterstof daaruit werd afgescheiden, dat de gevels der huizen als het ware met een smerig bronskleurig vernis waren overtogen en de kleuren der verf, zoo van buiten op als van binnen in de huizen wankleurig werden. Nu was dan ook, voor-

---

[1]) Raadsbesluiten van 19 Dec. 1779, 18 Febr. 1780, 15 Sept. 1783.

[2]) Raadsbesluit van 14 October 1811.

namelijk in het begin der epidemie, de voornaamste zetel der ziekte in de aan het boterdiep gelegene huizen; zoodat daar even als in de bloemstraat en bij de stadsschuur aan het loopende diep, beide in de onmiddelijke nabijheid van het boterdiep gelegene wijken, de verhouding van de sterfte tot de bevolking het ongunstigste was, namelijk als 1 tot 5.

Op verzoek van de praktiserende geneesheeren was de regeering al dadelijk bereid deze verbetering aan te brengen. Deze waterleiding bestaat nog en doet wezenlijk nut, zoodat men zelden, tenzij bij zeer groote en aanhoudende droogte en te lagen stand van het stroomend water in het loopende diep, dezen stank opmerkt. Echter moet men het nog steeds als eenen halven en gebrekkigen maatregel beschouwen, die alleen door eene geheele ruime doorgraving van den dam en eene, wegens de verschillende waterstanden in de beide kanalen noodige, sluis kan verbeterd worden. Door de vergrooting en nieuwe uitwatering van de Hunsingo kanalen, waar mede dit boterdiep in verbinding staat, is reeds eenige verbetering veroorzaakt, maar wij hopen en verwachten, dat vooral, thans nu overal zoo veel goeds ook in een hygieinisch en maatschappelijk opzigt tot stand komt, ook deze groote verbetering voor de gezondheid, handel en scheepvaart zoo belangrijk, spoedig tot stand kome. Tot dat zelfde doeleinde zijn mede in de kleine sluis aan der Aa, kleine schuifdeuren (rinketten) gemaakt, welke altoos kunnen geopend worden, en waardoor des zomers, bij zeer lagen waterstand, wanneer de sluizen, om grooter gebrek aan water te voorkomen, zoo veel mogelijk gesloten moeten worden gehouden, nog eenige strooming en verversching in het zuiderdiep en de zuiderhaven kan verkregen worden door het van het Hoornschediep instroomende water.

Reeds van de vroegste tijden af was de regeering van Groningen er op bedacht zoo veel mogelijk de *zindelijkheid* der stad te bevorderen, gelijk wij uit de voorbeelden, door Dr. H. Nanninga medegedeeld, kunnen opmerken, maar dikwijls stootte de goede wil der regering op de natuurlijke plaatselijke gesteldheid van de stad, op de ondoelmatige wijze van bouwen of op den onwil der ingezetenen af. De ergste van alle beletselen waren wel immer de *waterleidingen* om het vuil af te voeren, en die als slooten, bermsloten of groote riolen en wanden bekend zijn. Het *stadtboek van Groningen* van 1424 bevat reeds eenige vermaningen over de losloopende varkens en beesten, maar in 1497 werd door de Raad gedecreteerd: „dat niemand de waterleidingen en gooten mag belemmeren, maar asch en vuil buiten de poorten naar de *buurmande* (een algemeene of gemeente grond) moet vervoeren enz. enz. [1]).” Daarna van 1623 tot 1808 bestaan er ten minste 40 raadsresolutiën alle op dit punt betrekking hebbende.

---

[1]) Zie Nanninga, t. a. p.

Verschillende verbeteringen zijn er zeker in de laatste jaren door het stedelijk bestuur in deze moeijelijke zaak aangewend, maar nog steeds liet en laat ook nu nog deze zaak, hoewel er veel verbeterd is, veel te wenschen over.

Vele voorzieningen, om de zindelijkheid en frischheid te bevorderen, komen, behalve in de oude publicatien van Burgemeesteren en Raad, in het *politie reglement* van 18 November 1822 voor, over het schoonhouden van straten en wegen, onder anderen art. 77." „Desgelijks zullen de ingezetenen verpligt zijn om elk jaar in de loop van de maand April, te doen schoonmaken de wanden, welke tusschen de huizen en erven zijn en tevens strekken tot eene uitwatering." In het reglement van politie van 1 Januarij 1863 vindt men in art. 4 bepaald: „Ieder zal de wanden, tusschen zijn gebouw of erf en het naast gelegene, in de maanden April en October en voorts *zoo dikwerf Burgemeester en Wethouders dit door openbare afkondiging gelasten*, schoonmaken of doen schoonmaken."

Van deze bevoegdheid wordt dan ook steeds door burg. en weth. gebruik gemaakt, wanneer daartoe wegens gevreesde of aanwezige ziekten redenen bestaan.

„Art. 78. Bijaldien burgemeesteren mogten oordeelen, noodig te zijn dat de wanden, riolen of goten buitengewoon opgeschept, de rijpen aangeveegd behooren te worden zal daartoe order worden gegeven aan de wijkmeesters, welke alsdan gehouden zullen zijn, deze order dadelijk te brengen ter kennis van de ingezetenen enz.

Art. 80. Niemand zal een secreet mogen hebben in dier voege ingerigt, dat het zich ontlast in eene wande, goot of eene der stads afwateringen:" en zoo bevat dit reglement vervolgens verscheidene bepalingen op dit punt, die wel doeltreffend zijn te achten.

Deze en verscheidene andere maatregelen zijn telkens vermeerderd, verbeterd en naar de plaatselijke en tijdelijke toestanden en belangen gewijzigd, zoo als vele veranderd voorkomen in het nieuwe politie reglement.

Niettegenstaande dit alles bleven bestaan de afwateringen (hoe ook onder opzigt) van de bijzondere straten en huizen in opene of slechts door eene losse houten plank bedekte gooten, die door het telkens bij vernieuwing hooger wordende straatplaveisel dieper werden, waardoor zij moeijelijk het vuil konden afvoeren en in de warme zomermaanden dikwijls den onaangenamen stank van ontwikkelde gassen veroorzaakten, zooals zulks in vele steden met stilstaand water jaarlijks moet plaats hebben, maar hier, waar ebbe en vloed telkens het water kunnen doen stroomen, niet moest bespeurd worden.

Daarom besloot ook de Raad in 1858, bij raadsresolutie, op voorbeeld van sommige andere steden, dezen toestand krachtdadig te verbeteren, door het aanleggen van overdekte riolen

zoo veel mogelijk door de geheele stad en dat daarvoor jaarlijks eene som van pl. m. 13000 op de begrooting zou moeten worden voorgedragen, ten einde bij gedeelten dit groote werk tot stand zoude kunnen worden gebragt.

Sedert dien tijd is ieder jaar een belangrijk gedeelte der stad, dat daaraan de meeste behoefte had, van ruime onderaardsche riolen voorzien, die bij eene helling van 1 op 100 tot 1 op 600 alle in het loopende diep uitwateren. Hierdoor is reeds een groote menigte van die vuile, soms diepe, gevaarlijke en stinkende gooten voorlangs of bij de huizen weggenomen en is veel tot de zindelijkheid en verfraaijing der stad toegebragt, maar, even als alle menschelijk werk, schijnt ook deze onderneming noch slechts stukwerk te zijn, daar in de laatste dagen door eenige geleerden zoo bepaalde aanmerkingen aan den Raad zijn voorgedragen, dat men geoordeeld heeft, deze zaak voor het oogenblik niet op den ingeslagen weg te vervolgen, maar vooreerst te onderzoeken naar en af te wachten of er betere inrigtingen konden gevonden worden, (want de heeren, die de aanmerkingen hadden gemaakt, gaven zelf geen betere inrigting aan de hand, en in die gedeelten der stad de riolen te maken, waar zij tot voortzetting van eene reeds begonnene riolisering noodig zijn of waar de afwatering eene zoodanige verbetering noodzakelijk maakt. Het is niet te ontkennen, dat ook deze riolen nog dikwijls op sommige plaatsen eene onaangename reuk verspreiden en wel voornamelijk bij die huizen, waar tusschen de zoogenoemde wanden gelegen zijn, afwateringen waardoor het vuil uit de huizen in de riolen ontlast wordt. Reeds is veel verbeterd door naauwere roosters voor deze inloopen te leggen, waardoor belet wordt, dat er dikkere of foecale stoffen in de riolen komen, welke op een geheel andere wijze moeten opgeruimd worden, maar waartegen gemakshalve wel eens door de burgers schijnt gezondigd te worden. Het schijnt wel of de toestand van die wanden, die dikwijls met vuil opgevuld zijn en moeijelijk schoon gemaakt kunnen worden, de voornaamste oorzaak van die onaangename uitwasemingen zijn. Desniettegenstaande wordt algemeen erkend, dat deze riolisering reeds zeer veel goeds heeft te weeg gebragt en onder de beste moet gerangschikt worden, waarvoor zij, ook door vreemden gehouden wordt [1]) en wij durven ons daarom vleijen, dat, zoo veel mogelijk is, ook de nog overige zwarigheden door de hulp van de wetenschap en ervaring zullen weggeruimd worden. Een groot beletsel blijft altoos de eigenaardige bouworde in deze stad, waar door tusschen de huizen die wanden bestaan, welke dikwijls lager zijn gelegen dan de goot of riool, waarin zij uitloopen. Als hierin door een algemeenen maatregel verbetering konde gebragt worden, zouden misschien doelmatige mol-

---

[1]) Men leze hier over Berail La question brulante, wederlegging der brochure van Ch. F. Liernur de Rioolkwestie 's Hertogenbosch 1868.

goten, zoo als ook reeds door de regering bij de gasfabriek aangelegd zijn, in vele gedeelten der stad de beste en zuiverste afvoermiddelen zijn voor het zoo gehate vuil.

Vroeger waren de kleine bestratingen (rijpen) bijlangs de huizen, waarin of waarbij de goten gelegen zijn, het eigendom der bewoners van die huizen en moesten door deze onderhouden en schoon gemaakt worden, maar in 1867 heeft de gemeentelijke regering gemeend deze te moeten overnemen, ten einde ook met te meer kracht voor de meerdere zindelijkheid en doelmatigheid van deze rijpen en vooral van die goten te kunnen zorgen. Zeer veel is in de laatste jaren door het bestuur gedaan, om de zindelijkheid der stad te bevorderen in het algemeen, maar ook zijn er vele verbeteringen tot stand gekomen voor het wegvoeren en bewaren der foecale en andere vuilnisstoffen, die voor de gemeente, als bezitster van de uitgestrekte veenen in de veenkoloniën, van zoo veel waarde zijn. Het zal wel nimmer zóó kunnen ingerigt worden, dat het onaangename van dit vervoer geheel wordt weggenomen in eene stad als deze die zoo weinig met water is doorsneden, dat zoowel deze stoffen als andere meest alle per as moeten vervoerd worden, maar toch bemerken wij in dezen eene aanmerkelijke verbetering door het meerder aantal wagens en voerlieden, betere inrigting van die vervoermiddelen, de bepalingen om des voordemiddags spoedig met dit vervoer te moeten gereed zijn en voornamelijk in de overname van de regering van dezen voormaligen particulieren nijverheidstak. Van niet minder belang zijn de verbeteringen, die in de laatste jaren aan de *drekstoep*, de algemeene verzamelplaats der meststoffen, zijn aangebragt. In de eerste plaats door eene betere inrigting in de plaatsing, vervolgens door de geheele omheining van hooge houten schutting en boomgewas en eindelijk door de overdekking met pannen van de verschillende afdeelingen dezer verzamelplaats, waardoor, zoo al niet direct de gezondheid in zoo hooge mate mag bevorderd worden, zoo als sommigen meenen, dan toch zeer veel is toegebragt om het noodzakelijk onaangename zoo veel mogelijk weg te nemen en het nuttige te behouden. In de laatste vijf of zes jaren zijn door het bestuur vele mestvaalten, die slechter gewoonte nog op sommige plaatsen midden in de stad, soms wel aan de straat, als particulier eigendom gehouden werden, weggeruimd, wanneer daar in de algemeene of plaatselijke verordeningen termen voor bestonden op gezag of anders door aankoop van den grond of van de mestvaalt of met andere opofferingen.

Hiertoe behooren ook de voorschriften, die in het nieuwe politie reglement van 1863 voorkomen en hiertoe betrekking hebben zoo als: art. 76 „binnen de wallen moet elke geoorloofde verzameling van vuilnisstoffen aan de openbare straat maar op bijzonderen eigendom geplaatst, door digte beschuttingen van de straat afgescheiden zijn tot op de hoogte van minstens 2 el enz.

Art. 77. „Het verzamelen en bewaren van asch, modder, drek, mest of andere vuilnisstoffen, zelfs op geheel afgesloten erven, anders dan in geheel overdekte en besloten bakken is in deze gemeente verboden.” Even als alle steden, waar de bevolking aangroeit, heeft Groningen ook gebrek aan goede woningen voornamelijk van de arbeidende klasse. Vele zijn nog de ongelukkige woningen in de kleine gangen binnen in de stad, waarvan de breedte naauwelijks 1,5 el bedraagt, of in de straten beneden langs de wallen gelegen, waar zich de menschenmassa ophoopt en in welke door de hooge wallen alle luchtstrooming en verversching der lucht belet wordt. In dezen tegen alle regelen der gezondheidsleer strijdenden toestand zal wel, zoolang Groningen, ongelukkig genoeg, vesting moet blijven, geene verandering komen, ofschoon ons de ondervinding dikwijls genoeg, bij iedere epidemie in het algemeen maar bijzonder bij cholera, geleerd heeft, dat zij juist dáár bij voorkeur hare slagtoffers zoekt.

Ofschoon van regeringswege in dit gebrek weinig of niets is of kan te gemoet gekomen worden, hebben wij toch het geluk te kunnen vermelden, dat in de laatste jaren in dit opzigt veel is verbeterd. Het gebrek aan zoodanige woningen heeft de speculatie geest van sommigen opgewekt en ettelijke betere woningen zijn door particuliere vereenigingen gebouwd en nieuwe buurten op opene plaatsen verrezen. Jammer is het dat de meeste van die woningen al weder op lage en dikwijls vochtige gedeelten der stad en te dikwijls langs of in de nabijheid der wallen gebouwd zijn, juist omdat daar alleen nog onbebouwde grond te verkrijgen was. Groot is het nut, dat het algemeen *diakengezelschap* der Ned. Herv. gemeente sedert 1842 gesticht heeft, door het bouwen van 100 zeer voldoend kamers of woningen voor de armen, die daar voor een zeer matigen prijs wonen. Deze woningen zijn zoo veel mogelijk op tamelijk ruime plaatsen op de wijze van kleine hofjes gebouwd en derzelver bewoners staan onder toezigt van de diakenie. Het diakengezelschap heeft daarvan dan ook het genoegen kunnen smaken, dat bij het heerschen van alle epidemiën van cholera, slechts als bij uitzondering, zeer enkelen van deze bewoners door die ziekte zijn aangetast. Niet minder nuttig werkt de in 1864 opgerigte bouwvereeniging, eene vereeniging die zich voornamelijk ten doel stelt, om door den aanbouw van ruime gezonde woningen van verschillende grootte, het bewonen van de slechte woningen te beperken. Daarvoor heeft zij twee vrij groote perceelen grond buiten de heerepoort aangekocht en reeds met verscheiden flinke woningen bebouwd, waarvan het eene gedeelte in de brandenburger steeg en het andere van den heereweg naar den oosterweg in de nabijheid van het sterrebosch is gelegen, alle welke woningen door eene ruime opene straat van elkander zijn gescheiden, zoodat er genoegzame luchtverversching kan plaats hebben. Het is wel te betreuren,

dat er, zoo als het schijnt, tot dusver geene voldoende macht bij de gemeentelijke regering bestaat om te beletten, dat er, bij al de goede, ook dikwijls te kleine of op ongeschikte plaatsen gebouwde woningen verrijzen, die wel voor den ondernemer voordeelig, maar voor de volksgezondheid hoogst schadelijk kunnen zijn.

De klagten zoo dikwijls over de te kleine schoollocalen, zoo wel hier als elders aangeheven en in 1858 nog door Dr. S. E. Stratingh [1]) door bijzondere opmetingen in deze stad bewezen, kunnen nu, zoo niet geheel, althans voor een groot deel ongegrond genoemd worden, sedert door de gemeentelijke regering ingevolge de wet op het lager onderwijs die vele schoone en kostbare schoolgebouwen in de verschillende gedeelten der stad zijn opgerigt.

Levensmiddelen. Zoo veel de algemeene wetten geene bepaalde voorschriften gaven heeft de stedelijke regering steeds hare zorg gewijd aan het doel om den ingezetenen zoo veel mogelijk gezond voedsel te verschaffen. Reeds in het eerste verslag lazen wij, dat, op aanraden der commissie, keurmeesters waren aangesteld, die de goede hoedanigheid van de zeevisch moesten keuren; bij verscheidene publicatien vinden wij naderhand maatregelen tegen het te jong slachten van vee of het verbruik van ziek vee en dergelijke, die voornamelijk in het reglement van politie van November 1822 zijn opgenomen en verpligtend gemaakt [2]).

Ook in het reglement van politie van 1863 komen nog eenige bepalingen voor van dezen aard, maar zij bepalen zich alleen tot bedorven vleesch, dat niet verkocht mag worden en aan keuring onderhevig is, waartoe de veearts, die van wege de gemeente aangesteld is, verpligt is. Van melk wordt alleen bepaald, dat zij in gesloten of gedekte vaten, emmers of kannen ter verkoop mag aangeboden worden. Door de zorg van het gemeentebestuur zijn en worden nog in vele buurten, waar zulks het meest noodig is, goede putten gegraven. om de ingezetenen van goed drinkwater te voorzien.

Groote verbeteringen voor de algemeene gezondheid en inzonderheid der armen in dit tijdvak (van 1806 tot heden) hebben wij te danken aan de inrigtingen voor verpleging en behandeling van zieken, ouden en weezen die haar ontstaan zoowel aan het algemeen bestuur als aan de bijzondere liefdadigheid van de leden der verschillende gezindten verschuldigd zijn.

Voor 1817 blijkt ons niet, dat er eene bijzondere inrigting

---

[1]) Groningen als woonplaats beschouwd. Eene bijdrage tot de geneeskundige plaatsbeschrijving van deze stad, Gron. 1858.

[2]) Publicatie van burgemeester en Wethouders der stad Groningen: houdende verbod om ziekelijk rundvee, varkens, kalveren of schapen te slagten en het vleesch daarvan te verkopen, 11 November 1822, van 14 Julij 1831.

of ziekenhuis bestond (behalve het nosocomium academicum) om arme zieken en in het bijzonder besmettelijke zieken te verplegen en af te zonderen. In dit jaar heerschte er eene vrij boosaardige epidemie van typhus onder de behoeftigen, waar voor, op verzoek van Dr. J. B. de la Faille toen geneesheer bij de armen, in overleg met de plaatselijke geneeskundige commissie, door het stedelijk bestuur een locaal werd aangewezen, waar „de meest behoeftige lijders konden verpleegd worden." Dit locaal was gelegen in het armenhuis van de diakenie der Hervormden aan de Steentilpoortenwal. Ofschoon wij nu zoodanig locaal, als hoogst ongeschikt zouden beschouwen, als zijnde veel te klein, te laag en bedompt; in dien tijd was het evenwel eene weldaad en heeft het veel nut gedaan. Dit gesticht is naderhand van tijd tot tijd vergroot, verfraaid, verbeterd en is nu als het ware door de weldadigheid der ingezetenen, de trouwe zorg der diakenen en het uitmuntend bestuur der regenten tot een waar voldoend gasthuis voor armen en invaliden ingerigt, waarvan de kosten voor een klein gedeelte uit eigene middelen en voor het overige uit de diakenie-fondsen worden bestreden. Voor die arme ouden mag het eene groote weldaad genoemd worden. Ook nu worden daar de ouden van dagen, bewoners van het gesticht, bij ziekte wel verpleegd, maar als eigenlijk ziekenhuis heeft het al lang reeds opgehouden te bestaan. Nadat in 1819 nog al weder typhus en ook eene pokken-epidemie de gemoederen verontrust hadden, werd door de regering met spoed werk gemaakt van de oprigting van een eigenlijk *stadsziekenhuis*, waar armen verpleegd werden en van een daaraan verbonden stadsapotheek, die dan ook reeds in 1820 in werking kwamen en door de commissie in oogenschouw werden genomen. Maar toen in 1826 de stedelijke regering van het ministerie van oorlog moest verzoeken om gebruik te mogen maken van de toen voor oorlog misbare localen (och mogten zij lang of nog liever altoos onnoodig blijven!) om ze tot tijdelijke ziekenhuizen in te rigten; toen arsenaal en kazerne ziekenhuizen moesten worden, welke zonder twijfel bij het ophouden der epidemie weder aan oorlog moest worden afgestaan, toen werd de behoefte aan een grooter stads ziekenhuis gevoeld. Aan deze behoefte werd te gemoet gekomen in 1828 door het zoogenaamde Pondje tot een ruimer ziekenhuis en een daar mede verbonden apotheek in te rigten, maar deze inrigting bleek zoo vele bezwaren op te leveren, dat de apotheek een paar jaren daarna weder is opgeheven en het ziekenhuis later met het Akademisch ziekenhuis is vereenigd.

Thans dient nu tot dat einde het algemeen stads-, provinciaal- en academisch ziekenhuis op Munnikeholm, waar behoeftigen kunnen verpleegd worden en waar maatregelen zijn genomen om de lijders aan cholera, typhus, pokken of andere besmettelijke ziekten te kunnen verplegen en behandelen.

Op de hulpziekenhuizen ten tijde van het heerschen der cholera is in de verslagen gewezen.

Belangrijke verbeteringen in hygienisch opzigt onderging het lot der *weezen* in de laatste jaren, zoodat wij hierop wel teregt als een gelukkig verschijnsel. dezer eeuw mogen wijzen. Door doelmatige verbouwing van het gesticht, door ruime geschikte slaapkamers en slaapsteden, reinheid en frischheid, heeft het *roode* of *burgerweeshuis* eene gezondheidstoestand bereikt, zooals zelden in zoodanig gesticht gezien wordt. Van alle epidemieën of contagieuse ziekten, die Groningen in de laatste 25 jaren bezocht hebben, heeft geene op de bewoners van dit gesticht eenigen invloed uitgeoefend. Ziekten zijn daar over het algemeen zeldzaam.

Niet minder belangrijk was voor de weezen der *armen* de herbouwing van het groote schoone gebouw van het *groene weeshuis* eigenlijk diakenie kinderhuis, in 1859. Het oude groene weeshuis voldeed niet meer aan de eischen van dezen tijd, de gebouwen waren oud en de inrigting was onvoldoende. De eerste stoot tot oprigting van een beter gesticht was gegeven door het bekende legaat van wijlen Prof. Th. van Swinderen, terwijl verder en met vele opofferingen van de zijde der burgers en der hervormde diakenie deze schoone instelling in het leven is geroepen, waar thans van 220—270 weezen verpleegd en opgevoed worden. Dat deze inrigting, ook wat hare gezondheid betreft aan haar doel beantwoordt, bewijst de toestand, dat in den regel en in evenredigheid van de bevolking het getal zieken daar zeer gering is, niettegenstaande de daarin opgenomene kinderen, waaronder zeer jonge van 3 of 4 jaren, alle uit de geringere volksklasse zijn voortgesproten en door de diakenie moeten onderhouden worden.

Zelfs in 1860 toen er nog zoo vele tusschenpoozende koortsen in de stad heerschten, waren ook hier de tusschenpoozende koortsen zeldzaam, typhus is bijna niet opgemerkt en mazelen, roodvonk, pokken of andere contagieuse ziekten zijn niet waargenomen. Van cholera heeft er geen enkel geval plaats gehad, alhoewel in 1866 alleen 54 weezen van choleralijders in hetzelve zijn opgenomen.

Het is een opmerkelijk feit, dat, zooals mij door den vader van het gesticht verzekerd is, in vier jaren, nl. 1861, 62, 63 en 64 geen enkel sterfgeval bij deze (het laagste cijfer berekend) 220 kinderen heeft plaats gehad, en dat slechts in 1867 4 kinderen zijn overleden aan tering, ziekten der borst of keelholte, ziektevormen, die men dáár bij kinderen, waarvan de ouders betrekkelijk jong zijn gestorven en waarvan men vermoeden mag, dat verscheidene aan dezelfde phthisische ziektevormen zijn bezweken, in veel grooter aantal en met ongelukkiger afloop zoude vermoeden.

Groot was ook de zorg der roomsch katholijken, om het lot

en de gezondheid van hunne armen te verbeteren. Behalve de algeheele verbeteringen in hunne armenverzorging trekt vooral onze aandacht het gesticht in de butjesstraat, waar voor het onderhoud van ouden, opvoeding van weezen, onderwijs voor de jonge kinderen en verpleging van zieken gezorgd wordt en dat wel in ruime, nieuw gebouwde, doelmatig ingerigte gebouwen.

Men meent opgemerkt te hebben, dat de betrekkelijke gezondheid sedert de nieuwe vertimmeringen van het gesticht aanmerkelijk gunstiger is, maar de zuivere statistieke opgaven ontbreken hier, omdat zij door het wisselvallige van het personeel minder waarde zouden hebben. Het meest in het oogvallend nut wordt wel door de *zusters van liefde*, aan dit gesticht verbonden, gesticht, die met zoo veel liefde hunne arme zieke natuurgenooten helpen verplegen en troosten. Moeijelijk zal er een edeler verhevener doel kunnen worden aangewezen dan deze taak dier zusters, maar nog moeijelijker zullen er zusters gevonden worden, die even belangloos, even liefderijk hare medemenschen verplegen. Overtuigd van het nut van ziekenoppassers, die uit liefde, althans met liefde en geschiktheid de zorg voor zieken op zich nemen, hebben ook de hervormden getracht, eene instelling van *pleegzusters* in het leven te roepen, waar zoo veel mogelijk altoos zoowel voor gegoeden als armen geschikte vrouwelijke ziekenoppassers konden verkregen worden. Het groote nut, reeds door het kleine getal pleegzusters aan dit gesticht verbonden gesticht, is bekend genoeg, maar doet ons nog meer betreuren, dat deze inrigting niet beter gelukt en op een ruimer schaal kan worden uitgevoerd. Het is dikwijls moeijelijk personen te vinden, die, bij geschiktheid, godsdienstige overtuiging en menschenliefde genoeg bezitten om zich geheel aan deze hoogstmoeijelijke zaak toe te wijden; maar ook dit is niet de eenige reden van het minder welslagen van zoodanige instelling; vele burgers toch zijn nog niet gewoon aan deze hulp bij ziekte en willen liever door huisgenooten en familie, al is het dan ook gebrekkig, worden opgepast, zij stellen dus ook uit onbekendheid geen belang genoeg in deze zoo nuttige zaak, om ze door geldelijke ondersteuning te helpen bevorderen. Wij hopen, dat de Groningers hoe lang zoo meer van het groote belang van zoodanige inrigting zullen overtuigd worden en dat het nut, hetwelk daardoor gesticht wordt, zoo erkend wordt, dat het nimmer aan zedelijke, noch geldelijke hulp voor dit doel zal ontbreken.

Ook het voor weinige jaren door eenigen opgerigt *kinderhospitaal* kan bij ruimere deelneming nuttig worden en het zijne toebrengen om de bekende groote sterfte der kinderen te helpen verminderen.

Algemeene rampen hebben altoos iets goeds gewrocht en meestal is het goede overgebleven.

Duurte der levensmiddelen, grootere armoede deed reeds in

1802 bij eenige menschenvrienden het voornemen ontstaan om eene *commissie* op te rigten, door welke voor de behoeftigen in den winter en in tijd van algemeenen nood gezonde *voedzame soep* zoude bereid en uitgedeeld worden. Hoe groot het nut wel is, reeds door deze commissie gesticht, is onmogelijk te berekenen, maar het moet groot zijn, als wij op de cijfers letten van de porties soep die jaarlijks, altijd geregeld, maar bij buitengewone tijden, buitendien voor de zieken uitgedeeld zijn geworden.

Deze commissie, die zoo vele armen krachtig voedt en deze daardoor voor ziekten, gewoonlijk uit slechte voeding ontstaande, zoo veel mogelijk bewaard, is nu als gevestigd te beschouwen: zij hervat ieder winter hare werkzaamheden en schuwt niet bij buitengewone ziekten en omstandigheden, als hare hulp verlangd wordt, op te treden, zij heeft daarop dan ook zoo de goedkeuring van de maatschappij verworven, dat nimmer een beroep op de weldadigheid der ingezetenen vruchteloos is geweest, maar de fondsen steeds, als het noodig was, gevonden werden.

De hevige cholera epidemie van 1849 was oorzaak van het oprigten eener *commissie* voor *cholerazieken*. Bij de mededeelingen uit het verslag van dat jaar hebben wij reeds op deze commissie gewezen en naar de verslagen van den president verwezen; evenwel is het misschien niet overbodig, bij deze gelegenheid eenige punten te herinneren, wat haar doel en werkkring aangaat ten einde daaruit haar invloed op de algemeene gezondheidstoestand te kunnen meten. Oorspronkelijk was haar doel, (en dit kon ook in het eerst niet anders, daar zij gedurende het heerschen der cholera in werking trad) om door gepaste maatregelen den voortgang en de uitbreiding der ziekte tegen te gaan en het lot der zieken zoo veel mogelijk te verzachten. Zij trachtte dat doel te bereiken: 1° door te zorgen voor eene goede oppassing en verpleging der zieken, waartoe wakers en waaksters door de commissie werden aangesteld, die onder opzicht der commissie stonden, zij waren in 1849, 44 mannen en 98 vrouwen, die in 209 onderscheiden huisgezinnen bij 351 choleralijders diensten bewezen; 2° door te voorzien in kleeding, en dekking der choleralijders; 3° door voornamelijk voor de herstellenden en hunne huisgenooten gezond en versterkend voedsel te verschaffen; 4° door uitdeeling van frisch bedstroo ook bij gezonden, door reiniging der kamers, waar zieken geweest waren, door reiniging van de kleederen en beddegoed der aangetasten of overledenen; 5° om de zieken te overtuigen en bij hen aan te dringen, zoo veel en zoodra mogelijk, naar het ziekenhuis over te gaan, waar zij beter geneeskundig behandeld en verpleegd konden worden, dan in hunne eigene huizen enz. Behalve door eene toelage van de stedelijke regering werd de commissie door ruime bijdragen der ingezetenen in staat gesteld alle deze maatregelen te nemen, die wel verdienen gelezen te worden, in het

ten voordeele der armen in 1849 door haren voorzitter uitgegeven verslag.

In het verslag van die commissie over 1854 zien wij, dat zij, reeds voor het uitbreken der cholera in overleg met de geneeskundige commissie, maatregelen van voorzorg trachtte te nemen, waarvan een der voornaamsten was, dat zij, reeds in het begin van Augustus, dus voor het uitbreken der cholera, besloot alle woningen en slaapplaatsen van behoeftigen, die zulks verlangden, of waar dit het meest noodig was, te laten reinigen en witten en van versch stroo te voorzien. Zoo zijn dan dat jaar voor rekening der commissie niet minder dan 1984 woningen en 3956 slaapplaatsen gereinigd, gewit en van versch stroo voorzien en van alle die woningen zijn slechts 54 door de cholera bezocht [1]).

Hetzelfde had in 1855 en op ruimer schaal in 1866 plaats, toen de cholera zich reeds in andere steden van ons vaderland vertoond had, zoodat de commissie nu wel degelijk preventief handelde en daardoor nog grooter nut stichtte. Om die reden meende dan ook de plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt zich tot de choleracommissie te moeten wenden, met verzoek of ook zij zich zoude willen belasten met dezelfde zorg voor de *arme* typhuslijders, omdat de verderfelijke typhus ziekte sedert eenige jaren zich steeds door besmetting voortplantte en door hare langere duur een bijna nog grooter kwaad aan de maatschappij berokkende dan de cholera. Toen evenwel deze commissie oordeelde zich niet met deze zorg te moeten belasten, stelde de commissie in 1855 aan den burgemeester voor, om eene bijzondere *typhus commissie* op te rigten, waartoe besloten werd. Het gemeentebestuur verleende die commissie eene bijdrage van *f* 500.00, waarmede zij hare werkzaamheden konde beginnen. Ruime bijdragen werden haar vervolgens door de ingezetenen ter hand gesteld, waardoor zij het genoegen had, door gepaste maatregelen deze ziekte te kunnen overwinnen. Ook een paar volgende jaren werkte zij, door het reinigen der woningen, deze te witten met kalk en van versch bedstroo te voorzien, met het beste gevolg preventief. Wij hebben uit de verslagen en ook uit de bijdrage gezien, dat na dien tijd de typhus niet weder epidemisch gewoed heeft, dan alleen in eene ligte mate in 1864. Wanneer zich, in de volgende jaren, in een huisgezin der armen typhuslijders opdeeden, werden zoo veel mogelijk de zieken afgezonderd of naar het ziekenhuis overgebragt en de woning, als de zieke hersteld of overleden was, gereinigd, gewit en zoodoende gedesinfecteerd [2]).

[1]) Men leze over deze cholera commissie de nette verslagen van haren voorzitter W. Gerhards over 1849, 54 en vooral 55, waarin vele belangrijke wetenschappelijke mededeelingen en waarlijk praktische opmerkingen voorkomen.

[2]) Het verslag van deze commissie komt voor in het bijblad der Groninger Courant 21 October 1856.

Sedert de wet van 1865 over het geneeskundig staatstoezigt ligt het nemen van preventieve maatregelen meer op den weg van den geneeskundigen inspecteur en den raad, die dan ook wel gebruik van de voorlichting van deze commissien zullen willen en kunnen maken.

Wij betwijfelen niet, of ook door diens zorg zullen de voor de gezondheid nadeelige gevolgen voorgekomen worden, die zich hier en elders pleegen te vertoonen, van de zich hoe langs zoo meer ook in onze stad en provincie ontwikkelende *fabrijksnijverheid.*

De groote *kanalisatie plannen* in de provincie, waarvan enkele, met name in Hunsingo, reeds grootendeels voltooid en in werking zijn, kunnen van invloed op de gezondheid der ingezetenen zijn en werkelijk gelooven wij, dat reeds aan de betere afstrooming door de ruimer kanalen en sluizen, de betere toestand van het boterdiep ook in de stad mede is toe te schrijven.

Hoe groot de verandering zal zijn, zoo eens het groote zeevaart-kanaal in Delfzijl zal voltooid zijn, laat zich voorstellen, als men bedenkt, dat door de sluizen én te Delfzijl én te Zoutkamp het zeewater zal worden afgesloten en de waterspiegel meer op dezelfde hoogte gehouden, zoodat jaarlijksch geene zoo groote menigte zeeslik in en bij de stad gevoerd of aan de lucht en uitdamping blootgesteld wordt, maar toch ook altijd veel van den heilzamen invloed van goed stroomend water zal verloren gaan.

Zekerder meenen wij gunstige resultaten te kunnen verwachten van de nu, 1868, door het bestuur in het werk gestelde proeven met het doen graven van een paar Artesische putten op een paar plaatsen aan de helling van den houdsrug, waar zij het meest voor de bevolking noodig zijn, om de stad van goed drinkwater te voorzien.

Deze korte terugblik op al die maatregelen, genomen in het belang van de gezondheid, geeft ons de overtuiging, dat met de meerdere stoffelijke ontwikkeling in deze gemeente ook een vooruitgang op het gebied der hygiene plaats heeft, die door den goeden wil en de zorg der regeering, door den hoe langs zoo meer opgewekten weldadigheidszin der ingezetenen gesteund, altoos eene heerlijke uitwerking op de gezondheid en levensduur van Groningens bevolking moet hebben.

Het is wel te betreuren, dat wij hier niet mogten bijvoegen het heil, dat voor de gezondheid door de opheffing van de vesting verkregen konde zijn, want van deze kunnen wij niets anders zeggen, als dat zij nog altoos haren nadeeligen invloed op de algemeene gezondheid der onder hare wallen wonende burgers doet gevoelen.

BIJDRAGE IV.

Aanteekeningen over de epidemien in de verslagen voorkomende.

A. *Persloop, roode loop, (dysenterie).*

De eerste ziekte, die in de verslagen als eigenlijke epidemie optreedt, is de *Persloop*, die in 1810 in die mate in Groningen heerschte, dat in een rapport van October van dat jaar opgegeven werd, dat er toen nog 100 lijders aan nederlagen. Na deze epidemie heeft zich die ziekte geen enkel maal weder in die mate en zoo hevig vertoond, dat zij de bijzondere opmerkzaamheid der commissie vereischt heeft, noch door deze is aangeteekend, hoewel toch dikwijls, voornamelijk in den herfst of bij het heerschen der catarrhaal gastrische koortsen, sporadische gevallen van dysenterie voorkwamen, met persing en pijnlijke afscheiding van slijmige of bloedige stoffen, terwijl deze symtomen meestal met eene remitterende of ook wel intermitterende koorts gepaard gingen; zij waren in den regel goedaardig en weken voor eene zachte antirheumatische of involverende behandeling. In 1810, toen zij op vele plaatsen van deze en andere provinciën van ons vaderland woedde, schijnt dit niet zoo het geval geweest te zijn, maar heeft zij wel degelijk hier en daar hetzelfde boosaardig karakter aangenomen als bij de epidemien van de vorige eeuw, zoodat dan ook de regering dezelfde algemeene maatregelen voorschreef als vroeger. Belangrijk zijn de verordeningen, die in 1779, toen de ziekte in andere gemeenten reeds heerschte, door de stedelijke regering genomen werden. Men vindt daarvan *publicatien* van 23 November 1779, 14 December 1779 alsmede van denzelfden datum eene *onderrigting voor 't publiek, opzigtelijk de roode loop*, in de dissertatie van Dr. H. Nanninga pag. 98 tot 108. Deze maatregelen bewijzen, dat men deze ziekte destijds wel voor besmettelijk hield, zooals ook meestal van de roode loop

der vorige eeuw in Nederland aangeteekend is [1]). Eene bijzondere beschrijving van deze ziekte in de stad over 1810 hebben wij niet gevonden, maar wel eene belangrijke verhandeling van Dr. A. Numan te Hoogezand over den *persloop* in den nazomer van 1810 in de Kiel. Van de 1137 zielen, waaruit deze gemeente bestond, werden zeker 80 door dysenterie aangetast, en vermoedelijk meer, omdat gewoonlijk te lande eenigen hun kwaal verzwijgen of elders bij vrienden of kwakzalvers hulp zoeken. Van deze 80 waren 27 gestorven dus bijna $1/3$ gedeelte. Het was dus voorwaar geene onbelangrijke en gevaarloze epidemie, die altoos, maar bij een grooter en digter bevolking zoo veel te meer, alle voorzorgsmaatregelen wel degelijk vordert [2]).

Het schijnt, dat deze besmettelijke loop bij voorkeur op de lage zand- of veenachtige gronden waargenomen werd, zooals ook door den stads Physicus Dr. M. Busch den 11 December 1779 gerapporteerd werd, dat die ziekte aanwezig was te Kalkwijk en Colham, terwijl zij zich in het laatst van October reeds te Westerbroek en Scharmer had geopenbaard, en dat van alle deze gevallen de overbrenging van den eenen persoon op den anderen bleek.

Thyssen [3]) verhaalt ons vele epidemiën van dezen loop, waaruit wij vernemen, dat zij bijna altoos onder dezelfde invloeden onttsonden als de tusschenpoozende koortsen; ook Pringle [4]), van der Spiegel [5]), van der Haar [6]) en de Man te Nijmegen en Ermerins [7]) in Zeeland hebben dit opgemerkt, en geloven op dien grond, dat beide eenen gemeenschappelijken oorsprong hebben of elkander uitsluiten. Aan deze reden schrijven de heeren de Man en van der Haar de zeldzaamheid van den rooden loop in Noordholland en vooral in Zeeland toe, waar hij gedurende de zeventiende eeuw niet is voorgekomen, terwijl de tusschenpoozende koortsen in deze streken als endemisch konden beschouwd worden. Het is opmerkelijk, dat wij ook nimmer, als er in de berigten van vroegere tijden over den rooden loop in deze provincie melding wordt gemaakt, de kleistreken genoemd zien, maar altoos het Gorecht en de Veenkoloniën, waar de bodem, hoewel soms laag, zandig is. Even als de koortsen volgde deze ziekte gewoonlijk in den

1) H. F. Thyssen, Geschiedkundige beschrijving der ziekten in de Nederlanden, 1824, pag. 308 en vv. Van Geuns, heerschende persloop, pag. 40—80 enz., Kraijenhoff, Diss. inaug. en anderen 1783. Thom. a Theussink, nieuwe correspondentie soc. I, bl. 120, alle over vroegere epidemiën. Zoo ook Mr. H. J. Trip t. a. p.

2) A. Numan, Med. doct. te Hoogezand, Prijsverhandeling bevattende waarnemingen omtrent den persloop welke in den nazomer van het jaar 1810 in de Kiel heeft plaats gehad, Gron. 1812.

3) Thyssen, t. a. p. 4) Pringle, legerziekten, pag. 12.

5) Van der Spiegel, de febre semitertiana LII, c. 14.

6) Van der Haar, in Haarlemsche Maatschappij XVIII, bl. 143—145.

7) Ermerins, de depell. calumnia. reg. Zeeland, L. B. pag. 80.

herfst na warme zomers, voornamelijk wanneer daarmede vochtigheid des dampkrings gepaard ging of daarmede afwisselde, even als dit met de tusschenpoozende koortsen het geval is.

Uit de verslagen hebben wij kunnen opmerken, dat telkens bij eene uitgebreide epidemie van intermittens vele gevallen van diarrhé, bord of dysenterie zijn voorafgegaan, hetwelk een zeker verband tusschen beide ziekten zoude aantoonen, welk verband wij misschien tot de later bekend gewordene cholera zouden durven uitstrekken, zoodat alle zulke malaria ziekten misschien uit een gelijksoortige bron zullen kunnen verklaard worden, die slechts kleine wijzigingen behoeft, om de verschillende ziektevormen daar te stellen en epidemiën daarvan te ontwikkelen.

In de koorts epidemien van 1826, 1846 en 1859 heeft men dikwijls waargenomen, dat ieder koortsaanval begon of gepaard was met dysenterische toevallen, welke soms zelfs zoo hevig waren, dat zij het gevaar voor den lijder werkelijk vergrootten. Deze verschijnselen hielden na den afloop der koorts geheel op, om bij den daarop volgenden aanval meestal met vermeerderde hevigheid terug te keeren, tenzij de koorts door het specifieke middel was tegen gehouden, na de aanwending waarvan dan ook in den regel deze symtomen verdwenen waren.

B. *Diarrhoea der kinderen.*

Zeer verwant aan dezen persloop is gewis de *Doorloop der kinderen* (Diarrhoea infantum epidemica), die bijna in ieder warm zomer in Junij, Julij en Augustus eene menigte kinderen pleegt weg te nemen en in de epidemie jaren van koorts of cholera de trouwe voorlooper daarvan kan genoemd worden. Wij vernamen uit het verslag van de ziekten van 1826, dat reeds in Junij en half Julij 106 kinderen aan diarrhé waren bezweken. Hetzelfde had plaats in 1846, het eerste jaar van de nu volgende koortsjaren, zoodat toen in de maand Junij alléén door de geneesheeren 86 gevallen zijn opgegeven van kinderen die aan deze diarrhé zijn overleden [1]. Niet beter was het in 1847 en 48 gesteld, toen deze ziekte dikwijls verschijnselen van hevige *en bloedige persloop* (Dysenterie) opleverde, voornamelijk wanneer zij zich met de tegelijk heerschende mazelen compliceerde en een meer inflammatoir catarrhaal karakter aannam. Hetzelfde was het geval in de koortsjaren 1858 en 1859. In het verder beloop der epidemische constitutie worden meer volwas-

[1]) In het kort overzigt van de koortsepidemie van 1846 lezen wij pag. 33, dat te Groningen in Julij bijna 100 kinderen door haar (diarrhé) geveld zijn.

senen aangetast door eene eigenaardige *diarrhé* of *bord*, die dan meestal spoedig in den intermitterenden typus overgaat. Wij vinden geen enkele choleraepidemie, die te Gronigen geheerscht heeft, opgeteekend of steeds wordt er van voorafgaande diarrhéen onder de kinderen en ook van meer bejaarden melding gemaakt, zoodat de commissie telkens op dit verschijnsel opmerkzaam maakt, als of ook zij het naauwe verband tusschen deze ziektevormen inzag. Inderdaad is ook dit verschijnsel te constant, dan dat wij niet zouden genoopt worden dezelfde of gelijksoortige oorzaak voor al deze ziektevormen aantenemen, misschien wel verschillend in intensiteit of ontwikkeling, maar altoos als product van de malaria vergiftiging.

Zullen ook hier de ontdekkingen van Hallier cs. licht verschaffen? Wij hoopen het met vertrouwen. [1]) Zoo toch eenige theorie over de wording van miasma, waarvan wij dusverre zoo weinig weten, te vertrouwen is, is het zeker deze, die op waarneming der merkbare verschijnselen gegrond is. Zoo als bekend is, berust deze theorie op het ontstaan van schimmelplanten of sporen van cryptogamen, welke zich aan onze ligchamen mededeelen en zich daarin voortplanten en ontwikkelen. En inderdaad, bijna gelijktijdig, hebben J. M. Klob in Weenen en W. Thome in Keulen in de darmen van choleralijders geelachtige massas gevonden, die ze beide voor schimmelvormen hebben erkend en waarvan zij de verdere ontwikkeling tot staafjes (vibriones, bacterien), draden (leptotrix), sporenketten (terula) en draadzwam (micelium) hebben opgemerkt.

Geheel overeenkomende met deze gele ligchamen, maar in grootere microscopische afmetingen, vonden Dr. Lambe en Frans Joseph in het kinderhospitaal in Praag 1860, in een zeer erg aangedaan darmkanaal van een kind, gelei ligchaampjes te gelijk met andere producten, die eerstgenoemde als amoeben, difflugien en cercomonades beschrijft. Hij merkte en teekende alle overgangen van deze ligchaampjes, van stipvormige punten (schwärmer) tot vibrionen en bakterien op. Deze zag hij in de plooijen van de slijmvliezen der darmen vrij diep indringen. Hij vond daarenboven nog leptothrix zwammen en vertakte schimmeldraden, als ook keetens van sporen, gelede draden en een groote in 4 sporen dwarsch verdeelde zwamvrucht [2]).

C. *Epidemie van tusschenpoozende koorts, Malaria koorts.*

Geene ziekte is te Groningen zoo endemisch als de gewone

[1]) E. Hallier, Gährungserscheinunge, Untersuchung über Gährung, Faulniss und Verwesung mit Berucksichtiging der Miasmen und Contagien. Leipzig 1867. [2]) Schmidt, Jahrbücher 1867, pag. 86.

tusschenpoozende koorts (febris intermittens), zoodat dan ook in de eerste verslagen van de geneeskundige commissie weinig melding van deze gemaakt wordt, waarschijnlijk omdat zij als een gewoon, jaarlijks terugkeerend verschijnsel aangemerkt werd. In verre de meeste jaren toch heerschen hier in het voorjaar en in den herfst tusschenpoozende koortsen (febres vernales en autumnales). Meermalen echter geschiedt het ook, dat jaren achtereen deze koortsen, maar voornamelijk de meer boosaardige vormen, hier zeer zeldzaam zijn, zoo als gebeurde na de ziekte van 1826 van 1830 tot 1845. Eenige jaren achtereen, na eene hevige epidemie evenwel, blijven zij zich toch veelal in een vermeerderd aantal vertoonen, om naderhand meer zeldzaam te worden. Dr. Hirsch [1]) in zijn classiek werk zegt o. a. „dass viele Aertze Gröningens, welche nicht gelegenheit gehabt hatten die grosse Epidemie remitt. biliöser Fieber in J. 1826 kennen zu lernen, die Krankheit bis zum J. 1846 nur aus den Büchern kannten," en deze uitspraak berust op mededeelingen van de geleerden. Groshans [2]), Janssens [3]), Ali Cohen [4]), Sybrandi en van Deen [5]), waaruit blijkt, dat deze ziekte in twee decennien zóó niet in de Nederlanden gezien is. Ook deze waarneming is in 1846 door mij gedaan en medegedeeld. [6])

Vóór 1822 waren in vele jaren (van 1811 tot 1822) de tusschenpoozende koortsen in onze stad bijna geheel niet gezien, (volgens een handschrift van prof. de la Faille over 1826.) Ofschoon deze endemische koortsen tot hetzelfde geslacht als de epidemische tusschenpoozende koortsen schijnen te behooren, verschillen zij van deze, die gelukkig slechts bij enkele jaren als zoodanig optreden, genoeg, om ze van elkander te scheiden, en wel voornamelijk door haren zachteren meer duidelijk intermitterenden vorm, en de in den regel minder hevige symtomen en veel minder gevaarlijkheid en boosaardigheid. Immers, ook dan nog, wanneer deze goedaardige intermittentes bij een groot getal lijders worden waargenomen, hebben deze ziekten weinig of geen invloed op het sterftecijfer. Daaraan is het misschien mede toe te schrijven, dat door de leeken en ook door vele geneesheeren deze koortsen dikwijls als zuiveringskoortsen in het voorjaar werden begroet en dat men aan haar eene heilzame kracht tegen sommige chronische ziekten toeschreef, niettegenstaande zij somwijlen door hevige symtomen of bijkomende complicatien wel degelijk gevaarlijk kunnen worden.

---

[1]) Dr. August Hirsch in Danzig, Handbuch der Historisch-geographische-Pathologie. Erlangen 1859, I Abtheilung. Infections krankheiten. Malaria fieber, pag. 36 en 46.

[2]) Verslag over de clinik voor 1846 en 47, Rotterdam 1848.

[3]) Annal. med. chirurg. de Burges IX, 17.

[4]) Statist. geneesk. Jaarboek 1846.

[5]) N. Arch. II, 213, III, 217.

[6]) De koortsepidemie van 1846 te Groningen, 1847, pag. 36.

Eenen overgang van deze goedaardige intermittentes tot de boosaardige epidemische schijnen wel de vroeger dikwijls beschrevene galkoortsen te maken, die gewoonlijk na warme zomers in den herfst op de kleigronden pleegen te heerschen, en voornamelijk in het eerste kwartaal dezer eeuw den geneesheeren van die streken een aanmerkelijk getal zieken opleverden. Ofschoon deze galziekten gewoonlijk met vrij hevige aanhoudende of remitterende koorts beginnen, verandert deze koorts toch gewoonlijk bij eene gepaste behandeling al spoedig in eene intermitterende, die dan ook als zoodanig wordt behandeld en genezen [1]).

Onder bijzondere gunstig omstandigheden schijnen zich dan deze koortsen onder een meerder of minder aflatend of tusschenpoozend beloop, tot algemeen heerschende ziekte, epidemie, te ontwikkelen, welke wij met den naam van *malaria epidemie* bestempelen. De terugkeer van deze malaria ziekte is niet zoo regelmatig periodiek, als wij van de contagieuse pokken en mazelen vinden opgeteekend, waarom wij tijdelijke oorzaken voor haar optreden moeten veronderstellen. Reeds in de vroegste tijden van onze beschreven geschiedenis vindt men gewag gemaakt van algemeen heerschende ziekten, die tot dit soort teruggebragt moeten worden. Het is wel moeijelijk met zekerheid te weten, of de door de ouden beschrevene ziekten tot de malaria koortsen behooren of tot andere ziekten, daar de meeste booze ziekten gewoonlijk *pestilenties* en misschien bij ware pest ook wel *pestis* genoemd worden. De eerste koortsziekte, waarvan wij melding vinden gemaakt, is die in 1220 door den abt Emo van Wittewierum en in 1237 door zijnen opvolger Menko geboekt. Deze meenen wij toch vooral, als wij de voorafgegane momenten als overstrooming, heete zomers, vochtigen herfst en het overlijden van abt Emo aan derdendaagsche koorts in aanmerking nemen, met eenig regt tot dezen ziektevorm te moeten brengen. [2])

Minder duidelijk is dit met de ziekten die Menko beschrijft van 1250 en 1270. Hetzelfde is het geval met de pest van 1315, 1346, zoo ook met de ziekten van 1360, 1369 en 1400, 1420, 1437. — In 1529 woedde het Engelsche zweet, waaraan de menschen binnen 24 uren overleden. De ziekte van 1538 schijnt meer intermittens geweest te zijn met complicatie van dysenterie.

De door E. Beninga beschreven ziekte van 1542 zouden

---

[1]) H. F. Thyssen, t. a. p. Prof. E. J. Thom. a Thuessink, geneesk. waarnemingen, *koortsen* t. a. p.

[2]) Zie hunne Kron. N. U. p. 64, 148 en 172. Dr. S. P. Popta, Dissertatio de morbis epidemicis qui in urbe et regione Groningana a seculo XIII ad seculi XVIII finem grassati sunt. Dr. H. Reilingh, Geschiedkundige beschouwing enz.

wij wel degelijk voor eene boosaardige tusschenpoozende malaria-koorts houden. [1])

Bij de uitlegging der stad in 1612 vinden wij dikwijls melding gemaakt van groote pestilentien, zoo als in 1623 en 1635, door welke ziekte over de 100 menschen in eene week stierven; hier zullen wij hoogstwaarschijnlijk aan eene boosaardige malaria koorts, misschien typhus, moeten denken; ook Thyssen zegt dat deze ziekte een hoogeren graad van epidemische, kwaadaardige of rotkoorts zoude zijn. [2]) Over de epidemien van 1656 tot 1666 zijn de berigten onvoldoende en, ofschoon afkomstig van M. van Geuns en J. Martinus, te onbepaald om er een besluit uit optemaken. Van 1672, het jaar van het beleg van Groningen, verhaalt Dr. Looff, dat in het eerste halfjaar in Groningen 549 menschen stierven en in het laatste halfjaar 1324, wel een bewijs voor het heerschen eener epidemie van koorts. Dr. Looff noemt ze overeenkomende met die van 1779. Misschien dat ook toen typhus of typheuse koortsen, het gewoon gevolg van den oorlog, het sterftecijfer vermeerderd hebben. In 1727 en 1728 heerschte in Groningerland, voornamelijk gedurende den zomer, eene koortsziekte, die alleen in de stad Groningen in eene week 72 lijders wegnam, zoodat in het geheele jaar, 1727, 306 overleden en in 1728, 1387. [3]) De door Thyssen beschrevene galkoortsen met eene anderdaagsche typus, die in den herfst van 1727 te Leiden en Amsterdam zouden waargenomen zijn, geven ons regt ook deze tot de *tusschenpoozende koorts epidemien* te rekenen. Eindelijk lijdt het geen twijfel of de groote epidemie van 1779 en 1781 behoort tot de epidemische tusschenpoozende koortsziekten van de vorige eeuw. [4]) Het getal der jaarlijksche overledenen was in 1779, 1395, in 1780, 1000, en in 1781, 1545, maar in dit laatste jaar zijn zeer vele kinderen aan de *pokken* overleden, dit schijnt ook in 1800, toen 1868 personen in deze stad zijn overleden, het geval geweest te zijn.

De nu volgende koortsepidemien zijn de in het verslag vermelde, en in onze eerste bijdrage opgenoemde, van 1826 tot 1859, en vv. Van deze, die wij alle van nabij gezien hebben, meenen wij bij deze gelegenheid verpligt te zijn, iets meer te zeggen.

1°. Bij alle epidemien van koorts, die wij in de stad hebben waargenomen, is opgemerkt, dat reeds vooraf of althans gelijktijdig

---

[1]) Matthaei Annal. IV, pag. 721.

[2]) Thyssen t. a. p. pag. 200.

[3]) Verslag van de in het jaar 1826 te Groningen waargenomene ziekten door de plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt. Gron. 1828, volgens een manuscript van den Predikant Abbring.

[4]) Natuur- en geneeskundige correspondentie societeit in 's Hage. D. I, Afd. II, bl. 870. Feith, Redevoering t. a. p. Popta. l. c. pag. 36 etc. H. J. Trip l. c.

dezelfde koortsvormen in sommige gedeelten van de provincie en in meer dan gewoon aantal epidemisch voorkwamen. Meestal was de opvolging van de aangetaste gedeelten der provincie vrij duidelijk, zooals in 1846 en vv., in 1857—59 en vv. Bij eenen allerhevigsten aanval, zooals in 1826, was deze opvolging veel minder duidelijk optemerken. In het stukje over de koortsepidemie van 1846 lezen wij, dat reeds in 1845 de koortsen meer dan gewoonlijk op de hooge, voor een betrekkelijk gering getal jaren aan de zee ontwoekerde, zavelpolders werden waargenomen, dat in 1846 de epidemie zich over alle in het noordwestelijk en noordelijk gedeelte van Groningen op zavelgrond gelegene dorpen had verspreid, van af de Wadden en Eems langs de oevers van de Fivel en Hunse, die jaarlijks nog haar slijk aan de kwelders ten beste geven, tot de oudere kleigronden die reeds vroeger uit afzetsels der rivieren gevormd zijn. Dit jaar scheen dus wel deze nieuwere soort van gronden (zavelgronden), uit zeezand en klei, in eene andere verhouding dan de vroegere kleigronden bestaande, meer aanleiding daartoe gegeven te hebben dan de laatste, maar in het volgende jaar 1847, werden deze laatst genoemde landen en ook de stad, die in 1846 slechts nog voor een gedeelte in de epidemie deelde, in geen minder mate bezocht, terwijl de koorts als epidemie in de vroeger aangetaste streken reeds scheen opgehouden te hebben. In 1848 werden de bewoners van de aan de zuidzijde der stad op veen en zandbodem gelegene plaatsen meer door de koorts aangetast, en Helpman, Haren tot Zuidlaren en het geheele Gooregt leed aan koorts en daaronder niet zelden aan boosaardige vormen, evengoed als of zij op den kleigrond gelegen waren.

Belangrijk komt ons de opmerking voor, dat deze koortsepidemie zich toen niet als zoodanig in het zuid-oostelijk kleigegedeelte der provincie en met name in het Oldambt vertoond heeft, waar anders de herfstkoortsen even endemisch kunnen genoemd worden, en in welke streken in 1826 de koorts niet minder dan elders gewoed heeft. In 1856 en 57 begon de koorts weder in dezelfde gedeelten, bereikte in 1857 en 1858 de stad, waar zij eerst in 1859 tot de hevige epidemie kwam, waardoor het sterftecijfer tot 1515 klom; ook nu kwam zij eerst in 1858 en 1859 in het Oldambt en de Veenkolonie als epidemie voor, terwijl zij reeds in de eerste aangetaste streken verdwenen was. Den zelfden regelmatigen loop zien wij haar, zooals wij uit de verslagen kunnen lezen, in de stad zelve volgen; het eerste jaar werden alleen de lagere meestal op kleigrond buiten het Loopende diep gelegene gedeelten aangetast en bleven de hooger gelegene binnenstad nagenoeg nog vrij van koorts, totdat, onder voor de ontwikkeling der epidemie gunstige omstandigheden, in het volgende jaar ook de bewoners van de op den zandigen Hondsrug nog gelegene binnenstad in de epidemie moesten deelen, zoo zelfs dat wij dit

beloop, hoewel kort, ook nog bij de epidemie van 1826 kunnen nagaan, toen in 1825 reeds vele koortsen in de lagere gedeelten der stad aangetroffen werden. Op het eerste aanzien scheen mij in 1846 dit regelmatige beloop verklaard te kunnen worden uit de bijzondere zamenstelling der zavelgronden, eene latere afzetting van organische plantaardige of dierlijke stoffen, die nog meer voor rotting en omzetting vatbaar konden zijn, dan de reeds lang aan dezelfde invloeden blootgestaan hebbende kleibodems; doch dit bleek reeds in 1847 onjuist te zijn, daar toen de overige kleigronden niet minder de zetel der ziekte werden (behalve het Oldambt dat slechts weinig leed). Beter is de verklaring, dat de ziekte juist zooverre hare verbreiding voortzet, als de vaarten en slooten door de langdurige hitte des dampkrings droog worden en dus de gewoonlijk door water bedolven klei aan de lucht en uitdamping wordt blootgegesteld, waaruit wel nadeeliger dampen moeten ontwikkeld worden, naarmate die gronden langer bedekt zijn gebleven. Zoo verklaart zich ook de waarde van het volksgeloof, dat de koortsen heviger worden, naarmate de scheuren en spleten in de klei meerder en dieper worden, en zoo wordt het ook duidelijk, dat op de Dollardsklei in het Oldambt in die jaren de koortsen later en minder kwamen, vermits deze kostbare kleilaag voor verre het grootste gedeelte op een veenbodem is neergezet, die niet zoo spoedig uitdroogt maar langer het water houdt, waardoor de slooten en kanalen daar niet zoo spoedig droog worden. Dat deze theorie eenigen grond van waarheid heeft bewijst ook de waarneming, dat, toen in 1858 en 59 in het hooge gedeelte, met name de zavelgronden, b. v. te Usquerd, Warfum, Baflo, Uithuizen enz., de slooten door zeewater gevuld waren en daardoor de klei aan de inwerking der lucht onttrokken was, de epidemie daar geheel ophield en de gezondheidstoestand tot den gewonen terugkeerde.

2°. Ofschoon de tusschenpoozende koortsen gedurende het geheele jaar in onze streken waargenomen worden, maar voornamelijk in de lente en den herfst in aantal plegen te vermenigvuldigen (febres vernales en autumnales), zoo verheffen zij zich toch alleen tot epidemie in den *zomer* en *herfst*, in *Julij* of *Augustus*. De eerste bekende koortsziekte van 1220, schijnt in Augustus geheerscht te hebben, bij alle andere wordt de heete *zomer* genoemd. In 1826 werd het begin gesteld in het midden van Julij [1]), in 1846 en 47 Julij en Augustus [2]), in 1858 en 59 desgelijks.

Deze eigenschap behouden de koortsmalaria-epidemien, volgens Hirsch, in al de noordelijke landen van Europa (Frankrijk, Duitschland, Engeland, Scandinavien, Rusland, de Nederlanden); van 237 malaria-epidemien in de noordelijke breedten kwamen 117 in den zomer en wel bepaaldelijk in Augustus voor [3]), en

[1]) Verslag pag. 10, noot. [2]) Koortsepidemie p. 18.

[3]) Hirsch pag. 43.

in ons land kunnen wij wel zeggen bijna alle. In de hoogere zuidelijke landen schijnen zij in alle jaargetijden voor te komen. Het is dus bij ons eene zomerziekte, die eene hooge temperatuur van den dampkring vereischt, zoodat men dan ook telkens bij de beschrijving der epidemien vermelding aantreft van heete zomers [1]).

Gewoonlijk is het in dit gewest niet in den eersten heeten zomer, maar meestal bij opklimming in de tweede en derde elkander opvolgende, dat de koortsen tot epidemie ontwikkeld voorkomen en wel in de boven beschrevene volgorde.

3°. Niet slechts uitdrooging van den bodem door de drooge zomerhitte veroorzaakt koorts; want wij hebben gezien, dat juist dan, wanneer de klei op de hooge zavelgronden geheel droog is, de koortsen dáár reeds ophouden, terwijl zij op de lager gelegene *droog wordende* kleigronden het hevigst woedt. De drooge klei moet weder *vochtig* worden door *gevallen regen* of sterken dauw; dit is bij de geneesheeren in de kleistreken zeer bekend, vandaar de gewone uitdrukking, dat er eerst regen moet vallen, voordat de koortsen in genoegzaam aantal komen. Men kan, volgens het oordeel van sommige geneesheeren, duidelijk de dagen aanwijzen, wanneer na den regen de koortsen vermenigvuldigen zullen. Van daar ook, dat het verblijf in den sterken dauw des avonds zeer nadeelig is en niet zelden door eenen oogenblikkelijken koortsaanval opgevolgd wordt. (Hetzelfde is bekend van sommige tropische kustlanden, waar men des avonds niet anders dan te paard kan uitgaan, ten einde de ademhaling boven de zwaardere watervolle, een paar voeten boven den bodem zwevende lucht te kunnen volbrengen).

Zoo is het ook elders gesteld. Maffoni verhaalt [2]) dat, wanneer op heete en vochtige zomers nog regenachtige herfsten volgen, de malariakoortsen zich ook over die streken van Piemont verbreiden, welke op andere tijden niet door deze bezocht worden. In 1826 was de luchtsgesteldheid reeds in Januarij en Februarij zeer zacht en onbestendig vochtig, tot in Maart, waarop tot 21 Mei eene gure koude en daarna drooge warmte volgde, zoodat de thermometer in Junij 80 en meer graden Fahrenheit bereikte, tot den 14 Julij, gepaard met eene bestendige droogte, waardoor de grond tot op zekere diepte geweldig uitdroogde en als in stof veranderde en alle kleine waterleidingen (slooten) geheel en al van water beroofd werden. Met het begin van Julij bereikte de thermometer soms 89 graden en eerst in het midden van Julij kwamen er matige onweersbuijen, waaruit het bij vlagen gedurende 8 dagen regende. Het begin der ziekte ontstond in het

---

[1]) J. van Geuns, Nat. en gesch. beschouwingen van moerassen en moerasziekten, enz. 1829, p. 145 en vele andere schrijvers.

[2]) Hirsch. t. a. p.

midden [1]) van Julij, dus juist kort nadat de uitgedroogde grond door den gevallen regen vochtig was geworden. — In 1846 was het weder van Januarij tot Maart zacht, zonder vorst; in April en half Mei koud en droog, daarna kwam er meer warmte, welke hitte en droogte in Junij aanhielden; in Julij werd de warmte nog al door regen afgewisseld, waarop eene zeer heete Augustusmaand volgde en de epidemie begon. [2]) — Het booze koortsjaar 1859 was over het geheel niet zoo droog, dan alleen in Junij en Julij, toen ook de hitte haar hoogste toppunt bereikte en nog veel klei en slik blootgelegd werd. Junij immers had 29 geheel drooge dagen opgeleverd en slechts één, waarop regen viel. In Julij waren 27 dagen insgelijks droog en slechts vier van de laatsten waren vochtig, ook weder bij het begin der epidemie; daarop volgde een heete, slechts door weinig regen gekenmerkte Augustusmaand, waarin het getal zieken spoedig vermeerderde. Men moet hier wel in het oog houden, dat juist deze epidemie *toen* zoo hevig in de stad woedde, terwijl zij het voorgaande jaar dáár begonnen was en nog een jaar vroeger reeds op de om de stad liggende kleistreken epidemisch geheerschd had.

In den regel vermindert het aantal lijders in November en December en zijn in de eerste maanden van het daarop volgende jaar de koortsen het geringst in getal, ofschoon zij niet geheel ophouden en er zelfs van tijd tot tijd nog enkele gevallen van boosaardige koortsaanvallen voorkomen. Daarna vermeerderen zij weder in April en Mei, om in den zomer bij daarvoor gunstige weersgesteldheid met meerdere hevigheid en als epidemisch op te treden. Het tusschenpoozende karakter deelt zich in deze jaren aan bijna alle andere ziektevormen mede, die dan onder den invloed van dezen genius epidemicus schijnen te staan, zoo dat de schijnbaar tegenstrijdigste ziekten door hetzelfde middel, de chinine of kinabast, alleen kunnen en moeten bestreden worden. Bij geene van deze koortsepidemien heeft deze koortsgenius zoo lang nageheerscht, dan na die van 1859. Immers in 1862, 1863 en 64 was nog de sulph. chinicus het middel, waardoor alle acute rheumatische en catarrhale ziekten, zelfs hevige pneumonie, met het gelukkigst gevolg bestreden werden. Zoowel in de stad als in de provincie is ook nu nog in 1866 en 67 de meest voorkomende vorm bij koorts en neuralgie, de intermitterende.

Ofschoon de waarnemingen omtrent de *winden*, die voor en gedurende de epidemien heerschen, in het algemeen tot geen resultaat hebben geleid, zoo als Dr. Hirsch [3]) verzekert, is het

[1]) Verslag van de plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt over de in het jaar 1826 te Groningen waargenomen ziekten, pag. 4 en 5.

[2]) Koortsepidemie van 1846, pag. 6 en vv.

[3]) Hirsch t. a. p. pag. 49.

toch wel opmerkenswaardig, dat in de drie epidemiejaren, welke wij opgeteekend hebben, namelijk 1847, 1858 en 59, de westewind, die hier gewoonlijk voor den regenaanbrenger gehouden wordt, de heerschende was.

Vooral was dit het geval in de eerste maanden van 1846, toen in Januarij de wind 48 maal uit het westen met hare onderdeelen woei tegen 21 maal uit het oosten. In Febr. was de wind 69 maal westelijk tegen 11 maal oostelijk, zelfs in Maart, toen het tamelijk droog was, was de wind 47 maal uit het zuidwesten. Tot Augustus bleef de heerschende wind meestal westelijk, maar wisselde nu meer met den oostelijke af. In 1858 kwam de westewind als hoofdwind 473 maal voor tegen 265 maal de oostewind.

Hiervan kwamen op	west of	zuidwest	221	maal.
„	„	noordwest	252	„
	oost „	zuidoost	149	„
„	„	noordoost	116	„

Niet minder valt deze opmerking in het oog in het hevige koortsjaar 1859, toen de westewind 562 maal hoofdwind was, tegen den oostewind 161 maal.

Hiervan kwamen weder op	west of	zuidwest	234	maal.
„	„	noordwest	329	„
	oost „	zuidoost	95	„
„	„	noordoost	66	„

Zonder eenige gevolgtrekking te maken, meen ik toch, dat wij deze in het oogvallende vele drooge westewinden niet onopgemerkt mogen laten voorbij gaan.

De *bodem* waarop zich *bij ons* de koortsepidemien ontwikkelen, is bij uitnemendheid de *kleibodem*. Desniettegenstaande breidden zich deze ziekten bij langer duur ook over de veen- en zandgronden uit. Wij kunnen deze malaria dus eigenlijk geen moerasziekte, geen moeraskoorts noemen, daar in de kleistreken, de zetel dier koortsen, geen eigenlijke moerassen gevonden worden, welke meer aan de veen- en lage zandbodems eigen zijn. Ofschoon én in klei én in veen, moeras, beide uit detritus van organische bestanddeelen bestaande, eene *soortgelijke gisting*, *soortgelijke omzetting* van deelen plaats moet hebben, zoo is toch de zamenstelling van beide deze gronden zoo verschillend, dat daaruit misschien het verschillend resultaat kan verklaard worden, tenzij men aanneme, zoo als ik straks reeds heb opgemerkt, dat het droog worden van den bodem door hitte in de lage veenlanden minder spoedig plaats heeft, juist omdat het meer poreus veen langer zijne vochtigheid behoudt en zoo spoedig niet aan de inwerking der heete lucht is blootgesteld.

Maar wat heeft de ondervinding bij deze koortsepidemien geleerd ten opzigte van het, door de meeste oudere geneesheeren aangenomen, gevoelen over den invloed van voorafgaande groote

overstroomingen van zeewater op het ontstaan van deze epidemien? [1])

Vóór de ziekte van 1826 had, door de stormen in Februarij 1825, eene groote overstrooming bij het doorbreken van de zeeweringen, zoowel hier als op verschillende plaatsen in Friesland en Overijssel plaats gehad, waardoor de bodem van vele plaatsen met zeewater werd overdekt, die door het geruimen tijd daar vertoevende zeewater werd doorweekt; ook in Groningen werden vele lagere gedeelten der stad overstroomd en bleef het water daar veel langer staan dan bij gewone vloeden, waardoor de grond lang de vochtigheid behield. Desniettegenstaande vertoonden zich in dienzelfden zomer op die gronden geen meerdere koortsen dan in gewone jaren, maar eerst in 1826, toen de hitte en droogte van den dampkring veel grooter was, ontwikkelde zich die boosaardige epidemie. In 1846 en 47 waren geene watervloeden voorafgegaan en van doorbraken in de dijken was geen sprake geweest.

Ook vóór of in 1858 en 59 hebben *geene* overstroomingen van zeewater plaats gehad en toch steeg de epidemie in het laatste van deze jaren tot eene aanmerkelijke hoogte en boosaardigheid.

In het verslag over 1864 wordt de opmerking gemaakt, dat door den storm van 1863 een groot lager gelegen gedeelte der stad aan den west- en noordkant zoodanig door zeewater werd overstroomd en met zeeslijk bedekt, dat dit eerst na eenige dagen konde weggeruimd worden, waardoor dus natuurlijk ook deze gedeelten van den kleiachtigen bodem doorweekt en vrij lang zout moesten blijven, en toch hebben die plaatsen in den zomer van 1864 niet meer koortsziekten opgeleverd, dan de andere gedeelten der stad; zelfs zouden in de Paddepoel en onder Dorkwerd, de bewoners der landen bijlangs den doorgebroken Reitdijk meer aan rheumatische ziekten, dan aan tusschenpoozende koorts geleden hebben.

Ook de vermenging van het zoute zeewater met het niet brakke binnenwater werd dikwijls als oorzaak van de verbreiding der koortsen opgegeven, omdat juist in die streken waar het zeewater in den herfst zich dikwijls met het binnenwater vermengt, dit zoutachtig wordt, en de koortsen dán het menigvuldigst voorkomen. De opgeteekende waarneming evenwel, dat de koortsen ophielden in 1847, 1858 en 59 in die streken, waar de klei in slooten door het binnen gelaten zeewater genoegzaam bedolven werd gehouden en waar dus althans eenige vermenging van zee en rivierwater plaats had, spreekt deze stelling volgens de ondervinding tegen; bijzonder duidelijk bleek *de onschadelijkheid* van dezen maatregel in 1859 in de Paddepoel, nabij de stad, waar de waarneming over eene kleine

---

[1]) Thuessink, waarnemingen. Thyssen, l. c., F. J. C. Sebastiaan tusschenpoozende moeraskoortsen 1816 Hufeland, Journal der practischen Heilkunde. Dec. 1836, pag. 120.

ruimte gemaakt konde worden. Een gedeelte namelijk van deze kleistreek behoort namelijk tot het zijlvest der drie Delfzijlen, waar het water een zeer grooten afstand moet afleggen door kleine kanalen, eer het zich in zee kan ontlasten of daarvan gevoed worden; in dit gedeelte waren dus de slooten nagenoeg droog. Maar een ander gedeelte stond door middel van een duiker in verbinding met het Reitdiep en ontlastte daarin het overtollige water, maar ontving nu van dat diep, bij invallenden vloed, het brakke zeewater, waardoor de slooten gevuld werden. Terwijl nu de bewoners van het eerste gedeelte bijna allen zonder uitzondering koortsziek waren, waren hunne buren, die de slooten met zoutwater gevuld hadden, meest alle koortsvrij.

Volgens deze op zich zelf staande waarnemingen, zouden wij al ligtelijk moeten besluiten, dat de overstroomingen van zeewater van veel minder invloed op het ontstaan dezer malaria zijn, dan men soms wel geloofd heeft; wij meenen evenwel dezen invloed niet zoo geheel te kunnen ontkennen, als wij de physische werking van deze overstroomingen nagaan, waarover straks nader, of zoo wij de geschiedenis van vroegere jaren raadplegen. Ik heb hier voor mij liggen een onuitgegeven zeer uitgewerkt handschrift over de epidemie van 1826, van mijnen overledenen vriend Prof. J. B. de la Faille, toen hier practiserend Dr., waaruit ik met toestemming van zijn zoon eenige geschiedkundige aanteekeningen en zijn oordeel zal laten volgen.

Nadat ook deze geleerde zich diezelfde vraag gedaan had, waarmede wij over deze zaak begonnen zijn, gaat hij de geschienis der epidemien in dit gewest, in verband met de voor of bij dezelve opgeteekende watervloeden, na, van welk onderzoek het volgende het resultaat is.

„Zoo vindt men opgeteekend, dat in 1249, na twee zware watervloeden over het toenmalig Friesland, (waaronder ook Groningen verstaan werd) de eerste in November 1248, de laatste 12 Februarij 1249, bij een zeer heeten zomer niet alleen een groote sterfte onder het rundvee en paarden is gevolgd, maar ook eene zeer zware pestilentie [1], zijnde de vroeger gegeven benaming aan alle zware ziekten; ook in 1315 was op den 1 Mei over geheel Friesland een zeer zwaar onweder, bestaande in stormwinden, overstroomingen, cometen, bloedregen enz. [2]), hetwelk maanden lang aanhield en gevolgd werd door eene zeer zware pestilentie, waardoor het derde deel der menschen stierf! In 1437 op St. Maartensdag had weder over deze landen een groote watervloed plaats wegens het doorbreken van alle dijken, alsmede eene pestilentie, waar vele duizenden van menschen door stierven. [3]) Na

[1]) Beknopt kronijkje van Gron. en Ommelanden. Gron. 1727. Ook kronijk v. Gron. en Ommelanden. Gron. 1743, bl. 48.

[2]) Kronijk der geschiedenis van de vrije Friezen. Haarlem 1743.

[3]) Kronijk van Groningen en Ommelanden, pag. 95.

de verschrikkelijke overstrooming van 25 en 26 December 1717, de kersvloed genoemd, is in 1719 eene zware ziekte gevolgd en op de overstrooming in 1741 volgde een hevige epidemie in Cuilenborgh, beschreven door Kloekhof [1]; ook in 1779 is er een groote watervloed geweest, schoon voor het grootste gedeelte in Overijssel, waarop in 1780 die groote sterfte in Kampen volgde en ook hiermede komt overeen, hetgeen de hoogleeraar Thuessink aanhaalt uit de hem medegedeelde berigten van Doct. van Weerden, dat alle in Friesland gelegene overstroomde plaatsen het volgend jaar door zware galkoortsen waren aangetast, en de niet geinundeerde, ofschoon slechts 10 minuten verder verwijderd, vrij gebleven." [2]

In het verslag van de plaatselijke geneeskundige commissie over 1826 vinden wij opgeteekend dat deze epidemie van 1779 en vv. volgde na twee hooge watervloeden, den eersten van November 1775 en den tweeden na den stormvloed in 1776.

„Ook het *zoet water* zoude volgens sommige waarnemingen, bij overstroomingen nadeelig zijn: zoo schrijft Lauter een voornaam gedeelte der epidemie van Laxenburg toe aan de buiten derzelver oevers tredende rivieren, en de daardoor veroorzaakte meeren, beekjes en poelen [3]; ook de overstrooming van 1315, gevolgd van eene der hevigste epidemien, ontstond door zware regens en buiten derzelver oevers getredene rivieren."

„Maar aan den anderen kant schijnen weder vele bewijzen tegen den nadeeligen invloed der overstroomingen te pleiten. Vooreerst vindt men in oude schrijvers zeer vele zware en algemeene watervloeden aangeteekend, zonder dat zij melding hebben gemaakt van de daarop volgende epidemien: men kent, wel is waar, hunne nalatigheid in het opteekenen van ziekten, die hun niet zoo belangrijk toeschenen dan oorlogen, cometen, monsters, enz., maar nu en dan wordt toch daarvan melding gemaakt, gelijk wij boven reeds hebben gezien. Zoo vindt men alleen in deze provincie en in geheel Vriesland zware watervloeden (zonder vermelding van opvolgende ziekte) opgeteekend in 1164, de Julianus vloed, waardoor wel honderd duizend menschen zouden verdronken zijn, die van 1170 den 3 November, waardoor de Zuiderzee zoude ontstaan zijn. — Van 1200, 1219 den Marcellus vloed, 1220, op Driekoningendag, weder in 1221 op 24 Febr. en 18 September, 1222, 1228, 1230, die steden en kasteelen wegrukte, 1237, 1246, 1250, 1257, 1263, 1266, 1273, 1277 de kersvloed, waardoor de Dollard ontstond, 1282, 1285, 1287, 1313, 1334, 1336, 1387, 1403, toen Vriesland sedert 1420 geheel zonder dijken was, volgende zoo verscheidene min of meer zware vloeden op elkander,

---

[1] Kloekhof, opuscula medico-histor. Febris epidemic. Cuilenb. 1741.

[2] Thuessink, verhandeling pag. 89.

[3] Lauter, pag. 188 en 191.

waaronder die van 1421 en 1428 bijzonder zwaar waren, 1429, waarop groote duurte en gebrek volgde, 1477 en verdere vloeden in Vriesland, daar van dezen tijd af meest altijd Groningen ook in naam onderscheiden voorkomt. Onze provincie heeft nog gedeeld in de watervloeden van 1509, 1517, 1572, 1573, 1578, 1587, 1588, 1648, 1651, 1665 en 1686 in November, waarin alleen in deze provincie 1558 menschen verdronken. Met de verschrikkelijke overstrooming van 1717 staat misschien de epidemie van 1719 in verband. En van alle deze overstroomingen, waarin onze provincie òf geheel alleen is getroffen, òf althans mede heeft gedeeld, blijkt niet, uit eenigerhande aanteekening van beroemde en naauwkeurige schrijvers, dat ziekten gevolgd zijn."

„Daarentegen heeft in 1826 de ziekte gewoed op vele plaatsen en op sommige daaronder zeer hevig, zonder dat er eenige overstrooming heeft plaats gehad, bijv. te Wirdum, digt bij Appingadam gelegen, zijn in 1826 overleden 35 menschen van 375 inwoners, dus omtrent $^1/_{10}$ gedeelte; ook te Loppersum, in dezelfde gemeente gelegen, waren vele zieken; in de gemeente Bierum, Holwierda en Krewerd; in de gemeente van het Zand, te Oosterwijtwerd en Leermens. — In alle deze plaatsen, of op de daaromtrent gelegene landen is in het geheel geen zeewater geweest en was toch de ziekte even hevig en algemeen als in de overstroomde, zoodat niet alleen de inwoners maar ook de practiserende doctoren geenerlei invloed toeschreven aan de vroegere overstrooming. Hetzelfde heeft men gezien te Lutjegast onder Grootegast."

Verder brengt de heer de la Faille eenige voorbeelden bij van epidemien in ons land en in andere landen, zoowel die na overstroomingen van *rivierwater*, als die *zonder* voorafgegane vloeden zijn ontstaan en hevig gewoed hebben, en komt dan met betrekking tot de ziekte van 1826 tot dit besluit: „dat het niet is tegen te spreken, dat zeer dikwijls het overstroomende zeewater nadeelig werkt op de landen, waar hetzelve een zekeren tijd is blijven staan en zich dus ook met het zoetwater vermengd heeft, althans wanneer er na eenigen tijd zware hitte opvolgde, voornamelijk wegens de door hetzelve medegevoerde en neergezette slijk op die plaatsen welke het naast aan de doorbraak zijn gelegen. Dat ook de laatste overstrooming van 1825 wel eenen nadeeligen invloed heeft gehad op de in 1826 heerschende epidemie, maar dat deze, al ware zij dan ook in alles niet zoo kwaadaardig, onder de overige omstandigheden toch zoude ontstaan zijn, al had er geene overstrooming plaats gehad."

Ook dit oordeel wordt naar onze meening bevestigd door onze ondervinding in de waargenomene epidemien van deze halve eeuw. Ofschoon de epidemie van 1858 en 59, waarbij geene overstrooming was voorafgegaan, ook vrij hevig en uitgebreid en zelfs meer langdurig mag genoemd worden, zoo schijnt zij in boosaardigheid en schielijke uitbreiding bij die van 1826 toch

nog ten achteren te staan, terwijl de andere epidemiën aanmerkelijk minder hevig waren. Zeker is dus de overstrooming van zeewater geen volstrekt vereischte om koortsepidemie te doen ontstaan, maar zijn ook, zonder deze, de andere oorzaken, die wij constant opmerken, voldoende tot ontwikkeling van zoodanige ziekten. Deze bij iedere epidemie voorkomende momenten zijn dus:

1°. de *geschikte bodem*, dit is hier wel de klei en bij voorkeur klei, welke niet of in geruimen tijd niet aan de lucht is blootgesteld geweest. Wij weten, dat de klei een mengsel is van zand, kalk- en kleiaarde, maar als afzetsel van de zee, vermengd met eene groote hoeveelheid organische dierlijke en plantaardige stoffen, die nog voor eene zekere rotting vatbaar zijn, wanneer zij aan de vrije inwerking der lucht onder gunstige omstandigheden worden blootgesteld.

2°. *Heete drooge zomers*, waardoor na voorafgegane vochtigheid van den bodem, de klei in slooten of poelen voor het eerst droog wordt. Koortsmalaria is over het algemeen het eigendom van meest alle heete landen en vandaar dat de koortsen ook hier niet heerschen, wanneer de temperatuur in den zomer beneden de 80 graden blijft. [1])

3°. Na de drooge hitte, *regen*, *vochtige*, *warme dampkringslucht*. De uitgedroogde zavel of klei schaadt niet, voordat zij door gevallen regen geweekt en voor uitdamping vatbaar is geworden.

4°. *Verschil van windstreek* schijnt niet onder de oorzaken gerekend te moeten worden, maar wel de spoedige *temperatuurverandering* bij den avond.

Wanneer nu deze momenten aanwezig zijn en zich daar bij heeft gevoegd eene voorafgegane overstrooming van zeewater, dan zouden wij gaarne willen gelooven, dat deze het gevaar voor hevige malaria en spoediger uitbreiding aanmerkelijk moet vermeerderen. Bij die gelegenheid immers wordt een meer of minder groot gedeelte van den bodem en wel van den kleibodem doorweekt, hetwelk beneden de oppervlakte langer blijft, omdat het zoute water minder spoedig geheel opdroogt. Bij deze gelegenheid wordt eene groote menigte zeeslik, bedeeld met alle plantaardige en dierlijke stoffen, die de zee oplevert, over de landen gevoerd en blijft daar liggen en aan de lucht blootgesteld, om bij de opkomende zomerhitte te kunnen uitdampen en die veranderingen te ondergaan, waartoe deze slik even goed als de overige klei geschikt is. Zonder twijfel moet de uitwerking hier dan heviger zijn, omdat de uitdampende, of zoo te zeggen malaria producerende, oppervlakte veel grooter is. Wij gelooven dan ook, dat de koortsen in de laatste jaren, voornamelijk na 1847, wel degelijk jaarlijks daarom meer en meer veelvuldig zijn voorgekomen, omdat wegens den telkens stijgenden prijs van het koren,

---

[1]) Verslag van de pl. gen. commissie over 1826, pag. 12.

hoe langs zoo meer weidelanden van gras ontbloot en tot bouwlanden werden ingerigt, waardoor eene grootere oppervlakte, vroeger niet aan de lucht blootgestelde klei, met deze in aanraking is gekomen.

Wanneer wij alle deze momenten nagaan en overwegen, dat zij tot dusverre geen genoegzaam bevredigend antwoord op de vraag naar de oorzaak van het malariagif hebben kunnen geven, omdat meest algemeen erkend is, dat niet de door de rotting geproduceerde gassen, op zich zelf, noch de heete dampkringslucht, noch de spoedige temperatuurverandering de bron van deze ziekteoorzaak zijn kunnen, dan moeten wij wel vooronderstellen, dat waarschijnlijk deze aldus gestelde dampkringslucht de drager van een eigenaardig gift moet zijn. Wij zijn dan wel genoodzaakt te erkennen, dat de theorie van den geleerden Hallier [1]) en van velen met hem, die de wording van de malaria ziekten uit het aanwezen in den dampkring van eigenaardige schimmelvormingen, tengevolge der aanwezige gisting en rottingsprocessen, trachten te verklaren, ook zelfs zonder duidelijke aanwijzing van bijzondere sporen, maar geholpen door de analogie bij cholera en miltvuur, waarbij deze schimmelvormingen zijn aangewezen, zeer veel waarschijnlijkheid voor zich heeft, omdat juist deze momenten, organische bij organische stoffen in gisting en rotting overgaande, hitte van den dampkring, vochtige lucht en bodem, die bij iedere epidemie opgemerkt worden, juist dezelfde zijn, als die bij ieder schimmel- of infusorienvorming plaats hebben. Wij zien hiervan een sprekend voorbeeld bij de zwam der aardappel- en druivenziekte, die steeds bij heete zomers en vochtige dampkringslucht na den langsten dag waargenomen worden [2]).

De hevigste van alle epidemien van tusschenpoozende malaria koorts was gewis die van 1826. Vermits in onze aanteekeningen over het verslag van dat jaar voornamelijk of bijna alleen over den grooten omvang der ziekte en de maatregelen daartegen door de regeeringen genomen gesproken wordt, zal het misschien niet geheel doelloos zijn, nog eenige opmerkingen over den aard dier ziekte hier mede te deelen. Daartoe vind ik naar mijn oordeel geen betere

---

[1]) Hallier o. c.

[2]) De palmellen, welke Salisbury in moerasstreken des nachts door middel van glasstaafjes opving en aanwendde om het miasma van tusschenpoozende koorts te vertoonen, schijnen van deze zelfde natuur te zijn geweest enz. Salisbury nam soortgelijke voorwerpen bij de moeras-koortszieken zoowel in de urine als bij den afgang waar, en, na een langer duur der ziekte, ook schimmeldraden van penicillium en aspergillas. Deze waarneming wordt bevestigd door van der Cornput Hannon en prof. Morren uit Belgie en Lemaire uit Sologne.

Schmidt, Jahrbücher. Band 85, Jahrgang 1867, No. 7, pag. 86.

gelegenheid dan door met korte woorden mede te deelen, wat de heer de la Faille, in het reeds genoemde onuitgegeven handschrift, heeft opgeteekend. Zij zijn deze: „De koortsen, die in de laatste helft van 1826, althans te Groningen, heerschten, behoorden over het geheel tot de *remittentes* of *intermittentes perniciosae* en wel in het bijzonder de *soporosae*: echter was dit karakter niet het eenige, dat dezelve kenmerkte, maar men vond zeer velen, die behoorden tot alle die onderdeelingen, welke men noemt febres *cephalalgicae*, *cholericae*, *diarrhoëicae*, *algidae* enz."

„Terzelfder tijde waren er vele zieken, die nog aan gewone tusschenpoozende koorts leeden, zonder eenig praedominerend verschijnsel, over welken wij echter zoo veel te minder hier zullen spreken, dewijl zulk eene eenvoudige koorts, zonder beleediging van een of meer functien, nooit een zieke kan dooden. Tevens was het zeer duidelijk, dat deze epidemie geheel niet dezelfde was op verschillende tijden der ziekte of bij verschillende lijders, maar zich gekenmerkt heeft:

I. In het begin, door *vermeerderde activiteit* en werkelijke *ontsteking*; *sthenie*,

a. waarvan in het eerst de voornaamste zitplaats was in het *hoofd*.

b. vervolgens in den *buik*.

II. Door *congestie* naar het hoofd, en voornamelijk naar den buik.

III. Door terstond *nerveus* of *asthenisch* te worden; — dus met verminderde levenskracht, *ataxie*.

Dat de natuur der ziekte verschillend was en moest wezen, volgt reeds en uit den invloed van den dampkring op dezelve en uit het verschil van ligchaamsgestel bij verschillende menschen. Het eigendommelijke der heerschende constitutie bestaat daarin, dat zij aan het organismus een zeker algemeen karakter van pathologische werkzaamheid maar niet een bepaalden vorm mededeelt, en dat deze zich dus onder de meest verschillende vormen kan vertoonen, ofschoon hetzelfde grondkarakter behoudende. Van daar, dat zoo dikwijls de tot hiertoe best geïndiceerde geneesmiddelen niet meer helpen, ja zelfs schaden, en men genoodzaakt is eene tegenovergestelde geneeswijze te volgen; hetgeen men dan uitdrukt met het enkel woord: „het karakter der ziekte is veranderd." Dit zag men ten duidelijkste in deze epidemie: in die gevallen waarbij zich zeer groote duidelijke teekenen van ontsteking op het hoofd, of wel ten minste verhoogde prikkelbaarheid op de buiksingewanden vertoonden, daar werd de aard der ziekte veel meer rheumatisch en catarrhaal bij verminderde temperatuur: waar dezelve gedurende de beide eerste maanden, bij de *meer gegoeden* vrij duidelijk ontstekingachtig was en zelfs min of meer bij deze klasse dat karakter behield in het nerveuse tijdperk der epidemie, daar was dezelve, reeds van het begin duidelijk met verzwak-

king, kwaadaardigheid, (ataxie) gepaard bij de *verarmde klasse*, ofschoon met de eerstgenoemde in dezelfde wijk wonende [1]."

Ook wij hebben deze verschillende vormen bij de ziekte van 1826 opgemerkt en meenen daarin juist wel eene reden tot meerdere sterfte gevonden te hebben. Daar toch in den regel, bij zoo algemeene ziekten, eene bijna overal passende kuur, hoewel dan soms naar het individu gewijzigd, kan aangewend worden, maakte deze verschillende toestand de behandeling zeer moeijelijk. Gevaarlijker werd zij nog, omdat toen de leer van Broussais veel besproken en geroemd werd, en tengevolge van het in de vorige jaren algemeen inflammatoire ziektekarakter, grooten opgang maakte; zoo zelfs, dat zij aan vele, vooral Belgische hoogescholen, vrij algemeen verkondigd werd. Onder de officieren van gezondheid, door het ministerie van oorlog, aan Groningen in deze bange dagen ter hulpe gezonden, waren er zelfs eenigen, die geloofden, dat de antiphlogistische kuurmethode de beste zoude zijn om de ziekte te bestrijden. Dewijl hunne dienst voornamelijk bij de armen gevorderd werd, bleek wel spoedig, dat in den regel bij dezen van bloedontlasting weinig hulp was te verkrijgen, maar plaatselijke bloedontlastingen waren daarentegen bij de meer gegoeden om de boven opgegevene redenen somwijlen van uitstekend nut. Het gevolg daarvan was, dat die geneesheeren, welke in die enkele gevallen hun theorie zagen bevestigd, deze niet zoo spoedig lieten varen, als misschien in het belang der zieken bij de armen wel nuttig was. Daarbij kwam nog, dat de sulph. chinicus toen nog weinig bekend was, zelfs door sommige geneesheeren slechts schoorvoetend werd aangewend, en niet minder dikwijls door de leeken en lijders uit vooroordeel werd geweigerd te gebruiken; deze vreesden, volgens een oud vooroordeel tegen de kinabast, van dat middel, dat zoo schielijk en zeker werkte, nadeelige gevolgen te zullen ondervinden. Immers werden toen alle naziekten van de koortsen, zoo als waterzucht, vergroote milt en uitslagen, die wij nu het best door het kinazout zelfs voorkomen of genezen, aan het ontijdig gebruik van de kina toegeschreven.

In verre de meeste gevallen werd de behandeling met braakmiddelen of laxeer- en oplossende middelen, uit ouder gewoonte, begonnen. Deze handelwijze scheen in sommige ligte gevallen voldoende te zijn, maar ging niet minder dikwijls met ongelukkig ge-

---

[1]) De bewijzen voor de juistheid van deze beschouwing worden door eenige ziektegeschiedenissen met opgevolgde lijkopeningen geleverd. Daar deze secties echter in het algemeen overeenkomen met die welke aan de plaatselijke geneeskundige commissie zijn bekend gemaakt en door deze aan den referendaris zijn medegedeeld, verwijzen wij naar dit rapport van de pl. geneeskundige commissie van Groningen, omtrent lijkopeningen van aldaar aan de epidemische ziekte overledenen, aan den referendaris tot de zaken der geneeskunde. Dr. F. J. van Maanen, in Hippocrates magazijn, 7e deel, 3e stuk.

volg gepaard in die menigte gevallen, waar de tweede of derde koorts reeds doodelijk was, bv. bij *beroerte koorts*, (febris apoplectica), *verstijvings koorts* (f. algida), f. *cholerica* of koorts met *bloedbraking* en *bloeddiarrhé*, waarvan mij een paar gevallen zijn voorgekomen, bij welke allen eene stoute gift van chinine den lijder nog kon doen behouden. Wij twijfelen niet of menig lijder, die anders behouden had kunnen worden, is door de te late of verzuimde toediening van dit middel bezweken, en wel voornamelijk in de eerste weken van de epidemie door den onverwachten schielijken afloop en later bijzonder onder de armen, toen er geneesheeren en hulp ontbraken, om het toe te dienen. Ik herinner mij, dat ik, pas gepromoveerd en ter hulp van de practiserende geneesheeren bij de armen aangesteld zijnde, dagelijks tegen gehouden werd, zoodra ik in eene armenbuurt kwam, ook in zoodanige, welke aan een ander geneesheer was opgedragen, door de bede om binnen te komen en de zieken te helpen, waarop dan gewoonlijk een bezoek van een paar uren in zoodanige buurt volgde, voordat ik mijn weg konde vervolgen. Op andere tijden zag ik de arme vrouwen of kinderen voor de doctorskoetsjes liggen, met de bedreiging zich te zullen laten overrijden, zoo de doctor, die elders moest wezen, niet binnen kwam, waardoor dus een regelmatig ziekenbezoek voor ieder der geneesheeren onmogelijk werd.

Moeijelijk, neen onverdragelijk, ja onuitvoerbaar kan men den toestand noemen, waarin toen de oudere geneesheer hier ter stede verkeerde. Van rust was nacht nog dag sprake, alleen, wanneer de natuur hare regten hernam en sterker was dan de wil, waren eenige oogenblikken slaap in zijn koetsje of op zijn hoogst op de canapé, de eenigste rust die hem gegund was.

Geen wonder, dat dan ook sommigen hunner uitgeput ineen zonken of door de ziekte werden aangetast, ofschoon geen van allen daar aan is bezweken. De eerste en ergste zieke onder de doctoren was de heer C. U. J. Huber, daarna de heeren H. Wolthers en D. de Vries Reilingh, welke beide laatsten door eene belangrijke anderdaagsche koorts eenige dagen belet werden hunne moeijelijke werkzaamheden te vervullen. Edel en menschlievend werden zij toen bijgestaan en vervangen door de vroegere geneesheeren prof. dr. G. Bakker, prof. dr. S. Brouwer en prof. dr. H. C. van Hall, die zich hierdoor, zoowel den blijvenden dank der ingezetenen als dien der geneesheeren hebben waardig gemaakt.

Behalve deze hebben ook nog de med. candidaten J. F. Beijen en J. Nijhoff eenige dagen aan een eenvoudige anderdaagsche koorts geleden, zonder verdere gevolgen. De opmerking, dat van al de geneesheeren, die dagelijks onder de meest ziekte begunstigende omstandigheden met de zieken in aanraking kwamen, geen enkele aan den eigenlijken boosaardigen vorm der koorts heeft ziek gelegen, geeft ons bij alle andere door de commissie, op last van den minister van binnenlandsche

zaken bijeen geroepen, opgenoemde redenen, het regt, om die commissie toe te stemmen, wanneer zij in haar rapport aan den minister zegt: *„dat de alhier grasserende ziekte geenszins besmettelijk was* [1])."

Deze weinige aanteekeningen mogen genoeg zijn om hier hare plaats te vinden; meer nog van deze koorts in het midden te brengen, hoe belangrijk misschien ook, verbiedt de ruimte aan mijn bestek verbonden en veel van het hier ontbrekende zal men in de, bij de aanteekeningen uit de verslagen over 1836 opgenoemde, werken vinden.

Ofschoon de epidemie van 1846 en 47 tot dezelfde soort moet gebragt worden, was deze op verre na niet zoo groot in uitgebreidheid noch hevigheid.

Van meer belang was de groote epidemie van 1858 en 59. Ook van deze koortsen kunnen wij bijna hetzelfde zeggen als van die van 1826; dezelfde vormen en afwijkingen hebben wij bij deze opgemerkt, bijna geen ziektesymtoom of het heeft zich bij deze ziekte als tusschenpoozend verschijnsel opgedaan; zoowel schijnbare of ware ontstekingen van hoofd, borst, of buiksingewanden, als de hevigste zenuwpijnen (neuralgia) bleken niets anders te zijn dan vermomde koorts. Alleen hierin scheen zij van die van 1826 te verschillen, dat het inflammatoire karakter niet zoo duidelijk (ook niet onder gegoeden) werd opgemerkt, maar dat een *dadelijk* ingrijpende behandeling met het koortswerend kinazout de eenigste ware en veeltijds voldoende kuur was.

D. *Asiatische cholera* (cholera asiatica).

Ofschoon wij in de vroegere verslagen het woord *cholera* dikwijls genoeg aantreffen, toch is het zeker, dat daar niet bedoeld werd de bovengenoemde ziekte, die voor de eerstemaal ons land en ook onze stad in 1832 bezocht en daarna zich maar al te dikwijls ook hier heeft vertoond en hare slagtoffers heeft geeischt. Door de eerste benaming toch wordt die meestal galachtige braakloop aangeduid, die bij en met de gewone herfst-galkoortsen gezien wordt, doch, hoe hevig ook somwijlen in verschijnselen, door doelmatig aangewende middelen bijna altoos even spoedig bestreden en overwonnen wordt, als zij komt.

---

[1]) De hier bedoelde commissie bestond uit de heeren referendaris voor de zaken der geneeskunde, dr. F. J. van Maanen, de presidenten der provinc. geneesk. commissien: — van Groningen, prof. E. J. Thom. a Thuessink, van Overijssel, dr. G. A, Ramaer, van Drenthe, dr. J. A. Sluis, van de plaatselijke geneesk. commissie van Groningen, dr. N. Oudeman benevens prof. G. Bakker.

Nog lijdende aan de gevolgen van de vreeselijke koortsepidemie van 1826, vervulde de mare, dat de in andere landen reeds heerschende onbekende en verschrikkelijke choleraziekte ook sommige steden van ons vaderland had bezocht, de gemoederen van Groningens ingezetenen met schrik en vrees voor den naderenden vijand. Deze vrees werd niet verminderd, door de berigten in de nieuwspapieren en vooral door de voorzorgsmaatregelen, die de hooge regeering voorschreef en bekend maakte om den gevreesden vijand te keeren. De beschrijvingen van de symtomen van deze ziekte, hare boosaardigheid, de weinige invloed, die de geneeskundige behandeling van de beroemdste geneesheeren uit alle landen op de genezing van deze ziekte bleek gehad te hebben, de platen van den beroemden Froriep, zoo waar, maar misschien te duidelijk naar de natuur geteekend; dit alles werkte mede, om zoowel bij de leeken als bij de geneesheeren eene spanning te weeg te brengen, die zeker niet zonder invloed op het ontstaan en verbreiding der cholera zoude blijven, althans wanneer hevige gemoedsaandoening schrik en vrees, als aanleidende oorzaken konden beschouwd worden. Groot was dan ook de verslagenheid, toen mij op 1° September van het jaar 1832 een geval voorkwam, waarbij ik meende verschijnselen op te merken, die met sommigen, van die bij de cholera opgegeven en door Froriep geteekend, overeenkwamen; het werd dan ook door de heeren prof. A. A. Sebastian en dr. J. B. de la Faille met mij voor zoodanig gehouden en dit gevoelen deelde ook de toenmalige president der prov. commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzigt de heer prof. S. E. Strating. Reeds den volgenden morgen de patiente bezoekende, werd ik ingeroepen bij twee lijders in dezelfde buurt, die nog meer duidelijke teekenen van deze ziekte vertoonden en waarvan eene binnen weinige uren bezweek. Nauwelijks was deze tijding bekend, of bijna ieder ingezeten had krampen en benaauwdheden, als gevolgen van de schrik en angst; ongesteldheden, welke bij sommigen zoo hoog liepen, dat zij werkelijk den geneesheer zorg verwekten, en toch zagen wij deze angstige lieden niet meer dan anderen aangetast.

Na deze eerste epidemie van 1832, waarin 517 zijn aangetast en waarvan zijn hersteld 299 en overleden 218 heeft de ziekte zich weder vertoond, in

1833	aangetast	444,	hersteld	191,	overleden	253
1834	„	65	„	31	„	34
1848	„	248	„	116	„	132
1849	„	1449	„	748	„	701
1853	„	31	„	12	„	19
1854	„	261	„	133	„	128
1855	„	249	„	104	„	145
1859	„	45	„	18	„	27

Nadat de plaatselijke commissie van geneeskundig toevoorzigt

heeft opgehouden te bestaan, heeft in 1866 de ergste van alle cholera epidemiën, die Groningen dusverre bezocht hebben, gewoed; immers werden volgens opgave van de cholera commissie in deze epidemie aangetast 1753, waarvan zijn hersteld 702 en overleden 1051.

Ten opzigte van de cholera vindt men in de verslagen nog al eenige belangrijke opmerkingen, hetwelk ons bij eene zoo hevige en vreemde ziekte niet kan verwonderen. Wij zouden naar deze kunnen verwijzen, indien wij niet meenen nog eenige waarnemingen gemaakt te hebben, die belangrijk genoeg zijn om hier herinnerd te worden.

1°. De cholera begon hier bijna bij iedere epidemie in den nazomer, September of October; zij was begonnen in 1832 1 September en geeindigd 15 November; 1833 begonnen 23 September opgehouden 28 October; 1848 begin in het midden van September einde 29 December; 1853 eigenlijk meer sporadisch, begin in October, einde November; 1854 van September tot November; alleen in de uitgebreide epidemien van 1849 en 1866 is zij begonnen in Julij. Het is opmerkelijk, dat alle deze betrekkelijk kleine epidemien in den herfst voorkwamen, wanneer de grootste zomerhitte reeds voorbij was; terwijl toch volgens de waarnemingen, op groote schaal gedaan, in de meeste landen juist de zomermaanden het grootste getal choleralijders opleveren en zij bijna altoos voor de koude van den winter pleegt te wijken. [1]) Hieruit zoude men kunnen besluiten, dat bij ons de cholera, in tegenspraak met de waarnemingen van vele anderen *„dat de cholera eene zomerziekte is* en hooge temperatuur van den dampkring vereischt," deze hooge temperatuur tot hare ontwikkeling niet noodig heeft; maar wij hebben ook bij de hevigere epidemien kunnen opmerken, dat de hitte van den dampkring op de ziekte, eenmaal aanwezig zijnde, zoowel hier als elders eenen grooten invloed, wat hare hevigheid en uitgebreidheid betreft, heeft gehad, alzoo overeenkomende met de door anderen gedane waarnemingen. Bij den invallenden winter was ook de cholera telkens verdwenen.

2°. Ook de waarnemingen over de weersgesteldheid en de winden hebben, evenmin hier als elders, tot een voldoend resultaat geleid. Terwijl toch bij alle ligtere epidemien de dampkring meestal vochtig was en de winden uit het westen zuid- of noordwest woe-

---

[1]) Dr. Mühry in Henle und Pfeuffer, Zeitschrift für rationelle Medicin, Bl. V, Heft 3.

Dr. Hirsch, Handbuch der historisch geografischen Pathologie, pag. 129, 130 enz.

[2]) Eenige aanteekeningen in Ali Cohen's Repertorium, Jahrgang 8, N. R. 1.

den, zoo dat er soms zelfs, gelijk in 1854, veel regen viel, leverde de zomer en herfst van 1849 helder schoon weder met matige warmte op, waarbij betrekkelijk veel oostewind werd waargenomen. In 1855 werd dikwijls mist waargenomen gedurende het heerschen der cholera en was de dampkring toen over het algemeen meer vochtig dan droog. Ook de weersgesteldheid van 1866 was veelal droog, ofschoon in de laatste maanden nog al door regen afgewisseld.

8°. *De bodem*. Algemeen is de opmerking gemaakt, dat de cholera zich bij voorkeur verbreidt op die plaatsen, welke aan de helling der hooger gelegene gedeelten of in eene kom op alluvialen bodem gelegen zijn. In verband tot de geheele omgeving is dit hier bewaarheid; immers onze stad ligt aan de helling van den hondsrug, voor een groot gedeelte althans op alluvialen bodem; maar het is ook waar, dat juist bij voorkeur en in veel grootere mate de hoogste gedeelten telkens de zetel der ziekte zijn geweest. Bij iedere epidemie toch heeft het zuiderdeel der stad, waar de oppervlakte van den bodem het verhevenst is, het meest geleden, zelfs kwamen in 1866, in de heerestraat, waar het hoogste punt der stad gevonden wordt, onder de meer gegoeden, alleen meer zieken voor, dan in andere lager gelegene en op kleigrond gebouwde woningen van menschen uit denzelfden gegoeden stand. Wij zullen hier de verschillende straten en wijken niet herhalen, die zoó dikwijls reeds in de verslagen zijn aangewezen en meer volledig in mijne aanteekeningen [1]) zijn opgegeven. De meeste dezer straten zijn hooger gelegen dan de groote markt, die als het ware in eene kom ligt, terwijl de meer noordelijk, oostelijk en westelijk gelegene wijken ook daarvan van weerszijden zachtkens afhellen. Deze zoude dus veel moeten geleden hebben, en toch zijn daar de choleraziekeu zeldzaam geweest, zoodat dáár zelfs in 1866 slechts eenige enkele gevallen hebben plaats gehad. Deze hooger gelegene gedeelten zijn wel op verhevene punten van den hondsrug gebouwd en men zoude dus kunnen gelooven, dat de cholera bij voorkeur dezen hoogen diluvialen bodem gezocht had; maar men moet niet uit het oog verliezen, dat deze grond hare oorspronkelijken toestand geheel heeft verloren, omdat zij door verschillende veranderingen en vergrootingen der stad, door het graven en dempen van kanalen, door den aanleg der vesting enz. misschien niets van de oorspronkelijke bestanddeelen meer bezit, maar geheel uit opgebragte van elders aangevoerde stoffen bestaat. Men vindt dan ook nu nog, telkens bij het graven van putten of andere vergravingen, zeer dikwijls, in plaats van zuiveren zandgrond van den hondsrug, zelfs op de hoogste punten, zoo als het hoogstraatje en andere, op 10 of 12

---

[1]) Arntzenius, Bijdragen t. a. p.
Ali Cohen, Repertorium t. a. p., waar het getal zieken van iedere wijk nauwkeurig is opgegeven.

voet diepte, groote verzamelplaatsen van meststoffen en andere voorwerpen, die dáár door de vroegere bewoners moeten neergelegd zijn en aantoonen, dat het resultaat, oppervlakkig uit de hoogere ligging en den daarvan afhangenden toestand van den bodem getrokken, hier weinig waarde moet hebben.

Daarentegen is niet te ontkennen, dat ook vele lage op den kleibodem gelegene wijken veel geleden hebben, zoo als de sledemenderstraat en lage der A, en ook hier hebben wij gevonden, dat deze bodem geheel uit opgebragten grond bestaat.

4°. Eene andere waarneming is bij iedere epidemie gedaan, dat steeds de eerste zieken aan of bij het loopende diep beginnen, meestal aan den noord- of oostkant, waarop zij zich spoedig aan de zuidzijde, maar ook altoos in de nabijheid van het loopende diep vermenigvuldigen. Dit komt overeen met de waarnemingen op veel grooter schaal ook door anderen gedaan, dat de cholera bij voorkeur den loop der rivieren volgt en zich zelden ver van deze in het binnenland verwijdert [1]). Bij de hevige epidemien zelfs kwamen slechts enkele gevallen midden in de stad voor en in de van het water verwijderde wijken. Bijna alle eenigzints hevig aangedane straten liepen aan het water uit of waren in de onmiddelijke nabijheid, en dan nog werden wel de meeste zieken waargenomen in de huizen die het digst aan het water waren gelegen. Dit zagen wij in 1849 met de brugstraat, steentilstraat en munnikenholm, ook wel in de heerestraat, die in 1866, voornamelijk in de naast bij het diep gelegen helft, zoo bijzonder veel heeft geleden en in vele andere aan het diep gelegene straten.

5°. In het verslag over 1849 wordt gemeld, dat verreweg het grootste getal zieken gevonden werd in de woningen van hen, die aan de zuidzijde der stad onder of nabij het hooge bolwerk woonden. Dit heeft bij ieder epidemie plaats gehad en wordt in mijne aanteekeningen over 1854 en 55 duidelijk aangewezen. Niet vreemd kan het ons schijnen, dat de ziekte dáár de bewoners zoo vreeselijk teistert, als wij den ongelukkigen toestand en de plaatsing van deze woningen nagaan. Men leest in de genoemde aanteekeningen hierover het volgende: „de hooge met boomen beplante, aan den zuidkant geplaatste, wallen beletten dit gif zich naar buiten te verspreiden; hetwordt als het ware opgehoopt onder en tusschen die wallen, de luchtstroom kan het daar niet wegvoeren, omdat de wal eene borstwering is, waar tegen de luchtstroom afstuit. Voornamelijk moet dit plaats hebben bij een zwaren mistigen dampkring met weste of zuidweste winden, welke die huizen, die ten zuiden geheel door het bolwerk bedekt zijn, als 't ware niet bereikt, dan aan de toppen der schoorsteenen." Welk eene verbetering zou hier ook door de opheffing der vesting kunnen komen!

6°. Eene opmerking, schijnbaar in strijd met de algemeene

---

[1]) Hirsch, t. a. p.

aangenomen regelen der hygiène, is deze, dat hier telkens in evenredigheid veel meer cholerazieken op bovenwoningen voorkomen dan in kelders; terwijl zoowel hier, als op andere plaatsen de mingegoede stand, die toch bij alle epidemien het meest pleegt te lijden, veel zeldzamer op bovenwoningen woont, dan in kelders. Deze opmerking maakte reeds de geachte president van de geneeskundige commissie in 1832, Dr. N. Oudeman, die tot zijne verwondering bevond, dat van de 308 bewoonde kelders, slechts in 13 een cholerageval had plaats gehad. Van de 263 zieken in 1854 kwamen 14 in een bovenhuis en 9 in een kelder voor. Ook over 1849 heb ik dit opgeteekend van de brugstraat, pottebakkersrijge en reitemakersrijge, in welke straten ik verscheidene zieken op bovenwoningen behandelde, waarvan de beneden behuizing vrij bleef. In 1866 was het zeer in het oogvallend, dat de meeste zieken in de heerestraat op eene bovenwoning woonden, of althans sliepen, gelijk dit reeds bij eene oppervlakkige vergelijking duidelijk bleek.

7°. Over de verhouding van cholera tot de tusschenpoozende koorts is moeijelijk eene afdoende opmerking te maken. Wij zagen, dat de lagere op klei gebouwde buurten de bij voorkeur door de koortsmalaria bezochte gedeelten waren, terwijl in den regel het tegendeel met de cholera plaats had. Het is waar, dat na het ophouden der cholera epidemie weder meer koortsen waargenomen werden, dan gedurende dezelve, maar dit heeft met alle tusschenloopende ziekten bij epidemien plaats; dit is echter zeker: koorts en cholera kunnen op denzelfden tijd, op dezelfde plaats heerschen. Somwijlen scheen het, dat de koorts zich met de cholera compliceerde, waarschijnlijk in die gevallen, waarin sommige geneesheeren veel nut van de chinine ter genezing der cholera meenen gezien te hebben. Hierin komt cholera en koorts overeen, (ofschoon de cholera wel het meest de hoogere plaatsen en den zuidkant der stad bij uitnemendheid teistert en de koortsen meer de lagere gedeelten bezoeken), dat beide bij voorkeur op den zoogenoemden opgebragten, of liever op den uit vergraven grond bestaanden, bodem voorkomen.

8°. Bij onze aanteekening over de diarrhé der kinderen hebben wij met een enkel woord de opmerking gemaakt, dat deze, nog meer, dan de diarrhé bij de volwassenen, de gewone voorlooper was bij de koorts en cholera epidemien, zoodat de commissie daarop dan ook telkens wijst. Geene cholera epidemie heeft geheerscht, of zij heeft hare komst door voorafgaande gevallen van diarrhé en gewoon bord aangekondigd (van de eerste epidemie van 1832 is alleen de diarrhé der kinderen aangeteekend), welke diarrhéen meestal langzaam in hevigheid toenamen, zoo zelfs dat tusschenbeide een geval met alle verschijnselen van asiatischen braakloop werd waargenomen, echter nog zoo, dat de dood daarop niet volgde, totdat, na korter of langer duur, een duidelijk ge-

teekend geval van asiatische cholera opgemerkt werd, waarop spoedig meer gevallen volgden. Hieruit zoude men moeten besluiten, dat, door ons onbekende oorzaken, zich langzamerhand bij de menschen eene dispositie en vatbaarheid ontwikkelde voor de cholera. Het is opmerkelijk, hoe, bij het verschijnen of reeds bij het naderen van deze ziekte, zich het ziektekarakter pleegt te veranderen. Terwijl toch het catarrhaal rheumatisch ziektekarakter, dat hier in de laatste jaren steeds het heerschende is, gewoonlijk de zitplaats der ziekte in het spier- en zenuwstelsel, als rheumatismus en neuralgie, en niet minder als catarrh der luchtwegen op de ademhalingswerktuigen bepaalt, zoo wordt bij het heerschen der cholera juist de buik en het darmkanaal het meest aangedane deel, en niet zelden verdwijnt de tot dien tijd toe gunstige erethische toestand, om plaats te maken voor den atactische dien wij bij cholera opmerken. Bijzonder duidelijk is dit waargenomen in 1866, het ergste cholerajaar dat wij beleefden. In de eerste 3 maanden bepaalden zich de meestal tamelijk sthenische ziektevormen tot borst en hoofd, in April en Mei werden langzamerhand de buiksingewanden de zetel der ziekte, maar toen nog zoo, dat men eenen vrij duidelijken ontstekingstoestand bij die ziekten moest aannemen en, zij als *enteritis acuta*, *hepatitis* of *enteritis mucosae* en *dysenterie* voorkwamen [1]).

Bij het verschijnen der cholera was dit karakter geheel veranderd, de diarrhéen kwamen niet meer als enteritis voor, maar waren meer asthenisch en spoedig had zich de booze cholera, die meestal den paralytischen vorm aannam, ontwikkeld.

Deze duidelijke constante voorbereiding voor de cholera dwingt ons, eene algemeene atmospherische of tellurische oorzaak aan te nemen, waaronder zich de cholera ontwikkelt en tot epidemie aangroeit, misschien in verband met eene smetstof, die zich of onder deze omstandigheden kan ontwikkelen, of reeds als oorzaak van dit veranderd ziektekarakter kan beschouwd worden. Deze smetstof is echter door ons nimmer voldoende opgemerkt; zij wordt daarom, althans bij haar ontstaan hier ter stede, als waar contagium betwijfeld, te meer, omdat wij bij geen enkele epidemie voldoende overtuigd zijn, dat de ziekte van buiten was ingebragt of dat de eerste zieke met eenen choleralijder in aanraking was geweest. Ook de wijze van verspreiding was telkens in het begin zóó, dat wij aan geene dadelijke overbrenging van het contagium konden

[1]) Volgens mijne aanteekeningen hadden er in Januarij, Februarij en Maart 18 sterfgevallen aan longontsteking (peripneumonie) plaats, waarvan alleen in Maart 8, in April en Mei slechts twee zijn overleden; terwijl in alle die maanden slechts 5 sterfgevallen aan ingewandsontsteking en geene aan diarrhé voorkwamen. Daarentegen vinden wij alleen in Mei 8 aan enteritis acuta, in Junij 11, benevens 7 aan enteritis mucosae der kinderen opgegeven.

denken. Immers al zeer spoedig, soms reeds den volgende dag werden cholerazieken op verschillende meest van elkander verwijderde punten der stad waargenomen, waarvan de bewoners geene gemeenschap met elkander konden gehad hebben [1]). Er zijn wel vele gevallen geweest, dat in hetzelfde huisgezin meer dan één zieke voorkwam, maar niet minder dikwijls gebeurde het, dat zich de ziekte tot een enkel persoon van het gezin bepaalde, ofschoon er verscheidene leden waren. Men houde hier wel in het oog, dat alle deze personen van hetzelfde gezin, onder denzelfden invloed van woning en leefregel stonden en dus meer dan andere konden geoordeeld worden, gedisponeerd te zijn [2]). De meeste geneesheeren van deze stad achtten dan ook de cholera *niet besmettelijk*, althans in dien zin, als andere, met name uitslagziekten, voor besmettelijk gehouden worden. Daarom is ook de vermelding in het verslag opgenomen, dat geen der geneesheeren bij alle epidemien is aangetast en slechts 10 van de 141 oppassers en wakers in 1849 en wel in zóó ligte mate zijn aangetast, dat slechts 2 bezweken zijn, van groote beteekenis. Wij ontkennen niet, dat van andere kanten vele bewijzen voor de besmettelijkheid ook van hier en uit de provincie zijn aangevoerd, die daarvoor schijnen te pleiten, maar die dikwijls met even goede gronden kunnen bestreden worden [3]).

9°. Wat den leeftijd van de lijders aan cholera aangaat, hebben wij opgemerkt, dat geen leeftijd verschoond bleef. Wij hebben choleralijders gezien van 1 tot 80jarigen leeftijd, zoowel vrouwen als mannen bijna in gelijk getal.

10°. Gewoonlijk wordt de cholera eene ziekte der armen genoemd en dikwijls is dit waar; bij de kleine epidemien heeft zij zich meestal bij deze volksklasse bepaald, maar bij eene meerdere uitbreiding zoo als in 1849 en nu de laatste maal in 1866 heeft zij wel degelijk hare slagtoffers ook onder de meer gegoeden, zelfs rijken, gezocht en in dat geval was hare aard niet goedaardiger, maar integendeel dikwijls meer gevaarlijk. Dat zich de ziekte zoo veel malen meer bij de armen vertoont, laat zich toch gemakkelijk uit de leefwijze, slechte woningen, gebrek aan luchtverversching, zindelijkheid en voeding verklaren.

11°. Daarom gelooven wij ook dat eene zeer onregelmatige leefwijze, van welken aard ook, tot cholera voorbeschikt; dikwijls vonden wij lijders, die door losbandigheid, onmatigheid in eten of drinken, of wel voornamelijk door zich aan de koude nacht-

---

[1]) Zie hierover 1832. Arntzenius, Bijdragen t. a. p. over 1853, 54, 55. Ali Cohen, Repertorium t. a. p.

[2]) W. Gerhards, Verslag van de commissie voor cholerazieken, 1849.

[3]) Dr. C. U. I. Huber, over de besmettelijkheid en de behandeling der cholera. Gron. 1850.

lucht bloot te stellen, ziek *scheenen* geworden te zijn. Wij zeggen, scheenen, want helaas, meermalen hebben wij arme huishoudingen gezien, waarin bijna het gansche gezin ziek lag en alleen de dronken man, die dikwijls onder den blooten hemel den nacht doorbragt, of zich althans door onmatigheid te buiten ging, gedurende de geheele epidemie van de ziekte bevrijd bleef, terwijl wij daarentegen anderen aantroffen, die eenen allernauwkeurigsten leefregel volgden en toch onder de eerst en hevig aangetasten behoorden. Wat het genoten voedsel betrof, dat als aanleidende oorzaak van een cholera aanval kon beschouwd worden, hiervan durven wij uit de duizende gevallen die wij zagen, geen bepaald antwoord opmaken, alleen meenen wij enkele malen de cholera te hebben zien volgen na het gebruik van moeijelijk verteerbare ingezette groenten en te vet gebakkene spijzen. Duidelijk was het, in de warme zomerdagen van 1849 en 1866, toen een galachtig ziektekarakter aanwezig was, dat de zachte, zuurachtige ooftvruchten, als kersen, bessen, aardbeziën, pruimen en dergelijke door velen te veel vermeden en door moeijelijker verteerbare meelspijzen vervangen werden. Geen der geneesheeren schroomde om van alle deze, in die dagen zoo voordeelig gerijpte, verfrisschende vruchten bij hun moeijelijk werk te genieten, en zij hebben zich daarbij wel bevonden; sommigen zelfs, waaronder schrijver dezes ook zich zelf telt, meenen daaraan mede hunne gelukkig behouden gezondheid in die warme, moeijelijke dagen te moeten toeschrijven. Ook de verslaggever over 1849 maakt opmerkzaam, hoe *juist* de kinderen van groenteverkoopers en moeskers, die zich in al dat ooft, zelfs appels, peeren en kruisbessen te goede deeden, meer dan anderen, van de ziekte verschoond zijn gebleven. Dezelfde vrees van het publiek en sommige geneesheeren voor het gebruik van dit ooft, gedurende het heerschen van den *rooden loop*, is reeds zeer dikwijls door de geneesheeren van dien tijd bestreden, ja sommigen en daaronder de meest ervarene practisijns hebben ze daarentegen in die ziekte krachtig aanbevolen. [1]),

12°. Zelden gebruikt de Groninger werkman en nog veel minder de vrouw uit de arbeidende klasse ongekookt water, meestal is slappe koffij of thee de volksdrank, waarvoor dan gewoonlijk het water uit de in de nabijheid zijnde putten of bij

---

[1]) Dr. Looff, in natuur- en geneeskundige societeit t. a. p. Dr. C. R. Hannes, verhandeling over de onschuld der boomvruchten in den rooden loop. Nijmegen 1773, en andere schrijvers. Ds. Stinstra, in zijne historie van de dysenterie te Harlingen 1779 zegt daarvan: „De aanzienlijkste huizen zijn meest vrij gebleven.” Het matig gebruik van groenten, moeskruiden en rijpe vruchten, waaraan de aanzienlijken gewend zijn, zal hier het zijne hebben toegebragt. Natuur- en gen. corresp. societeit, dl. 1, afd. 1, pag. 947 enz.

meer gegoeden regenwater genomen wordt. Het zuivere welwater wordt wel voornamelijk door de meer gegoede burgerij en meest altijd door hunne kinderen gebruikt. Als dit uit de goede putten, waartoe de hondsrug de wellen levert, genomen wordt, kan dit heldere reuk- en smaaklooze water niet schaden; ook de ondervinding heeft geleerd, dat juist de kinderen van dezen stand bij alle choleraepidemien het minst zijn aangetast. Dit neemt niet weg, dat er ook in deze stad verscheiden minder goede putten aanwezig zijn, die door reuk en smaak haren minderen zuiveren oorsprong verraden; maar, zoo als ik aantoonde, dit water wordt zelden anders dan gekookt gebruikt, evenmin als het diep- of rivierwater, waarvan de schippers gewoonlijk gebruik maken. De drank waarnaar de choleralijder smachtend verlangt en waarbij hij zich zoo wél gevoelt, is het heldere, frissche, koude putwater, hetwelk wij hem gaarne toestaan, wanneer het zuiver is en niet het product van het in den grond gedrongen regenwater, bedeeld met alle organische deelen, die het bij zijn doordringen in den poreusen grond mede neemt, maar dat heerlijke welwater, waarover reeds mannen als van Doeveren, van Geuns, Driessen en anderen roemen als eene groote weldaad voor Groningen.

13°. Wij hebben bij de meeste epidemien zoo veel mogelijk de beroepen der lijders aangeteekend en opgegeven, maar daaruit geen ander resultaat kunnen trekken, dan alleen, dat schippers en sjouwerlieden het meest in evenredigheid werden aangetast. Bij hun verblijf in kleine vertrekken, zijn de schippers zoowel als sjouwerlieden door hunne werkzaamheid op het water en de blootstelling aan de koude vochtige avond- en nachtlucht meer dan vele anderen aan eene onregelmatige levenswijze onderworpen. De immuniteit van de vuilnismannen en van allen die met de mest en ier omgaan, is in het verslag vermeld, en door het geneeskundig staatsbestuur van Friesland en Groningen in zijne verslagen opgenomen, ook is dit punt te dikwijls besproken, om het hier nog voor de elfde maal te herhalen. Eene hiermede eenigzints in betrekking staande waarneming in 1866 kunnen wij evenwel niet geheel stilzwijgend voorbij gaan. Toen in dat jaar de cholera zoo hevig woedde en vooral in de hooge, schoon geplaveide en nieuws gerioliseerde heerestraat, haren zetel scheen te vestigen, was de oosterstraat voor een groot gedeelte van plaveisel ontbloot en opgegraven wegens de daar aangelegd wordende riolen. Bij deze vergraving ontdekte men al weder op vele plaatsen, op sommige diepten in den grond mestverzamelingen van de oude bewoners, welke vochtig wordende eenen sterken reuk afgaven, waarom men dan ook in deze straat een talrijk bezoek der cholera verwachtte en toch bleef het getal der aangetasten tot enkelen bepaald, niettegenstaande de ligging en strekking van de oosterstraat juist dezelfde schijnt, als die van de heerestraat op het hoogste gedeelte van den hondsrug, loopende van het noorden naar het zuiden even-

wijdig naast elkander van de markt naar het zuiderdiep. Volgens deze waarneming zoude dus deze verzameling van dierlijke en plantaardige meststoffen geenen nadeeligen invloed uitoefenen op de voortbrenging noch verbreiding van de cholera, niettegenstaande juist de foecale stoffen, waaronder ook, ten tijde van het heerschen der cholera, die der choleralijders begrepen zijn, pleegen vervoerd te worden in het tijdperk van gisting, dat door den geleerden Pettenkofer beweerd wordt het meest geschikt te zijn, om het choleragif voort te brengen — en toch werd geen enkel mestvervoerder, noch zij die den geheelen dag met het omwerken van dien stof bezig waren, choleraziek. Om de ziekte voort te brengen, is volgens Hallier noodig: de wording, de ontwikkeling van de door hem beschreven microscopische parasiten. Misschien was de weersgesteldheid, dampkringstemperatuur en bodem niet zoodanig (zoo als wij bij de tusschenpoozende koortsen opgemerkt hebben), dat zij alle momenten opleverde, die voor de ontwikkeling van deze nieuwe organismen vereischt worden. De kwalijk riekende gassen op zich zelf veroorzaken geen cholera, zij kunnen slechts de dragers van het choleragif en dus nimmer de maatstaf van de meerdere of mindere schadelijkheid van den dampkring zijn.

Wij zouden alzoo moeten aannemen, dat hier sommige dier momenten die tot de ontwikkeling der choleradiertjes of van het choleragif vereischt worden, ontbraken of door andere oorzaken geneutraliseerd werden. Wij wagen het niet deze theorien te verdedigen of te bestrijden.

14°. Het is een ongelukkig verschijnsel, dat de cholera, bij iedere nieuwe terugkeer, ons evenzeer weder teleurstelt in de hoop op een gunstiger uitkomst van de gevolgen der geneeskundige behandeling. Op zijn zachtst genomen is de kans om te genezen bij de laatste epidemien eer af dan toegenomen; hetgeen zich misschien laat verklaren uit de meer paralytische vormen van de laatste epidemien; zeker is het ten minste, dat in de ziekte van 1832, toen van 517 gevallen 299 genazen, veel meer de erethische vorm voorkwam, dan in een van de overige epidemien. Hieraan is het ook misschien toe te schrijven, dat de weinig prikkelende methode, met olie en calomel, somwijlen zelfs met aderlatingen en bloedzuigers, zulke gunstige resultaten heeft opgeleverd, welke bij geene der volgende epidemien, noch door deze, noch door eenige andere kuur zijn verkregen [1]).

---

[1]) De Konst- en Letterbode, 1833, bl. 274, 373, 394 en 408. A. C. G. Suerman, Specimen Historico-medicum de cholerae Asiaticae itinere in Belgium Septentrionale. Trajecti ad Rhenum. 1835, pag. 190.

E. *Besmettelijke Typhus.* (Typhus contagiosus), (T. exanthematicus, T. abdominalis, Dothinenteritis, Febris typhoidea).

Alle hierboven opgenoemde ziektenamen worden dikwijls onderling verward en wel eens voor elkander gebruikt. Dit maakt de beschrijving van eene buitendien reeds moeijelijk te diagnosticeren ziekte nog moeijelijker.

Het schijnt dat *onze* oudere geneesheeren hier ook mede verlegen zijn geweest, vandaar dat wij in de eerste verslagen alleen van kwaadaardige of besmettelijke koortsen vinden melding gemaakt. Wij gelooven, dat de meeste van deze, onder die benamingen in de vorige eeuwen opgegeven, ziekten tot typhus behoord hebben. Ik zal het niet wagen hieruit eene keuze te doen, maar alleen mededeelen, hetgeen ik onder deze namen in de verslagen en mijne eigene aanteekeningen gevonden heb.

Vóór 1816 wordt er in de verslagen van de geneeskundige commissie niet duidelijk over typhus gehandeld, ofschoon ons wel voorkomt dat de kwaadaardige koortsen, waarvan in het verslag over 1811 melding wordt gemaakt, tot dit soort moeten gebragt worden. Het is ook niet te verwonderen, dat de commissie vermeden heeft in dezen een bepaalden ziektenaam te noemen, omdat wij bij de schrijvers van die dagen vele soortgelijke ziekten onder de verschillendste namen aantreffen. Vele van de ziekten toch, die wij als *febris asthenica*, *nervosa*, *petechialis*, *febris putrida*, *oorlogspest* en dergelijke vinden beschreven, zouden wij achten te behooren tot typhus. In 1814 was het getal sterfgevallen 1170; dit getal overtreft te veel het middengetal, dat hoogstens op 800 kon gerekend worden, dan dat wij deze vermeerdering alleen zouden toeschrijven aan de, onder de van Delfzijl teruggekeerde strijders heerschende, *hartontsteking* (carditis), aan welke ziekte in de militaire ziekenzaal 83 zijn bezweken. Misschien is hier ook nog aan typhus, dien getrouwen gezel van oorlog en ellende, te denken. Bekend is het, dat in het jaar 1816 onder de armen eene typheuse ziekte uitbrak, die echter door gepaste maatregelen werd gestuit. In het volgende jaar 1817 vertoonde zich in April weder eene typheuse ziekte, die uit Schildwolde en Noordbroek was overgebragt en zich door besmetting onder de armen vrij sterk uitbreidde; deze ziekte was oorzaak, dat er voor het eerst door de regeering een locaal werd aangewezen, waarin behoeftige lijders voor stads rekening konden verpleegd worden [1]). Het zal waar zijn, dat deze typhusziekte van elders is ingevoerd, maar zij vond ook eenen vruchtbaren bodem in de maatschappelijke toestanden; weinig verdienste voor den arbeider wegens gebrek aan handel, weinig werk voor den werkman om diezelfde redenen, duurte der levensmiddelen,

[1]) Steensma, Dissertatio medica inaugural. de Typho. Gron. 1818.

slechte aardappelen enz. waren zoo vele oorzaken, om de eens aanwezige ziekte te doen toenemen en verergeren.

In het begin van 1818 konde deze typhusepidemie als geeindigd beschouwd worden, maar in April 1819 ontstond er weder eene typheuse ziekte, die zich tot eenige huisgezinnen der behoeftigen bepaalde, toen zij door gepaste maatregelen bestreden werd. Zij had zich evenwel ernstig genoeg laten aanzien, daar al spoedig, binnen weinige dagen, 7 of 8 lijders aan haar waren bezweken. Vervolgens wordt berigt, dat in 1831 en 32 slechts een paar gevallen werden waargenomen, maar dat in 1833 deze ziekte zich door besmetting, voornamelijk onder de behoeftigen, in vrij groot aantal gevallen voortplantte. Nu bleven ook de meer gegoeden niet verschoond. Men schreef toen deze bijzondere uitbreiding mede daaraan toe dat de lijders vreesden, dat zij naar het ziekenhuis zouden worden vervoerd, waar de choleralijders verpleegd werden. Alle pogingen, om de ziekte door afzondering te stuiten, waren dus vruchteloos, om welke reden dan ook op aanraden der commissie, door de politie, op de voordeur der huizen van de aangetasten, tot waarschuwing van anderen, een briefje geplaatst werd, met het woord *rotkoorts*. Eerst in Julij 1834 kon deze typhusepidemie beschouwd worden, te hebben opgehouden. — In 1837 werd zij opnieuw van buiten ingebragt, maar, daar de lijders terstond naar het ziekenhuis werden overgebragt, bleef zij tot dit gesticht bepaald.

In 1841 maakte de typhus ook verscheidene slagtoffers en bereikte in December eene zoodanige hoogte, dat die ziekte als eene epidemie konde beschouwd worden, zoodat zij dan ook nog in het begin van 1842 in dezelfde hevigheid bleef voortwoeden en nog meer offers eischte dan in 1841, voornamelijk toen zij, hoewel sedert Mei verminderd, zich in September weder meer verspreidde, en eerst in November en December afnam. In 1843, 44 en 45 kwamen er telkens enkele sporadische gevallen voor.

In 1846 scheen zich de typhus uit enkele gevallen in December weder voortgeplant te hebben. Hij woedde voornamelijk onder de behoeftige klassen; de meeste gevallen kwamen voor in de butjestraat, turftorenstraat en jakobijnerstraat en andere in de oude of binnenstad gelegene straten. Door besmetting plantte zich de ziekte ook nog in de eerste helft van 1846 voort, maar zij werd, gedurende het heerschen der tusschenpoozende koortsen, minder, gelijk zulks ook van die van 1847 kan gezegd worden. In de jaren 1848, 49—50 werden er weder slechts enkele sporadische gevallen waargenomen. In 1851 verhief zich de typhus eenigzints in den abdominalen vorm, zoodat 16 daaraan overledenen op de sterflijsten voorkomen. Zoo was het ook in 1852 en 53; maar in 1854 nam deze ziekte weder een waar epidemisch karakter aan, zoodat alleen in het tweede kwartaal 40 lijders in het algemeen academisch ziekenhuis daaraan verpleegd werden; zij bleef gedurende het geheele jaar woeden en plantte zich zelfs in de koude winterdagen nog kruipende

voort, doch met de eerste lentedagen van 1855 verscheen zij weder met vernieuwde hevigheid.

Gedurende dit geheele jaar, in alle maanden, vielen er slagtoffers aan den typhus; wel was het getal, zoo als gewoonlijk, tegen en gedurende den winter iets kleiner, maar de ziekte hield niet op zich mede te deelen en bereikte in 1856 eene zoodanige hoogte, dat de plaatselijke geneeskundige commissie niet aarzelde, den typhus als epidemisch heerschende te verklaren en tevens te besluiten alle hare ten dienste staande middelen aan te wenden om dezen geessel te beteugelen. De oprigting van eene bijzondere typhuscommissie, waarop wij reeds in het verslag over 1856 en in bijdrage III gewezen hebben, was onder anderen daarvan het gevolg. Na de gelukkige uitkomst door de commissie verkregen, heeft de typhus zich tot 1864 niet weder tot *epidemie* ontwikkeld; alleen in dat jaar werd het getal lijders door langzaam voortkruipende besmetting wat meer dan gewoon.

Zoo als bekend is, nemen de nieuwere geneeskundigen over het algemeen twee hoofdvormen van typhus aan: de *exanthematische*, ook wel *cerebralis* door sommigen genoemd, en de *abdominalis* of *dothinenteritis*. Vele geleerden zien in beide vormen twee geheel van elkander verschillende ziekten, terwijl andere in beide slechts varieteiten van dezelfde ziekte erkennen. Zonder thans bij deze verschillende meeningen partij te willen kiezen, zullen wij slechts mededeelen, hetgeen wij daarvan opgeteekend vinden.

De eerste typhusepidemie van 1817, door dr. Steensma [1]) beschreven, schijnt wel tot de *exanthematische* te behooren.

Over de epidemie van 1832 en vooral van 1833, bij en na het heerschen der cholera, lezen wij: „Ofschoon de ziekte niet zeer boosaardig was en dikwijls den *abdominalen* vorm aannam, zoo waren er toch enkele gevallen, waarbij zij zich meer tot het hoofd bepaalde en waar het *exanthema typhosum* zeer duidelijk werd gezien." In 1841 raapte de typhus, die ook dikwijls den *abdominalen* vorm had, verscheidene lijders weg. Van 1842 vinden wij aangeteekend, dat „het stadium inflammatorium gemeenlijk gepaard ging met veel hoofdpijn en delirien, dat het *exantheem* zeer duidelijk en de besmettelijkheid bijna bij ieder zieke was aan te wijzen."

Van 1846 wordt gezegd dat „de typhus weder den *exanthematischen* vorm had" maar dat hij in de tweede helft, onder het heerschen der tusschenpoozende koortsen, goedaardiger werd en meer den *abdominalen* vorm aannam.

In 1851 kwamen slechts weinige gevallen van *exanthematischen* typhus voor, maar schijnt toen de *abdominale* vorm veelvuldiger geweest te zijn. Op de sterflijsten immers vinden wij 16 aan typhus *abdominalis* overleden en slechts 4 aan typhus *exanthematicus*; zoo

---

[1]) Dissertatio medica inauguralis, de Typho. 1818.

komen op de lijsten over 1852 ook 16 sterfgevallen aan typhus *abdominalis* en geene aan *exanthematicus* voor. Dit verschijnen juist van den *typhus abdominalis* in die laatste jaren trekt bijzonder onze aandacht, als wij over de epidemie van typhus in 1854 en vervolgens, die eene voortzetting schijnen kan van die van 1852, al dadelijk lezen, dat zich in het eerste kwartaal in iedere maand gevallen van *typhus exanthematicus* vertoonden, welke vorm dan ook, zoo ver wij weten, de eenige geweest is in de uitgebreide epidemie van 1855 en 56.

Het schijnt wel uit deze geschiedenis te blijken, dat de typhus hier gewoonlijk, wanneer hij eene grootere uitbreiding erlangde, zich meestal als de *exanthematische* voordeed, terwijl hij, in minder uitgebreidheid voorkomende of alleen voorbeelden van den *abdominalen* of van beide vormen opleverde. In eene kleine epidemie van typhus (19 lijders) te Hoogkerk, meen ik in dezelfde huishouding bij een broeder en zuster beide species gezien te hebben. Daar ik geene lijkopening konde doen, heeft dit geval alleen waarde in verband met de overige verschijnselen en zal dus moeijelijk te bewijzen zijn. Evenwel kwam het mij belangrijk genoeg voor het aan te teekenen, welke aanteekening dus luidt: „Den 15 April werd ik geroepen bij den buurman van een ander typhuspatient, waar een 10jarig meisje sedert 8 dagen sukkelend zoude geweest zijn en leed aan eene eigenaardige groene en slijmige diarrhé, soms met bloedstrepen vermengd, welke zich, vooral des nachts, vertoonde. Ik vond hier eene in het oog loopende vermagering en verzwakking bij dit anders zoo wel gevoed kind; het kwam tusschen beiden nog een weinig van bed, maar zat dan stil heen; het gelaat had de eigenaardige lijdende uitdrukking aan deze ziekte eigen, de oogen, waarvan de conjunctivae met enkele bloedvaten waren opgespoten, waren diep in de kassen ingezonken, de neus spits, de tong rood, spits en glad, de stem zwak, de buik ingevallen, bij sterke drukking iets pijnlijk, somwijlen neiging tot braken, de huid droog, pols klein, zamengetrokken, snel, 's nachts zachte delirien, urine weinig, indifferent; van uitslag was niets bespeurd. Zoo bleef de toestand nog een paar weken voortduren, tot dat de zieke zeer langzaam onder fijne afschilfering der huid herstelde."

Misschien zoude ik dit geval niet tot den typhus gerekend hebben, ofschoon er zeer vele verschijnselen van *dothinenterie* aanwezig waren, zoo niet de 18jarige zuster, die haar oppaste en bij haar sliep, reeds een paar dagen, nadat ik dit kind gezien had, door eenen hevigen typhus *exanthematicus* was aangetast, die door de hevigheid van de hersen- en ruggemergs-symtomen haar reeds den 6^{en} dag deed bezwijken.

Gedurende het heerschen van dezen typhus in die kleine gemeente, zag ik meer kinderen in meerdere of mindere mate aan een soortgelijke ingewandskatarh lijden.

De hevigste van alle deze epidemien, die van 1856, heeft bij-

zonder de aandacht getrokken. De straks genoemde typhuscommissie heeft vele zorgen aan haar besteed, en van haar alleen hebben wij dan ook eenige meer volledige aanteekeningen. Hare zorg immers werd in de vier maanden, waarin zij werkzaam was, bij een getal van 489 typhuslijders vereischt, waarvan 363 herstelden en 76 overleden. Van deze allen kende zij de leefwijze en woonplaats; zoo bleek haar:

1°. *Sexe* en *ouderdom.* Het getal aangetaste vrouwen was even als in 1846 grooter dan dat der mannen. Van de 200 laatst aangegeven zieken waren vrouwen 111, mannen 89, daarvan beneden 12 jaar „ 17 „ 18.

Van deze 200 zieken waren weder 165 boven de 12 jaren oud en slechts 85 beneden dien leeftijd. De meeste gevallen hadden op den leeftijd tusschen 25 en 50 jaren plaats.

2°. *Beroep.* De meeste lijders behoorden tot den arbeidenden stand, voornamelijk zij, die in groote werkplaatsen of fabrijken werkzaam waren, zooals drukkersknechten, sigarenmakers, schrijnwerkers, timmerlieden enz.

3°. *Stand.* Bij voorkeur werden de armen bezocht, maar in deze epidemie leed ook een groot aantal van de kleine burgerij, werklieden, die niet direct tot de armen of diakenie behoorden.

4°. Dezelfde buurten als telkens bij choleraepidemien, leeden het meest aan typhus; ook alle in de nabijheid der wallen gelegene straten, bijzonder aan den zuidkant der stad, leverden de meeste zieken op.

In geen steeg of straat werden meer zieken aangetroffen dan in de prinsenstraat, waaruit 17 gezinnen aan de commissie werden aangegeven en bovendien nog 5 gezinnen uit het bij deze straat gelegen koningsgangje. Bij de herinnering, dat ook deze straat in 1832, 33, 54 en 55 opgeteekend is, als zeer veel door cholera en typhus geleden te hebben, komt onwillekeurig de vraag bij ons op, van waar toch immer deze zoo in het oog loopende voorbeschiktheid tot deze ziekten in deze, over het geheel en in vergelijking met vele andere buurten der armen, ruime straat, die daarenboven nog op het hooger gelegen gedeelte van den zuidkant der stad gebouwd is? Bij nauwkeuriger beschouwing blijkt ons, dat deze straat wel ruim is, maar dat er verscheidene kleine steegjes en binnenplaatsen zijn, waar in kleine weinig verlichte kamers ook menschen, gezinnen, wonen; dat de hooge verheven grond eigenlijk een opgebragte, dikwijls vergraven bodem is, waarop vroeger kasteelen gebouwd of geslecht zijn, vestingwallen zijn verrezen en kanalen zijn doorgegraven; dat zij ook al aan die vestingwallen grenst; maar bovendien, wat misschien ook niet te vergeten is, dat de publieke en private zindelijkheid daar veel te wenschen over laat. Wat de onreinheid betreft, tracht de gemeentelijke regeering daartegen te voorzien door de plaatsing van goede privaten en door een naauwkeurig toezigt op de publieke reiniging, zooals wij hoopen,

met beter gevolg dan vroeger. Om de private zindelijkheid te verbeteren is de commissie voor de cholera, zoowel als voor de typhuszieken steeds werkzaam geweest; zij kon evenwel slechts tijdelijke hulp aanbrengen, maar van den kant der bewoners zelven moet er medewerking komen. Opmerking verdient nog, dat, ook in deze epidemie, het getal typhuslijders in de voorstad, buiten de heere- en oosterpoort, waar men op den zandbodem buiten de wallen meer frischheid en lucht heeft, zoo groot was. Wanneer wij evenwel vele der kleine ellendige kamertjes in de stegen beschouwen, die met halfsteensmuurtjes opgezet, naauwelijks in staat zijn, bij eenigzints ongunstig weder, genoegzaam schuil voor regen en wind op te leveren, waar de zon slechts door een enkel raampje licht kan inbrengen, waar bodem en wanden bijna altoos vochtig zijn, dan verwondert het ons minder, dat ook in deze, dikwijls overbevolkte verblijven, typhus gaarne nestelt, en dan verheugen wij ons te meer in de pogingen van de algemeene bouwcommissie, die ook hier dezen toestand tracht te verbeteren, door het bouwen van ruime goed getimmerde kamers, die de bewoners in deze schoone omgeving genoegzaam licht en lucht verschaffen, om meer gezond te blijven.

5°. Over het algemeen waren het de kleine lage woningen, die het meest bezocht waren. Wij hebben gezien, dat bij alle choleraepidemien meer zieken op bovenwoningen werden aangetroffen; juist het tegengestelde had bij typhus plaats. Ofschoon de typhus zelden in de hoofdstraten voorkwam, waar de meeste bewoonde kelders zijn, vonden wij toch op de lijsten 10 gezinnen, die in kelders woonden, tegen 7 op bovenwoningen of bovenkamers.

6°. Bijzonder duidelijk bleek het bij deze epidemie, dat onder de meest voorbeschikkende oorzaken tot deze ziekte behoort het te groot aantal bewoners in betrekkelijk te kleine vertrekken. Niet slechts toch, omdat er meer leden in het huisgezin waren dan bij zijn buurman, maar in evenredigheid daarvan ook, was het getal in het meest bewoonde huis veel grooter. Trof men in ruime huizen met frissche kamers zelden meer dan een persoon ziek aan, in die kleine verblijven daarentegen werden gewoonlijk achtereenvolgens bijna alle leden des gezins aangetast; zoo hebben wij ook bij de meer gegoeden, wel enkele leden, maar nimmer meer dan een persoon in een huisgezin zien aantasten.

In een woord armoede met hare gevolgen, slechte kleine woning, gebrek aan frissche zuivere dampkringslucht voor de ademhaling, behoefte aan goed voedsel, morsigheid aan ligchaam kleeding en dekking waren dus ook weder hier de zekere begunstigers voor de vermeerdering en verbreiding der smetstof. Wij zien hier, dat er vele, althans voorbeschikkende oorzaken zijn, die tot in zekere mate zijn weg te nemen of te verminderen, en zoo heeft ons dan ook de ondervinding bij deze epidemie geleerd,

dat wij door deze oorzaken zoo veel mogelijk tegen te gaan en door de mededeeling der smetstof, door afzondering van de aangetasten, te beletten, wij veel kunnen doen, om dezen hardnekkigen en gevaarlijken vijand te bestrijden. Overtuigd van deze waarheid aanvaardde dan ook de reeds genoemde typhuscommissie in 1856 hare taak. In het door haar gegeven verslag merken wij eenige uitkomsten op, die misschien der herinnering waardig zijn, en wij daarom meenen, hier nog eens te mogen herhalen. De commissie stelde zich namelijk ten doel, om *de ziekte zoo veel mogelijk voor te komen*; zij trachtte dit doel te bereiken, door de volgende middelen.

1°. Het bevorderen der *zindelijkheid* en *frischheid* van de *woningen*, in de eerste plaats van de behoeftige typhuslijders zelve, maar ook van andere, waar de ziekte zich nog niet had vertoond, doch zulks noodig geoordeeld werd, en wel door het reinigen en witten der woningen, door de slaapplaatsen te voorzien van versch stroo, door het reinigen der kleedingstukken, het beddegoed en de meubelen.

2°. *De verspreiding der ziekte tegen te gaan*, door de lijders te bewegen zich zoo spoedig doenlijk naar het *ziekenhuis* te laten vervoeren; door de lijken der aan de typhus overledenen zoodra mogelijk uit de huizen te verwijderen en in de *lijkenhuizen* te doen brengen.

3°. *De herstelling der lijders te bevorderen* door hun *oppassing* en *verpleging* te bezorgen, alsmede betere *dekking* en *ligging*, en door aan de langzaam herstellenden *versterkend voedsel* te schaffen, voor zooverre de middelen zulks toelieten.

Ten dien einde werd een bureau opgerigt in een der localen van het raadhuis, waar elken dag de aangiften der geneesheeren ontvangen werden over lijders, die hare hulp noodig hadden; zij verdeelde zich in subcommissiën, om, ten gevolge dier aangiften, te zorgen voor de *reiniging der woningen*, de *verpleging der zieken*, *hunne kleeding en dekking*, alsmede *hunne voeding*. Zij stelde zich in betrekking met de *geneesheeren* der stad, vooral die, welke met de geneeskundige dienst der armen waren belast, en met de onderscheidene *diakeniebesturen*, om in vereeniging met deze werkzaam te kunnen zijn. Zij nam een paar mannelijke en ééne vrouwelijke bedienden in dienst, om te dienen als boden en tot het doen van onderzoek naar de behoeften van de aangegevene typhuslijders en huisgezinnen; en verder stelde zij een aantal geschikte personen, mannen en vooral vrouwen, tot wakers en oppassers aan. Hiertoe werden genomen dezulken, die, naar hun zeggen, reeds typhus gehad hadden, zoodat alleen bij uitzondering ook anderen zijn aangenomen op hun verzoek en omdat zij bij de choleracommissie als zoodanig goed bekend stonden en ook al bij dezen en genen typhuszieke gewaakt hadden. Deze hebben echter helaas! bijna allen den typhus gekregen.

Oppassing werd verleend, zoo bij nacht als bij dag, aan

120 huisgezinnen, door 65 oppassers en wakers, waaronder 54 vrouwen en slechts 11 mannen. Deze laatsten zijn ook nog spoedig verminderd, omdat er geen gebrek aan ander werk voor hen was; waaksters daarentegen zijn er steeds voldoende geweest.

Er werden 88 woningen gereinigd van wege de commissie, door hare eigene oppassers. Dit geschiedde dáár, waar typhus was geweest en de zieken hersteld waren, of waar de zieken naar het ziekenhuis werden vervoerd, of waar de zieken overleden en geene meer aanwezig waren, en zóó, dat elke woning of kamer gereinigd, de muren gewit, het beddegoed en de kleederen gewasschen en de bedsteden van versch stroo voorzien werden.

Onder dezelfde omstandigheden werden door de bewoners zelve, doch onder toezigt der commissie en voor hare rekening, gereinigd 55 woningen.

Op aanvraag van de diakenen der onderscheidene gemeenten, door de commissie daartoe uitgenoodigd, werden door haar verstrekt kalk, soda en zeep voor 738 woningen van armen, om zelve die woningen te witten en te reinigen onder toezigt der diakenen, alsmede stroo voor 1470 bedden.

Bovendien zijn op verzoek van diakenen door de waaksters der commissie en voor hare rekening gereinigd en van het noodige voorzien 23 woningen van zoodanige armen, die te zwak of ongeschikt waren, zelve die reiniging te verrigten.

Te zamen genomen, zijn alzoo door toedoen der commissie in het geheel gereinigd 904 woningen, en, door bezorging van versch stroo, ten minste 1646 bedden verfrischt en gezuiverd.

Ten einde in de kleeding, dekking en zindelijke ligging van vele typhuslijders te voorzien, zijn onder 65 huisgezinnen verdeeld de aan de commissie gezonden gebruikte kleedingstukken, die wij hier niet wel stukswijs kunnen opnoemen; voorts hebben 159 huisgezinnen nog ontvangen aan kleeding- en dekkingstukken, die op last der commissie zijn vervaardigd van 1236 ellen aangekocht katoen, 138 lakens, 83 manshemden, 129 vrouwenhemden, 223 kinderhemden, 6 peluwen en 3 stroozakken.

Wat het uitdeelen van voedsel betreft, daaromtrent heeft de commissie gemeend zich te moeten bepalen tot het uitreiken alleen aan herstellenden van eenig versterkend voedsel, zooals *rijst*, *eijeren* en *wijn*; dit laatste ook slechts in bijzondere gevallen en op bepaald verlangen van den geneesheer. Een aantal van 124 huisgezinnen heeft alzoo genot gehad van de 3 balen rijst en ongeveer een anker wijn, bij de commissie ontvangen, en van 2200 stuks eijeren, door haar zelve aangekocht. Om warm voedsel uit te deelen, ook meer algemeen aan de huisgezinnen der typhuslijders, zoo als bij de cholera heeft plaats gehad, hoe wenschelijk dit mede in deze typhusziekte mogt geacht worden, daartoe waren echter hare middelen niet toereikende; zij oordeelde daarom die middelen in de eerste en voornaamste plaats voor de typhus-

lijders zelve te moeten besteden en ze verder aan te wenden tot eene meer algemeene reiniging van armenwoningen, ook derzulken, waar geen typhus zich nog had voorgedaan, zoo als die reiniging dan ook plaats heeft gehad en als een krachtige maatregel mogt, ja, mag beschouwd worden tot stuiting der ziekte.

Dit laatste immers kan, zoo niet met zekerheid, dan toch met vrij veel waarschijnlijkheid opgemaakt worden uit den volgenden gunstigen uitslag, die vermoedelijk aan deze pogingen mag worden toegeschreven.

In de 965 woningen der diakonie-armen, waar de commissie de middelen tot reiniging en versch bedstroo heeft verschaft, zijn na dien tijd slechts *zes* personen door den typhus aangetast geworden, en dat nog wel onder zeer begunstigende omstandigheden. In de eene werd een meisje ziek, nadat haar broeder voor eenige dagen uit het ziekenhuis was teruggekomen en aan typhus geleden had. In een tweede huisvestte een morsig gezin in eene bedompte kleine kamer, die na de reiniging even morsig was gebleven, zoodat de commissie haar zelve nog heeft doen reinigen; waarna daar ook geen geval van typhus weder is voorgekomen. In de derde deed zich slechts een zeer ligt geval voor, zijnde de lijder den 12den Augustus als typhusziek en den 16den daaraanvolgende als hersteld opgegeven. In de vierde was de aangetaste bij een typhuslijder geweest. In de vijfde werd eene waakster aangetast, die vroeger geen typhus gehad had en vele erge typhuslijders had opgepast. In de zesde woning eindelijk had de aangetaste verscheidene typhuslijders in de familie, zoodat hier waarschijnlijk de ziekte ook alleen door besmetting aangebragt is.

Van de door de commissie gereinigde woningen, waar typhus geweest was, ten getale van 88, is op nieuw de ziekte uitgebroken in slechts 9 woningen, en in deze bijna alle zoo spoedig daarna, dat men veronderstellen kan, dat de aangetasten reeds vóór de reiniging door besmetting waren aangetast.

Daar, waar de woningen door de bewoners zelve onder toezigt der commissie gereinigd zijn, nadat er typhus geweest was, en welker getal 55 bedraagt, vertoonde de ziekte zich weder na die reiniging in 3 huisgezinnen.

Behalve deze bijzondere uitkomsten, is als algemeen gunstig gevolg van deze genomene maatregelen te noemen, het spoedig daarna ophouden van den typhus, wat zoo niet geheel, toch grootendeels daaraan mag worden toegeschreven. Opmerkelijk moet het althans genoemd worden, dat die ziekte, welke reeds zoo lang hier heerschte, en kort voor en nog na de oprigting der commissie in toenemende mate, vervolgens al langzamerhand is afgenomen en zoo zeer was geweken, nadat de commissie *vier* maanden werkzaam is geweest, dat het aantal slagtoffers bij de commissie aangegeven, hetwelk op het hoogst tot 10 toe bedroeg op éénen dag, toen slechts tot enkelen meer zich bepaalde, ge-

lijk sedert nu en dan nog gevallen zijn voorgekomen. Met zekerheid, dit is waar, laat zich dit niet geheel aan hare bemoeijingen toeschrijven; andere omstandigheden kunnen medegewerkt en veroorzaakt hebben, dat juist nu die ziekte is afgenomen; maar waar men zulke in het oog vallende uitkomsten ontmoet, mag men althans de pogingen als welgeslaagd beschouwen en het doel door de commissie beoogd als bereikt achten; en zulks te meer, als men daarbij in het oog houdt, welken geduchten vijand men te bestrijden heeft, die niet alleen door uitwendige omstandigheden en invloeden ontstaat en zich uitbreidt, maar ook, en aldus veel meer en ligter dan de cholera, door de besmettelijkheid, die haar bijzonder eigen is. [1])

Eene zoodanige uitkomst mag naar ons oordeel wel opgemerkt worden, en hoe bekend ook de middelen zijn, die aangewend kunnen worden om deze verderfelijke ziekte te beteugelen, na een resultaat als het door ons verkregene, kan er niet dikwijls genoeg op gewezen worden van hoe veel waarde deze en andere tegen haar aanwendbare wapenen zijn.

De voornaamste wapenen immers, waarmede wij de ziekte bestreden, zijn overal aan te wenden. Frischheid, zindelijkheid van huis en ligchaam, vermindering van vele personen in dezelfde kamers, aandringen bij de gemeentebesturen op verbeteringen der armenwoningen, door toezigt op het bouwen van nieuwe en verwijdering of verbetering van de oude, het afzonderen van de zieken, zoo veel mogelijk van de gezonden, deze te verplegen in ruime, frissche, luchtige localen. Dit alles kan toch bijna overal geschieden en met het oog op het verkregene, zal men moeten veronderstellen, dat deze vermeerderd en verbeterd, ook door anderen zullen worden aangewend.

De typhus toch is eene ziekte, die meer dan eenige andere haren verderfelijken invloed op de maatschappij uitoefent; de cholera doodt spoedig en is verschrikkelijk, wanneer zij begint, maar haar duur is slechts kort en na den afloop der epidemie vraagt zij geene offers meer, maar de typhus kan zich jaren achtereen in eene gemeente nestelen; door zijne besmettelijkheid kruipt hij ook dan nog, als wij bijna meenen van hem verlost te zijn, langzaam maar zeker voort, om onder begunstigende omstandigheden met vernieuwde kracht weder aan te vallen. De arme lijders lijden eerst verscheidene dagen, ja soms weken voor hun lot beslist is; inmiddels worden de overige leden des gezins achtereenvolgende aangetast; alles wat gemist kan worden wordt aan den zieke opgeofferd, de nijvere handwerksman, de kleine burger wordt als het ware uitgezogen, verarmd en *moet* het algemeen armbestuur tot last worden. Voegen wij hier nu nog bij, zoo als de

[1]) Verslag van de werkzaamheden der typhuscommissie, 1856 te Groningen.

ondervinding geleerd heeft, dat in vele zoo niet de meeste gevallen juist de grootste sterfte plaats heeft onder de krachtige jeugdige mannen en dat dikwijls nog, wanneer ook de andere leden herstellen, juist de kostwinner het slagtoffer wordt; dat door het langdurig heerschen het getal zieken al ligt even groot wordt als bij sommige cholerraepidemien, dan zal het niemand bevreemden, wanneer wij den typhus de voor de maatschappij meest verderfelijke ziekte noemen, welke boven alle de belangstelling en zorg dier maatschappij noodig heeft. Zien wij op zulke resultaten terug als de even opgenoemde door de typhuscommissie verkregen, dan mogen wij wel vertrouwen, dat de aangewende zorg en moeite niet vruchteloos waren geweest noch in het vervolg zullen zijn.

F. *Grieppe (Influenza, Catarrhus epidemicus).*

Onder dezen naam bedoelen wij niet de gewone catarrh, verkoudheid, die in het land der catarrhen wel endemisch mag genoemd worden en, ofschoon in vele verschijnselen met de influenza overeenkomende, daarvan wel teregt onderscheiden kan en moet worden, evenmin de gewone zinkingkoortsen (febres catarrhales), die ook in deze stad, zeer dikwijls voorkomen, hetzij dan zonder bijzonder bepaalde plaatselijke aandoening, hetzij als begeleider van aandoeningen der slijmvliezen van borst of buikholten. De epidemische influenza, waarover in onze verslagen gesproken wordt, is die eigenaardige catarrhale ziekte, die, door eigene symtomen vergezeld en gekenmerkt, na zekere, ofschoon onbepaalde tijdsruimten, verschijnt en in een zeer kort tijdsbestek een zeer groot aantal personen aantast, zeer weinigen verschoont en na een betrekkelijk korten duur even spoedig verdwijnt.

Zoo als wij uit de verslagen hebben kunnen zien, heeft deze ziekte zich in de eerste helft dezer eeuw hier alleen in de jaren 1831, 1837 en 1848, in haren echten epidemischen vorm vertoond. [1]) De verslaggever over het jaar 1837 zegt, dat de grieppe sedert 1323 [2]) voor de 30^{e} of 31^{e} keer Europa bezocht, in welke bezoeken waarschijnlijk ook ons land zal gedeeld hebben. Bij alle bekende epidemien is toch opgemerkt, dat de influenza zich steeds over eene groote uitgestrektheid heeft verspreid, ja somwijlen in een kort tijdsbestek, bij opvolging, een geheel werelddeel heeft bezocht. Zoo lezen wij van de eerste epidemie in 1510, dat zij over geheel Europa verspreid was, van die van 1732, dat zij in Noord-Amerika in October begon, in New-Foundland in November en December, van-

[1]) Ook in andere jaren heeft zich wel deze of soortgelijke ziektevorm voorgedaan, maar nam dan dit ware epidemische karakter niet aan, en bepaalde zich bij enkele lijders.

[2]) In het verslag over 1837 is *abusivelijk* gedrukt 1823.

waar zij naar Rusland, Polen, Duitschland, Zwitserland en Schotland overtrok, om in Januarij en Februarij 1737 Engeland, Frankrijk, Holland en Italië aan te doen. Bij andere epidemien was een gedeelte van een werelddeel aangetast, maar altijd scheen zij als het ware eene reis te doen, door verschillende landen achtereenvolgens te bezoeken. Zoo kwam ook de epidemie van 1831 in September tot ons, na het vorige jaar reeds Rusland, Polen en Duitschland bezocht te hebben. In 1837 kwam zij in Februarij in deze stad, nadat zij in de voorafgaande herfst en winter te Hannover, London en Parijs had geheerscht. De hier geheerscht hebbende epidemie van 1803 had zich ook toen in het vorige jaar in Duitschland, Frankrijk en Engeland vertoond. Dikwijls is de opmerking gemaakt, dat deze influenzaepidemien zich steeds van het oosten naar het westen zouden uitbreiden; ofschoon in de meeste epidemien wel een gang van het oosten naar het westen is op te merken, leveren toch andere en ook deze in onze eeuw plaats gehad hebbende epidemien redenen tot twijfel op, of deze stelling wel overal bevestigd wordt.

Die van 1848 kon gerekend worden in verband te staan met de influenzaepidemie, welke in den winter van 1846—47 in Engeland, in Februarij 1847 in Zwitserland, Frankrijk en Rusland, in Augustus Constantinopel, in November Duitschland, Denemarken, Holland en Frankrijk bezocht.

Hoe het ook zij, de influenza heeft zich ook aan ons getoond als eene eigenaardige specifike ziekte, die, even als cholera en verscheidene uitslagziekten, na zekere tijdsruimten, onder begunstigende omstandigheden terugkeert, zeer algemeen wordt, slechts eenige weken in dezelfde plaats aanwezig blijft en dan bijna geheel verdwijnt om plaats te maken voor de gewone catarrhen en andere ziekten, waarin zij zich dan schijnt op te lossen.

Evenals bij die ziekten zullen wij alzoo ook bij deze ziekte een specifiek ziektegif of miasma voor haar ontstaan moeten aannemen. [1]) Dit heeft zij ook met andere miasmatische ziekten gemeen, dat haar verschijnen in verband schijnt te staan met andere meteorologische of atmosferische toestanden. Immers, zij heerschte niet, of er werd bij vermeld, dat de algemeene ziektetoestand rheumatisch catarrhaal was, dat de heerschende catarrhen veelal iets eigenaardigs hadden en minder goedaardig waren. Zoo lees ik onder anderen in mijne aanteekeningen over 1837: „In de eerste weken zag men vele gevallen van eene minder gewone peripneumonie, die men catarrhalis zoude kunnen noemen, waarbij het eigenlijke ontstekingsproces wel kort, maar met weinig activiteit voor den dag kwam en de zenuwverschijnsels al zeer spoedig de overhand kregen. Het uit den ader gelaten bloed stolde

[1]) Hirsch, Histor. Geogr. pathol. pag. 285.

zeer langzaam, en leverde een week slijmig colostrum op, zonder eenige inflammatore korst." Hetzelfde heeft in den regel bij de grieppepatienten plaats.

De duur van de door ons waargenomene epidemien was dezelfde als van die, welke op andere plaatsen waargenomen werden, namelijk min of meer zes weken. Die van 1831 begon half September en was tegen het einde van October opgehouden; het begin van die van 1837 was het midden van Februarij en het einde de eerste weken van April. In 1848 heerschte zij de eerste zeven weken van het jaar.

De eigendommelijke verschijnselen waren het onverwachte van den aanval met hevige koorts, zware vermoeidheid, vliegende of stekende pijnen in de spieren, algemeene roodheid der huid en van het bindvlies der oogen, daarna meer aandoeningen van het slijmvlies der mond, keel en borstholte, als bij hevige catarrh; na drie dagen hield deze koorts op en de patient genas in den regel spoedig, dikwijls bleven de gewone catarrhale toevallen als niezen en hoesten eenigen tijd aanhouden, zij konden somwijlen hardnekkig worden. Afwijkingen waren complicatien of aandoeningen van andere inwendige organen als hoofd, buik of borst.

Alle deze door ons waargenomene epidemien kunnen wij als niet gevaarlijk beschouwen, want niettegenstaande het zeer groot getal aangetasten, hebben wij niet kunnen opmerken, dat zij eenen belangrijken invloed op het sterftecijfer gehad hebben.

En toch was het getal zieken in die weinige weken groot, zoo groot als wij ons bijna bij geen andere epidemie op een oogenblik kunnen herinneren; van die van 1831 zegt de verslaggever, dat bijna geen huisgezin en in ieder huisgezin bijna geen persoon verschoond bleef.

Van 1837 is opgeteekend, dat wel een vierde gedeelte der bevolking in die zes weken ziek werd, hetwelk weinig was, in vergelijking van andere steden, waar meer dan de helft zoude geleden hebben. In 1848 was de ziekte even algemeen en verschoonde zij weinige huisgezinnen.

Geen stand, ouderdom of sexe werd verschoond, maar er was wel verschil, voornamelijk naar den ouderdom, op te merken in de gevaarlijkheid der ziekte. Voor zeer kleine kinderen, en voornamelijk bij ouden van dagen, werd zij onder den vorm van peupneumonia notha of bij meer jongeren als ingewandsontsteking wel eens gevaarlijk; bijzonder was dit in 1848 het geval zoo als in het verslag over dat jaar herinnerd wordt

Wat de besmettelijkheid der grieppe aangaat, hierover is moeijelijk te oordeelen. Immers zoodra zij eene plaats is binnengedrongen, pleegt hare verspreiding zoo schielijk te zijn, dat men volstrekt eene meer algemeene oorzaak dan de persoonlijke besmetting (contagium) moet aannemen. Ik herinner mij in 1837 op eenen dag minstens 80 of 90 nieuwe lijders gezien te hebben,

die even spoedig door anderen werden opgevolgd. Gelukkig dat de ziekte, zoo als wij boven reeds aanstipten, slechts in zeer enkele gevallen doodelijke gevolgen had.

G. *Kinderpokken (Variolae). Gewijzigde pokken (Varioloides). Waterpokken (Variolae). Koepok (Vaccine).*

In de beide eerste jaren van deze eeuw hadden de *kinderpokken* in vrij hevige mate te Groningen geheerscht, in veel geringer aantal hadden zij zich in 1806 weder vertoond, maar zij kwamen in de volgende jaren slechts bij enkele personen voor, die ze van elders door besmetting hadden medegebragt, zonder zich verder te verspreiden. Dit gaf aanleiding dat de commissie zich in 1813 vleide, de natuurlijke pokken door de koepokinenting te hebben overwonnen, en van dit haar gevoelen aan den Maire der stad kennis gaf. In 1819 evenwel werd deze hoop teleurgesteld, toen in een huisgezin, van Appingedam overgekomen, pokken werden waargenomen, welke zich reeds aan anderen hadden medegedeeld en in het geheel een getal van 164 personen aantasteden. Het onfeilbaar geloof aan het beveiligend vermogen der koepok werd hierdoor niet weinig geschokt, voornamelijk toen men vernam, dat ook sommigen van hen, die gevaccineerd waren, werden aangetast. Al spoedig bleek het echter, dat het getal van deze laatste in evenredigheid zeer gering was en dat deze dan nog veel gemakkelijker en volstrekt niet gevaarlijk ziek werden, maar de meesten reeds na 4 of 5 dagen in het herstellingstijdperk schenen over te gaan, dat de pok, in plaats zich te vullen, opdroogde, de koorts reeds geheel ophield en niet terugkeerde en er geene lidteekenen of andere naziekten bij hen werden waargenomen. De niet gevaccineerden daarentegen werden erger ziek en bij hen had het gewone beloop der pokken plaats. In 1825 kwamen er twee gevallen bij militairen voor, zonder zich aan anderen medetedeelen, maar in 1831 was het niet te weerhouden, dat er een grooter aantal pokziek werd, omdat de veelal ligte ziekte (varioloide) wierd geheim gehouden en de gelegenheid tot besmetting daardoor zeer werd vermeerderd. Het gevolg daarvan was, dat nog een 80 tal lijders ter kennis van de commissie kwam, welk getal zonder twijfel aanmerkelijk grooter is geweest; verreweg de meesten leeden aan *gewijzigde pokken* (varioloide), die goedaardig waren. In 1839 werden zij weder door een militair van elders naar deze gemeente overgebragt en deelde de ziekte zich aan eenige ingezetenen mede. Het schijnt wel dat zij zich toen gedurende den winter bij enkele voorwerpen door besmetting langzamerhand heeft voortgeplant, omdat opgemerkt is, dat zij in het midden van Junij 1840 tot

eene ware epidemie was gestegen, die tot in 1841 aanhield. Aan deze ziekte zijn in de beide jaren nog 92 personen overleden.

In 1844 kwamen weder eenige gevallen van pokken voor, die tot in Januarij en Februarij 1845 gezien werden. Van meer belang mogen wij rekenen de epidemie, welke in 1856 in den zomer begon, nadat de ziekte door een reiziger aan een paar personen door besmetting werd medegedeeld. Dit jaar bedroeg het getal aangetasten slechts 73, maar hiervan overleden 14 aan ware variola, dus $15^3/_{14}$; voorwaar geene geringe sterfte, wanneer alle lijders getrouw zijn opgegeven. Wij zullen hier daarom wel moeten veronderstellen, dat, óf alleen de lijders aan ware variola zijn opgegeven, óf het getal van lijders aan gewijzigde pokken zeer gering is geweest. In 1857 waren 171 aangetast, welke meest aan varioloiden leeden. Niettegenstaande zoo veel mogelijk de pokkenlijders naar het ziekenhuis werden opgezonden en andere voorzorgsmaatregelen genomen werden, bleef toch de pokken-besmetting zich aanhoudend mededeelen, zoodat in 1858 nog 272 pokzieken voorkwamen, waarvan 214 varioloiden; van de 38 variolae overleden 15, bijna $^1/_3$. Van de 103 personen in 1859 aangetast, zijn van de 33 variolae 7 overleden, dus weder iets meer dan $^1/_5$ gedeelte, en 1 aan varioloides, dus $^1/_{70}$. In 1864 en 65 werden de pokken wel van buiten ingebragt, maar telkens onderdrukt.

Wij hebben deze optellingen moeten herhalen, ofschoon zij gedeeltelijk of verspreid reeds in de verslagen voorkomen, omdat wij uit het verband en de opvolging der epidemien eenige opmerkingen meenen te kunnen maken, die tot de geschiedenis der ziekte behooren.

Tot onze teleurstelling bemerken wij uit deze optelling van pokkenepidemien in deze gemeente, dat zij menigvuldiger en ook in grooter aantal lijders voorgekomen zijn, naarmate wij op een meer van de eerste invoering der vaccine verwijderd tijdstip gekomen zijn. Door zoodanige ondervinding zullen sommigen al ligtelijk tot het besluit kunnen komen, te moeten gelooven, dat de beschuttende kracht der koepokinenting onbewezen is en in de eerste jaren na hare invoering toevallig, door het niet voorkomen van besmetting, dien roem had verworven, of ten minste, dat deze kracht, zoo zij werkelijk bestond, zeer overdreven was voorgesteld; ja zelfs onder de geneesheeren en leeken, die hun vertrouwen genoegzaam op het beveiligend vermogen der vaccine stellen, zijn er genoeg, die, door deze opmerking geleid, meenen dat deze ongunstige uitkomsten moeten toegeschreven worden aan de mindere deugdzaamheid der koepokstof zelf, die, misschien reeds te veel gehumaniseerd, veel van hare kracht zoude verloren hebben.

De ondervinding van de laatste zestig jaren in alle landen heeft echter genoeg bewezen, dat wij aan de koepokinenting een beveiligend vermogen voor de kinderpokken bij den mensch niet kunnen

ontzeggen. Maar evenmin kunnen wij ontkennen, dat verscheidene personen door de pokken worden aangetast, die vroeger gevaccineerd zijn, ja sommigen zelfs, die volgens het oordeel van de geneesheeren zelve goede koepokken gehad hebben.

Naar onze meening evenwel kan ook deze laatste opmerking geen geldenden invloed op een ongunstig oordeel over de vaccine hebben. Immers het is in het geheel niet vreemd, dat sommige ziekten, en bij name uitslagziekten, die wij gewoonlijk slechts eenmaal in het leven bij hetzelfde individu waarnemen, tweemaal denzelfden persoon bezoeken; ik bedoel hier mazelen, roodvonk, typhus en ook zelfs kinkhoest. Ieder geneesheer, die eenige praktijk bezat, heeft wel deze ziekten twee, ja soms driemaal denzelfden persoon zien aantasten. Bij pokken inzonderheid schijnt dit tamelijk gemakkelijk te gebeuren. Daar de koepokinenting te dezer stede van het eerste begin dezer eeuw en voor dien tijd de inenting der kinderpokken reeds van het laatste gedeelte der vorige eeuw dagteekent, is het getal der vroeger gepokten hier betrekkelijk zeer gering te noemen, en echter zijn mij, in de kleine epidemie van 1840, vijf gevallen voorgekomen van pokken bij zoodanige bejaarde lieden, die vroeger aan pokken geleden hadden en daarvan de lidteekenen nog droegen, en een die door de inenting der kinderziekte daartegen zoude beveiligd zijn. Bij drie van hen zag ik varioloiden en bij twee den gewonen afloop der variola vera. In 1831 werd een jongeling van 25 jaren door varioloiden aangetast, die hem vrij ziek maakten en eerst den 7en dag in opdroging overgingen; hij was in zijne jeugd gevaccineerd waarvan de lidteekenen nog goed zigtbaar waren. Nadat hij in 1832 als schutter naar Nijmegen was vertrokken, waar de pokken heerschten, werd hij op nieuw door pokken overvallen en wel zoodanig, dat zijn gelaat door lidteekenen, bij die gelegenheid opgedaan, vrij wat veranderd was. Hier was dus eene herhaling van dezelfde ziekte bij denzelfden persoon in ruim één jaar en dat wel bij iemand die vroeger voldoende gevaccineerd scheen te zijn geweest.

De kinderpok kan zich derhalve meer dan eens in hetzelfde voorwerp ontwikkelen. Het is dus volstrekt niet onnatuurlijk en geen bewijs tegen de vaccine, dat zich de variola ook wel in hetzelfde voorwerp na de vaccine voordoet. Immers ook ditzelfde heeft met de koepok zelve plaats, evenals met de kinderpok. In den regel ontwikkelt zich na eene goede koepokinenting de ziekte bij herhaalde inenting niet, maar toch tamelijk dikwijls komt, na een langeren of korteren duur, de koepok bij herhaling ingeënt tot eene meerdere of mindere volkomene ontwikkeling. Ik meen bij beide deze ziekten, *varioloide* en *vaccinoide*, dezelfde, of althans vergelijkbare, graden van het ziekteproces waargenomen te hebben, waarschijnlijk afhankelijk van de meerdere of mindere teruggekeerde vatbaarheid van het individu. Hetzelfde heeft plaats bij de inenting van het koepokgif bij diegene, welke vroeger kinder-

pokken gehad hebben; hier bereikt de koepok ook, evenals bij de vroeger gevaccineerden verschillende trappen van volkomenheid, naarmate van de vatbaarheid van het voorwerp. (Vaccinia modificata *Puchelt*, vaccinetta *Sacco*, vaccinella *Rayer*).

Maar is het niets bijzonders, dat sommige menschen meer dan eens door de pokken worden aangetast, en bewijst het voorkomen van pokken bij gevaccineerden niets tegen de vaccine; het is toch maar al te waar, dat deze ziekte in de laatste jaren aanmerkelijk is toegenomen, en dit feit moet, wanneer het niet aan de krachteloosheid der vaccine is toe te schrijven, andere oorzaken hebben. Wanneer wij de geschiedenis der *koepokinenting* in ons land en vooral in dit gewest en deze gemeente nagaan, dan zullen wij daarin, zoo als wij meenen, wel oorzaken kunnen opsporen van dezen min gunstigen toestand.

Er schijnt bij onze verlichte voorouders al reeds voorlang de zucht bestaan te hebben, om middelen te zoeken ten einde het kwaad door deze ziekten berokkend te voorkomen of te matigen. Zoo onderwierpen zich in deze stad al spoedig na hare ontdekking vele der meest verlichte ingezetenen aan de *inenting der natuurlijke kinderziekte*, ofschoon men bij ondervinding geleerd had, dat ook enkelen van de zoodanig geoculeerden erg ziek werden, ja somwijlen 1 van de 30 overleed. Geen wonder dat bij dezen toestand de ontdekking van Jenner al dadelijk gretig werd onderzocht en in bescherming genomen. [1])

Met vertrouwen en ijver werd deze kunstbewerking aangewend en aanbevolen. Door de hooge regeering zoowél als door de gewestelijke en gemeentelijke besturen werden wetten en verordeningen in het leven geroepen, om de koepokinenting te bevorderen, ja zelfs zoo veel mogelijk verpligtend te maken, getuige het decreet van koning Lodewijk over de vaccine van 25 November 1808, de koninklijke besluiten van 1818, 1819 en 1822, voorschriften van gedeputeerde staten der provincie, de raadsbesluiten van 12 Junij 1809, 12 Febr. 1810, 21 November 1819; en het reglement van politie van 1822, waarvan wij in de bijdrage III de voornaamste voorschriften betreffende de kinderziekte en koepokinenting hebben medegedeeld. Van alle kanten werd op de gemoederen en het belang der ingezetenen gewerkt, om de vaccinatie ingang te doen vinden. In 1819 werd deze kunstbewerking, zelfs in de kerken bij de godsdienstoefening door de predikanten, op verzoek van de regeering, aanbevolen, en wij lezen, dat dit verzoek of voorschrift door de predikanten van *alle gezindten* welwillend werd aangenomen en uitgevoerd.

---

[1]) Zoo kon ook de inenting van de runderpest door G. Reinders in het werk gesteld en met een zoo heerlijk gevolg bekroond, juist bij hen ingang vinden.

Aan ijver en lust ontbrak het den ouderen geneesheeren ook zeker niet, want bijna bij iedere mededeeling van het voorkomen der pokken in de notulen of verslagen der plaatselijke geneeskundige commissie wordt op dezen gewezen en worden daarbij dikwijls namen genoemd. Het kan ons dan niet verwonderen, dat reeds spoedig de heilzame werking der vaccine in het beteugelen der pokziekte in deze gemeente werd waargenomen, maar men zoude toch, naar ons oordeel, niet billijk oordeelen, als men meende, dat er in de laatste jaren minder belangstelling in de vaccinatie of minder ijver daarvoor bij de geneesheeren bestaat, dan vroeger. Ieder jaar immers was het getal der door de geneesheeren (in verre de meeste gevallen *gratis*) gevaccineerden aanzienlijk, zóódat het niet zelden meer dan 1000 bedroeg. In 1850 werden 1072 gevaccineerd. In 1840, toen er pokken heerschten, steeg dat getal tot 1933, waaronder zeker hervaccinatiën mede zullen moeten worden begrepen. Wij moeten dus andere oorzaken voor het meer voorkomen der pokkenepidemien in de laatste jaren zoeken.

In de eerste plaats vinden wij in de verordeningen der besturen op dit punt van vroeger en thans een onderscheid, dat wel voortvloeit uit het schoone denkbeeld van vrijheid, persoonlijke vrijheid van denken en handelen, maar die in dit geval naar onze meening niet wenschelijk is. Immers de vroegere besluiten en verordeningen der regeering maakte min of meer de vaccinatie verpligtend, althans zóó, dat hare ontduiking met groot nadeel moest gepaard gaan. Uit den aard der zaak en in den tegenwoordigen maatschappelijken toestand is het niet inachtnemen der koepokinting nimmer strafbaar en zijn alleen beperkte bepalingen daartegen aanwendbaar. Vele van onze stadgenooten meenen nog, wegens een voor hen geldend gewetensbezwaar, zich aan deze voorbehoedende kuur te moeten onttrekken, zij willen dus op zich die bepalingen niet toegepast hebben. In de eerste plaats wordt daardoor het nut van de bepaling, dat geene kinderen op de scholen mogen worden toegelaten, dan na een bewijs van ondergane koepokinenting of doorgestane pokziekte vertoond te hebben, al veel verminderd, voornamelijk omdat het den ouders vrijstaat hunne kinderen op bijzondere scholen te laten onderwijzen, waar aan dit gemoedsbezwaar gereedelijk wordt toegegeven, welk bezwaar natuurlijk van geen invloed bij de lessen op de openbare scholen mag zijn. Daarenboven hebben wij ook ondervonden, dat het toezigt op de bewijzen van de geneesheeren van koepokinenting in de voorlaatste jaren op sommige scholen al veel verflaauwd was, en dikwijls deze bewijzen waren verloren gegaan. Met tevredenheid kunnen wij echter ook mededeelen, dat dit toezigt in de laatste jaren, voornamelijk op de openbare scholen, met meer naauwkeurigheid en strengheid wordt uitgeoefend. Het kan alzoo niet anders of deze toestand moet ten gevolge hebben, dat er in de maatschappij een hoe langer zoo grooter getal voorwerpen gevonden wordt,

die de vatbaarheid voor de pokken in volle mate bezitten en dus telkens, bij iedere voorkomende besmetting, groote gelegenheid geven om de smetstof op te nemen en te verbreiden. Volkomen voldoend resultaat van de koepokinenting kunnen wij niet verwachten, tenzij deze kunstbewerking zonder onderscheid door de hooge regeering voor ieder burger verpligtend konde worden gemaakt, of dat er althans bepalingen konden worden in het leven geroepen, zoo als die in Pruissen en elders bestaan. Voegen wij hier nog bij, dat de pokken in de laatste jaren zoo goedaardig waren, dat men zelden van een sterfgeval aan deze ziekte hoorde, dan kan men veronderstellen, dat om deze reden en misschien ook door een al te groot vertrouwen in het beveiligend vermogen der eens ondergane koepokinenting door velen minder voorzigtigheid en afzondering van zieken werd in acht genomen. Het is zeker in het oog vallend, hoe de geaardheid der thans heerschende pokken verschilt van die van vroegere jaren. Terwijl toch bij goedaardige epidemien en op kleine plaatsen altoos 1 van de 7 zieken overleed en dit getal bij boosaardige epidemien, zoo als te Harderwijk in 1784, wel eens tot 1 van 3 klom en in grootere plaatsen, zoo als Amsterdam en elders, meestal 1 van 5 was, is het cijfer der sterfgevallen bij de later geheerscht hebbende epidemien veel geringer, door de meerdere goedaardigheid der door de koepok gewijzigde pokken. Dat dit gunstig verschil hieraan geheel is toe te schrijven, blijkt al dadelijk uit de straks opgegeven getallen van pokkenlijders. Zoo als aangeteekend is, had de sterfte bijna alleen plaats bij hen die aan ware variola geleden hadden, terwijl als bij uitzondering een enkele aan varioloiden gestorven is.

In de door ons waargenomene epidemien bleek het, naar onze meening, vrij duidelijk, dat variola en varioloides aan dezelfde smetstof moesten worden toegeschreven en dus naar den oorsprong dezelfde ziekten waren, ook dan nog als de laatste zich in den ligtsten graad voordeden. Zeer dikwijls immers zagen wij, dat bij de eerste lijders de ziekte-symtomen zoodanig beloop namen, dat zij alle tijdperken van de ware, door de oudere geneesheeren zoo naauwkeurig beschrevene *kinderpokken* volkomen doorliepen, terwijl de daaropvolgende patienten in hetzelfde huisgezin, gevaccineerd zijnde, slechts door een' zeer ligten graad van varioloiden werden aangetast en omgekeerd. Wij noemen hier den ligten graad, omdat wij van deze gewijzigde pokken ook verscheidene wijzigingen hebben aangetroffen, die een meer of minder volkomene ontwikkeling van het ziekteproces schenen aan te duiden.

Het nimmer ontbrekende tijdperk was de uitbottingskoorts, die somwijlen bij de varioloiden niet minder hevig was, dan bij de variola en ook eerst na den derden dag met het regelmatig te voorschijn treden der pokjes ophield, maar hierna kwam het onderscheid meer voor den dag; bij *sommigen* zag men de kleine puistjes eerst schijnbaar een paar dagen grooter worden, en

reeds met den derden of vierden dag zag men op het puistje een klein bruinachtig korstje, dat met een paar dagen afviel, zonder eenige koorts en zonder eenig spoor van lidteeken achter te laten. Bij *anderen* vulden zich deze puistjes den derden en vierden dag eenigzints met een sereus vocht, maar droogden ook den vijfden of zesden dag met een grooter kortsje op; bij *enkelen* bleef de koorts nog wat aanhouden, de pok vulde zich meer met lympha, (die wij echter meenen, dat meer geelachtig van kleur was dan gewoonlijk) tot den 8^en^ of 9^en^ dag, maar dan droogde ook nog deze pok op, zonder dat er weder koorts kwam en er ettervorming in de pok plaats had, en zij reeds den 8^en^ of 9^en^ dag met eene bruine korst bedekt werd. Ook deze verschillende ontwikkelingsgraden van de gewijzigde pokken pleiten voor de indentiteit van beide ziekten.

Een paar malen heb ik bij overigens zeer geringe uitbotting van de varioloide eene zoogenoemde moederpok (mästerpox) in het gezigt gezien, die eene zeer groote puistachtige en etterende pok vormde met vrij wat ontstoken randen, terwijl al de overige pokjes reeds opdroogden, dus ook weder eene overeenkomst met de ware pok, die op identiteit kan wijzen.

Het is niet te ontkennen, dat wij bij goed met koepokstof ingeënte voorwerpen (althans zoo ver wij over de deugdelijkheid der stof konden oordeelen) ook ware variola met een regelmatig beloop hebben opgemerkt, terwijl het van den anderen kant ook waar is, dat wij goedaardige varioloiden gezien hebben bij niet gevaccineerde individu's. Ook deze waarneming zoude naar ons inzien voor de zoo even geuitte meening pleiten.

De eerste maal, dat in onze verslagen melding van de gewijzigde pokken gemaakt wordt, is bij de epidemie van 1819. Slechts waren toen sedert een paar jaren deze wijzigingen van elders medegedeeld en zoo als de oudere geneesheeren hier meenden, vroeger hier niet opgemerkt. [1]) Het schijnt echter wel gebleken te zijn, dat ook deze vorm van de variola bij de oudere schrijvers bekend is geweest. Zoo heeft dr. Hirsch dan ook opgemerkt, dat reeds lang vóór de ontdekking van Jenner pokkenepidemien hebben plaats gehad, die zich door haren zachteren goedaardigen vorm als varioloide kenmerkten, „maar zonder twijfel" zegt hij, „is deze vorm sedert de invoering van de koepokinenting oneindig veelvuldiger geworden en is zij in veel grooter omvang voorgekomen," vandaar dat wij haar dan ook eerst uit de beschrijvingen na dien tijd, goed hebben kunnen leeren kennen. [2])

---

[1]) Hugo, London. medic. and phys. Journal B. XVII, p. 365, 1817. Monro, observat. on the differ. kinds of smallpox. Edinb. 1818. Stieglitz, algem. Literatur Zeitung 1818, III, S. 217. Horn, archiv. Bd. XI. Lairt, Essai sur les anomalies de la variole. Montpell. 1818.

[2]) Hirsch, Histor. geograf. Path. Bd. I, p. 218.

Wij hebben in de verslagen gelezen, dat men vroeger voor regel aannam, dat de pokken hier steeds na zes jaren als epidemie terug keerden, terwijl sommigen zelfs geloofden, dat in andere jaren de ingebragte poklijders gerust konden bezocht worden, zonder dat de ziekte zich dan door besmetting mededeelde. Misschien, om deze stelling te bewijzen, verhaalt van Doeveren, dat hij waargenomen heeft, dat door de, met de doortrekkende bezetting, te Groningen gekomene pokzieke soldaten geen enkele inwoner is besmet geworden. [1]) Dr. S. G. Vogel wijst er op, dat hij een jong mensch van 16 jaren onder behandeling kreeg, die, aan hevige pokken lijdende, van eene reis was terug gekomen, en in aanraking kwam met verscheidene andere personen, zonder dat een van allen pokziek werd. [2]) Verscheidene zulke voorbeelden van regelmatigen terugkeer der pokken in vroeger tijd zouden wij kunnen aanvoeren, die de algemeene overtuiging van de geneesheeren over deze periodiciteit bevestigen. Doch thans blijkt uit onze lijst, dat, althans voor Groningen, deze periodiciteit niet meer bestaat, maar de terugkeer meer onregelmatig en in de laatste jaren veelvuldiger is. Zoo schijnt ook reeds vroeger opgemerkt te zijn, bij de *inenting* van de *kinderpokken*, dat de epidemien na de invoering van deze kunstbewerking wel goedaardiger waren, maar spoediger terug kwamen. [3])

Teregt zegt Hirsch: „Het keerpunt in de geschiedenis der *pokziekte* is gekomen door Jenner's ontdekking van het beveiligend vermogen der *koepok* tegen de *kinderpok* en in dezelfde verhouding, als deze zegenrijke ontdekking bij de volken ingang gevonden heeft, zien wij de pokken extensief en intensief al meer bedwongen, terwijl zij op die punten der aardoppervlakte, waar vooroordeel of onwetenheid zich nog tegen de invoering der vaccine aankanten, of de laauwheid der regeering haar doel verijdelt, nog altoos verderfelijk heerschen en een der hoofdfactoren in de sterftestatistiek der bevolking uitmaken."

Geheel verschillend van deze *gewijzigde kinderpokken* (varioloides) meenen wij de hier bijna ieder jaar voorkomende en in sommige jaren vrij algemeen heerschende *waterpokken* (varicellae) te moeten beschouwen. Ofschoon het niet zoo gemakkelijk is het onderscheid tusschen beide ziekten naauwkeurig te bepalen, wegens de verschillende graden van ontwikkeling bij de even beschrevene ziekten, zoo hebben toch de meeste geneesheeren met ons genoeg verschil opgemerkt om ze van elkander te scheiden. Immers, de *waterpokken*, die wel is waar dikwijls in vorm van uitslag en hevigheid verschillen en soms bij een op-

[1]) Tode, Biblioth. I, 2, pag. 36.

[2]) S. G. Vogel, Handbuch III, p. 7.

[3]) Thyssen, pag. XVI index.

pervlakkig onderzoek zelfs zeer veel op de ware pokken schijnen te gelijken, hebben nimmer dat eigenaardige beloop, dat aan de pokken zoowel, als aan de varioloiden in de eerste tijdperken eigen is. De ware en gewijzigde pok komt niet voor den dag, dan nadat, na de voorboden, minstens drie dagen duidelijk koorts is aanwezig geweest; het uitslag begint daarna bijna constant in het aangezigt en eerst den volgenden dag wordt het op het overige ligchaam van boven naar beneden waargenomen; eenmaal de uitbotting over het geheele ligchaam aanwezig zijnde (gewoonlijk na drie dagen) komen er geene nieuwe pokken meer bij, en bij de ware pokken gaat de vulling van de pok met lympha en de daarop volgende verettering en verkorsting geregeld bij driedaagsche tijdperken door. Bij de waterpokken is er naauwelijks koorts aanwezig, dikwijls zagen wij reeds hier en daar op verschillende gedeelten des ligchaams met eene heldere of troebele vloeistof gevulde pokjes, zonder dat men koorts, ofschoon misschien in zeer ligten graad aanwezig, had bespeurd; somwijlen was de uitbotting van een groot aantal puistjes plotseling, terwijl de patient dienzelfden dag door eene min of meer hevige koortsreactie was overvallen. Na het uitbreken van eenige waterpokjes hield de koorts wel op, maar de uitbotting bleef nog eenige onbepaalde dagen aanhouden, zoodat van tijd tot tijd nieuwe pokjes gevormd werden en de eersten reeds opdroogden, hetwelk gewoonlijk reeds den 4[en] of 5[en] dag geschiedde, terwijl zij zelden of slechts bij uitzondering bij enkelen in verettering overgingen en dan meer den vorm van een eenvoudigen furunkel aannamen. Daarbij komt nog het grootste en belangrijkste verschil, dat deze varicellen zoo goedaardig zijn, dat ons *nimmer* een doodelijk geval is ter ooren gekomen.

Dikwijls en van verschillende zijden is er getwist over de identiteit van deze waterpokken met de gewone pokken, maar hiertegen schijnt ons ook nog, behalve het onderscheid in de symtomen, te pleiten, dat wij, zooals ook anderen, *nimmer* gezien hebben, dat zich uit eene epidemie van waterpokken, ware variolae ontwikkeld hebben, dat zij ook jaren achtereen kunnen voorkomen en voortduren, ofschoon dan altoos in mindere mate, zelfs ook als er ware pokkenepidemie aanwezig is. Sommigen der oudere geneesheeren hebben wel eens verondersteld, dat zij de voorloopers waren van de gewone pokken, maar dat heeft zich hier ook niet bevestigd.

Lang vóór dat de vaccine, zelfs de *oculatie* der *pokken* bekend was, waren door sommige geneesheeren deze pokken reeds opgemerkt en als eene bijzondere soort beschreven. De eerste beschrijving daarvan vinden wij bij Ingrassias en Vidus Vidius in Italie in het midden der 16e eeuw en wat later bij Rivière in Frankrijk, Sennert in Duitschland, Diemerbroek en van Swieten in Holland. Aan Heberden komt de eer toe eene goede diagnose van de in Engeland onder den naam van Chickenpox bekende varicelle

gegeven te hebben. Kort daarna heeft ook Hatté in Frankrijk haar goed beschreven. [1]) Ook Heberden in 1766 en de Haen in 1775 hebben bewezen, dat de varicella geene door de koepok gemodificeerde pok kan zijn, daar zij lang vóór Jenner's ontdekking waargenomen waren en haar beloop even goedaardig was als thans. Desniettegenstaande schijnen andere geneesheeren van meening te zijn, dat het onderscheid tusschen variola, varioloide en varicella niet zoo zeker uitgemaakt is, maar dat dezelfde smetstof alle deze drie vormen kan veroorzaken. Hebra [2]) onder anderen komt tot dit besluit, omdat bij ieder epidemie zoowel gevallen van variola vera als van varioloides en varicella plegen voor te komen. Wat is dan hier, „vraagt hij" het de ziekte veroorzakende contagium? Gevolgelijk moest men het gelijktijdig heerschen van verschillende epidemien, alzoo eene epidemie van varicellen en variola vera met hare modificatie, de varioloide, aannemen; dit zal wel geen ervaren geneesheer in den zin komen, maar er zijn ook positive bewijzen, dat varicellen het oorzakelijk moment van variolen en varioloiden zijn kunnen, zoowel als omgekeerd, dat variolen bij andere individuen varicellen kunnen doen ontstaan, zonder dat eene voorafgegane vaccine daarop invloed konde uitgeoefend hebben."

Ofschoon wij aan de uitspraak van den geleerden Hebra en anderen zeer veel waarde hechten, meenen wij toch uit de geschiedenis van de in deze stad geheerscht hebbende epidemien te moeten veronderstellen, dat er wel degelijk een bepaald onderscheid tusschen het contagium variolosum en varicellosum moet bestaan. Het zal niet noodig zijn hier te wijzen op de handboeken van Vogel, Richter [3]) en de waarnemingen van Thuessink en anderen in het begin dezer eeuw, die van de varicellen een bijzonder afgerond hoofdstuk hebben gemaakt. Een krachtiger bewijs meenen wij te moeten vinden in de waarneming, die ik zeer vele malen heb kunnen maken, dat de kinderen, die aan waterpokken hebben geleden, ook dan, als dit nog voor betrekkelijk korten tijd had plaats gehad, door eene ingestelde vaccinatie goede koepokken kregen, met een regelmatig beloop, hetwelk toch zelden bij voorafgegane ware variolae plaats heeft; dat ook deze aan varicellen

---

[1]) Ingrassias, de humoribus praeter naturam. Neapol 1858. Vidus Vidius, Ars univers. med. Venct. 1596. Rivierius. Methodus curandi febr. Hage comit. 1651. Sennertius de febrib. lib IV, cap. 12. Diemerbroek, Lib. de variol. et morbill. cap. II, p. 273. Van Swieten, Comm. V, p. 10, etc. Haagsche correspond. Societeit, II, bl. 166, etc. S. G. Vogel, l. c. Hirsch, l. c., pag. 218.

[2]) Virchow, Handbuch der Speciellen Pathologie und Therapie, B. III, Lief. 1, pag. 160,

[3]) S. G. Vogel, Handbuch l. c. G. A. Richter, Specielle Therapie, B. II, acute Krankh. II.

geleden hebbende individuen voor de infectie van de ware kinderpokken niet beveiligd zijn.

Zoude het hier ook meer aankomen op eene goede definitie wat men onder waterpokken (varicella) verstaat? Wij erkennen, niet bij alle schrijvers is deze ziekte zoo duidelijk uit hunne beschrijvingen te herkennen, omdat zij, dikwijls te veel specificerende, naar enkele symtomen, misschien wel verschillende ziektevormen, die er niet bij behooren, als species tot een denkbeeldig genus terug brengen en daardoor tot verwarring aanleiding geven.

Vaccine. In het verslag van 1839 komt ons de waarneming voor, dat het geval zich heeft voorgedaan, dat bij deze kleine epidemie van pokken een kind met pokken ter wereld was gekomen, terwijl de *gevaccineerde* moeder was vrij gebleven, hoewel in hare huishouding pokken aanwezig waren. Deze observatie kwam ons belangrijk genoeg voor om haar mede te deelen, ofschoon wij bij oudere schrijvers meer gevallen daarvan gevonden hebben. Zoo verhaalt Burserius [1]) verscheidene voorbeelden van met pokken geboren kinderen, maar geene waarbij de moeder gezond bleef, en hier was het nog wel eene moeder die door de vaccine beschut was. Kan er sterker bewijs voor de vaccine bijgebragt worden? — De *koepokken* verdienen dus wel nog eens door ons bij de geschiedenis der epidemien in deze gemeente herdacht te worden. Haar oorspronkelijk voorkomen bij het rund, haar regelmatig beloop, hare constante vorm en hare afwijkingen bij de minste gelegenheid gevende oorzaken, geven ons het regt haar tot eene bijzondere, maar, wegens haar invloed op de besmetting en het beloop der kinderpokken, eene aan deze ziekte verwante uitslagziekte te noemen. Opmerkelijk is het, dat wij ook bij de vaccine (voornamelijk bij herhaling van de besmetting) eene zelfde symtomenrij kunnen waarnemen, als bij de kinderpokken na oculatie of vaccinatie pleegt opgemerkt te worden. Even als bij de *varioloide* treffen wij ook bij de *vaccinoide* verschillende graden van ontwikkeling aan. Zeer vele honderden heb ik *gehervaccineerd* en telkens de waarneming bevestigd gevonden, die ik eens bij een 140tal weeskinderen van verschillenden leeftijd, door mij gehervaccineerd gemaakt had. Zij was die, zoo als ook reeds straks aangehaald is, dat de koepok bij de herinenting reactie op het individu veroorzaakt, verschillende naar de verschillende vatbaarheid van het voorwerp, welke vatbaarheid gewijzigd wordt door de voorafgegane vaccinatie of doorgestane pokziekte.

1°. Bij 16 van deze hervaccineerden kwam geene reactie; wel jeukte het wondje den eersten dag, maar op den daaropvolgenden was alles verdwenen.

---

[1]) Burserius, Institutiones Medicinac practic. vol II, pag. 155.

2°. Bij 14 zag ik eene geringe reactie in de huid, er vormde zich eene kleine harde verhevenheid, waarop bij sommigen een klein blaasje zigtbaar werd, dat echter na 3 dagen opdroogde en een korstje achterliet; hier was reeds sedert den eersten dag eenige roodheid om de huidwondjes aanwezig geweest.

3°. Bij verreweg het grootste getal zag men na 3 of 4 dagen kleine met helder vocht gevulde pokjes (blaasjes) zonder merkbaar erytheem, welke pokjes reeds op den 7en tot 9en dag geheel opgedroogd en met een mahonyhoutkleurig korstje bedekt waren. [1]).

4°. Bij 15 was een schijnbaar regelmatig pokje zonder veel roosachtigen rand met een helder citroengeel vocht gevuld.

5°. Bij 32 was de pok in een furunculeuse puist veranderd met een hevig in den omtrek ontstoken celleweefsel. Deze uitslag ging soms met vrij wat koorts gepaard en droogde zeer langzaam op (másterpox?)

6°. Bij 6 meisjes van 15—20 jaren werden koepokken opgemerkt, die naar het uiterlijk aanzien niet van de ware regelmatige koepok waren te onderscheiden. Bij eene daarvan was het niet bewezen, dat zij gevaccineerd was, bij eene andere waren de lidteekenen zeer onduidelijk.

Zelden bereikt de koepok bij diegenen, welke aan kinderpokken geleden hebben, hare volkomene ontwikkeling, maar ook bij dezen vinden wij dezelfde trappen van ontwikkeling als bij de vroeger gevaccineerden.

Eene overeenkomst van de verschillende graden van varioloide en vaccinoide is dus volgens deze waarnemingen gemakkelijk te bespeuren, en als dit waar is, dan zoude dit de waarde der vaccine helpen bevestigen.

H. *Mazelen (Morbilli). Valsche Mazelen (Morbilli spurii). Roode hond (Rubeola).*

Misschien is er geen ziekte die minder menschen verschoont dan de mazelen, slechts weinigen toch zijn er, die niet, althans eens in hun leven, aan deze epidemische ziekte geleden hebben.

Met de pokken, waarmede zij in vroeger eeuwen meestal verward schijnen te zijn, waren zij de bij uitnemendheid gevreesde kinderziekte, die bij de schrijvers van die tijden dikwijls onder den naam van de cleyne pest, cleyne pokken voorkomt. [2]) Eerst

[1]) Juist de vorm van de meest voorkomende varioloide.

[2]) Thyssen, pag. 226.

bij de schrijvers in de vorige eeuw vinden wij, althans van ons land, naauwkeurige beschrijvingen van mazelenepidemien. Onder de ziekten, die in deze stad en dit gewest geheerscht hebben en geboekt zijn, heb ik geen melding van mazelen gemaakt gevonden vóór deze eeuw; wel heeft prof. Thom. a Thuessink over de Haagsche epidemien gesproken van 1789, maar daarbij geen gewag gemaakt van zoodanige epidemie ter dezer stede. Desniettemin twijfelen wij niet of zij zullen ook hier even als elders geheerscht hebben. Onze verslagen handelen wel het eerst over *mazelen* in 1816, maar bij Thuessink vinden wij reeds vermeld, dat zij hier in 1811 aanwezig zijn geweest. [1])

In den regel werden in alle onze epidemien bij voorkeur de kinderen aangetast, maar ook in iedere epidemie zagen wij ouderen en zelfs zeer ouden nog mazelenziek worden, die misschien vroeger verschoond gebleven waren. Ofschoon wij over het algemeen kunnen zeggen, dat de mazelen hier gewoonlijk niet kwaadaardig zijn en er in evenredigheid van het groot aantal aangetasten zeer weinig plegen te bezwijken, zoo kunnen wij dit toch niet van alle getuigen. Immers in 1816 werd deze ziekte hier door bijkomende typheuse ongesteldheid zoo kwaadaardig, dat van 2000 lijders 140 overleden. [2]) In 1821 werd het aantal mazelenlijders òf op 3500 òf op 4000 geschat en het aantal daaraan overledenen op 150. [3]) In de andere epidemien hing het groote gevaar meer af van de algemeene catarrhale complicatien en waren, voornamelijk in 1833, 1842 en 1866, de bijkomende longontsteking, croup en hersenvliesontsteking de oorzaak van een grooter getal sterfgevallen, terwijl in 1848, 1855 en 1859 de complicatie van diarrhé en cholera vele mazelenlijders wegraapte.

Bij alle epidemien, die wij gezien hebben, was de besmetting zoo duidelijk aan te wijzen, als bij bijna geen andere ziekte het geval was; meestal kwam een schipper van elders met mazelenzieke kinderen of een bijna hersteld kind van eene reis te huis en deelde de ziekte aan andere huisgenooten mede, die gewoonlijk in het tijdperk der incubatie nog ter school gingen en zoo het zaad op een vruchtbaren bodem bragten, zoodat dan ook binnen kort, gewoonlijk na 14 dagen, een behoorlijk aantal was aangetast. In de eerste plaats werden de kinderen van die eene school ziek, deze deelden het aan een tweede mede en het duurde dan ook niet lang of ook de andere scholen werden besmet, zoodat aan eene beteugeling der ziekte door afzondering niet meer te denken viel. Het is wel opmerkelijk, dat wij deze verschijning bijna

---

[1]) Thuessink, geneesk, waarnemingen. Mazelen 1828.

[2]) C. J. Themmen, Dissertatio Med. inaugur. de epid. morb. Gron. 1817.

[3]) Rapport van de stedel. gen. commissie en A. A. Sebastian, geneesk. bijdragen, 1839.

zeker naar een min of meer bepaald aantal jaren konden terug verwachten, terwijl in de tusschenjaren, hoe dikwijls ook van buiten mazelen ingebragt werden, zich gene mazelen tot epidemie ontwikkelden. Deze opmerking is evenwel niet nieuw; vele, zoowel oude als nieuwere, geneeskundigen hebben haar reeds gemaakt. Prof. Thom. a Thuessink heeft aangeteekend, dat de mazelen te Groningen telkens na vijf jaren plegen terug te komen; volgens de in de bijdrage III opgegevene jaartallen had deze terugkeer vrij regelmatig om de 4 of 4 $^1/_2$ jaar plaats, enkele uitzonderingen konden aan bijkomende omstandigheden toegeschreven worden. De oudere practiserende geneesheeren waren daarvan zoo overtuigd, dat zij met moeite een sporadisch voorkomend mazelengeval daarvoor diagnosticeerden, wanneer dit in de vrije jaren voorviel. Zeer dikwijls heb ik zoodanige sporadische gevallen gezien, afkomstig van andere besmette plaatsen, zonder dat zich de ziekte hier voortplantte. Bij meer epidemien heb ik de verspreiding en het beloop der mazelen nagegaan en meestal kunnen bepalen of de naderende vijand ons zoude bezoeken of niet. Niet ongepast is misschien dit eene voorbeeld uit meerderen. In 1833 hadden de mazelen te Groningen geheerscht. In October 1837 bragt een soldaat, die van 's Hertogenbosch, waar de mazelen waren, met verlof terug keerde, de mazelen mede naar de kleine Harkstede, 1 $^1/_4$ uur van Groningen gelegen; hier verspreidde zich de ziekte, zooals gewoonlijk, eerst langzaam, maar in November en December waren in het naburige, in een zuidoostelijke rigting daarvan gelegen Scharmer toch 113 personen aangetast. In dezelfde rigting werden in Januarij Kolham en Slochteren, maar ook in noordwestelijke rigting Euvelgunne en Hoogebrug, beide een klein half uur van Groningen verwijderd, door de ziekte bezocht. Niettegenstaande deze plaatsen als het ware een voorstad uitmaken en de bewoners dagelijks door hunne bezigheden als melkboeren en veehandelaars in aanhoudende aanraking met de Groningers kwamen, werd toch niemand der ingezetenen besmet. Daarentegen verspreidde zich de ziekte weder meer in eene noordoostelijke rigting van Slochteren naar Schildwolde, Noordbroek, Scheemda en het Oldambt, Winschoten, Zuidbroek en de Veenkolonien, terwijl zij van den anderen kant overging naar ten Boer, Garmerwolde, Noorddijk, en in Mei en Junij de dorpen Bedum, Zuidwolde, Adorp en vervolgens het geheele Hoogeland bezocht. Om dezen tijd wordt een persoon uit Groningen in Bedum ziek, hij ging met de mazelen naar huis te Groningen, herstelde, maar deelde zijne ziekte aan zijne jongere broeders mede, en van dat oogenblik af was de ziekte aanwezig en binnen kort tot eene groote epidemie aangegroeid, ofschoon er een half jaar vroeger veel meer punten van aanraking en veel meer gelegenheid van overbrenging van de besmetting geweest waren, dan thans.

Mayr gelooft niet, dat twee verschillende acute exanthemen, dus ook morbilli en scarlatina, te gelijk in hetzelfde individu

kunnen plaats hebben. [1]) Ook Thuessink [2]) zegt: „dat alle acute uitslagen dit met elkander gemeen hebben, dat zij zeldzaam ten zelfden tijde verschijnen, maar dat zij de eene na den andere volgen en epidemisch worden." Wij hebben hier meermalen gezien, dat er, gedurende het heerschen der *mazelen*, zich ook nog *sporadische* gevallen van *roodvonk* voordeeden, die zich echter niet tot ware epidemie ontwikkelde. Kinkhoest compliceerde zich zeer dikwijls met de mazelen. Ook zagen wij te gelijk pokken en mazelen in deze gemeente aanwezig, maar na de meerdere uitbreiding der mazelen hielden de pokken op. Zeldzaam zijn de voorbeelden, dat twee uitslagziekten, althans de besmetting daarvan, op hetzelfde tijdstip in het ligchaam aanwezig zijn en beide ontwikkeld worden; als dit evenwel geschiedde, hebben wij gezien, dat meestal de meest algemeene het eerst tot ontwikkeling kwam en na afloop daarvan de andere te voorschijn trad. Onder anderen zagen wij daarvan een voorbeeld in de mazelenepidemie van 1833, toen er ook gevallen van roodvonk plaats hadden, bij een jongen van 10 jaren. De ziekte begon met koorts, keelpijn, daags daarop roode tong, roodvonk-uitslag over de geheele huid, kleine snelle pols, zonder catarrh, maar op den derden dag alle catarrhale symtomen der mazelen: hoest, niezen, tranende oogen; de roodheid der huid was verdwenen, doch daarvoor was op den 4^{en} dag een schoon mazelenuitslag voor den dag gekomen, dat regelmatig afliep. Op den negenden dag der ziekte, toen het mazelenuitslag verdwenen was, kwamen er weder koorts met keelpijn, roodheid der huid en tong, met een woord alle verschijnselen van roodvonk, die ook regelmatig afliep en waarop eene ruime afschilfering volgde, als het ware voor beide uitslagziekten in eens. Dit geval staat niet op zich zelf, ook hebben wij dit waargenomen bij kinderen, die gevaccineerd waren, terwijl de besmetting der mazelen reeds had plaats gehad (immers het stadium incubationis duurt gewoonlijk van 10—14 dagen). Bij dezen kwam de koepok, zoo de inenting in de eerste dagen geschied was, voor den dag en volgde regelmatig haren loop; desniettegenstaande ontwikkelden zich de catarrhale symtomen der mazelen en het uitslag der mazelen kwam daarna voor den dag; dit geschiedde echter meestal wanneer de koepok zoover gevorderd was, dat zij den 8^{en} of 9^{en} dag na de inenting bereikt had. Prof. Thuessink zag bij een kind, met pokstof ingeent, het inentingswondje blijven staan, daarop kwamen catarrhale toevallen en mazelen, die regelmatig afliepen, waarna de inentingswondjes weder ontstoken werden, eruptiekoorts ontstond en de pokken voor den dag kwamen, die geregeld afliepen. Daarvan vindt men

---

[1]) Virchow, Handbuch der Speciellen Pathologie und Therapie. B. III, Lief. 1.

[2]) Geneek. waarn. Mazelen, pag. 58 en v.v.

ook voorbeelden bij Monfalcon, Cruikshank, Authenrieth, Roux [1]) Sebastian [2]) en anderen.

Niet alleen, blijkt het deze en andere waarnemingen, dat de smetstoffen van verschillende uitslagziekten te gelijk in hetzelfde ligchaam kunnen bestaan en vegeteren, maar men mag ook daaruit aannemen, dat er wel degelijk een karakteristiek onderscheid tusschen de smetstoffen van de verschillende uitslagziekten bestaat.

In de verslagen wordt melding gemaakt van rubeola-epidemien in 1842, 1850, 1861 en 62. Het is moeijelijk te bepalen, of onder dezen naam wel altoos dezelfde ziektevorm bedoeld is, althans de vele gevallen, die mij daarvan voorgekomen zijn, waren zoo verschillend, dan eens meer op mazelen, dan op roodvonk gelijkende, dat ik daaraan niet gaarne een vast karakter of naam zoude durven geven. Zooals bekend is, noemen sommigen, Richter, Thuessink, de rubeola (Rötheln) eene ziekte tusschen de mazelen en roodvonk in, waarbij meestal de catarrhale symtomen der mazelen of de keelpijn en snelle pols van de roodvonk ontbreken. Gewoonlijk wordt in deze stad aan de zeer ligte gevallen van roodvonk den naam van *roode hond* gegeven, en ook deze voor rubeola soms opgegeven. Zeker ten onregte, als de rubeola werkelijk eene bijzondere ziekte uitmaakt. Wij zouden deze dus liever als varieteiten van een van beide ziekten willen beschouwen, zoo lang wij niet meer bepaalde kenmerken van haar kunnen opgeven.

In enkele verslagen treffen wij de uitdrukking *valsche mazelen* aan, die misschien ook hiertoe moeten gerekend worden, waartoe wij te eerder besluiten, omdat zij, niet weder genoemd worden na den dood van den geleerden Nestor der Groninger practici dr. N. Oudeman, die in de verhandeling van prof. Thuessink eene zeer naauwkeurige beschrijving van deze mazelen gegeven heeft. Vermits deze ziekte wel degelijk volgens die beschrijving tot de hier geheerscht hebbende epidemien behoort, zal een korte herinnering van haar hier niet geheel mogen ontbreken. De heer Oudeman meent, dat deze ziekte deze stad meestal om de 10 of 11 jaar bezoekt; zij was zeer algemeen in 1811 en 1822. „Na eene ligte koorts, kwamen kleine ligtroode of purperkleurige vlekjes te voorschijn van eenen onregelmatigen vorm, niet verheven boven de huid, niet ruw op het aanvoelen, deze vlekken stonden drie of vier dagen en verdwenen zonder opvolgende afschilfering. Van de aan mazelen eigene catarrhale toevallen, als hoesten, niezen enz., zag men bijna niets, behalve als er toevallig tevens verkoudheid bij plaats had. Men zag noch pijn in de keel, noch hoogroode tong, in roodvonk zoo gemeen enz. Zij die vroeger

[1]) Roux, Dict. de Scienc. med. in verbo.

[2]) Sebastian, geneesk. bijdragen.

mazelen gehad hebben, worden door de valsche mazelen niet verschoond, evenmin als de door deze aangetaste van de daarna heerschende ware mazelen vrij plegen te blijven." S. G. Vogel, [1]) G. Schmalz, [2]) Metzger [3]) en anderen beschrijven de valsche mazelen. [4])

I. *Roodvonk (Scarlatina).*

Uit de geschiedenis der uitslagziekten, zoo als wij die bij de ouden beschreven vinden, blijkt ons genoeg de moeijelijkheid om haar goed te diagnosticeren, daar ook diegene, welke wij thans voldoende van elkander onderscheiden en bepaald meenen te kennen, in de beschrijvingen maar al te dikwijls onder elkander verward voorkomen. De beroemde A. de Haen was de eerste, die eene goede beschrijving gaf van eene epidemie van de roodvonk, in den Haag 1748. [5]) Themmen beschreef voor het eerst eene epidemie te Groningen van 1785 en 86. [6]) Na dien tijd bezitten wij van dr. A. O. H. Tellegen observationes de scarlatina in 1804 en eene verhandeling van prof. E. J. Thom. a Thuessink over de roodvonk in Groningen van 1804 tot 1805. [7]) G. T. van Slooten gaf in 1822 eene verhandeling over de scarlatina. [8])

Onder de acute uitslagziekten is de eigenlijke roodvonk (scarlatina) voor eene der gevaarlijkste te houden. Gelukkig dat zij zich gewoonlijk niet zoo als de mazelen aan een zoo groot aantal voorwerpen mededeelt, zoodat zij, voornamelijk in de laatste jaren hier ter plaatse, bijna sporadisch konde genoemd worden. Zoo noemt dan ook de verslaggever alleen de roodvonk van de jaren 1824, 1840, 1855 en 1862 epidemisch, niettegenstaande ook in 1826 en 27 de roodvonk geheerscht heeft. Zoo als wij uit de waarnemingen van dr. Tellegen en prof. Thuessink kunnen vernemen, heeft zij hier ook in 1804 geheerscht. Behalve in deze genoemde jaren trof men in bijna ieder jaar enkele gevallen aan, zonder dat meerderen besmet werden. In vele van de laatste jaren was de ziekte zoo

---

1) Vogel, Handbuch. III, p. 227.
2) Schmaltz, Diagnostische Tabellen, 3 Aufl. p. 2033.
3) Metzger, Med. vermischte Schrift. II, S. 167.
4) Thuessink, Waarnem. Mazel. p. 101 en vv.
5) Thes. Hist. febr. dix. p. 25.
6) Historia epidem. scarlat. Groning. 1785 en 86.
7) Geneesk. waarnemingen. Roodvonk, Gron. 1816.
8) Dissertatio dc scarlatina. Gron. 1822.

goedaardig, dat er bij velen niet eens geneeskundige hulp vereischt of gevraagd werd. — Ook bij deze goedaardige epidemien deeden zich telkens toch verscheidene gevallen voor, die de gevaarlijkheid der ziekte aantoonden, hetzij in het tijdperk der uitbotting van het uitslag, hetzij door hevige verschijnselen van keel- en bijzonder hersenontsteking gedurende den bloei, welke aandoeningen somwijlen spoedig en onverwacht den dood ten gevolge hadden, hetzij in het tijdperk der afschilfering door waterzucht, nier- of hartziekte. Boosaardig was de epidemie van 1804 door complicatie met gal- en zenuwkoorts. In 1822 en 24 was de keelontsteking het meest gevreesde symtome. In 1840 zag men behalve de catarrhale keelontsteking, die soms gangraeneus werd, vele hersenaandoeningen (encephalitis.). Niettegenstaande deze gevaarlijkheid van de roodvonk in sommige gevallen, heeft zij als epidemie toch nimmer eene zoodanige hoogte bereikt, dat zij eenen aanmerkelijken invloed op het sterftecijfer heeft uitgeoefend. Alleen in 1862 klom het getal sterfgevallen tot 904; maar toen zijn ook nog eenige personen aan diphtherine overleden.

Van pokken en mazelen hebben wij opgemerkt, dat zij althans min of meer na bepaalde tijdruimten terugkwamen. Van de roodvonk is dit niet bekend, zij schijnt zich, evenals de typhus, door hare eigenaardige besmetting alleen voort te planten, en daaraan zal het toe te schrijven zijn, dat zelden deze stad geheel van haar vrij is. Hieruit zoude men mogen besluiten, dat de vatbaarheid voor de roodvonk bij de meeste menschen veel minder is, dan voor de mazelen; zij heeft zich hier dan ook niet, zoo als deze, bij voorkeur als eene kinderziekte vertoond, maar ieder leeftijd schijnt even vatbaar voor haar te zijn; men meent echter dat meer vrouwen dan mannen aangetast zijn geworden. De roodvonk is verscheidene malen in hetzelfde jaar met andere epidemische ziekten gezien, zoodat zij als het ware eene tusschenloopende ziekte was, die evenwel geen enkel maal als hoofdepidemie kon beschouwd worden; bij de mazelen hebben wij gezien, dat zij te gelijk in hetzelfde voorwerp is voorgekomen. Van vaccine en roodvonk zijn meer gevallen van dien aard bekend; alsdan gingen beide uitslagziekten haren gang als de koepok reeds ontwikkeld was, of de koepok bleef stilstaan, als de roodvonk voor den 4en dag der inenting aanwezig was, en op de inentingswondjes begonnen zich de koepokpunten te vertoonen na den 7en of 8en dag der scarlatina. Het gelijktijdig aanwezig zijn in hetzelfde voorwerp van kinderpokken of varioloiden met deze ziekte hebben wij niet duidelijk waargenomen, ofschoon prof. A. A. Sebastian verscheidene gevallen van Berkum, Spadofora, Ratter, Glehn en Hufeland verhaalt. [1]) Dikwijls daarentegen hebben wij gezien en

[1]) A. A. Sebastian, Geneeskundige bijdragen.

wel voornamelijk bij varioloiden, dat de geheele huid, twee of drie dagen voor het te voorschijn treden der varioloiden, als het ware een schoon roodvonkuitslag vertoonde, daarna echter kwamen de variola stippen voor den dag en de roodheid der huid verdween met vermindering van koorts, waarop de varioloiden haar beloop zoo als gewoonlijk vervolgden. Gemakkelijk zoude, bij een vermoeden van roodvonk, dit erytheem der huid voor haar kunnen gehouden worden, althans dan, wanneer door eene toevallige catarrhale complicatie te gelijk keelpijn of dergelijke symtomen aanwezig waren. Deze meening schijnt ook Mayr toegedaan te zijn, als hij zegt: „Ein gleichzeitiges Nebeneinanderstehen der Scarlatina mit Masern oder Blattern an ein und demzelben Individuum ist nach dem Begriffe, den man sich von einem, aus einen specifischen Bluterkrankung hervorgehenden Erkrankungsprocess macht, nicht erklärlich, und es mögen sich die von Schriftstellern angeführter Curiositäten, entweder auf Blattern in Verbindung mit einem vorausgehenden Erythem oder auf eine Scarlatina variegata beziehen." [1])

Alhoewel wij in het geheel niet van plan zijn, evenmin hier als bij de andere door ons behandelde epidemien, de ziekte zelve te beschrijven, meenen wij toch op een paar belangrijke naziekten te mogen opmerkzaam maken, die wij bij sommige roodvonklijders hebben opgemerkt. Wij noemen in de 1e plaats de *Neuszweer (Ozaena)*, die gelukkig zeldzaam, maar als zij plaats heeft, gewoonlijk, na de eerste acht dagen van de roodvonkziekte gezien wordt. Slechts in sommige epidemien, zooals in 1827 en 1840, zijn ons daarvan gevallen voorgekomen, waarbij eene overvloedige kwalijkriekende etter (ichor) uit de neus ontlast werd, met zwelling der slijmvliezen van neus en keelholte; somwijlen kwam daar eene soortgelijke oorvloeijing bij. In het verder beloop der ziekte werden veelal beenstukjes van de neus en gehemelte-beenderen ontlast, en indien de patient niet bezweek, hetwelk bijna altoos geschiedde, werd het gelaat meestal misvormd. Ofschoon deze ziekte hier niet zoo zeldzaam was, schijnt zij toch door sommigen minder dikwijls gezien te zijn. Althans de geleerde Hufeland verhaalt een zoodanig *zeldzaam* geval, hetwelk hij toeschreef aan gebrek aan behoorlijke geneeskundige behandeling, omdat „men mogelijk alle deze treurige gevolgen door een braakmiddel en behoorlijke purgeermiddelen had kunnen voorkomen". [2]) Belangrijk kwam ons in dit geval voor „de stijfheid der onderste ledematen, zoodat zij niet anders dan met moeite en krom konde gaan." Deze laatste verschijnselen zouden ons al ligtelijk doen veronderstellen, dat er hier eene diphtheritische keelziekte aanwezig was geweest, en daarom juist zijn wij op deze naziekte terug gekomen, dewijl zij ons, bij nadere beschou-

[1]) Virchow, Handbuch der spec. Pathologie und Therapie. B. III, S. 119.

[2]) Thuessink, waarnemingen. Roodvonk.

wing, genoeg van de eigenaardige diphtheritische aandoening van deze deelen schijnt te verschillen. Immers bij deze beschrijving ontbreekt de zoo duidelijke karakteristike diphtheritische vlek op eenig deel van het slijmvlies der neus of keelholte; wel hebben wij bij de diphtheritis soortgelijke purulente verzweeringen van neus-, keel- en oorholte gezien, doch deze waren niet de eerste of voornaamste symtomen der boosaardige keelziekte. Bij de roodvonkepidemie van 1862 zijn ons evenwel enkele gevallen voorgekomen, die wij wel degelijk tot de angina diphtheritica meenen te moeten terug brengen.

De tweede ziekte, die wij bij sommige epidemien zeer dikwijls, bij andere veel zeldzamer, waarnemen, is de *waterzucht* na roodvonk. Wij zagen deze waterzucht, in de meeste gevallen huidwaterzucht (anasara), zoowel na de ligte gevallen van roodvonk als bij de ergere ziekte ontstaan, misschien bij de eerste meermalen dan bij de laatste, maar ook niet minder bij hen, die naauwkeurig behandeld en voornamelijk voor zoogenoemde koudevatting bewaard waren, als bij degene, welke zich aan deze hadden blootgesteld en zelfs scheen zij in sommige epidemien meer zeldzaam te zijn bij diegenen, welke, zonder acht te geven op de voorgeschrevene voorzorgsmaatregelen, zich gedurende de ziekte aan weer en wind buitenshuis hadden gewaagd. Hoe dikwijls ook deze waterzucht na roodvonk voorkomt, zoodat zij zelfs door velen voor een tijdperk van roodvonk gehouden wordt, zoo blijft het toch moeijelijk de oorzaak van dit verschijnsel te verklaren. Van hetzelfde gevoelen schijnt ook Mayr [1]) te zijn, als hij verklaart, „dat het over het algemeen niet mogelijk is, zelfs niet bij benadering, de toestanden op te geven, onder welke waterzucht na roodvonk verschijnt; daar zelfs, onder gelijke omstandigheden, iedere epidemie hare bijzondere eigenaardigheden heeft, zoo zelfs, dat terwijl bij sommige epidemien hydrops een zeldzaamheid is, zij bij andere epidemien bijna bij ieder roodvonkzieke opgemerkt wordt, zonder dat men noch in het jaargetijde, noch in het weder, de barometer- of thermometerstand, noch in de rigting der wind of in andere kosmische of tellurische invloeden, noch in de behandeling of verpleging der zieken daarvoor eene genoegzame reden kan aangeven.”

Onwillekeurig dringt zich daarom de vraag bij ons op, welke zijn dan de oorzaken, die noodzakelijk zijn om waterzucht na de roodvonk te doen ontstaan? Onze voorgangers zochten haar eenvoudig in eene onvolkomene ontwikkeling van het exantheem of in koudevatting en het daardoor veroorzaakt zoogenoemd terug drijven van het uitslag of het uitblijven van het kritisch zweet of onnaauwkeurige huidcultuur. Zorgvuldige opmerkingen hebben evenwel, zoowel bij kinderen als volwassenen, geleerd, dat geene van deze aetiólogische momenten het ontstaan der waterzucht kunnen verklaren; omdat

---

[1]) Virchow, t. a. p. p. 133.

1°. de meerdere of mindere intensiteit van de roodheid der huid evenmin een gunstig als ongunstig symtoom is te beschouwen en met de opvolgende waterzucht in geen het minste verband staat;

2°. wij hetzelfde kunnen zeggen van de afschilfering der huid;

3°. de zoogenoemde koudevatting, verkoeling, die onder alle schadelijke invloeden het meest beschuldigd wordt, hier ook niet in aanmerking kan komen. Dikwijls toch wordt waterzucht gezien zonder dat deze oorzaken aanwezig konden zijn. Dikwijls heeft men gezien, dat noch de nadeeligste weersgesteldheid, noch een verkoelende leefregel der patienten in staat waren waterzucht na roodvonk te veroorzaken. Kinderen met hevige roodvonk bezochten in den winter de school, liepen op de straat gedurende het geheel beloop der roodvonk en geen van deze kreeg hydrops, terwijl wel verpleegde, naar de kunst behandelde, in bed en kamer opgeslotene kinderen hydropisch werden en verloren gingen. Zoo verklaart zich ook de thans veel in gebruik zijnde verkoelende behandeling en vooral de gelukkige resultaten, bij de behandeling van roodvonk, door Priessnitz in Graefenberg verkregen, niet slechts door koude wasschingen en begietingen, maar ook door het blootstellen aan de lucht zonder vrees voor verkoeling.

4°. Van terugtreden van het eens afgezonderde zweet kan wel geen sprake zijn, daar dit evenmin als de eens afgezonderde urine weder kan opgenomen worden.

5°. Dezelfde verklaring zoude men op het terugdrijven van het roodvonk-*uitslag* kunnen toepassen Wij hebben den weinigen invloed van het meerdere of mindere intensive van het uitslag leeren kennen als van geen beteekenis op de meerdere of mindere goedaardigheid van de ziekte en ook op het te voorschijn treden van den hydrops. Het verdwijnen van het uitslag gaat wel eens met verergering der ziekte-verschijnselen gepaard, doch deze gevaarlijke symtomen zijn even zoowel als de waterzucht reeds het gevolg van eene andere ziekte-oorzaak, waardoor een algemeene anaemische toestand en collapsus zijn te weeg gebragt. [1])

De ondervinding van latere tijden, wijst bij vele chronische waterzuchten eiwit in de afgescheidene urine (albuminurie) aan. Zoo werd dan ook de albuminurie, zelfs de nierziekte van Bright bij de waterzuchtigen na roodvonk gevonden; deze ziekte leerde men hierdoor meer en beter kennen, maar de oorzaak van de nieraandoening en eiwitvorming bleef nog onbewezen. De door Behrend voorgedragene theorie, die voornamelijk op de afscheidingsfunctie van de huid en nieren gegrond is, heeft veel aannemelijks, maar zij verklaart, naar onze meening, niet genoeg, omdat wij gezien hebben, dat noch de meerdere of mindere roodheid, noch de algemeenheid van het uitslag, noch het ontvellen eenen merkbaren

---

[1]) Virchow. p. 134.

invloed op het meer of minder voorkomen der waterzucht na roodvonk heeft uitgeoefend.

Ik heb gemeend deze beide naziekten eenigzints breedvoeriger te moeten vermelden, omdat zij mij voorkomen, althans de laatste, uitsluitend tot de *roodvonk* (scarlatina) te behooren. Bij geene van de epidemien van mazelen heb ik bij een enkel patient, aan ware mazelen lijdende, deze naziekten gezien. In de verhandeling van den heer Busch Geertsema [1]) vinden wij wel een geval beschreven van coryza scarlatinosa, die zich tegelijk met mazelen-uitslag zoude vertoond hebben, maar, zoo als wij bij de behandeling van de mazelen zagen, ook in dat jaar waren er roodvonklijders, zoodat hier gemakkelijk eene verwisseling van mazelen met roodvonk of spoedige opvolging van beide ziekten kan hebben plaats gehad. De beschrijving van het ziektegeval is niet zoo volledig, dat hieruit een of ander duidelijk blijkt, maar het schijnt aangehaald te zijn, om de affiniteit van mazelen en roodvonk te bewijzen, of om beide ziekten tot een species terug te brengen. Wij zagen nimmer bij ware morbili noch hydrops, noch deze booze coryza, en wij hebben ze ook nergens in de verslagen opgeteekend gevonden.

K. *Boosaardige Keelziekte (Diphtheritis.)*

Deze in de laatste tien jaren zich *weder* meer algemeen vertoond en vele plaatsen in ons land vrij hevig geteisterd hebbende ziekte, die de strengste zorg der hooge regeering vereischte, heeft, gelukkig tot nog toe, zich in deze gemeente slechts bij enkelen bepaald. Voor het eerst zijn er in 1860 enkele gevallen van deze ziekte aan de plaatselijke geneeskundige commissie opgegeven, daarna kwamen er in 1861 en 62 eenige meerdere gevallen voor. Sporadisch zag men in de volgende jaren nog wel ligte gevallen, doch zonder dat zij eenigen merkbaren invloed op het sterftecijfer uitoefenden. Onze waarnemingen daarover kunnen dan ook, in vergelijking met andere plaatsen, slechts gering zijn. Van vroegeren tijd weten wij niet, dat zij in deze gemeente is waargenomen, althans wij hebben ze niet opgeteekend gevonden. Onder mijne aanteekeningen van 1830 vond ik melding gemaakt van een jongetje van 10 jaren in de kostersgang, overleden aan diphtheritis; zoo ik mij niet vergis, had een tweede kind soortgelijke ziekte. In dezelfde straat verloor ik in 1856 een kind aan angina diphtherica. Het is wel vreemd, dat wij bij de Hollandsche geneesheeren van vroegeren tijd nimmer eene beschrijving van deze ziekte aantreffen, ofschoon Bretonneau [2]) verhaalt, dat zij reeds

[1]) M. Busch Geertsema, specimen medic. inaug. de affinitate morbillorum cum scarlatina. Gron. 1843.

[2]) Traité de la Diphtherite 1826.

in 1337 in Holland is gezien, zoodat zij voor ons land zeker geen nieuwe ziekte kan genoemd worden. Koningin Hortense zoude van 1808—1810 vele maanden aan de gevolgen van de diphtherina geleden hebben. De keizerin der Franschen Josephine en de groote Washington zijn, volgens hem, aan deze keelziekte overleden. Onze eerste naauwkeurige kennis van de diphtheritis hebben wij eigenlijk door het even genoemde werk van Bretonneau verkregen; spoedig daarna hebben Trousseau, Guerrant en verscheidene andere Fransche geleerden over epidemien in Tours, Blois, Orleans, Paris en Boulogne zeer goede werken geschreven. [1])

In 1858, in het voorjaar, vertoonde zich eene *boosaardige keelziekte* in het naburige Westerbroek, een op lagen veengrond gelegen en met veel water omgeven boschrijk dorp. Deze ziekte bleek al spoedig de gevreesde *diphtheritis faucium* te zijn. Daar maakte zij in evenredigheid van de bevolking reeds vrij wat slagtoffers; in het volgende jaar, 1859, woedde zij meer op de kleistreken van Noorddijk en vooral te Bedum en Zuidwolde. In de stad Groningen kwamen in dit laatste jaar slechts drie gevallen voor, een in het begin van het jaar en de beide anderen in October; van twee van deze gevallen was bekend, dat zij van buiten, van Bedum, waren ingebragt; in 1860 evenwel werd dit getal grooter. Aan de plaatselijke commissie zijn door de geneesheeren 45 ziektegevallen en 20 sterfgevallen aan deze ziekte opgegeven. In 1861 was het getal weder grooter. Nadat, gedurende het geheele jaar, reeds van tijd tot tijd een enkel sporadisch geval was voorgekomen, breidde de ziekte zich in het noord en noordwestelijk gedeelte der stad uit, voornamelijk onder de kinderen van eene bijzondere school, zoodat ons dan ook over dit jaar 30 sterfgevallen aan deze keelziekte zijn bekend geworden. In 1862 werden van tijd tot tijd enkele gevallen, meestal bij lijders van buiten ingebragt, gezien; het geheel getal der in 1862 daaraan overledenen bedroeg slechts 5. Na dien tijd is de dipthherite hier niet anders dan sporadisch gezien, zoodat de gemeente Groningen dusverre van deze booze ziekte betrekkelijk zeer weinig heeft geleden, terwijl zij op zoo vele plaatsen van de provincie en voornamelijk in het naburig Drenthe een tal slagtoffers geëischt heeft.

Onze waarnemingen over de keelziekte zijn dan ook betrekkelijk zeer weinige, zij komen geheel overeen met die, welke op andere plaatsen in ons land zijn waargenomen en beschreven. Wij hebben opgemerkt, dat zij in de provincie wel eerst de veen- en zandstreken bezocht, maar ook de kleibewoners niet verschoonde. Vele gemeenten op klei- en zavelgronden zijn aangetast geweest, en ook op deze hebben wij boosaardige ziektegevallen gezien. Na dezen

[1]) Dr. Kohnemar, 's Hage in Ostfriesland, 1862, ueber diphtheritis etc.

eersten aanval schijnt de ziekte op deze gronden meer sporadisch te zijn geworden en zeldzamer, terwijl zij op de hoogere zandgronden van het Goorecht en het naburig Drenthe in de laatste jaren veel meer en epidemisch werd gezien. In de stad heeft zij zich, voornamelijk bij haar eerste verschijning, bepaald tot de voorsteden en wel het meest aan den oostkant, naderhand kwamen er meer gevallen in de stad voor. Geen stand, sexe of ouderdom scheen bijzonder verschoond te blijven, ofschoon het getal schoolgaande kinderen, uit den aard der zaak, het grootst was. Duidelijk bleek de besmettelijkheid vooral ook in 1861, toen zij zich bijna alleen bij kinderen van dezelfde school bepaalde. Vochtige kleine lage woningen schenen haar te voorschijn treden en boosaardigheid te bevorderen, maar ook in de droogste zindelijkste woningen hebben wij haar aangetroffen. Bijzondere betrekking tot tusschenpoozende koorts of overeenkomst, hetzij in voorkomen op de door koorts bijzonder bezochte plaatsen, hetzij bij aan de koorts nog sukkelende lijders, hebben wij niet kunnen ontdekken, ofschoon de koortslijder, eenmaal door haar aangetast zijnde, in den regel heviger en gevaarlijker ziek werd dan de anderen. Daar ook deed het koortszout weder de heerlijkste diensten.

De verschijnselen waren hier dezelfde als overal, misschien wel dat zij in deze gemeente in den regel niet zoo boosaardig waren, als te lande, doch wij hebben ook hier hevige, spoedig afloopende, gevallen gezien en anderen, die groote verwoestingen in de weeke deelen aanrigteden. Een enkel maal is hier gezien, dat de patient, naauwelijks op zijn toestand lettende, wegens de weinige pijnlijkheid der aandoening in de keel, voor het eerst geneeskundige hulp inriep, toen ongemerkt de ziekte zoo ver gevorderd was, dat hij reeds den volgenden dag onder teekenen van longverlamming bezweek. Tweemalen hebben wij aangetroffen, zooals ook door Engelsche en Fransche auteurs opgemerkt is, dat zich het diphtheritische exsudaat op een wondje, door koude (perniones) veroorzaakt, aan het been plaatste en daar oorzaak van den dood der lijders werd, zonder andere verschijnselen dan het telkens terugkeeren van het diphtheritische proces op de wond en een schielijk krachtsverlies van de zich overigens weinig ziek voelende lijders.

De paralyse is hier even dikwijls na de allerligste als na de hevige gevallen waargenomen. Ofschoon de ziekte op sommige plaatsen boosaardiger is geweest, dan hier ter stede, is het getal sterfgevallen betrekkelijk nog steeds groot, zooals blijkt uit de opgave van 1860, in welk jaar bijna de helft van de zieken is overleden. Van de andere jaren zijn de opgaven minder naauwkeurig.

L. *Kinkhoest (Tussis convulsiva.)*

Ofschoon wij bijna in ieder jaar in deze stad lijders aan kinkhoest te behandelen hebben, zoo zijn er toch enkele jaren door de geneeskundige commissie genoemd, waarin de ziekte meer dan gewoonlijk en dus epidemisch voorkwam. Dit zijn de jaren 1827, bij de toen heerschende mazelenepidemie, 1838, toen er 18 sterfgevallen aan de kinkhoest zijn opgegeven, 1841 en 1847 weer bij mazelenepidemie, 1855, 1859 en 1860. In al die jaren heerschten er ook andere epidemien, zooals koorts, mazelen, diarrhoea enz., met welke de kinkhoest zich gewoonlijk compliceerde en het gevaar vergrootte. Zelden toch is de kinkhoest op zich zelf gevaarlijk en het getal van aan eenvoudige kinkhoest overledenen is in den regel zeer gering. Onder de 18 in 1838 opgegevene gevallen, was slechts één aan eenvoudige kinkhoest. Dezelfde evenredigheid kunnen wij bij de overige epidemien aannemen. Zooals Burserius, Thuessink en Sebastian [1]) aangemerkt hebben, ondervonden wij ook hier, dat mazelen en kinkhoest dikwijls gelijktijdig heerschen, of elkander opvolgen. Gelijk wij reeds boven opmerkten, worden bijna in ieder jaar genoeg gevallen van deze laatste waargenomen en het kan dus alleen van het grooter of kleiner getal lijders afhangen, of men haar al of niet epidemisch noemt. Het is daarom moeijelijk te bepalen, welke betrekking er tusschen deze beide ziekten bestaat; omdat wij dan ook hetzelfde van andere ziekten, zooals koortsen in 1827, 1859 en 1860, en typhus en cholera in 1855, zouden moeten veronderstellen. Ruim zoo zeker is het, dat de algemeene cattarrhale dispositie en de haar bevorderende weersgesteldheid en jaargetijden, eenen grooten invloed op het te voorschijn treden en verbreiden der kinkhoest hebben. Het is wel opmerkelijk, dat wij niet voor 1826 in onze verslagen melding van kinkhoest vinden gemaakt, ofschoon wij desniettemin volgens Thuessink, Thyssen en anderen, mogen besluiten, dat zij ook hier, evenals in andere steden en plaatsen van ons vaderland, zal geheerscht hebben. [2])

M. *Kraamvrouwenkoorts (Febris puerperalis.)*

Ons blijft nog over de mededeeling van enkele opmerkingen betreffende de epidemische ziekte op gynaecologisch gebied, die onze

[1]) Burserius, Institutiones medicin. Thuessink, Geneesk. waarn. mazelen. Sebastian, Geneesk. waarn.

[2]) De vroeger aangehaalde werken.

stad ook niet geheel verschoond heeft. In geen opzigt staat Groningen gedurende deze laatste halve eeuw op een gunstiger standpunt, dan ten opzigte van ziekten der barenden en kraamvrouwen. Daarom wordt de ongelukkige afloop van eene bevalling hier als iets bijzonders beschouwd en de dood van eene kraamvrouw maakt, om hare zeldzaamheid, bij de bevolking een diepen, bijzonder weemoedigen indruk. Tegennatuurlijke geboorten komen hier even als elders voor, maar naar mijne ondervinding en de mij door de vroedvrouwen gegevene mededeelingen zeldzamer dan in de meeste andere steden. Groote levensgevaarlijke kunstbewerkingen waren zoo zeldzaam, dat daarvan in de verslagen nagenoeg geen gewag is gemaakt. Slechts eens is gedurende deze halve eeuw, *in deze stad*, zoover ik weet, de keizersnede verrigt; groote gebreken van de harde deelen zijn hier zeldzaam, hoewel wij moeten erkennen, dat in de laatste jaren het getal van kunstmatige verlossingen, voornamelijk ten gevolge van ziekelijke bekkens, schijnt vermeerderd te zijn. Ook zijn de ziekten der kraamvrouwen hier niet dikwijls epidemisch; slechts tweemaal vinden wij in de verslagen melding gemaakt van *kraamvrouwenkoorts*, in 1845 en 1853; zij worden genaamd twee kleine maar boosaardige epidemien. Van de eerste dezer epidemien lezen wij in het verslag over 1845, dat in Julij en Augustus 15 kraamvrouwen werden weggerukt, terwijl het geheel getal aangetasten weinig meer dan twintig kan bedragen hebben.

Onverwacht werd deze ziekte onder den vorm van *baarmoederontsteking* (metritis) het eerst gezien bij eene kraamvrouw, die na eene vorige bevalling aan metritis, met opvolgende witte beenzwelling (phlegmasia alba dolens), geleden had, waarbij men dus nog geenen epidemischen invloed konde vermoeden, omdat zij tot dusdanige ziekte scheen voorbeschikt te zijn. Reeds na weinige dagen werden een paar gevallen van kraamvrouwenkoorts bekend en binnen zes weken hadden alle gevallen plaats gehad. De verschijnselen der ziekte waren wel verschillende, maar bij de meesten was *baarmoeder* en *buikvliesontsteking* (metroperitonitis) aanwezig; bij anderen was de *hersenontsteking* (encephalitis) het meest geprononceerde symtome, ook *manie* was eenmaal het gevolg, bij velen *ingewandontsteking* (enteritis) en bij degene, die langer leefden, diarrhoea puerperalis, of aderontsteking van de arteria cruralis of plegmasia alba dolens. De ziekte maakte haren eersten aanval van den 2^{en} tot den 4^{en} dag, hare duur was van 3 tot 14 dagen. In het verslag over 1853 vinden wij over de epidemie hoofdzakelijk het volgende opgeteekend: [1]) „Ongelukkig, dat wij in het eerste vierendeel van het jaar eene epidemische ziekte ter

---

[1]) De voornaamste inhoud hiervan is ook reeds in de aanteekeningen opgenomen, maar wij meenden den lezer geen ondienst te doen, deze mededeeling, om de meerdere volledigheid, hier nog in te lasschen.

behandeling kregen, die wel is waar, een zeer klein getal menschen aantastte, maar in boosaardigheid en doodelijkheid de gevreesde cholera overtrof en daarbij dit ongeluk met zich sleepte, dat zij de vrouw op het gewigtigste tijdperk van haar leven ten grave deed dalen. Wij bedoelen de *kraamvrouwenkoorts*. Van de 18 gevallen van deze ziekte, welke in Januarij, Februarij en Maart voorvielen en ter onzer kennis zijn gekomen (enkele ligte gevallen van ontsteking bij kraamvrouwen, die er ook plaats hadden, niet medegerekend) stierven er 12; eene uitkomst, die zelf bij de cholera ongunstig mag genoemd worden. De ziekte leverde dezelfde verschijnselen op als die in 1845 hier ter stede is waargenomen. Zij begon dikwijls onverwachts bij overigens gezonde kraamvrouwen reeds den 2en of 3en dag na de bevalling met eenen koortsaanval. Hare duur was van 2 tot 8 dagen, soms 3 of 4 weken, wanneer zij toch nog wel doodelijk afliep. — Zij scheen te bestaan in eene eigenaardige ontsteking der onderbuiksorganen, gewijzigd naar den ligchamelijken toestand der vrouw in het kraambed. De lijkopening toonde ons bij 5 eene ontsteking der baarmoeder, die spoedig in koudvuur (gangraena) overging (metritis septica), bij 3 was het voornamelijk het exsudaat in het buikvlies (peritonitis exsudativa), bij 2 eene hersenvliesontsteking (meningitis), en bij de overigen ontsteking en verettering in de baarmoeder of omliggende deelen. Oorzaken van deze ziekte waren moeijelijk of niet aan te geven, tenzij wij dezelve aan eenen eigenaardigen atmosferischen toestand toeschrijven (miasma?) Reeds in den zomer van het vorige jaar heerschte zij op verscheidene plaatsen van de provincie en van Friesland; nergens echter in de nabijheid der stad, maar ook nu op denzelfden tijd hadden er gevallen plaats, in het naburige Haren 3, Hoogkerk 2, Noorder hoogebrug 1."

„Geene der aangetaste vrouwen waren, zoover wij weten, voor of na de bevalling of ziekte met elkander in aanraking geweest en hebben misschien niets van elkander vernomen. Ofschoon wel een grooter getal ziektegevallen aan de westzijde der stad voorviel, waren toch de overigen over de verschillende deelen der stad verspreid. De meeste vrouwen behoorden tot den gegoeden burgerstand en slechts bij enkelen kon men fouten in den leefregel opsporen. Van de doodelijk afgeloopen gevallen zijn ons 3 in Januarij, 2 in Februarij, 6 in Maart en 1 in April opgegeven; deze laatste overledene was reeds in het begin van Maart ziek geworden. Bij enkelen konde men eene moeijelijke kraam, (hoogstens tangverlossing) beschuldigen, bij de meesten echter was de bevalling hoogst natuurlijk en zonder eenige stoornis afgeloopen."

Uit deze korte, maar zaakrijke verhalen, blijkt ons al vrij duidelijk, dat wij hier niet te doen hadden met eene gewone sporadische kraamvrouwenkoorts of traumatische ontsteking van

de inwendige geslachtsdeelen, zoo als dikwijls na moeijelijke verlossingen pleegt plaats te hebben, maar dat wij hier wel degelijk aan een eigenaardig contagium of miasma hebben te denken, als oorzaak van deze ziekte.

Het heerschen van de ziekte in sommige plaatsen van de provincie en in het naburige Friesland pleit zeker voor deze stelling, althans wanneer wij ons dit miasma, in de atmosfeer opgenomen en medegevoerd, voorstellen. In 1865 hebben enkele gevallen in deze stad plaats gehad, terwijl er verscheidene kraamvrouwen in Grijpskerk, Noordhorn, Niezijl en andere plaatsen in het Westerkwartier, sommige in Fivelingo en het Oldambt aan geleden hebben. Men zoude hier aan overbrenging van het contagium door derden kunnen denken, doch dit was in deze beide epidemien niet denkbaar, daar wij niet hebben kunnen ontdekken, dat de patienten in Groningen met de patienten van de provincie, of met zoodanige, die in naauwe betrekking tot deze stonden, in aanraking zijn geweest. Desniettegenstaande moeten wij, met diegenen, welke de ziekte aan *besmetting* (contagium) toeschrijven, erkennen, dat wij meenen opgemerkt te hebben, ten minsten te lande, dat het meermalen geschiedde, dat één geneesheer, in dezelfde plaats, betrekkelijk vele zieke kraamvrouwen ter behandeling kreeg, terwijl een ander, even goed met practijk bedeeld, nog eenige dagen zonder zieke kraamvrouwen bleef; dat bij de eene vroedvrouw* in de stad meer gevallen voorkwamen, dan bij anderen enz. En toch hebben wij van den anderen kant nimmer eene directe overbrenging van de eene kraamvrouw tot de andere kunnen vinden. Wij onthouden ons daarom het liefst van gevolgtrekkingen uit deze weinige gevallen over een punt, waarover de debatten dusverre nog op verre na niet zijn afgesloten, maar verwijzen den lezer liever naar de klassieke werken van mannen, als prof. Skoda, dr. Semmelweits, [1]) Kiwisch von Rottera, Scanzoni [2]) en Byford. [3])

---

[1]) Zeitschrift der Aertze zu Wien. 6 Jahrg. February, Heft, S. 107.

[2]) Klinische Vorträge von Kiwisch Ritter von Rotterau, I, B. S. 600, v.v. 1859.

[3]) W. Byford, uit het Engelsch door dr. ten Noever de Brauw, 1867.

SCHADE DOOR DE GRONINGERS

IN 1514

AAN HET HUIS TE SAUWERT EN DESZELFS BEZITTER TOEGEBRAGT.

Het oud aanzienlijk geslacht Onsta bezat te Sauwert een sterk kasteel, 't welk meer dan eens door de Groningers is belegerd en ingenomen. In het nobilarium van Wilhelm Coenders van Helpen wordt in de volgende mededeeling van den togt der Groningers in 1400 naar het huis te Sauwert tevens eene beschrijving van het huis en zijne sterke ligging gevonden. „Anno 1400 die natiuitatis Mariae als Albertus hertoch waar, zijn de Groningers na Jonker Aepko Onsta huis tot Sauwert vertrokken en zij hebben hem in zijn casteel, hetwelk het machtigste en sterkste waar van het geheele land, belegert. Dit beleg gink niet zeer gelukkig an na haar wensch, van wegen de sterkheid des voorgenoemden casteels, de zoo groot waar, dat haar dochte alles te vergeefs te zullen hebben uitgerigt, indien zij niet eindelijk de belegerden hadden vervaart gemaakt met veele bootjes, die zij uit de naaste reviere, dewelke met de casteels grafte gelijk waar, sonder dat zij daarom dogten, in de grafte schooven, waar met zij het casteel kosten belegeren en de muiren hol maken. De muur van dit casteel was 12 voet dik en daar waar om een open en zeer diepe grafte, met nog een ander buiten grafte. Op de buitenste hofstede waren 5 sterke torens of steenhuizen van tichelsteenen 8 steen dik. Als nu het eerste steenhuis zeer beschooten waar, zoo liep Aepko Onsta, die de oudste broer waar, op de uiterste hofstede

daar de 5 steenhuizen op stonden. Doe groeven die van Groningen een grote grafte uit Wetzinge op het diep, genaamt Onstemans borggraften, zoodat de Groningers voeren in de borggrafte met haare schepen en wonnen alzoo het huis met groote magt. Jonker Aepko wierde gevangen genomen met zijn soldaaten, die hem biestonden ende hem bewaarden. Hij wierde na Groningen gevanglijk weg gevoerd, alwaar hij lange jaaren in de gevangenisse heeft gezeten. Sij zetten zijn broeders gevangen op botteringe poort en worpen eindelijk het huis onder voeten, en daarna ook verhildersum, niettegenstaande dat zij goede contracten van vrede gemaakt hadden. De Groningers beurden 7 jaar lang alle zijne renten, de principaalste hiervan waar Albert Wigboldus borgmeester van Groningen. Sommigen zeggen dat dit casteel lang vergeefs is belegert geweest, en eindelijk door honger is gedwongen worden zig over te geeven. Daar zijn nogtans veele de affirmeren, dat het door grote en zeer langduirige arbeid en moeite eindelijk is verovert en met geweld ingenomen."

Het kasteel, later weder opgebouwd, werd andermaal in 1514 door de Groningers verwoest. In den strijd tusschen den graaf van Oostvriesland en de Groningers in het begin der zestiende eeuw had Eijlko Onsta van Sauwert de partij van den laatstgenoemden gekozen, waardoor hij zich veel onheil en schade berokkende. Zoo vindt men onder anderen vermeld, dat de Groninger burgers met de schutten den 18 April 1514 naar Sauwert trokken en het kasteel aldaar overwonnen en plunderden.

„Anno 1514, op den 8 April s. vet. zijn sommige van de borgers tot Groningen, met geschut uit de stad vertrokken en zij hebben Eilco Onsta huis tot Sauwert, hetwelk hij de twede maal hadde laten opmaken en reparieren, geheel geplundert en verbrand, daarna zijn zij gegaan na Suidwolde, hetwelk de Saxen ook belegert hadden en zij hebben de kerk aldaar met geweld ingenomen, den hoofdman doodgeslagen en 38 gevangen gekregen." [1])

Hoewel de kronijkschrijver Sicke Beninga slechts mededeelt, dat bij die gelegenheid het brouwhuis werd verbrand, zoo blijkt evenwel uit den brief, dien Onsta aan Edzard graaf van Oostvriesland schreef over de schade door hem geleden „ten wille van zijne partij," duidelijk, dat andere kronijk-

---

[1]) Nobilarium van W. Coenders van Helpen.

schrijvers [1]) met meer juistheid hebben opgeteekend, dat het huis te Sauwert werd „geplunderd en onder de voeten geworpen." Ter bevordering van de kennis van dit huis met de daarbij behoorende gebouwen zoowel als van die van de geldelijke waarde der vernielde en ontroofde voorwerpen is zonder twijfel de inhoud van dezen brief niet onbelangrijk.

Uit het afschrift, 't welk hier wordt medegedeeld ziet men, dat de brief zoude zijn geschreven in 1514, terwijl in een ander afschrift het jaar 1518 voorkomt. Dit laatste jaartal schijnt naauwkeuriger te zijn, vermits de schrijver zelf in den brief zegt, dat hij ten gevolge van deze plundering drie jaren van de zijnen buiten lands heeft moeten verkeeren.

Hooch geboren Doorluchtige Furst.

Genadige Heer.

Ick Eijlcke Onsta geve uwer F. G. zu erkennen alle mijne schaeden uit na volge den mij Eilco Onsta vurschreven die van Groningen in deser tijden gedaan hebben, unde gehadt om Uwer F. G. partije wille. Ten eersten dat huijss to Sawert, daer waeren 4 goeder steijnhuser toe die twee mit leiden gedecket, unde die anderen mit dubbelde pannen, unde twee goede steijnkameren daerbij getimmert, des gelijcke een kamer beneden ende boven. Alle dese husen waren wall gezieret en gestoffiert mit alle dingen daer zu behoerende, unde wall beschoten mit wagenschutte alle de kameren beneden unde boeven. Daer waeren 10 slaepkameren mit beddesteden, daer waren 25 beschoten beddesteden, unde 13 schoernesteijnen op den husen, unde alle die huijse eijne solder boven die kaemeren, unde eijn deijll twee solderen, alle die vensters mit dikke iseren tralien, unde kelders oock mit ondervensters. Alle dat iseren werck dat daer an was hebben die Groningers mit ijere hulpers to Groningen gevoert. Daer bij eijn guet steijnhuijss, daer men in bruwet, 21 gebint lanck, alle die balcken niet so kleijn

[1]) Sijbe Jarichs, bl. 455, *in Anal. van Broerius v. Nidek;* Eggerik Beninga, bl. 501, *in Ant. Matth. Anal.* dl. 4; en bl. 209 dl. 1. Kronijk van J. Rengers v. t. Post.

bij was 5 vierdell voet kant aen dem eijnde, unde dat huijs 3 solderen hoge boeven die balcken, unde allen van gueden gekanten eijcken holt daer na hoghe und wijtt.

Noch eijn guede schuijre van gueden holte daerbij mit eijnen gueden peerdestalle, die stall mit de schuijre bijna so lanck als dat bruwehuijs, dit hebben zij alle verbrant mit bruggen unde poorten, unde eijn deijl bomen affgehouwen in den hoeven, also dat zulxs niet gemaeckt en was mit 808 goltgulden, als zij daer gebrant en afgebrocken hebben.

Noch daer zu hebben die van Groningen van Sawert genomen 8 guede beslotene kisten, die beter waeren dan 48 gulden, noch daer zu genomen eijne groten bruwketel, die nije was, unde gekoft voor 40 goltgulden.

Item daer tu alle huijsraet, bruwerck, meer ketelen unde potte als in sulcken huijse behoeret, beden mit ijere tubehoren, stoelle, kussens ende ander handell dat beter was dan 80 gulden.

Noch daer zu genomen eijnen overdeckten waegen unde 2 beschoten wagens, all mit beslaegen raden unde ijserwerck unde gereijtschaff toe, unde meer ander waegens unde bouwreijtschaff, dat beter was dan 55 goltgulden.

Item eijn pert genoemen, dat was gekoft voer 100 cronen, noch eijn pert genomen van 50 goltgulden. Item noch 2 perden van 40 goltgulden. Item noch 50 gehorner beesten, ossen und koeijen en ander vette beesten, beter dan 200 goltgulden.

Item vette sweijne unde schaffe genomen, die beter waren dan 25 goltgulden. Item an hoije, dat in den opperen stonde beter dan 28 goltgulden. Item daer zu dat lant, dat Sawert gebrueket weert to den huse, unde die hoeve eijn jaer lanck gemisset, dat beter is dan 230 goltgulden.

Item genomen ut den huse binnen Groningen 6 kisten, unde voort spinden unde trijsoeren, und alle huijsraet als sij daer vonden als wij behoefden, als wij daer waeren, ketelen unde potten, schoetelen unde kannen, bedden met allen ijeren zu behoeren, kussen unde allerhande ander guet, beter dan 85 goltgulden.

Item daer tu datselve huijss woest gemaecket eijn tijt lanck, dat oock des jaers wall gedaen solde hebben 20 gl. alle jaer alst gehuijrt hadde gewest, unde die leuwe [1]) daer-

---

[1]) Onder de Vriezen, die den keizer bijstonden in het beleg van

toe affgebrocken ende verbrant, unde dat huijss is bijna dackeloos geworden, unde dat holtwerck is verrottet unde dat muijrwerck verwatert, den schaden is niet tho beteren mit 200 goltgulden, die alleijn an den timmerwerck geschien is. Item daertoe was men mij schuldich 4000 en 300 goltgulden unde 700 mudden haver is 100 en 40 gulden, dat die Groeningers behinderden mij niemant betalen en mochte, noch en konde.

Item daer tu sijnt sij selffs mij schuldich 300 goltgulden gelenet geldes.

Item daer to moest ick sijn van de mijnen butenlande 3 jaer unde in ander lude huijsen woenen, unde groet gelt verteren.

Item noch voer desen tijden groet gelt afgeschattet ick niet en wiet woe viel des was, unde noch ter tijdt mijner meijers eijn deijl is met genoemen, unde eijn deijl swaerlicken geschattet menichmael, dat ick noch niet wieten en kan woe viel des ist.

Item de somme van allen schaeden vurschreven is gereckent op 13000 unde 400 unde 15 goltgulden, so is alle schattinghe unde mijner meijer schaede ungerechent.

Item dat huijs tho Verhildersum en is nije getimmert mit 1200 goltgulden boeven der erden, dat fundament en wiet ick niet, so wij daer afftrecken, so is bouwhuijss, brouwhuijss unde stal ongerechent, unde de brugge, unde daer weren op den huse kisten unde trijsoeren, unde beddesteden unde spijnden beter dan 50 goltgulden weert is etc. Dese brief is geschreven in 't jaar 1514. [1])

De famille Onsta bleef, niettegenstaande dit groot verlies, steeds in eer en aanzien. Zij was verwantschapt aan de aanzienlijkste Ommelander geslachten, zooals, de famille Tamminga, Ewsum, Rengers, enz. Ook schijnen de nakomelingen van dezen Eilco weder hunne financiën te hebben

---

Aken 1248, bevond zich mede Meinolt Onsta, „die de baniere voerde, dewelke waar van de Onstemansgeslachte tot Groningen." Meinolt Onsta sneuvelde en werd begraven te Aken. „Door deze dood is gekomen, dat de Onstaan tot een gedachtenisse altijd in haar wapenen hebben gevoert een swarte leeuwe met vergulden klouwen in een bloedrood veld, gelijk zij nog in haar wapen hebben," aldus Wilh. Coenders v. Helpen in zijn Nobilarium.

[1]) Archief van Groningen, h. s. in folio 229, bl. 10.

verbeterd. Wij laten hierop volgen eene rekening van eenen zilversmid voor geleverde en gemaakte zilverwerken aan Vrouwe Ghele van Ewsum, weduwe van Aepco Onsta en aan hare kinderen Aepco en Hidde. Deze rekening toont wel, dat de famille Onsta voor dien tijd belangrijke sommen aan voorwerpen van weelde besteedde; zij geeft tevens eene bijdrage tot kennis van die voorwerpen.

REKENING VAN DEN ZILVERSMID

WILLEM DREWS,

van 1563 tot 1568.

Item gerekent met die Eedele ende wolduechsame vrouwe mijn vrouwe Onsta, van wegen den Eedele ende Eerentuesten ioncker mijn ioncker Aepko Onsta, soe dat mij van mijn ioncker thoe comt sesendetsestigch dalers, ghesceen des sondaghes voer eluen duijsent mageden, anno 1563.

Item noch met mijn vrouwe gerekent belangende mijn vrouwen egen rekenscap, soe dat mij van mijn vrouwe thoe comt dreendevijftijch dalers, ghesceen des sondaghes voer eluen duijsent mageden, anno 1563.

Item gemaket een sijluer cruijkenlit weget dree loet mijn een verendel, een haluen daler tmaken, ghesceen des sondages voer eluen duijsent mageden, anno 1563.

Item hijer an ontfangen dartijch dalers die Johan Backer brochte op sunte jacops dach, anno 1564.

Item mijn vrouwe gemaket een beker, weget veertijch loet, dat loet vier st. thoe maeken, ghesceen den 29 augusti, anno 1564.

Item ontfangen veertijch halve golden realen den eersten septembris, anno 1564.

Item gemaket voer iuffer hidde Onsta tue genelleerde pijpen, wegen derde half loet mijn een achtendeel, dat loet een daler, ghesceen des dijnghesdages nae eluen duijsent mageden, anno 1564.

Item gemaket voer mijn vrouwe een duijsijn lepelen, weghen soeuen ende veertijch loet mijn dree achtendeel, dat loet vier st. thoe maeken ende 't stucke een halue daeler thoe vergulden, ghesceen kersauent, anno 1564.

Item ontfanghen thijen dalers.

Item noch ontfanghen vijftijch dalers den 9 iulij, anno 1565.

Item noch ontfanghen vijfentwijntijch conijnges dalers, ghesceen den 9 maij, anno 66.

Item noch gemaeket een pijpken met een ketteken an een tamerijsken tonneken, 2 loet ende een achtendeel, een horens gl. tmaeken, ghesceen den 14 octobris 1566.

Item noch ghemaeket een nije oerbant en een nije montstucke ende cruijtse en een nije mijsele op een preem, dat woech veerthijen loet, dat loet thijen st. tho maeken, hijer an ontfangen elfte half loet sijluers, ghesceen den 4 decembris, anno 1566.

Item noch mijn ioncker gemaeket een nije oerbant an een rappijr, weget vijerde half loet, dat loet vijf brab. st. thoe maeken, ghesceen den lesten decembris, anno 1566.

Item mijn ioncker vercoft een golden rijnck met een pensee, daer sal ick dree daleren voer hebben, ghesceen den 6 februarij, anno 1567.

Item noch mijn ioncker een golden rijnck met een pensee vercoft, daer sal ick dree daleren voer hebben, ghesceen den 8 februarij, anno 1567.

Item gemaeket voer iuffer hidde Onsta een ondergordels sijlueren kette, weget elue loet mijn een achtendeel, vijf st. tloet thoe maeken, ghesceen den 8 februarij, anno 1567.

Item noch mijn ioncker gemaket een gaspe met een mijsele an een swert, weget dree verendel loets mijn een halue engelsche; tue scaep tmaeken, ghesceen den 27 februarij, anno 1568.

Item ontfangen acht nije dalers tstucke 28 brab. st. in septembris, anno 1568.

Item noch ontfangen eluen dalers in februarij 1568.

Item mijn vrouwe vercoft een golden rijnck met een tafele van diamant, daer sal ick vijfendetuijntijch dalers voer hebben, ghesceen den 2 martij, anno 1568.

Item noch mijn vrouwe vercoft achte golden rijnghen met penseen, daer sal ick een ende tuijntijchste half daler voer hebben, ghesceen den 20 martij, anno 1568.

Item noch mijn ioncker gemaket een oerbant an een rappijer, weget tue loet ende een sestijnendeel, sestijen st. vant maeken, item noch voer Hijnricus een oerbant an een rappijer ghemaket, weget anderhalf loet ende dree sestijnendeel tualeff st. thoe maeken, ghesceen in martijo, anno 1568, hijer an ontfangen een olt oerbant, woech dree loet en een verendel.

Item noch voer mijn ioncker ghemaeket een gaspe ende oert ende dree paer musselen met rijngen, weget vijf loet, dat loet vijf brab. st. thoe maeken.

Item noch mijn ioncker gemaeket een golden rijnck met een wapensteen, weget vijftijn enghelsche, dee enghelsche negenthijen st. brab., tue emder gl. tmaeken, gewoegen den 26 iunij, anno 1568.

Item noch mijn ioncker vercoft een golden rijnck met een saphijr, daer sal ick vijfte half dalers voer hebben, ghesceen den 28 iunij, anno 1568.

Noch mijn ioncker gemaket een stodeghen, weget ses ende vijftijchste half loet, dat loet ses st. brab. thoe maeken, hijer an ontfanghen vijf ende tuijntigch loet sijluers, gheleuert den laesten nouembris, anno 1568.

Summa restet mij hondert elue dalers ende acht en dertijch st. na mijn rekenscap.

Negen scaep die messemaeker 24 messen, die sceede, vier witte holten hecht.

Item gherekent met die Eedele ende waldeuchsamer vrouwe mijn vrouwe Onsta, dat mij thoe comt hondert darthijende half daler ende darthijende half gronijnger st., die daler thoe dartijch st. brab. gherekent, hijer an ontfangen eluen daler en een brab. st. ghesceen den eersten dach decembris, anno 1568.

Willem Drews. [1])

[1]) Register van het Archief, dl. 2, bl. 287.

BIJDRAGEN TOT DE KENNIS VAN HET GRONINGER TAALEIGEN.

V. [1]

De mededeelingen, waaraan wij deze bijdragen ontleenen, zijn uit de oostelijke oude Friesche streken van ons gewest, Fivelingo, 't Oldambt en Reiderland, veel schaarscher, dan uit de westelijke, welke wij tot nog toe beschouwd hebben. Wij nemen daarom hier te zamen op, wat wij vonden omtrent de volkstaal, welke daar voor een veertig jaren plagt en zeker nog wel pleegt gesproken te worden. Zoo kunnen wij van Fivelingo slechts een paar proeven daarvan ten beste geven, eene uit de zand- of woldstreek, en eene andere uit de kleistreek. De eerste is van Siddeburen, gem. Slochteren, en behelst een

Gesprek tusschen een boer Gerrit en zijne vrouw Jaapje, met baas Jan, een schoenmaker, en zijne vrouw Trijntje, die zij bezoeken.

Gerrit (met zijne vrouw binnentredende). Goun avend met en kander, hoe gaït, binje nog sond met en kander?

Janb. en vr.

Heerink bin ij doar, dat dijnve wel an de beun schriven — schikkelk goud, hoe gait 't jou nogal?

Janb.

O! ij zijn er nou weer goud oet Jaapje! IJ hebben er al ein goude kop weer van.

[1] Vervolg van IV, D. V, 52.

Jaapje.

(Meesmuilende). Ja baas dat gait nog al zoo wat, maar 'k heb 'tnog met de mage te doun. Gerrit het ordenijrt 'k mos maar wat kruuden op jannever zetten. Om daar langer veur te doktern is ook leuf'k niks weert.

Trijntje.

Och! wat zolje daran doun, 't gait mi net zoo. Tout gaat daar wat achter de tafel zitten.

Janb.

Koomt hier in hörn boer.

Geert.

Och laak hier maar wat deelvallen.

Janb.

Nee waarom, dat 's mi geen proot weert, dat helpt jou niks.

Trijntje.

Fenje mien wicht, geef meui gauw en stove.

Jaapje.

Och 't is nou nog zoo kold nijt, men is er nijt gaud weer an went, maar 'tlopt er gauw weer na tou.

Janb.

Hes't ook en piep olle veur boer? Daar heije eerst al tebak. Wat is't mooi weer nou daags nijt?

Gerrit.

Jong' bizunder, 'tis twoordig zok iesselk mooi weer, wi kennen 't nooit beter wunsken.

Janb.

En wilje wel leuven, dat as wi dit weer nijt kregen hadden, dat er brandgebrek komen zelt har van 't winter; de halven harren heur pirvise nijt kregen.

Gerrit.

De halve rogge har der ook nijt ijnkomen, enkel hier op de hoge baute, maar op't boetenlant was ja glat niks ijnkomen. De peeren konnen lest op 't lant nijt riezen.

Trijntje.

'k Leuf ook nijt dat 't mit d'eerappels best stait, aanzent schudden ten minsten niks, en past maar op, der zel en hiel bult komen dij slecht bin.

Gerrit.

Dat leuf'k aanstonds mit jou, Trienje, want wi hebben van 't zummer en eeuwigen natten hadt, nou en'n eerappel wil wel dreugte hebben.

Janb.

Ja, ja! 't zag al wiet hen, maar wel wijt of 't nou nog nijt weer te regte komt.

Gerrit.

Dat wiffe ja wis hopen. — Heije ook en setel nou an de deur kregen?

Janb.

Ja man! daar kenje op an; zij springen mi nooit over.

Gerrit.

Ja dij mijnte lasten wijten wat, wel wis daar te veuren wat van, en wat gink 't tou minder?

Jaapje.

Ja zij hebben aans ook goud weer mijnt.

Gerrit.

Dij vervloekte reptities, zij krigen 't nooit goud, 'k bin blide dak mit dat wezen gein doun heb.

Janb.

'k Was veur en dag of wat bi Pieter Raad, no dij zee, dan kwam 't slimste nog achter an. We mosten ankomwaars ook en termien veur de neije schaul opbrengen, en daar zat ve drei jaar nou anvast.

Trijntje.

Doe most er ook bi zeggen van ieder maal agthondert gullen.

Gerrit.

Wel, wel! Ja 'k had der ook al en moeske van piepen heurt, maar 'k dogt sol eerst nog wel over gaan.

Jaapje.

Ja zij hebben wat fratsen, 't is God geklaagd, zoo als ter heer gait, ze sollen 't zoo laten hebben as 't was. Schaul was van te veuren altied goud; om zoo'n stok of wat kinder meer konnen se sig nog wel wat beholpen hebben asse wollen, maar ze binnent allemaal met en kander eins, en de köster zijn keuken was aarig goud, 't is schande.

Gerrit.

Ja weitje wat, zij maken't te slim, zoo ken 't nijt. Hes doe der ook bi west olle, dat doomnij lest zee, dat wi 't ankom jaar 't ook met toorn te doun kreegen. Daar most en hiel bulte an daan worden, en onze kerk wijt we wel, dei het gein gelt, dan kenve weer an 't ofdokken komen.

Trijntje.

'k Heb 't nooit zoo zijn as 't hier is, maar ze willen 't lijfst altemaal hebben.

Janb.

As we nijt meer hebben dan is't daan, zoo lang zil 't wel hen arbaiden, 't is net of 't ein kinderspul is.

Gerrit.

Ja, maar 'k sel jou meer zeggen: 'k heb ook al prooten heurt, dat 't van 't Gemaal afsol, dan kenve ook weer veur en ander betalen, want van de gemeinen kennenst 't onmeugelk krigen.

Jaapje.

De kop mout ijn op hand wel omlopen, men mout maar al betalen veur 'n ander en kennen zulfs op hand gein palt meer om 't lief krigen.

Gerrit.

Heije joen törf ook al te hoes baas?

Janb.

Nee; al nijt, maar 't mijnste doch, dat ander ken nog

nijt gaud ment worden, en de vaart is ter ook zoo slecht, datter bijna gein mensk hen ken.

Trijntje.

Kijkt eis Jaapje, is dat gein mooi vijfschaft?

Jaapje.

Ja, dat liekt mi aardig gaud tou! zulf redt doch? nee 'k heb miens nog niet weer van de wever.

Trijntje.

Ja, 'k maut alle jaar en bitje rijden, daar is veur zans gein kopen an, en dat sol mi ook biester begrooten, der maut zoo veul wezen. O Jan buit even wat an 't vuur, en maak dat de ketel in de kook komt, 'k wil aans gauw en brugge opzetten en maken wat sokkela.

Jaapje.

Nee: dat moije onmeugelijk nijt daun, laat stil staan mensk — wi binnen hier maar zoo eis hen gaan, en hebben eerst in hoes wat eten, en kopke koffij is overbest gaud genoeg.

Janb.

O wat prooten! wi mauten bi jou ook altied wat eten. Maak doe 't maar gau klaar olle.

Gerrit.

Heb ij der ook van heurt baas, ze hebben mi vertelt, dat de mesters sollen 't schaulgeld ook nijt langer beuren, dat sol nau zoo gaan, dat de Börgemesters die sollen nau an de ontvangers opgeven, hau veul kinder dat er wassen, die ijn de jaren vollen, en die salt 't geld dan beuren, ook net as nau alle vörreljaars?

Janb.

Ja 'k har er ook al ijs proot van heurt, en doe vruik doomnij der lest na, maar dij zee 't sal wel en ollewieve teut wezen, en 'k solt maar nijt na prooten, want hij wis er ten minsten niks van.

Gerrit.

Och dan zelder ook wel niks van an wezen, anders

wist zoo'n man as pastoor 't ja wel. Nau om mijnent wil latenst zoo maken asse willen. Ken ook nijt zijn, dat dit zoo veul kwaad was.

Trijntje.

Nee dat was nisk as 't anders neit is; das net zoo breid as 't lank is, offen an de mester of an d'ontvanger betaald.

Jaapje.

Nee dat was dog niks: maar 'k ben bange dat se er dan ook nog weer opsenten veur d'ontvanger bijmaken, want die daun neit veul vergeefs, die weten ein wel of te halen.

Gerrit.

Ja, nee; d'ontvanger di moster neit van hebben, de mester kon hom er ja zulfs wel veur dat betje beuren betalen, wat was dat ook; — dat zolle zeker wel geern daun om reden dat 'tveur heur luu zoo'n groot gemak was en wilje wel leuven, dat je 'tgeld al lang neit ijn krijgen van de gemeine man.

Jaapje.

Ja dat wil 'k hiel wel leuven en er loopen ook nog altijd gaun onder dij't oploopen laten, schoon ze 't wel op tijd betalen kannen, aanzent ken dat wel oetstaan, maar 't is overal ook nog zoo gaud nijt as hier. Nee: dat ken 'k nijt misprizen.

Janb.

'k Zeg 't mit jau Jaapje! 't is net zoo, 't geld kwam den wis op tied ijn, zoo as 't eigenliek wezen most.

Trijntje.

Taut ij proten al en vergeten 't eten en drinken leufk; ik hol van prooten en braiden.

Gerrit.

Nee ik heb mij gaud zet, klust nijt meer.

Janb.

Steek dan en piep bak an boer, 't is nog zoo laat neit.

Trijntje.

Wat wol ij boer, nee ij zellen zoo nijt weg, willen nog eerst wat koffij hebben, dat heurt op sokkela.

Gerrit.

Dij dorie nee: wie mouten na hoes olle nijt? 't is tied zeker.

Jaapje.

Ja, de kinder verlangen ook, die zellen nijt weiten waarwe zoo lang bliven.

Gerrit en Jaapje.

Nau gauen avond jau baiden, moeje maar gauw ook eis komen.

Janb. en vr.

Ja komt ij ook maar gau eis weer. — Slaapt rustig.

Uit de kleistreek kan een paar andere zamenspraken, eene uit Godlinze, gem. Bierum, de tweede uit Leermens, gem. 't Zand, tot voorbeelden dienen.

Zamenspraak tusschen twee oude gasthuisvrouwen van Godlinze.

Jantje ('t hoes komende).

Fij, fij! — wat bin ik muid en gammel, 'k mag nijt gappen — 'k had ien biester tiet nijt oet west en nou wassen de olle botten zoo stram en stief as 'k wijt nijt wat, en 'k most maar de hakken opnemen om de maan beijert al en 't is nog al verschaiden venweegs hen.

Grijtje.

Gaa maar gou zitten olle sloof 'k zel wat kofke brouwen, maar 't is zoo graau, 'k zel 't lucht opsteken, is er ook eulje?

Jantje.

'k Leuf van niks, most maar wat haalen van Tijs, das digts bie — dij kerel is ans der duur mit, dij wil altiet 't middelste en bai ennen hemmen.

Grijtje (weer 't hoes komende).

Nou wat is 't voel en duuster, kwam haast op ijn hobbel en ijn maal kwam'k an 't glieden dat 'k vol haast kop over gat — maar hou gong 't er heer?

Jantje.

Jaa vrou hat al ijn toer kwonnen, eerst hat zij ijn dikke bek hat, dou hat heur de bil zwollen, dat de matijrie was er bie hijle bulten oet vlogen, en nou kon ze aast nijt op of dal, zoo zat 't heur ien de stuut; 'k leuf nijt das der lank meer lopt, de katoel schrijft, dij kand altied an, en er verschut soms ook ijn steren, maar van daag was zij nog hijl wat nuut.

Mi let ook wel tou, dat zij vijge tijkens het, zij teutte ans nog al vust, zij wol geern dat pestoor ijs kwam, om ijs wat over 't goude te praaten, zij valt ans of en roezi kan zij nijt tegen, dan luip heur de kop aast om.

Grijtje.

Din verandert tog van pestoor of zoo wat, daer wol ze ans om starven nijt van heuren, maer kniepert komt an boort — hat ze ans nog al ijn goude boi?

Jantje.

Og wat solt 't weezen, hou naader an doot, hou vaster an 't goud — en dij hijle bisschop mout dog na verre vrunden tou en dij hemmen 't al lank verlangt, dat 't olle wief de neers tou knipt. — Zij het mi nog ijn sak kedondels geven, wat worst, stuk vlais en ijn schilling — dat is 't al.

Grijtje.

Nou, dat gait nog al!

Jantje.

'k Heb wel minder rais hat, 't zul nog wel roemer gaan hemmen, maar de euverste mait zee, dat Knels Smaks wief heur garen der gout spon, dij ken so fien fluiten.

Grijtje.

Ja maar ze smit nijt daar ze winkt en as heur de kop

mal is, dan is 't maar ijn kwaad gaagel en ze is zoo gierig as ijn pod.

Grijtje.

En nog zigt onze pestoor er zoo hoog bie op — maar ze gait altiet twij maal na kerk en gapt de oogen aast tou kop oet, zoo kikt ze hom an.

Jantje.

Mien snaarske dij stoef an heur woont, snart ook nijt veul van hom; zij knooit dag ien dag oet an.

Grijtje.

Hou is 't met de koffi, is 't leeg deus wark?

Jantje.

'k Leuf dat er nog ijn drupke ien is, zoept maar op — stil rais wat alarm ist.

Grijtje.

Dat wijt 'k ja nijt, 't hart klokt mie, 't zel dog gijn veurloop wezen?

Jantje.

Ne dink 't wel, van murgens binnen er ijn koppel lans gaan, zij wassen allen op heur elven dartigste, hebben vast na ijn utigst west.

Grijtje.

Ne vast na bouldag van koster van Spiek.
Kiek de ijne kerel is so doen as'n zwien.

Grijtje.

'k Bin wat gapprig — zellen w'ons oet baaijen, as kinnen wie ons takst tegen brijtied nijt spinnen.

Jantje.

Ja 't is goud, 'k zel 't vuur wel inrakelen.
Goun nacht!

Hier volgen nog eenige bijzondere woorden en spreekwijzen, daar in zwang.

Kompot	beteekent:	Ziek.
Boukstaven	„	Spellen.

Hottefokken	beteekent	Schommelen.
Rei	„	Verkwistend.
Der zit gijn mor in	„	Hij heeft geen geest.
't Is ijn douwel	„	Hij is langzaam.
Dikdakken	„	Smullen.
Neije fratsen	„	Iets nieuws.
Gammel	„	Slap, ziekelijk.
Hij lopt 't gat haast oet haken	„	Hij spoedt zich.
Koem	„	Groote bord.
Nuver	„	Proper, zindelijk.
Neulen	„	Knorren, brommen.
Doe bist ijn slongel	„	Gij zijt een domoor.
'tIs ijn goorgat	„	Hij is een sligt mensch.
't Waater vol bi hijle gulpen tou de lugt oet	„	Het was een stortregen.

Zamenspraak tusschen twee boeren van Leermens.

A. Ook na Slogter mart B?

B. Nee, dat loof'k nijt; 'k heb der niks te doun; ga i der hen?

A. Ik wijt 't ook nijt; 't is mie ook haast geliek; 'k wol nog wel haast 'n peert hebben; 'n enter of 'n twenter...

B. Ja maar as i 'n twenter willen kopen, dan moije na Zuidlaren; daer komen veul meer.

A. Ja, dat zeggen ze.

B. O! dat liekt er nijt na.

A. Wanneer is 't Zuidlaarder?

B. Wat dag dat wijt 'k nijt, 't is mijnsttied 'n week of drei na Slogter.

A. Mitt'n week of drei, din is 't al zoo laat en tied, en din ook nog rijs duustermaan.

B. Ho dat haalt op; 't is nou duustermaan; kriegt d'almak gouw eis, den kin 't wel gaau zijn.

A. Ja als'k om maar viennen kin, hij ligt vaak op bossem, wie mouten om altied wat om hoog leggen, anders hebben de leutje jongens om vort en dei scheuren d'er wel ijs'n blat oet. — 'k Heb om al, hij is 't er, dat beslagt nog al wat; daar, wil i maar gaauw ijs zijn, 'k mout obsluut even na agtern; ik kom vort weer bie joe.

B. Ja nou 't is ligt maan.

A. Zewwe din mitt'n kander anspannen? Peerren kinnen 't ook wel doun, want as wie bie Stat binnen, dan kinze straatweg lans, daar rolt 't maar over, as wie daar binnen, is 't niks meer.

B. 'k Wol ook nog wel haast wat kopen, maar 't geld ligt mie ook al nijt ien weeg; 't is zoo'n slegte tied, koorn gelt ans nog wel wat, maar 't is zoo ligt, het bringt gijn mudden an, 't vlugt al tou de waijer oet.

A. Ja 'k heb heurt, Knels Jaaps het haver na Stad had, daar had d'n dubbeltje veur kriegen kint; maar dat zel wel oetschoonsel west hebben, 'n dubbeltje voor 't mud!

B. Nee ze hebben zegt van haver.

A. Nou wat zeww daar an doun, dat is alzoo; was 't stroo maar nijt knikt din was d'haver beter west.... nou wat zewwe?

B. Ja dat zel wel an gaan mouten, maar wie komen ja wel weer biën kander.

A. Ja daar mouwe 't maar bie laten,.... kom ik mout ook na hoes. — 'k Grout joe.

B. Ook groutenis.

A. 'k Zel 't vrei maken. (of) Der zal nijt an mankijren.

Wat het Oldambt aangaat, dit levert alleen een paar staaltjes op uit het oude Wold-Oldambt; het Klei-Oldambt, gem. Termunten, gaf ons niets. Het eerste is een gesprek tusschen cenige landlieden van Noordbroek, waaromtrent vooraf wordt opgemerkt: *è* klinkt helder als in *des*; de *à* heeft een klank tusschen de *o* in *op* en die in *os* in; de *ò* klinkt helder als in *os*; de *ó* dof als in *op*; de klank die men in het Oldambt aan de *û* of *ô* in de woorden *turf*, *kurk*, *korf*, *vork*, *morgen* enz. geeft, kan men in onze taal moeijelijk met letters uitdrukken; zij komt misschien tusschen de klanken *kurk* en *kort* in.

A. Hè (heb) je joen heu al in hoes?

B. Ne: wi wóllen 't môrgen mennen.

A. So: onze náber, Pijter Jááps; wil môrgen hen 't sunnen [1]) as 't goud weer is: zien drij daimt achter de mis-

[1]) In dc zon uitstrooijen.

sem [1]) en zien tweie en vieve en de Everaiten wassen nog nijt goud dreuge. [2])

B. Ja men mag ter wel wat veurzigtig mit wezen; de plááátse dij der vleden jáár in Zuudbrouk opbrand is, dat zól ook deur 't bruijen van 't heu komen wezen.

A. 't Ken wel wezen: máár ze hebben dou ook zegt, dat de luttje maid 's ávens mit de lampe ná de tûrfhôrn [3]) west hadde.

B. Ja en dou is ter nog bi zegt, dat ze 't schienvat [4]) oetlijnd had hadden.

A. Juust: — máár dáár schut mi in 't zin: zel joen ȍlle meuke nog weer trauwen?

B. Ja; ze is de broed: ze het lest mit heur breugen [5]) in ons hoes west. 'k Móst er om lagchen; ze is so fel nà hóm, ze zól hóm wel opeten; máár hij is ook nog 'n fikse kerel, en as he heur wat ná de hand gait, den leuf 'k vast, dat ze hóm nog al heur goud mááákt.

A. Nóu [6]) dat had 'k van dij ȍlle beppe [7]) nijt meer dócht. 't Spreekwoord zegt anders: 'n ȍlle mui is 'n wisse kui; [8]) máár 't gait altiid nijt deur.

B. Ne: 't minsten van heur leuf 'k nijt, dat wi veul opsteken; máár dij op arfenissen en speulen in de lôtterei steunen, bin der ook al of.

A. Krek: de verdijnde en vergáárde stuver gait er mit.

Antje (de dochter van A.) Genávend mit 'n ander! Jan oom! bin i hier ook? hou gait 't nog?

J. Goud, wicht! hou gait ti 't nog?

Antje. Ook nog goud.

J. Wáár hest te hen west?

Antje. Even op 'n bósschóp ná 't loug tou.

J. Den heste ook vast een jonge had.

Antje. I wijten ja wis wel beter, Jan Oom! dáár dou wi summers nijt an: den is ter veul te drȍk tou.

J. Ja 'k wijt nijt of toe wel zoo vroom biste as te mi wies máken wilte: 'k heb der 'n beetje van heurd.

Martje (de vrouw)! Wát zee joen vrouw van Zuidlaarnder mark? [9])

---

[1]) Mesthoop. [2]) Droog. [3]) Turfhoek. [4]) Lantaarn. [5]) Bruigom. [6]) Nu. [7]) Grootje. [8]) In het Oldambt zegt men anders kou: kui zegt men op Westerwolde. [9]) Deze valt niet in den hooitijd in, maar in den herfst.

J. O miin wiif was zoo hellig as 'n spinne. Ze het ragt en angáán op de wigter der oet en der deur.

M. 'k Was zoo lelk as ter tou, dou 'k 't heurde. 'k Kon 't eerst hijl nijt gewáár worden. Drij kroeskoppen, alle drij glende knoopen an de rok en 'n knolschille in 't overhembd? — 'k Dócht eerst dat 't boerenzeuns van de polder west wassen of dáár zoo wáár heer: want dij binnen ook al gek genóg; máár endelik kwam 't er op oet, 't hadden studenten west! Dou zee 'k vort: doe gaiste nijt weer na 't mark tou, as ik of dien váár der nijt bi bin. Foi! gáán dáár bi studenten! Wel het 't van ziin levent heurt? Ze zóllen joe hijl en dal op 't rebel brengen. Ze móssen mi máár veur had hebben; 'k zól zegt hebben: Bin 'n der gijn juffers meer in de Stad? I huiven bi mi nijt komen; 'k heb wel ander boonen op beune as verschimmelde grauw arten.

A. Vrauw! Vrauw!

M. Ja, dij nachtschrewouwers! As 'k ter regt om denk, bin 'k glende! [1]) Bi de stráát loopen te gengelen; 'n ordennelik mens de gek an scheren en 's ávens alle knippen en krougen in, dat is heur studijren. Gaile [2]) vrijers! 'k mag ter nijt van heuren. Tou Antje! steukel 't wáter wat an, en máák de koffi kláár; máár dou der nijt te veul sókkerai in, maar 'n luttik beetje.

A. Ja, dat 's goud, den komt 't verstand weer tou bedaren; doe vourste dáár zoo even ook oet veur vuur en veur keerse. — Tou náber! steek as an; of smook i ander tabak?

J. 'k Zel wel, nee de tabak is hijl goud, máár 'kheb hóm nog half vol.

A. Hou is 't mit joen zômervalgde? [3])

J. Wi hebben 't bet eerguster ijnmaal omkregen.

A. Hè je joen twenter [4]) bólle [5]) nog?

J. Nee: 'k heb hóm vertoesschet veur 'n enter [6]) veerse [7]) enz. enz.

---

[1]) *Glende*, hier ten uiterste vertoornd, beteekent eigenlijk roodheet, of zelfs witheet als ijzer; echter zegt men ook: de brij is glende hijt. [2]) Regt knappe; men gebruikt dit woord, als men het tegendeel wil aanduiden. [3]) Braakland. [4]) Tweejarig. [5]) Stier. [6]) Eenjarig. [7]) Var.

Het tweede staaltje betreft een gesprek tusschen twee landlieden uit de Scheemda, Joaap en Pijter.

J. Dag Pijter! woaar bin ie guster hen west?

P. Ik bin noa Grunnegen west, doaar 'k ein roare grap zijn heb. Ik luip Stijnen stroaat deur, bi 't Zuderdeip lans en dat noa Droa, bi de Visbanken; en dou 'k doaar kwam, kon 'k mien lief nijt inhollen van lagchen.

J. Jöng! [1]) wat was dat?

P. D'oetmiender van de vis, had 't mit ein viswief in stek; 'k heb nooit zök ragchen (schelden) heurd, as dat wief dee, ze was glende; 'k was bang dat ze höm mit ein schelvis veur kop smeet.

J. Nou, dat was gijn gekhaid; mit di vraulu is slim doun hebben; — moaar zeg mi rais, wasser anders ook wat neis in Stad?

P. Joa, moaar neit veul deegs. Der wör ein kerel giesseld, dij ein stök of wat mesten (messen) stolen had.

J. Zoo, heije 't ook sijn?

P. Joa, de kerel schrijfde alderiesselikst, en zien rug was zoo rood as bloud.

J. Dij stumper van kerel! mien hart krimpt mi in 't lief, dak 't dat heur; 'kwol om 'k wijt nijt wat, dat dat giesselen doaan wör.

P. Nou, dij tied zel wel gau komen; — 't is bedruifd dat de mensen de hannen nijt t'hoes hollen kennen!

J. Dat is 't ook Pijter! moaar doaar neit meer van geproot, 't wordt tied noe hoes; zij je 't wel dat de löcht dik wordt?

P. Zoo woaar, 'k leuf wi kriegen dammé grömmel (donder). In Stad het 't van doaag ook grömmeld en ein dikke schoer regend; zij mien böksen en hozen moaar rais; 't sit al vol klai!

J. Nou, 't was van doaag ook iesselik warm, 't swijt brak mi an alle kanten oet. Gouden nacht, Pijter!

P. Ook zoo; groutenis t' hoes!

Tot ons leedwezen zijn wij niet in staat gesteld eenige taalproeven uit de Oldambster veenkoloniën, Veendam, Wil-

[1]) De ŏ hier en verder zacht korte *o*.

dervank enz. mede te deelen, om te doen zien, hoe hier de taal, evenals de inwoners, eene mengeling van onderscheidene tongvallen aanwijst en zich daardoor van de anders hier gewone onderscheidt. Alleen is nog dit daaromtrent te melden: vóór de uitspraak der klinkers wordt in deze koloniën nagenoeg algemeen eene *h* of eenige blazing gehoord; doch in woorden, welke een *h* vorderen, hoort men de blazing zoo zwak, dat de *h* schijnt weggelaten te worden. De klank *ui* wordt hier ook niet als *ai*, gelijk anders in dit gewest, maar als *aai* of *oi* uitgesproken. Men zegt voor *duit* niet *dait*, maar *doit*, *spuit*, *spoit*, *fluiten*, *floiten* enz. De *ui*klank spreekt men hier uit als *uu*. Zoo hoort men *buten*, *huus*, *tuun* enz. De korte *o* wordt als eene doffe *o* uitgesproken, nl. *stuk* als *stok*, *mug* als *mog*, *plukken* als *plokken* enz. *Hut* maakt hierop eene uitzondering; dat woord wordt goed uitgesproken. In alle ongelijkvloeijende werkwoorden bezigt men in den tweeden en derden persoon des tegenwoordigen tijds altijd de korte klank, zoo als: ik *laat*, doe of du *letst*, hi *let*; ik *steel*, *neem*, du *stelst*, *nemst*; hi *stelt*, *nemt*; ik *schrieve*, du *schrifst*, hi *schrif*; ik *loop*, du *lopst*, hi *lop*; ik *sluut*, du *slotst* (doffe *o*), hi *slot* enz. Het werkw. *lezen* zou hierop weder eene uitzondering maken, doch het wordt gelijkvloeijend gebezigd.

Van dat gedeelte van het oude, ook tot Friesland behoord hebbende, Reiderland, dat tot ons gewest is gebleven en o. a. Winschoten, Beerta en Bellingwolde bevat, valt niets te melden; alleen wordt er van gezegd, dat de volkstaal aldaar eensdeels naar het Oostfriesche en anderdeels naar het Westerwoldsche overhelt, zooals uit de nabuurschap dezer streken ook zeer natuurlijk is te verklaren en ook van andere grensstreken van het Oldambt alsmede Fivelingokwartier is op te merken; zoo is, wat dit laatste aangaat, blijkbaar in de aan het Goregt grenzende plaatsen, overgang der spraak tot het Goregtsche, d. i. Drentsche taaleigen te bespeuren.

Wat er uit deze en gene streek, vooral Westerwolde, meldingswaardig overblijft, zal nog bij eene volgende gelegenheid medegedeeld worden.

MENU VAN EEN GILDEMAALTIJD.

1740 en 1741.

Conditien van de Maeltijd bij Monsr. van Someren den 29 en 30 Junij 1740 anstaande bestelt voor 34 Personen en bedongen voor jder Persoon voor 35 stuiver Eerste dagh dog soo er meer verschijnen daar voor na quota te voldoen.

2 Runderbraën op ider tavel, Een van 40 ℔ of daaromtrent.

36 Kiekens, de helfte van dien gespeckt.

4 Schotel Pasteijen, op ider tavel twee.

2 Verse Schinken, op ider tavel een.

2 Ekkel Schinken, op ider tavel een.

2 deftige Kalverluinjes, op ider tavel een.

2 Schotels met Lamvlees, op ider tavel een.

Diverse Groente in Assietten, na tijds gelegentheid.

IJder Persoon een Geraspte Bolle, en ander Witte brood, Augurken, Cappers, Citroenen, dunne bier, Coffij en Thee water, Porceleijn enz., schone servetten, messen, lepels, vorken, kussens en stoven voor de Vrouwen enz.

Op de Twede dagh

ijder Persoon bedongen voor 25 Stuiver.

10 Schotels Verse Vis, op ieder tavel 3 Schotels met doopvis, en twee met watervis.

Gespecificeert in Excellente Baars, Snoek, Sleën, en verder beste soort die er is, met ruim Peperwortel en goede Sausse.

36 Kiekens, de helvte van dien Gespeckt.

2 deftige en heerlijke Calverborsten, op ider tavel een.

De vorige daagsche Runderbraën, op ider tavel een als boven gezeijt is.

2 vrisse verse Schinken, op nieuw.

2 Ekkel Schinken, op nieuw op ider tavel van ider een.

Diverse Groenten, Poelen, Walsebonen, salaet enz., chaleij, enz. in Assjetten na tijds gelegentheid.

Vers wittebrood, als boven gemeld is, Augurken, Cappers enz. als boven, schone Servetten, messen, vorken,' Lepels enz., als de Eerste dagh. Dog het geene er 's middags overblijft, mag savonds wederom geEijst worden, 't zij Schink en Calverluinje, Grofbrood, wittebrood, mostaert, zuiker etc. te weten soo wel op de Eerste als twede dagh, dog de twede dagh mag geEijst worden, Runderbraën, Schink en calverborsten.

Van dese Conditien sijn twee gelijkluidende gemaakt, en wedersijds onderteijkent.

Nog op dagh van Uitproevinge van de Wijn en bestelling der maaltijd gekogt en bedongen drie Anker beste witte wijn a 20 gl. ijder. ½ Anker roode wijn voor 12 guldens, alle tijdig in vlessen afgetapt.

Op heden geconditioneert den 18 Junij 1740. J. Arnoldi *Olderman.*
Q. Fr. Lantink *ouwste Heuveling.*
C. Treviso *jongste dito.*
Jacob van Someren.

De Bepalinge van de maeltijd zal zijn den 12 en 13 Julij 1741 anstaende, en de voorgeschr. Conditien worden mits dezen Vernieuwt mits een Praemie boven 't gespecificeerde van twintig Gl.

Gron. 21 Junij 1741. Henr. Wm. Eijssonius *Olderman.*
Jacob van Someren.

Dit *menu*, om het zoo te noemen, van een gildemaaltijd, in 1740 en 1741 te Groningen gehouden, naar het oorspronkelijke stuk, mij door eene vriendelijke hand ten gebruike afgestaan, afgedrukt, kwam mij de mededeeling waard voor, omdat de voorbeelden daarvan vrij zeldzaam schijnen te zijn. Men heeft wel zulke opgaven van ander vereenigingen, zooals van de Kalende-maaltijden, door Driessen (*Mon. Gron.* III, 616) medegedeeld, van regeringsmaaltijden enz., maar van eigenlijke gildemaaltijden is mij althans geen ander voorbeeld dan dit voorgekomen. Tot welke gilde deze maaltijd betrekking heeft is mij niet met zekerheid gebleken. Ik kan alleen gissen dat het de Kremergilde is geweest, aangezien deze twee maaltijden achter elkander hield (Feith, *de Gildis Gron.* p. 107). Overigens is de inhoud klaar en duidelijk genoemd, zoodat hieromtrent geene ophel-

dering zal worden vereischt. Dit is er uit te zien en wordt er door bevestigd, dat onze voorouders sterke eters en drinkers waren. Het zou er thans bij ons op aankomen, om twee dagen achtereen, 'smiddags en 's avonds, zulk eene hoeveelheid spijs, vooral vleesch, en drank te gebruiken.

BLADVULLING.

Zeeroovers, 1571—1573.

Vijff Zeerovers buiten Steentilpoorte gehangen, den 15 Januarij 1571.

Een Eerb. Raedt van den h. Lieut. ende hooftmannen (den 't oordeel over den gevangen piraten bevolen) begroet zijnde om de justitie binnen dese stadt met haer Eerb. consent gescheen mochte, heft een Eerb. Raedt em 't selve ook (derwijlen 't van de Maj. wegen gescheen worde) geconsenteert. Den 22 December 1571.

Dertich piraten of vrijbuiteren van der Schellinge hijr gevanckelijck binnen gebracht, boven de 12 à 14 koppen albereets door de soldaten in pinnen geslagen, welke sij over de merkt door de straten her ingedragen hebben, den 15 Martij 1572.

Door de heer Lieutenant den Raedt in 't bijwesen der vier hooftmannen voorgedragen, van over de gevangen piraten, in des h. Colonels hechte sittende, mede te willen justificeren, is sulx bij de Raedt, omdat sij buiten dese Provintie gekregen zijn, afgeslagen, desgelijx hebben de hooftmannen voorgegeven, hen 't selve ook niet te competeren, als die op Lantrechte ende olde gewoonte gesworen, den 16 Martij ende 4 Junij, ende is darom de Colonel tot antwoort gegeven, dat hij konde justitie doen laten, als hij sal bevinden te behoren ende sijn de zes gevangen, so bekans jaer en dach hadden geseten, op 't merkt afgehouwen. Den 14 Junij 1572.

De Lieutenant heft voor Sicco Panser begeert van drie Zeeroveren op een schavot op 't merkt door des stadts scherprichter te mogen laten justificeren, dewelke ook aldaer zijn afgehouwen. Den 19 Maij 1573. [1])

[1]) Archief, h. s. in 4to nr. 77, bl. 56, 59, 59[1], 60, 62.

zen e
eters e
komen.
lk ee
ken.

den I

manne
begro
r Eert
't selve
gecon

ge *bij*
roppen
sij over
den 15

